

X 2 14. 117

JOBST ÁGNES

A Stasi működése Magyarországon

A KELETNÉMET ÉS A MAGYAR
ÁLLAMBIZTONSÁG KAPCSOLATA
1955–1989

Jaffa
Kiadó

Budapest, 2015

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001114054

Borítóterv: Hegyi Péter

Borítófotó: Fortepan (29964); www.fortepan.hu

Felelős szerkesztő: Nemes Krisztián

Felelős kiadó: Rados Richárd

Jaffa Kiadó • www.jaffa.hu

Minden jog fenntartva!

ISBN 978 615 5492 47 1

magyar
nyomdatár
NYOMDA- ÉS PARTNERI SZÖVETSÉG

X 214117

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

Tartalomjegyzék

Bevezetés	7
 I. Európa kettéválasztása	 10
A vasfüggöny	10
A vasfüggöny magyar szakasza	13
Németország felosztása	20
A Német Demokratikus Köztársaság politikai rendőrségének megalakítása	24
A belnémet határ lezárása és a berlini fal	34
 II. A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági együttműködése	 44
A berlini magyar rezidentúra létrehozása	44
Együttműködés a kémelhárítás és a hírszerzés terén	59
Együttműködés az operatív technikai fejlesztések terén	75
 III. Menni vagy maradni?	 79
A határátlépés kriminalizálása	79
A másik haza: menekültek, bevándorlók vagy áttelepülők?	84
Hetedhét határon át	89
A Stasi magyarországi operatív csoportja	113
A „Balaton-brigád”	128
Problémák az együttműködésben	150
Magyarország a Stasi szemével	166

IV. A magyar nyitás politikája	178
A reformfolyamat	178
Döntés a műszaki zár lebontásáról	186
A magyar nyitás visszhangja az NDK-ban	191
A határnyitás fogadtatása Ausztriában	193
Csatlakozás a genfi menekültügyi egyezményhez	199
 V. A keletnémetek és a magyar határnyitás	 208
A keletnémet menekültek és a magyar hatóságok	208
Tüntetés és piknik Európa megosztottsága ellen	224
A nyugati határ védelmének ellehetetlenülése	234
Várakozó állásponton	245
A határnyitás	254
A határnyitás következményei az NDK-ban	265
Összegzés	282
 VI. Függelék	 285
A keletnémet Állambiztonsági Minisztérium (Ministerium für Staatssicherheit)	
szervezeti felépítése 1989-ben	286
Arcképek a Stasi vezetőinek köréből	288
Arcképek a Stasi magyarországi operatív csoportjának tagjai köréből	297
 Felhasznált irodalom	 311
Jegyzetek	317
Névmutató	341
A képek forrásai	344

Bevezetés

A kötet az egykori Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság kapcsolatainak egyik fontos területén, az állambiztonság terén kifejtett együttműködés bemutatására vállalkozik. A szovjet zóna országai által folytatott kooperáció ezen aspektusai a jelenkori történetírás kevésbé feltárt területét képezik, holott a belügyi-állambiztonsági szervek kapcsolatainak mélyebb ismerete hozzásegíthet a közelmúlt fontos történéseinek alaposabb megértéséhez. A témával foglalkozó első publikációk nem a tudományos feldolgozás igényével íródtak, inkább a kortársak visszaemlékezéseit az áldozatok nézőpontjából rögzítő, szépirodalmi megközelítések és memoárok voltak. Műfajuk jellegének megfelelően az elnyomás egyes eseteire fókuszáltak, és az állambiztonsági szervek által az állampolgárok döntéseire, utazási lehetőségeire, lakóhelyük szabad megválasztására gyakorolt represszió leírása került előtérbe bennük.

Jelen munka célja, hogy az elsődleges források, vagyis a levéltári dokumentumok felhasználásával tegyen kísérletet a téma feldolgozására. Negyed századdal a rendszerváltoztatás után az egykori állambiztonsági szervek által keletkeztetett iratanyag feldolgozottságának szintje már lehetővé teszi a közelmúlt történetének levéltári források alapján való feltárását. Jóllehet a rendszerváltozás előestéjén végrehajtott iratmegsemmisítések a releváns dokumentumokat sem kímélték, a fennmaradt irategyüttesek alapján így is kirajzolódik, hogy melyek azok az irattípu-

sok, amelyekre a téma kutatása során támaszkodhatunk. Mindenekelőtt a nemzetközi osztályok levélváltásait tartalmazó gyűjtődossziék tartoznak ide, amelyekben az egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériuma (Ministerium für Staatssicherheit, Stasi) és a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma által kötött együttműködési szerződések és reszortmegállapodások, a rövid- és középtávú munkatervek és munkajelentések, illetve a rendszeresen megtartott munkamegbeszélések jegyzőkönyvei is megtalálhatók. Lényeges információkkal szolgálnak a szervezet működésének módját szabályozó parancsok és végrehajtási utasítások, valamint a Magyarországon bevetett Stasi-ügynökök archivált személyi anyagai. A konkrét eseteket illetően a Legfőbb Ügyészség Politikai (az 1970-es évek közepétől Államelleni Ügyek) Osztályának iratanyaga szolgál bővebb felvilágosítással. A vizsgálati eljárások nyomán keletkezett jegyzőkönyvek a részletes eseteleírásokat tartalmazzák. A két ország állambiztonsági szervei által folytatott kooperáció története ugyanakkor kizárólag a különböző levéltárakban, elsősorban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, a berlini Egykori Stasi-iratokért Felelős Szövetségi Megbízott Hivatalának Levéltárában (Das Archiv der Stasi-Unterlagen-Behörde), valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában¹ fennmaradt iratanyagok összevetésével rekonstruálható.

Az együttműködés történetének megírása során Európa kettéválasztásából, a hidegháborút megtestesítő vasfüggöny fogalmából indulok ki, hiszen a magyar-keletnémet állambiztonsági kapcsolatok leghangúlyosabb területét a berlini falat Magyarország területén át megkerülő keletnémet állampolgárok visszatartása képezte. Röviden ismertetem a Németország szovjet megszállási övezetében létrehozott politikai rendőrség történetét, és áttekintem a magyar és keletnémet állambiztonsági apparátus azon szervezeti egységeit, amelyek kulcsszerepet töltöttek be a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériumának és az NDK Állambiztonsági Minisztériumának együttműködésében. Kitértem

figyelmet szenteltem a Stasi speciális szervezeti egységének, az NDK Állambiztonsági Minisztériuma által Magyarországon bevetett operatív csoportnak és az általa irányított megfigyelői hálózat, a „Balaton-brigád” („Balaton-Brigade”) működésének. A kooperáció bemutatása során a felmerült problémákra és nézetkülönbségekre is kitértem, hogy milyen formális és informális keretek között folyt az együttműködés, mennyiben volt kölcsönös, és milyen okok folytán borult fel az egyensúly, amely végül a szövetségesek közötti töréshez vezetett.

Nagy hangsúlyt fektettem azon politikai tényezőkre bemutatására, amelyek a vasfüggöny lebontásához, és a határ jelképes, majd tényleges megnyitásához vezettek. Magyarország nemzetközi megítélése és belső átalakulása szempontjából is kimagasló jelentőséggel bírt a keletnémet menekültek sorsa. Kulcsfontosságú volt, hogy a magyar állami szervek miként kezelik a döntés következtében rájuk háruló kényes feladatot. Az események egyik kulcsszereplőjének, Kozma Imre atyának a megállapítását idézve: „A politika szemszögéből nézve 1989-ben megszólított egy nemzet, amelynek történelme során nem mindig sikerült jól válaszolnia, és most jó választ adott.”² A magyar politikai vezetés felelős döntése nyomán a keletnémet menekültügy sikeres végkifejlettel zárult. Magyarország nyugati határának megnyitásával a berlini fal megkerülhetővé vált, és ezzel új korszak vette kezdetét Európa XX. századi történelmében.

A külhoni gyűjteményekben folytatott feltárást a Collegium Hungaricum és a Klebelsberg Kunó kutatói ösztöndíj által nyújtott támogatás tette lehetővé. A kézirat az NKA alkotói pályázatának támogatásával készült.

I. Európa kettéválasztása

A vasfüggöny

„A Balti-tenger menti Stettintől az adriai Triesztig vasfüggöny ereszkedett le a kontinensre. E vonal mögött fekszenek Közép- és Kelet-Európa összes ősi államának fővárosai. Varsó, Berlin, Prága, Bécs, Budapest, Belgrád, Bukarest és Szófia, mind e híres városok és a körülöttük lévő népesség a szovjet érdekszférába kerültek, és ilyen vagy olyan formában nemcsak az orosz befolyásnak, hanem nagyon nagy mértékű és sok esetben egyre növekvő moszkvai ellenőrzésnek vannak kitéve” – fogalmazta meg Churchill 1946. március 5-én a Missouri állambeli Fulton egyetemén, a Westminster College-ban elhangzott beszédében.³ Az Északi-tengertől az Adriáig húzódó választóvonal a két világrend kibékíthetetlen ellentétét jelképezte, amely a kontinens keleti felén élők számára – egyéb szabadságjogaik semmibevétele mellett – utazási korlátozásokat hozott, és nyugati rokonaikkal, ismerőseikkel való kapcsolataik megszakadását jelentette. Maga a vasfüggöny eredeti jelentésében a színházi berendezés egyik 18. században meghonosított részét képezte, amely megakadályozta, hogy a deszkaépületekben gyakori tűzvészek átterjedjenek a nézőtérre. Bár a politikai közgondolkodás Winston Churchill brit miniszterelnök 1946 márciusában tartott fultoni

beszédétől eredezteti a vasfüggöny fogalmának szimbolikus használatát, Churchill már korábban is élt vele Európa második világháború utáni politikai kilátásainak jellemzésekor. Többek között a brit parlament alsóházában augusztus 16-án tartott beszédében,⁴ azt megelőzően pedig 1945. május 12-én Truman elnöknek küldött táviratában is használta a kifejezést.⁵ A következetes fogalomhasználat a tűzvész, illetve a károsnak ítélt idegen eszmék gyors elterjedésének analógiáján nyugvó metaforát sejtet.

E metafora ebben az időben már komoly jelentéstörténettel rendelkezett, amelyet a következő példák is jól szemléltetnek. H. G. Wells *Az istenek eledele* címmel 1904-ben megjelent regényében ezzel a fogalommal jelezte a főhős mentális elkülönülését a külvilágtól.⁶ Az első világháborúban a német–belga frontvonalon húzott kerítést nevezték vasfüggönynek, amelybe a szembenálló frontvonalak közötti hírszerzés megakadályozására 220 voltos áramot vezettek.⁷

Az I. világháborút követően a metafora használata két, a nemzetközi politikai életben különböző okok folytán izolálódott állam, Németország és a Szovjetunió köré artikulálódott. A fogalom Szovjetunióval kapcsolatos első említése Vaszilij Rozanov filozófus nevéhez kötődik, aki *Korunk apokalipszise* címmel 1918-ban közzétett írásában a forradalom korszakhatár jellegét hangsúlyozta vele, és következményeit olyan apokaliptikus méretű színházi előadáshoz hasonlította, amely megszünteti a drámán kívül álló néző pozícióját, mondván, az általános kataklizma hatására mindenki az események szereplőjévé válik.⁸ Ethel Snowden angol feminista politikus 1920-as szovjet útjáról *Through the Bolshevik Russia* címmel írott beszámolójában az új bolsevik állam nemzetközi elszigetelődésével kapcsolatban használta.⁹ Németországgal kapcsolatos első említése az 1920-as évek közepén Lord Edgar Vincent d'Abernon, berlini brit nagykövet nevéhez kötődik, méghozzá a francia és a német területek között kialakítandó semleges zónával kapcsolatban.¹⁰ A Harmadik Birodalom hivatalos

nyelvhasználata is gyakran élt ezzel a fogalommal, főként a végjáték idején. A *Das Reich* című lap 1945. február 25-i számában jelent meg Joseph Goebbels propagandaminiszter krími konferenciára reagáló cikke, amelyben arról írt, hogy egy esetleges német kapituláció esetén a szovjetek vasfüggönnyel zárják el az általuk megszállt területeket, és mögötte tömeges mészárlás venné kezdetét.¹¹ Konrad Adenauer, a Német Szövetségi Köztársaság későbbi kancellárja a második világháború végét követően, 1945. július 5-én írott levelében a négy megszállási övezetre felosztott Németország újbóli egyesítésének kilátásait latolgatva szkeptikusan hivatkozott a szovjetek által leengedett vasfüggönyre.¹² Végezetül egy magyar nyelvi adat annak jelzésére, hogy a vasfüggöny mibenlétével Budapesten is tisztában voltak, még mielőtt Churchill fultoni beszédében erre felhívta volna a figyelmet: „Mellékelek 2 újságcikket, [...] mivel úgy tudom, nem kerülnek el hozzátok sajtótermékeink a vasfüggönyön keresztül” – írta Reiner Mária Révai András újságírónak Londonba, 1945. október 14-én.¹³

A fent idézett példák arról tanúskodnak, hogy a vasfüggöny metaforáját a politikai és ideológiai elkülönülés jelzésére már a 20. század első felében alkalmazták, közkeletű elterjedését azonban kétségtávol Churchill nagy nyilvánosságot kapott fultoni beszéde alapozta meg. A két világrend határán felépült „záróvonal” földrajzilag a következő részekből állt: 1) a két német állam, a Német Szövetségi Köztársaság (továbbiakban: NSZK) és a Német Demokratikus Köztársaság (továbbiakban: NDK) között húzódó belnémet határ; 2) a német fővárost kettéosztó berlini fal; 3) a keleti blokk tagországainak a kapitalista országokkal szomszédos nyugati határa Csehszlovákia és az NSZK, Csehszlovákia és Ausztria, illetve Magyarország és Ausztria között; 4) a szocialista blokk keleti határa Bulgária és Törökországa között; 5) valamint a szocialista államok közösségéből kizárt Jugoszláviával közös határ.

A hidegháború időszakában a vasfüggöny analógiájára világszerte elterjedt a „függöny” mint szimbólum használata. A fizikai és ideoló-

giai szembenállás jelzésére Kína és Indokína térségében „bambuszfüggönyről”, Kamcsatka és Alaszka között „jégfüggönyről”, Kuba és az Egyesült Államok között „kaktuszfüggönyről” szóltak. 1955-ben a Szabad Európa Bizottság¹⁴ folyóiratot indított, amely már címében is a vasfüggönyre utalt. A *Hinter dem Eisernen Vorhang* (A vasfüggöny mögött) című lap Münchenben jelent meg, célja a kelet-európai államokban zajló folyamatokról való híradás volt. Címlapján a térség vezető napilapjainak fejlécei – a magyar sajtóból a *Szabad Nép* és a *Magyar Nemzet* – voltak láthatók. A szovjet blokk országairól szóló tudósításokban a keleti országok propagandájának ellensúlyozására, a hivatalos álláspont értelmezésére törekedtek.¹⁵

A vasfüggöny magyar szakasza

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere, Vörös János már 1945. február 23-án elrendelte a határőrség felállítását, ám a Magyarország területén folyó harcok miatt erre csak a keleti végeken került sor.¹⁶ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság a frontvonal nyugatra tolódását követően, 1945. május 14-én hagyta jóvá a határőrség felállítására vonatkozó intézkedést, amelynek nyomán a nyugati országrészben is megalakultak a helyi honvéd kerületparancsnokságok.¹⁷ A Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya 1946 márciusában Honvéd Határőrség Főparancsnoksága néven önálló határőrizeti szervet hozott létre. Pálffy György vezérkari ezredes, a Honvéd Határőrség parancsnoka militáns és agresszív hangvételű vezércikkben követelte a nyugati határ lezárását: „Ellenségeink a magyar demokrácia gazdasági ellenségei, a csempészek, a feketézők, a gazdasági kártevők, akik azzal, hogy szinte akadálytalanul hurcolták ki határainkon a még megmaradt kevés jószágunkat, mérhetetlen kárt okoztak a gazdasági téren nagy nehézségekkel küzdő demokráciánknak. Ellenségeink

a banditák és a hivatásos bűnözők, akik a háború utáni zavaros állapotokat felhasználva, országról országra vándorolva üzik veszedelmes és káros foglalkozásukat, és akik sajnos nagy tömegben árasztották el éppen határaink gyenge őrizete következtében országunkat. Ellenségeink a fiatal magyar demokrácia politikai ellenségei, a külföldi magyar reakció emberei. A nyilas és horthysta külföldi magyar reakció nem akar és nem tud beletörődni a magyar demokrácia győzelmébe, és minden eszközt igénybe vesz, hogy demokráciánk fejlődését kívülről nehezítse, lassítsa, sőt, ha lehet, elbuktassa. Ennek a külföldi magyar reakciónak és a vele szövetséges külföldi reakciós köröknek ügynökei, propagandistái eddig szinte szabadon jöttek-mentek határainkon keresztül, megerősítve ezzel, emberekkel, pénzzel és propagandaanyaggal, valamint utasításokkal, a hazai reakció gócait. De a magyar demokrácia itthoni ellenségei és árulói is hamar megtalálták az utat az ország határain túlra, ha támogatásra, utasításra, tanácsra, pénzre volt szükségük, vagy biztos búvóhelyre, ha itthon égni kezdett lábuk alatt a talaj. Ugyancsak mérhetetlen kárt okoz és veszélyt jelent az a körülmény, hogy főleg nyugati határainkon százával lépték át a határt illegálisan nyilasok, fasiszták és Horthy-reakciósok, akik az országba visszatérve el akarták kerülni a felelősségre vonást és észrevétlenül elvegyülni a demokratikus dolgozók tömegében, hogy ott zavartalanul folytathassák aknamunkájukat. Végül, de nem utolsósorban, komoly problémát jelentett és jelent ma is a magyar demokrácia számára a svábok kitelepítése körüli szabotázs, az a tény, hogy a svábok az eddig hiányosan őrzött határon akadálytalanul menekíthették ki sok esetben összeharácsolt vagyonukat, és hogy a határon át létesített illegális csatornákon keresztül a már kitelepített és még kitelepítésre váró svábság állandó, szoros érintkezésben volt. A demokratikus határőrség feladata: megakadályozni a csempésztést és a határon átnyúló feketekereskedelmet, megakadályozni a banditák és bűnözők beáramlását országunkba, megakadályozni a magyar demokrácia kül-

földi ellenségeinek és a külföldi magyar reakciónak a határon átnyúló aknamunkáját és megakadályozni a magyar demokrácia belső ellenségeinek külföldre való szökését.”¹⁸

A háború utáni nehéz közellátási helyzetben a közszükségleti cikkek, elsősorban az élelmiszer illegális kereskedelme valóban komoly problémát jelentett. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. október 17-én kiadott rendelete súlyos szankciókat, adott esetben halálbüntetést helyezett kilátásba a csempészet megfékezésére.¹⁹ A határ lezárásának tényleges okait kutatva azonban ennél fontosabb tényezőt sejtet a „demokrácia ellenségeire” való utalás. Az 1945-ös nemzetgyűlési választáson a Magyar Kommunista Párt nagyarányú vereséget szenvedett, és vereségét követően kíméletlen kampányt indított politikai ellenfelei, elsősorban a választásokat megnyerő Független Kisgazdapárt prominens vezetői ellen, a koncepciós perek vádlottjai közül pedig sokan külföldön kerestek menedéket. A Honvéd Határőrségtől független Magyar Határrendőrség felállítására 1945 novemberében kiadott belügyminiszteri rendelet a határrendészet hatáskörébe utalta a tiltott kivándorlás megakadályozását; beleértve a körözött, vagy bűncselekmény elkövetésével gyanúsított egyének elfogását.²⁰ A Határőrség Országos Parancsnoksága a nyugati határ fokozott ellenőrzéséről és lezárásáról rendelkezett: „Elérendő cél: az osztrák viszonylatú határrész fokozott ellenőrzése és lezárása.”²¹ A kifelé irányuló mozgás kontrollálására az osztrák határ felé vezető utak és vasutak szigorú ellenőrzését vezették be: „Az ismételt felállított vasútellenőrző járőr, valamint a fontosabb útvonalakat ellenőrző járőr a vasúton minden férfi személyt és esetleg gyanússá vált női személyeket köteles leigazoltatni. A leigazoltatási kötelezettség alá tartoznak a honvédség és rendőrség ht. [határőr] állományába tartozó személyek, rendfokozatra való tekintet nélkül. Amennyiben az igazolt kellő okmánnal nem rendelkezik, úgy a járőr parancsnokságára állítsa elő. Az útellenőrző járőr minden úton közlekedő személyt és mindenféle járművet (hajtót, vezetőt), s annak utasait igazoltatni köteles.”²²

A drákói intézkedés érdekessége, hogy ekkor még a magyar–osztrák határ mindkét oldala szovjet megszállás alá esett. Noha a szövetséges hatalmak képviselői az 1943-as külügyminiszteri konferencián Ausztria szuverenitásának majdani visszaállításáról döntöttek, a háború befejezésétől 1955-ig az ország négyhatalmi megszállás alá került. Ausztria keleti tartományai – Burgenland, Alsó-Ausztria és Felső-Ausztriának a Dunától északra eső területei – a szovjet megszállási övezetbe tartoztak, ennek következtében a magyar–osztrák határon az osztrák csendőrséggel és vámőrséggel való együttműködést a szovjet megszálló erők koordinálták. A hivatalos propaganda erre a tényre nem volt tekintettel. 1948 őszén már arról írtak az újságok, hogy Magyarország kétszeresen is a keleti blokk frontországává vált: nyugati szomszédja az eltérő társadalmi berendezkedésű Ausztria, déli szomszédja pedig a titói Jugoszlávia.²³ A Magyar Dolgozók Pártja Külügyi Bizottsága „határrendezési kérdések” címszó alatt tárgyalta az osztrák határon esedékes intézkedéseket. A határ menti erdők kiirtásáról, valamint alacsony beültetésű terület kialakításáról határoztak. Kádár János belügyminiszter október végén összefoglaló jelentést terjesztett a kormány elé, amelyben az Ausztriával kötött határforgalmi megállapodás felmondását javasolta. Az október 29-én született döntés értelmében 1948. december 1-jétől három hónapos határidővel a magyar kormány felmondta az 1926-ban aláírt határforgalmi megállapodást, ezzel elhárult a jogi akadály a vasfüggöny magyar szakaszának felépítése előtt. Az Államvédelmi Hatóság soproni kirendeltsége december 12-én közölte a burgenlandi biztonsági szervekkel, hogy december 15-én éjfélről 20 határátkelőhelyet lezárnak.²⁴ A BM IV. Főosztály 16/1950. számú utasítása alapján 1950. június 20-tól a jugoszláv határon egy 15 km széles határövezetet létesítettek, amelyet a 0390/1952. számú utasítással 1952. szeptember 1-jétől az osztrák határra is kiterjesztettek. A határövezetben csak azok tartózkodhattak, akik ott laktak, vagy belépésre feljogosító rendőrségi engedéllyel rendelkeztek. Rokonlátogatás céljából a belépést ideigle-

nes engedélyhez kötötték, amelyet a lakóhely szerint illetékes rendőrkapitányság állított ki. Ideiglenes engedély birtokában csak a megjelölt településen lehetett tartózkodni, megérkezéskor és eltávozáskor pedig 12 órán belül be kellett jelentkezni a helyi rendőrkapitányságon. Munkavégzés a határövezetben csak engedéllyel volt lehetséges. Külön engedély nélkül, nyílt paranccsal beléphettek azonban a honvédség, az állambiztonsági szervek és a rendőrség állományának tagjai.²⁵

A vasfüggöny szimbóluma a határ elválasztó szerepét hangsúlyozta. A keleti blokk államai a gyakorlatban mindezt olyan szögesdrót akadályból, aknamezőből és magaslati figyelőhelyekből álló műszaki zár kiépítésével valósították meg, amely az átjárást mindkét irányból ellehetetlenítette. Magyar szakaszának telepítését az ország nyugati és déli határán 1949 kora tavaszán kezdték meg. 1950 végére a két határszakaszon 1000 km drótakadályt építettek ki, amelyből 871 km-t elaknásítottak, és emellett 291 magasfigyelőt építettek.²⁶ Egy korabeli szemtanú 1953-ban a következőképpen számolt be az életveszélyes akadályrendszeren való átkelés nehézségeiről: „[Az] osztrák oldal felől nézve a »vasfüggöny« a szögesdrótokkal kezdődik [...] Ettől befelé következik az aknazár, amely úgy van felállítva, hogy minden 36 méteren van egy akna, amely a földből kiálló cukorrépához hasonlítható, és 2 méterrel beljebb, a két-két akna távolságának közepén, tehát mindkettőtől 18-18 méter szélességben és befelé 2 méter távolságban még egy akna van. Mindezek az aknák, illetőleg azoknak gyújtószerkezete dróttal vannak összekötve. Ez azt a célt szolgálja, hogy a fűben, gázban gázoló határátlépő ne láthassa a drótot, de lehetőleg akadjon bele. A drót érintésére valamelyik aknának okvetlenül robbannia kellene [...] Az aknák után ugyanis következik az egész határon áthúzódnó 10 méteres gereblyélt határsáv. Ennek is megvolna a maga célja. Az ÁVH-s határőrök²⁷ nyomban láthatják, hogy történt-e határsértés. Ez a szabály azonban csak nyári és tavaszi vagy késő őszi időkre vonatkozik, mikor a »vasfüggönyt« gondosan lehet gereblyézni. [...] A gereblyézett sáv

Vasfüggöny az osztrák–magyar határon

után még egy akadály vár az érkezőre vagy a távozóra. A felgereblyezett részre 45 fokos szögben egy-egy alacsonyabb cölöp közé újabb drótok vannak kötve. Ha valaki egyenesen szemben megy a dróttal, akkor okvetlenül megérinti azt. A jelentő akna robban s az őrtornyokból az ÁVH azonnal gépfegyverezni, reflektorozni kezd.”²⁸

Az osztrák államszerződést 1955. május 15-én kötötték meg. A szovjet csapatokat ezt követően kivonták Ausztriából, és egy részüket a Dunántúlon helyezték el. Magyarország nyugati határszakasza ezzel a vasfüggöny szerves része lett, ami a határvédelem szempontjából új helyzetet eredményezett. A Belügyminisztérium Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokának 1955. július 13-án kiadott 0046. számú parancsa az illegális határátlépések számának csökkentése céljából a nyugati határ őrzésének megerősítéséről rendelkezett: „Az osztrák államszerződés megkötése új helyzetet teremtett az államhatár nyugati szakaszán. Az új helyzetben a belső és külső ellenség minden erővel

fokozza tevékenységét. Ezt bizonyítja a határsértők számának ugrászerű megnövekedése és az ellenséges, bomlasztó tevékenység fokozódása. Szükségessé vált a Határőrség erői egy részének átcsoportosítása a nyugati határszakasz 1., és 2. kerületéhez. A szervezeti intézkedések azonban egymagában nem biztosítják az államhatár megbízható, szilárd őrzését. A politikai osztályoknak el kell érniük, hogy a megnövekedett személyi állomány alaposan megismerje a nyugati határszakaszon kialakult új helyzetet; fokozódjon benne az államhatár sértetlenségéért érzett személyes felelősség; megszilárduljon a szolgálati fegyelem; eredményesen szétzúzzák az ellenséges bomlasztó híreszteléseket; magas fokra emeljék a személyi állomány éberségét.”²⁹ Közel ezer főt vezényeltek át a nyugati határ őrzésére. A Sopron környéki 1. határőrkerület létszámát 630, a szombathelyi 2. számú határőrkerület létszámát pedig 351 fővel erősítették meg.

A magyar–osztrák viszony javítása érdekében az MDP Politikai Bizottsága alig néhány hónappal később, 1956. március 9-én tartott ülésén a nyugati határon lévő műszaki akadályrendszer felszámolásáról, a drótsövény és a taposóaknák eltávolításáról határozott. A néphadsereg műszaki egységei május 10-én kezdték meg az aknák felszedését, amit szeptember 20-áig a teljes határszakaszon be is fejeztek.³⁰ Ez tette lehetővé a forradalom leverését követő nagyarányú menekülthullám tagjainak sikeres külföldre jutását. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1957. március 2-ai határozatában rendelte el a nyugati határ újbóli aláaknázását. Az aknamező telepítését 1957 áprilisától június 30-ig hajtották végre. A magyar–osztrák tárgyalásokon mindig élesen vetődött fel a vasfüggöny kérdése. Több baleset is történt, 1962 februárjában például a tetőző árvíz számos aknát kimosott, és azokat magyar, illetve osztrák területre sodorta.³¹ Az ehhez hasonló esetek elkerülésére az MSZMP Politikai Bizottsága 1965. május 11-i határozatában az aknamező végleges eltávolítása és szovjet típusú elektromos jelzőrendszer telepítése mellett döntött.³²

Németország felosztása

Az angolszász hatalmak és a Szovjetunió viszonyában már a második világháború idején feszültségek jelentkeztek, de az ellentét a vesztes Németország négy megszállási övezetre való felosztását követően vált nyilvánvalóvá. A szövetségesek először Teheránban, majd 1944 októberében, Moszkvában vitatták meg Németország jövőjét és az általa okozott háborús károkért nyújtandó anyagi jóvátétel kérdését, konkrét döntés azonban nem született. A jaltai konferencia második ülésén, 1945. február 5-én Sztálin ismét felvetette a kérdést: megengedjék-e a szövetségesek, hogy a feltétel nélküli kapitulációt követően Németországban valamiféle központi kormány és közigazgatás alakuljon, vagy inkább az ország széttagolása mellett döntsenek. Jóllehet a háború kirobantásáért felelős Németország decentralizálásának elvében a szövetségesek egyetértettek, a négyhatalmi ellenőrzés alá vont országot távlatilag mindkét fél a maga érdekszférájába akarta vonni. Sztálin már 1945. június 4-én összeült a Német Kommunista Párt vezetőivel, hogy közös tervet dolgozzanak ki az újraegyesülő Németország szovjet befolyási övezetbe való integrálására.³³ Ennek biztosítékát képezte a szovjet befolyási övezet ellenőrzése alatt tartó Vörös Hadsereg katonai jelenléte. A Német Kommunista Párt ugyanakkor azt a feladatot kapta, hogy a szovjet fennhatóságon kívüli területeken is tömeges támogatottságra tegyen szert. A szovjet hatóságok a keleti megszállási övezetben már 1945 júniusában, a potsdami egyezmény aláírása előtt engedélyezték a pártok megalakítását. A szovjet tanácsadók a kommunista (KPD), a szociáldemokrata (SPD), a kereszténydemokrata (CDU) és a liberális-demokrata párt (LDP) minél szorosabb együttműködését szorgalmazták, amelyek 1945 júliusában az „Antifasiszta Demokratikus Pártok Blokkjába” tömörültek. A szovjet megszállási zónában 1946. április 21-én hajtották végre a német szociáldemokrata és kommunis-

ta párt erőszakos egyesítését. A kommunista irányítás alatt működő Német Szocialista Egységpárt (SED) a többi baloldali párttal közös antifasiszta népfrempolitikát hirdetve próbált jelentős tömegbázisra szert tenni. Helyzete megszilárdítását követően az Egységpártnak nemzeti szolidaritásra kellett felhívnia a nyugati országrészben élő szociáldemokratákat és más baloldali szimpatizánsokat, így készítve elő a talajt Németország újbóli egyesítésére. „Egész Németország a miénk lesz – biztosította Sztálin a jugoszláv kormány külügyminiszterét 1946 tavaszán –, vagyis szovjet lesz és kommunista”.³⁴

Az amerikai megbízásból Moszkvában diplomáciai szolgálatot teljesítő George Frost Kennan³⁵ 1946. március 6-án kelt táviratában a következőképpen jellemezte a szovjet politika németországi céljait: „Óvakodnunk kell a túlzott optimizmustól arra nézve, hogy a központi hivatalok megtörik a szovjet ellenőrzés kizárólagosságát a szovjet zónában. Nem hinném, hogy a szovjetek mindaddig valóban támogatnák a hivatalok felállítását – ahogy mi elképzeljük –, míg meg nem bizonyosodnak róla, hogy az új szervezeti formában is módot találnak a németországi események menetének befolyásolására; nemcsak saját zónájuk kizárólagos ellenőrzésére, de lehetőségeik kibővítésére is. Másként fogalmazva: amikor eljön a hivatalok felállításának ideje, úgy vélem, az oroszok olyan megoldást keresnek, amely politikai képviselőik számára széles körű felhatalmazást biztosít a többi zónában való ott-tartózkodásra, beutazásra és tevékenységre, miközben arra törekednek, hogy mindazokat a német, illetve szövetséges országból származó személyeket, akik nem tartoznak az imént említettekhez, kirekesszék a szovjet zónában tartózkodók és cselekvési lehetőséggel rendelkezők köréből.”³⁶

Annak érdekében, hogy a belpolitikai válságot elkerüljék, az egykori szövetségeseknek az európai gazdaság súlyos háborús veszteségeivel is számot kellett vetniük, mivel a háborúban kivézett országok belpolitikai életének normalizálása nem mehetett végbe gazdaságuk

szanálása nélkül. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának Politikai Tervezési Részlege (Policy Planning Staff) által 1947 májusában összeállított előterjesztés a gazdaság fellendítésével kívánta korlátozni a szovjet befolyást: „A Politikai Tervezési Részleg nem a kommunista aktivitásban látja a nyugat-európai nehézségek gyökerét. A Részleg úgy véli, hogy a jelenlegi válság nagyrészt Európa gazdasági, politikai és társadalmi szerkezetét sújtó háború pusztító hatásának, valamint a fizikai feltételek és a szellemi életerő kimerülésének következménye. Súlyosbította a helyzetet, és nehezebbé tette annak helyrehozatalát a kontinens kelet–nyugati megosztottsága. A Tervezési Részleg arra a felismerésre jutott, hogy a kommunisták kihasználják az európai válságot, a további kommunista sikerek pedig súlyosan veszélyeztetnék Amerika biztonságát. Mindemellett ebből nem az következik, hogy az Európa megsegítésére irányuló amerikai erőfeszítések a kommunizmus elleni harcot szolgálnák, azok inkább az európai társadalmak gazdasági egészségének és életkedvének helyreállítására irányulnak. Más szavakkal: céljuk nem a kommunizmus, hanem a gazdasági meghasonlottság elleni küzdelem, amely utóbbi sebezhetővé teszi Európát bármiféle totalitárius mozgalommal szemben, mint ezt mostanában az orosz kommunizmus ki is használja.”³⁷ George C. Marshall amerikai külügyminiszter segélyt ajánlott a veszélyesen alacsony szinten teljesítő országok talpra állításához. Az Európai Újjáépítési Program a német gazdaság integrálását feltételezte. A csatlakozás előfeltételét Németország nyugati megszállási övezetei számára a valutareform végrehajtásában jelölték meg. 1948. június 20-ról 21-re virradóan az elértéktelenedett birodalmi márka helyére új német márkát vezettek be, és az üzleteket olyan hiánycikkkel töltötték fel, amelyek régóta csak a feketepiacon voltak elérhetők.

A Szovjetunió az amerikai segély visszautasítására ösztönözte csatlósállamait. A széttagolt Németország számára nyújtott gazdasá-

gi támogatás szovjet megítélésével kapcsolatban a State Department a következőket állapította meg: „Kritikus helyzet alakult ki annak következtében, hogy nem sikerült végérvényesen megoldani az általános európai rendezés szempontjából kulcsfontosságú német kérdést. Németország stratégiai fontosságú területté vált az Európa jövőbeli formája körül dúló kelet–nyugati konfliktusban. A mostani fejlemények jelentősége elsősorban abban a tényben rejlik, hogy az Egyesült Államok, szövetségeseivel együtt, magához ragadta a kezdeményezést Németországban, ami erőteljes ellenintézkedésekre késztette a Szovjetuniót. A szovjetek megkérdőjelezik a nyugati hatalmak berlini jogait, s mindent elkövetnek azért, hogy ottani helyzetüket tarthatatlanná tegyék.”³⁸ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet képviselői elutasították a nyugati valuta Berlin teljes területére való kiterjesztését, mert úgy vélték, hogy geopolitikai helyzetéből adódóan Berlin a szovjet politikai érdekszférához tartozik.³⁹ A szovjet csapatok „műszaki nehézségekre” hivatkozva 1948. június 24-én minden Berlinbe vezető utat lezártak. A blokád alá helyezett kétmillió lakosú főváros élelmiszerrel, gyógyszerrel, tüzelőanyaggal és más létfontosságú közszükségleti cikkekkal való ellátását majd egy éven keresztül – 1949. május 12-ig – az amerikaiak által létesített léghíd biztosította. A szovjet korlátozásokat végül az 1949. májusi négyhatalmi egyezmény hatályon kívül helyezte, és megerősítette a nyugati szövetségesek berlini jelenlétét. Egyúttal rendezték Németország nyugati szektorainak és Berlin nyugati felének kapcsolattartását, vagyis szerződésben rögzítették az országúti, a vasúti és a vízi közlekedés jogait. A Szovjetunió ezzel elvesztette a hidegháború első csatáját.⁴⁰ A három nyugati megszállási övezetben található 12 tartomány 1949. május 8-án Német Szövetségi Köztársaság néven létrehozta a nyugatnémet államot. A keleti szektorban 1949. május 30-ára tűzték ki a harmadik népkongresszus megtartásának időpontját, amely szovjet egyetértéssel Ideiglenes Népi Kamarává alakult. A Ka-

mara 1949. október 7-én a Német Szocialista Egységpárt társelnökét, Otto Grotewohlt bízta meg a Német Demokratikus Köztársaság ideiglenes kormányának megalakításával. Államfővé Wilhelm Piecket, a Német Szocialista Egységpárt másik társelnökét választották, aki 1960-ban bekövetkezett haláláig töltötte be az államfői tisztséget. A Népi Kamarában a képviselői helyek 55 százaléka felett a SED és a hozzá csatlakozott tömegszervezetek rendelkeztek. A fennmaradó 45 százalékon a kereszténydemokrata, a liberális és az 1948-ban létrehozott demokratikus parasztpárt (DBP), illetve nemzeti demokrata párt (NDPD) osztoztak.⁴¹ A legitimáció hiányát a politikai rendőrség szerepének növelésével ellensúlyozták, amely lényeges szerepet játszott a keletnémet állam politikai arculatának kialakításában.

A Német Demokratikus Köztársaság politikai rendőrségének megalakítása

A szövetséges hatalmak a második világháború befejezését követően a náci Németország hatalmi struktúrájának teljes körű lerombolását írták elő. Az 1945 májusában hazatérő, kommunista Ulbricht-csoport legsürgősebb feladatának a rendőrség újjászervezését tekintette, amit a korabeli közrend és közbiztonság katasztrofális állapota indokolt. 1946 teléig a rendőrség fő feladatát a lakosságot fosztogató és terrorizáló – túlnyomórészt szovjet – katonák csapatos garázdálkodásainak megfékezése képezte. Lőfegyvert ugyanakkor nem viselhettek, német rendőrök fegyverrel egyébként sem léphettek fel a szövetséges katonák ellen, emiatt sokan életüket vesztették a banditák ellen folytatott küzdelmekben. A szovjet megszállási övezetet kezdettől fogva a rendőrség túlsúlyos jelenléte jellemezte. Ennek mértékével kapcsolatban egy 1948. szeptemberi statisztika áll rendelkezésünkre, amely a zónában alkalmazott rendőri erő létszámát 80 971 főre becsülte.⁴² A rendőrség

újjászervezésének kezdeti időszakában nem jártak utána a jelentkezők politikai múltjának, ebből adódóan az újonnan szerveződő rendőrség kötelékében a korábbi fegyveres testületek, a Wehrmacht és az SS, valamint más náci szervezetek tagjai is reaktiválták magukat.⁴³ A rendőrség állományát párthovatartozás szempontjából egyébként ekkor még a szociáldemokrata túlsúly jellemezte.

A politikai rendőrség első csíráit a szovjet katonai közigazgatás (SZVAG)⁴⁴ közreműködésével 1945–46-ban helyi szinten megalakított propagandaszervek, az „információs osztályok” képezték. Feladatuk az Egységpárt melletti propaganda terjesztése, a lakosság hangulatának figyelemmel kísérése és az állami szervek ellenőrzése volt. Az újság- és médiaanyagok ellenőrzésével már 1946 kora nyarától igyekeztek visszaszorítani az ún. „reakciós” propagandát. A keleti zónában élők megpróbálták eltántorítani bizonyos sajtótermékek, például a *Der Tagesspiegel* és a *Telegraf* előfizetésétől.⁴⁵ A Német Belügyi Igazgatás (DVdI) 1947 nyarán a szovjet katonai közigazgatás jóváhagyásával javasolta a teljes keleti zónára kiterjedő központi információs szolgálat felállítását. Walter Ulbricht, az Egységpárt elnökhelyettese az 1947 októberében megtartott belügyminiszeri konferencián terjesztette elő a DVdI alá tartozó információs szolgálat felállítására vonatkozó javaslatot. Az új osztály vezetőjeként Erich Mielke személyét jelölte meg, aki miniszterhelyettesi minőségben a rendőrség más kulcsfontosságú részlegeit irányította. Az új osztály, amelynek felállítására 1947. november 11-én került sor, a „reakciós erőkről” való információk gyűjtése mellett célirányos cikkek és riportok közreadásával alakította a közhangulatot. Az új szervezetbe olvasztották a politikai információk gyűjtésével foglalkozó N-2 osztályt, valamint az „ellenáramlatok és földalatti mozgalmak” megfigyelésére létrehozott N-2b elnevezésű csoportot, amelyek bizalmi embereik és informátoraik révén az úgymond „demokratikus fejlődés ellenében” ténykedő személyekről és csoportokról gyűjtöttek adatokat.

A politikai rendőrség másik elődjét az ún. K5-ös (Komissariat 5) bizottságok, azaz a bűnügyi rendőrség (Kriminalpolizei) tartományok és a körzetek szintjén létrehozott 5-ös egységei adták, amelyek felállításáról a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1946. augusztus 5-én kiadott 201. számú parancsa rendelkezett. A bizottságok feladata a náci vezetők és a háborús bűnösök felkutatása volt, egyben a fennmaradt náci iratállományért is ők feleltek, és konspiratív módszereket is igénybe vehettek. A keleti megszállási övezetben szovjet tanácsadók segítségével felállított egységek eredeti feladatköre hamarosan kibővült, és a szovjet típusú politikai berendezkedés ellenzőinek üldözése irányába tolódott el. Harcot indítottak mindazok ellen, akik egy polgári-liberális alapokon nyugvó, demokratikus berendezkedésű társadalom építésébe fogtak. Erich Mielke állambiztonsági miniszter maga is a Stasi elődszervének tekintette az 5-ös egységeket, mivel feladatuk megegyezett a később létrehozott állambiztonsági minisztériumával: „a demokratikus intézményeket, azok további fejlődését, és a szovjet zóna gazdasági újjáépítését megvédték az aláaknázástól.”⁴⁶ A bizottságok 1947 elején már 160 alkalmazottat foglalkoztattak. Az állomány összetétele eltért a rendőrség többi részlegétől, mivel soraikba az 1945 előtti rendvédelmi szervek tagjait nem vették fel. A Német Belügyi Igazgatás kiépítését követően a K5-ös osztályok állították össze azt a központi információs adatbázist, amely a belügyminisztérium és a rendőrség munkatársainak pályafutását és személyes adatait a zóna egész területére vonatkozóan nyilvántartotta. A nyilvántartás fontos szerepet kapott az 1948. június 28-án végrehajtott politikai tisztogatás során, amikor mindenkit menesztettek, aki előzőleg a náci párt tagja volt. 1948 augusztusában és szeptemberében a vidéki rendőri szervek állományának 20%-át, a Berlin szovjet övezetében dolgozó belügyi alkalmazottak 10%-át, a Belügyi Főigazgatóságnál a dolgozók 5%-át bocsátották el.

A keleti zónában 1947 márciusában szervezték át a rendvédelmi szerveket. A bűnügyi rendőrség teljes szervezetét a Komissariat 5 berli-

ni központja alá rendelték, ezzel a politikai rendőrség funkcióját helyezték előtérbe. A K5-ös egységek területi osztályainak irányítóit a helyi rendőri szerv helyettes vezetőivé, társparancsnokává nevezték ki, akik bizonyos területeken a tényleges parancsnoknál nagyobb hatáskörrel rendelkeztek; például betekintési jogosultsággal bírtak az ügyosztály által gyűjtött bizalmas természetű iratokba. A szovjet típusú diktatúra intézményrendszerének kiépítését élénk figyelemmel kísérő amerikai hírszerzés velük kapcsolatban a következőket jelentette: „amennyiben a helyi rendőrség vezetője politikailag nem számított megbízhatónak, helyettesének felhatalmazása volt rá, hogy a K5 dokumentumainak tanulmányozásában megakadályozza.”⁴⁷ Az 1948. január 8-i állománytábla szerint az osztály öt részlegre oszlott, amelyek a következő területekkel foglalkoztak: a politikai természetű bűnügyek kivizsgálása; a szövetséges csapatok katonái által elkövetett erőszakos cselekmények felderítése; az újjáépítés szabotálásának leleplezése; valamint az antidemokratikus tevékenység felderítése. Az első és a négyes pontba soroltak minden olyan politikai jellegű tevékenységet, amelybe a szovjet-ellenes megmozdulások különféle formái, így például a röpcédulázás és a plakátszagatás is beletartoztak. Az osztály munkáját egy ötödik, technikai csoport segítette. Miként a Szociáldemokrata Párt Keleti Irodájának egyik jelentése megállapította: az 5-ös osztályok kiterjesztették az ellenőrzést a közélet vezető személyiségeire is. A német társadalom szinte teljes körű átvilágítását hajtották végre, amelynek során csupán Szászország területén ötezer nácigyanús személy ellen indítottak eljárást. A vizsgálat eredménye szerint a felelősségre vontak fele csupán ártalmatlan üzlettulajdonosnak, illetve középszintű alkalmazottnak bizonyult. A „nácitlanítás” ürügyén szorították ki a hatalom bírálóit a politikai közéletből, és az új rendszerrel szembenállókat szisztematikusan üldözték. 1948. december 8-án Wilhelm Pieck, Otto Grotewohl, Walter Ulbricht és Fred Oelssner részvételével SED-delegáció utazott Moszkvába, hogy az állambiztonság megerősítéséről tárgyaljon. A küldöttséget

december 18-án maga Sztálin fogadta. Javaslatára a K5-ös osztályokat kivonták a népi demokratikus rendőrség alárendeltségéből, és a politikai rendőrség önálló szerveivé tették meg. A szervezet berlini központja 1949 tavaszától a szovjet hatóságokkal és a Német Belügyi Igazgatással működött szorosan együtt, ezzel a tartományok belügyminiszterei által gyakorolt minimális kontroll lehetősége is megszűnt. A politikai bűncselekménnyel vádolt személyeket tizenegy, még a nácik által állított koncentrációs táborban (Buchenwald, Sachsenhausen, Fünfeichen stb.) különítették el. Az internálótáborokba nemcsak náci bűnösök kerültek. A minden társadalmi csoportra kiterjedő letartóztatási hullám célja az új rend potenciális ellenfeleinek izolálása, társadalomból való kirekesztése volt. Brandenburg Tartomány Belügyminisztériumának iratanyaga szerint összesen 122 671 német állampolgár került ezekbe a táborokba, akik közül 42 889 fő „betegség következtében” hunyt el.⁴⁸ A bebörtönzések és letartóztatások miatti elégedetlenség csillapítására 1948. március 18-án Szokolovszkij marsall a német polgári forradalom 100. évfordulója alkalmából amnesztiát jelentett be mindazok számára, akiket kisebb bűncselekményekért tartóztattak le, ám még nem ítélték el. 1948 őszére a börtönök kiürítését és a rabok Szovjetunióba való deportálását követően a gyűlölt táborok közül nyolcat bezártak. Buchenwald, Bautzen és Sachsenhausen azonban tovább működött, egyenként 6481, 10 110, illetve 11 901 internálttal.⁴⁹ Amikor Wilhelm Pieck 1949 szeptemberében Moszkvába utazott, hogy Sztálinnal a keletnémet kormány megalakításáról tárgyaljon, a fennmaradó három tábor bezárását kérte. Végül 1950 elején számolták fel őket, miután a bautzeni láger 5400 őrizetesét átadták a német rendőrségnek. Közülük 700 személyt Waldheimben állítottak bíróság elé, a Szovjetunióba deportáltak száma azonban nem ismeretes. Az 5-ös osztályokat 1949 augusztusában számolták fel. Sokatmondó tény azonban, hogy az 1950. február 8-án megalakított NDK Állambiztonsági Minisztériuma káderállományának 10%-a ezen elődszervezet munkatársainak köréből került ki.⁵⁰

Végül a Stasi elődszervei körében kell megemlíteni a néptulajdon védelmére 1948 májusában létrehozott bizottságot, amely az elkobzott és kisajátított tulajdonokat kezelte. Alapítását az infláció megállításával és a stabilizáció szükségességével indokolták, a háttérben azonban a kommunista párt gazdasági vezető szerepének biztosítása húzódott meg. Elnöki tisztét a későbbi állambiztonsági miniszter, Erich Mielke töltötte be, aki egy személyben a Német Belügyi Igazgatás alelnöki tisztét is ellátta. Az NDK megalakításakor, 1949 októberében ezt a szervezetet is a Belügyminisztérium alárendeltségébe vonták. 1950. január 27-én a Német Szocialista Egységpárt *Neues Deutschland* című orgánumban drámai hangú tudósítások láttak napvilágot a népi demokratikus állam termelésének megbénítására irányuló, „angol és amerikai imperialisták” által szervezett „diverzáns-, szabotázs- és kémakciókról”. A „népi demokrácia és a népgazdaság védelmét” ezzel a legmagasabb államügyek szintjére emelték.⁵¹ Az NDK Állambiztonsági Minisztériuma létrehozását előkészítő döntéshozatal folyamán a SED igyekezett megkerülni a parlament funkcióját betöltő Ideiglenes Népi Kamarát, a blokkpártok, elsősorban a jelentős tömegbázissal rendelkező keresztény- és liberális demokrata pártok részéről ugyanis jelentős ellenállással kellett szembenéznie. A kormányzati apparátus riadót fűjt: jogászaik az állambiztonsági minisztérium létrehozását ellenző álláspontjukat szakvélemény formájában foglalták össze. Végül azonban 1950. február 8-án a kamara 330 képviselője vita és tartózkodás nélkül, egyhangúlag az állambiztonsági minisztérium létrehozatala mellett tette le voksát.⁵² A népgazdaság védelmét szolgáló szervezetek mellett az NDK Állambiztonsági Minisztériuma az információs osztályokat és a K5-ös részlegeket is magába olvasztotta. Megalakításával egy szovjet mintát követő német állam alapját rakták le. Az új szervezet jelmondata, „A párt pajzsa és kardja” azt jelezte, hogy az újonnan létrehozott minisztérium nem a kormány, sem pedig a parlament, hanem a párt közvetlen irányítása alatt állt. Vagyis a keleti blokk többi államához hasonlóan az NDK

is a kommunista párt irányítása alatt működő politikai rendőrség ellenőrzése alá került. A szervezet kiépítésében a szovjet mintát vették alapul. Jóllehet a szovjet tanácsadók a keleti tömb valamennyi államában működtek, geopolitikai helyzetéből adódóan a keletnémet államban jelenlétük különösképpen hangsúlyos volt.⁵³ Az NDK a szovjet befolyási övezet peremén helyezkedett el, ennél fogva az országot az önállóság nélküli szuverenitás jellemezte.⁵⁴

A minisztérium vezetőjének kinevezésére csak egy héttel később, február 16-án került sor. A várakozásokkal ellentétben a tárca vezetésével nem Erich Mielkét, a „népgazdaság védelmének” megszervezőjét bízták meg: a tisztséget egy másik volt moszkvai emigráns, Wilhelm Zaisser kapta, aki korábban a megszálló szovjet haderő német képviselőjét látta el. A Stasi megszervezése és működésének irányítása ennek ellenére Mielke nevéhez köthető. Noha 1957-ig csak államtitkári tisztelet töltötte be, ő szignálta a minisztérium működését szabályozó irányelveket.⁵⁵ Az intézmény létrehozásának első időszakában az apparátus kiépítésére koncentráltak. A biztonsági szervek vezetőinek kinevezésekor leginkább a harmincas-negyvenes éveket szovjet emigrációban töltő, kipróbált elvtársakra támaszkodtak. Kurt Fischer, a Német Belügyi Igazgatás elnöke és Wilhelm Zaisser állambiztonsági miniszter korábban szovjet megbízásokat teljesített, majd a Német Kommunista Párt (KPD) titkos hírszerző apparátusában szereztek tapasztalatot.⁵⁶

A szovjet megszállási övezetben a két munkáspárt kikényszerített egyesítésének ellenzőit letartóztatták és internálták. Zwickaiban 1947-ben 400, Drezdában 900, Buchenwaldban 800 szociáldemokratát vetettek börtönbe.⁵⁷ A szociáldemokrata, a kereszténydemokrata és a szabaddemokrata (FDP) pártok az ország nyugati részén ún. „keleti irodákat” hoztak létre, amelyek NDK-ból menekült tagjaik segítségével foglalkoztak. Az első ilyen irodát Kurt Schumacher kezdeményezésére a szociáldemokrata párt helyi szervezete 1946-ban, Hanno-

verben alapította. Jakob Kaiser 1948-ban alakította meg a CDU keleti irodáját, majd 1950-ben a szabaddemokrata párt is hasonló intézetet állított fel. A keleti irodák egyfelől otthon maradt politikai híveiket támogatták, másfelől a politikai menekültekről gondoskodtak.⁵⁸ A pártállam erőszakos kiépítésével párhuzamosan több olyan civil szerveződés is létrejött, amely keresőszolgálat működtetésével, információgyűjtéssel, propagandaeszközökkel és szabotázsakciók megszervezésével próbált gátat vetni az ország szovjetizálásának.⁵⁹ A legismertebb közülük az Embertelenség Elleni Harci Csoport (Kampfgruppe gegen Unmenschlichkeit, KgU) tevékenysége volt.⁶⁰ A hidegháború logikájából adódott, hogy ezek a szervezetek többnyire a nyugati titkosszolgálatokkal is kapcsolatba kerültek, amelyektől anyagi támogatást is kaptak. Az NDK állambiztonsági szervei a keleti irodákat, illetve a többi, hasonló céllal létrejött szervezetet kémközpontnak tekintették, az üldözöttek kimenekítését pedig az „NDK biztonságának megőrzése” nevében igyekeztek megakadályozni. Az „emberkereskedelem elleni harc” feladatát 1952 őszén a Stasi V. (Kultúra, ellenzék) osztálya „C” referatúrájának hatáskörébe helyezték. A referatúrát 1953-ban alosztály szintre emelték, és 1964-ig az V/5. alosztály foglalkozott a Nyugat-Berlinben működő keleti irodák, valamint a KgU tevékenységével. Az ügynökállításon túl erőszakos módszereket is alkalmaztak, némelyik irodába betörték, iratokat loptak el, néhány esetben az ott dolgozók elrablását is megkísérelték. Az ily módon megszerzett információkat a csoporttal együttműködő keletnémet lakosok azonosítására és likvidálására használták fel.⁶¹

A SED vezetése abból a reális feltevésből indult ki, hogy a lakosság túlnyomó többsége negatívan viszonyul az ország erőszakos szovjetizálásához. Hatalmukat ezért a társadalom totális ellenőrzésével, széles körű ügynöki hálózat kiépítésével próbálták biztosítani. A Stasi informátori hálózatának kialakítását az 1950. szeptember 20-án kibocsátott parancs szabályozta, amely a hálózati munkatársakkal folytatott munka

irányelveiről, valamint a hálózati munkatársak központi nyilvántartásának szabályairól intézkedett. A hálózati munkatársak 1950. október 15-ig bezárólag ellenőrzésen estek át, ezt követően a „régibizalmi személy” (V-Mann, azaz Vertraulicher Mann) terminust a „titkos informátor” (GI, azaz Geheimer Informator), illetve a „titkos munkatárs” (GM, azaz Geheimer Mitarbeiter) elnevezésre cserélték,⁶² amely utóbbit később a „nem hivatalos munkatárs” (IM, azaz Inoffizieller Mitarbeiter) kategória váltotta fel. Az ügynököket a különösen fontosnak tartott területeken szervezték be. Munkahelyük és a társadalomban elfoglalt pozíciójuk révén széles körű áttekintést, jó befolyásolási pozíciókat kellett szerezniük, amivel biztosíthatták az adott területet. A fenti intézkedések ellehetlenítették a SED-vezetéssel szembeni legális ellenállást, ám az ország vezetését illető legitimációs deficiten ez mit sem változtatott. Mivel az NDK alkotmánya a legfőbb döntéshozói pozícióba a miniszterelnök személyét helyezte, az Ideiglenes Népi Kamara (Volkskammer) látszatparlament volt csupán. Otto Grotewohl miniszterelnöknek a politikai döntések meghozatala előtt nem volt szüksége a parlament szavazatainak elnyerésére, elegendő volt, ha a kormánnyal egyeztetett. A kormánytagok többsége ugyan nem tartozott a SED-hez, de a blokkpártok vezető posztjait ekkor már az Egységpárttal lojálisan együttműködő személyek töltötték be, így egyetértésüket illetően nem merültek fel kétségek.

A minuciózus alapossággal megszervezett ügynökhálózat dacára 1953. június 16–17-én országszerte nagyszabású tiltakozó megmozdulásokra került sor.⁶³ Az ország 270 településére kiterjedő tüntetések résztvevői jobb ellátást, demokratikus szabadságjogokat és a nemzeti egység helyreállítását követelték. A szovjet megszálló erők a tiltakozási hullám megállítására szükségállapotot vezettek be. Az eseményeket követő megtorlás során közel 20 000 embert tartóztattak le. A munkások, a tüntetők, a rendőrök és a szovjet katonák halottainak számát több százra becsülték, a hivatalos források azonban csak 19 tüntető-

ról és négy rendőrrel tettek említést. A felkelést megtorló kirakatperek során a felkelések kirobbanását a külföldről szított elégedetlenséggel magyarázták. Összesen 1386 személyt fogtak perbe, 21 személyt statáriális bíróság ítélt halálra. Parancsmegtagadás miatt a katonai bíróság 52 rendőr ellen emelt vádat.⁶⁴ A tiltakozás kirobbanásához vezető hibás politikai intézkedésekért a SED nem vállalta a felelősséget, és a felkelések kitöréséért a Stasit hibáztatta. Tény, hogy a spontán tüntetés kirobbanása és még inkább annak futótűzszerű tovaterjedése nemcsak a szovjet hatalmat és a SED-vezetést, de az állambiztonsági szolgálatot is felkészületlenül érte.

Walter Ulbricht a váratlan megmozdulást párton belüli ellenfelei eltávolítására használta fel. Leváltották Wilhelm Zaisser állambiztonsági minisztert, a Stasit a belügyminisztérium alárendeltségébe vonták, és

Az 1953. június 17-i kelet-berlini munkásfelkelés

megegerősítették pártellenőrzését. Az átszervezés súlypontjában a hálózati munkatársak állományának növelése, valamint az ún. információs és kiértékelő csoportok létrehozása állt. Ez utóbbiak feladata az állami és pártvezetés tájékoztatása volt az üzemekben és a lakosság körében uralkodó hangulatról. A hálózati munkatársak, vagyis ügynökök körét 1953-tól a „titkos főinformátor” (GHI, azaz Geheime Hauptinformator) kategóriájával bővítették. Annak emlékére pedig, hogy a felkelés óráiban a Stasi csődöt mondott, minden év június 17-én „fokozott riadókészültséget” rendeltek el. 1953. június 21-én egy a munkásőrséghez hasonló paramilitáris alakulatot is létrehoztak, amely A Munkásosztály Harci Csoportjai (Kampfgruppen der Arbeiterklasse, KdA) nevet viselte. A tüntetők követeléseire válaszul ugyanakkor ígéretet tettek az életszínvonal emelésére, ám az NDK polgárai számára a szabadság és az egység csak harminchat évvel később érkezett el.

A belnémet határ lezárása és a berlini fal

Németország széttagolását követően a szovjet katonai közigazgatás alatt álló övezetből nagyarányú elvándorlás indult meg, amely a két német állam megalakulását követően is tovább folytatódott. Az NDK-nak létérdeke volt a munkaerő kivándorlásának megakadályozása, mert a munkaerőhiány a keleti területek gazdaságát rendkívül hátrányos helyzetbe hozta. A szovjet pártvezető, Sztálin jóváhagyásával a SED Politikai Irodája 1952. május 13-án a Németország keleti és nyugati részeit elválasztó sáv mentén „különleges rend” bevezetéséről határozott. A határőrizet rendjének megerősítéséről hozott döntést Wilhelm Zaisser állambiztonsági miniszter 1952. május 26-án írta alá. Az 1378 km hosszan elnyúló belnémet határ mentén tíz méter széles, drótkerítéssel lezárt ellenőrző sávot alakítottak ki, amelyet 500 méter széles biztonsági sáv és öt kilométer mélységű lezárt övezet vezetett be. A kishatár-

forgalmat betiltották, és az átjárást kizárólag a határellenőrző pontokon keresztül engedélyezték. A berlini zónák között szintén megszigorították az átjárást. A nyugat-berlini lakosok 1952. június 1-jétől kizárólag a kelet-berlini hatóságok által kiállított engedély birtokában léphettek az NDK területére. Az NDK belügyminisztériumának és állambiztonsági minisztériumának 1952. május 12-én kiadott 1/52. számú közös parancsa a határőrséget leválasztotta a Német Népi Rendőrség (Deutsche Volkspolizei, DVP) szervezetéről, és a Stasi alárendeltségébe helyezte át. Vezetőjévé 1952. augusztus 1-jétől Hermann Gartmann állambiztonsági ezredest nevezték ki. Gartmann 19/52. számú, 1952. augusztus 9-én kiadott parancsa a határ fokozott őrizetéről és a figyelőszolgálat megerősítéséről rendelkezett. Ez év májusa és szeptembere között a határőrség állományát az eredeti létszám harmadával (15 987-ről 20 396 főre) növelték, 1955-ig pedig jócskán megduplázták (38 304 főre).⁶⁵ Szemléltetést azonban a belnémet határ lezárása a kivándorlási kedvet még inkább felszította, mert az előző évihez képest 1953-ra majd kétszeresére emelkedett a menekülések száma. Az alábbi táblázat az NDK megalakulásától a berlini fal megépítéséig a menekültek számát éves bontásban tartalmazza.

Év	Fő	Év	Fő	Év	Fő
1950	337 300	1954	295 400	1958	226 300
1951	287 800	1955	381 800	1959	173 800
1952	232 100	1956	396 300	1960	225 400
1953	408 100	1957	384 700	1961	233 500

1. táblázat: Az NDK-t elhagyó személyek száma 1950–1961 között⁶⁶

A nyugatra menekülők magas arányát a moszkvai vezetés is aggasztónak találta. Hruscsov, Malenkov, Molotov és Berija 1953 júniusának elején Moszkvában fogadta Walter Ulbricht főtitkárt és Otto Grotewohl miniszterelnököt. A kialakult helyzet megoldására javaslatot fogadott

el a szovjet kormány, amely az „Intézkedések a Német Demokratikus Köztársaság politikai helyzetének javítására” címet viselte.⁶⁷ A Német Szocialista Egységpartot az életképtelen termelőszövetkezetek feloszlatására, a fogyasztási cikkek termelésének növelésére és a törvényesség betartására utasították. Ulbricht és Grotewohl 1953. június 5-én tértek haza az NDK-ba. Beszámolójuk alapján a SED Politikai Irodája június 9-én az új irányvonal elfogadásáról hozott határozatot, amely a fogyasztási cikkek kínálatának növeléséről, illetve az elhagyott mezőgazdasági birtokok visszajuttatásáról intézkedett. Nem foglalkoztak ellenben a munkásokra kirótt teljesíthetetlen normaelőírások kérdésével, ami egy héttel később az országszerte kirobbanó felkelések közvetlen kiváltó okát képezte.

Ulbricht dörgegelmes szónoklataiban a távozókat hazaárulóknak nevezte, akik a NATO nyugat-németországi katonai bázisát erősítve honfitársaik békéjét veszélyeztetik.⁶⁸ Az NDK párt- és államvezetésének azonban a következő évtized során sem sikerült megállítani az elvándorlás folyamatát. 1961 júniusában a SED főtitkára a kelet-berlini szovjet nagykövet útján arról tájékoztatta Hruscsov szovjet pártvezetőt, hogy nem tudja garantálni a keletnémet állam talpon maradását, amennyiben a kelet-berlini szektor határa továbbra is átjárható marad. Mihail G. Pervuhin kelet-berlini szovjet nagykövet elemzésében szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy bár a szovjet szektor lezárása komoly nemzetközi feszültséget kelthet, a döntés meghozatala elkerülhetetlen.⁶⁹ A Varsói Szerződés országainak pártvezetői a SED kezdeményezésére 1961. augusztus 3–5. között összehívott moszkvai értekezleten hagyták jóvá Walter Ulbricht javaslatát, miszerint Berlin két részét szögesdrótt akadállyal választják el.⁷⁰ Kádár János és Walter Ulbricht augusztus 5-én külön megbeszélést folytattak, amelynek során a keletnémet vezető az NSZK és a NATO-államok feltételezett gazdasági szankcióinak kivédéséhez, illetve az NDK ipari termelésében tervezett profilváltáshoz kért segítséget. Kádár János 1961. augusztus 9-i levelé-

ben arról tájékoztatta Ulbrichtot, hogy a magyar pénzügyminisztériumot tízmillió nyugatnémet márka értékű, hat hónap futamidejű kölcsön nyújtására utasította.⁷¹ 1961. augusztus 11-én a SED Politikai Irodája megerősítette az NDK Minisztertanácsának határozatát, amely Berlin nyugati szektorai mentén a „szuverén államok határain szokásos” ellenőrzés bevezetését irányozta elő. Ulbricht augusztus 12-én írta alá a fal építésének megkezdéséről szóló parancsot. Szombatról vasárnapra virradóan, augusztus 12-én éjjélkor kezdték meg az átjárást megakadályozó szögesdrótt akadályok felállítását. Mivel az előkészületeket titokban tartották, a berlinieket váratlanul érte a cinikusan csak „új közlekedési rendelkezésnek” titulált intézkedés.

A berlini magyar nagykövetség munkatársa augusztus 14-én kelt jelentésében így számolt be a lezárás körülményeiről: „Az NDK szerveinek sikerült eredményesen elkonspirálni az új intézkedések előkészületeit. A Volkskammer pénteki ülésén hozott határozata után is még sokan azt hitték, hogy a várható rendszabályok az NDK-polgároknak Berlinbe való utazása korlátozásából fognak állni. Még a diplomaták közül is sokan ezen a véleményen voltak. Hiszen a Grenzgängerek [határ menti ingázók] bejelentési kötelezettsége és más előzetes intézkedések ilyen messzemenő rendszabályokra nem engedtek következtetni. A rendőrséget, a munkásőrséget és a hadsereg alakulatait is csak szombat este riadóztatták. A rendőrségi és munkásőri alakulatokat éjszaka vezényelték ki ellenőrzési helyükre. A *Neues Deutschland* szerkesztősége szombat éjjel fél egykor kapta meg a rendelkezések szövegét, nehogy ennek tartalma idő előtt kiszivárognék; úgyhogy a vidéki kiadásban, melynél előbb van lapzártá, ezek meg sem jelenhettek. A Kelet- és Nyugat-Berlin közötti zónahatár ellenőrzését vasárnap hajnalban 2 és 3 óra között kezdték el. Úgy a lezárt, mint az átjárásra kijelölt 13 útvonalon megerősített rendőri és munkásőri alakulatok jelentek meg, melyek erőssége az útvonal fontosságának megfelelően változott. Így például a legfontosabb helyen, a Brandenburgi kapunál

egy jó századnyi gépkocsizó rendőr és ugyanannyi munkásőr jelent meg, és ennek közelében páncélautók is álltak készenlétben. A kora reggel folyamán a nyugat-berlini rendőrség is mozgósítást rendelt el, és ugyancsak megerősítette őrségeit és az exponáltabb helyeken, így a Brandenburgi kapunál is, nagyobb erővel vonult fel. A nap folyamán pedig az NDK Néphadseregének harckocsijai és páncélautói a város különböző részein szinte demonstratív felvonulásokat rendeztek, mintegy erőt és határozottságot mutatva a lakosság felé, de talán elsősorban azok felé, akik esetleg valamilyen provokációra gondolnának. A város lakossága, amely ez alkalommal a szokottnál jóval nagyobb tömegben lepte el a főváros fontosabb útvonalait, elsősorban az átjárók közelében lévő részeket, általában rokonszenvvel figyelte az NDK közegeinek intézkedéseit. Megjegyzem, hogy a szovjet hadsereg kötelékeit vagy tagjait még véletlenül sem lehetett látni Berlin utcáin. De a munkásőrök száma a rendőrökénél is jóval nagyobb volt. Több jel arra mutat, hogy a határellenőrzés eddig igen hatékonynak bizonyult. Értesüléseink szerint vasárnap délig a disszidáltakat fogadó marienfeldi táborban mindössze 50-en jelentkeztek felvételt. (A nyugati propaganda által terjesztett más számok nem felelnek meg a valóságnak.) De a jelentkezők is olyan egyénekből állott[ak], akik a határzár előtt kerültek át Nyugat-Berlinbe.”⁷²

A jelentés írója nem tudhatta, hogy az NDK Állambiztonsági Minisztériuma VII. (Belügyminisztérium, Népi Rendőrség biztosítása) főosztályának munkatársait bűjtatták a Német Népi Rendőrség egyenruhájába, vagyis az átjárásra kijelölt forgalomellenőrzési pontok biztosítását valójában a Stasi végezte. A berlini fal építése során a szektorok határait átszelő 81 utca közül 69-et lezártak. A fennmaradó tizenkét átkelőhely számát a későbbiek során hétre redukálták, és szigorú ellenőrzést vezettek be. A hét megmaradt berlini határátkelőhely a következő volt: Chauseestrasse, Invalidenstrasse, Sonnenallee, Oberbaumbrücke, Bornholmerstrasse, Heinrich-Heine-Strasse,

A berlini fal építése a Brandenburgi kapunál, 1961. augusztus 13.

valamint a Friedrichstrasse és a Zimmerstrasse kereszteződésében található nevezetes átkelőhely, amely Checkpoint Charlie néven vált közzismertté.⁷³

A fal felépítését a SED vezetése saját pozíciójának megerősítésére használta. Hruscsov 1962-ben felszámolta a kelet-berlini szovjet katonai parancsnokságot; a berlini kétirányú határforgalom ellenőrzése ettől fogva a keletnémet szervek hatáskörébe került át. 1962 februárjában új szabályozást adtak ki az NDK-állampolgárok utazásaira vonatkozóan. Az NDK Állambiztonsági Minisztériuma szervezetében 1962

*Amerikai tankok Berlinben,
a Friedrichstrassén álló Checkpoint Charlie-nál, 1961. október 27.*

augusztusában hozták létre az útlevíl-ellenőrzésért és körözésért felelős munkacsoportot, amely az NDK határain átmenő utasforgalom ellenőrzése mellett az illegális ki- és beutazások, valamint az utazással kapcsolatos „visszaélések” megghiúsításáért felelt. A csoportot 1964-ben főosztályi rangra emelték. A határátkelőhelyek és a Berlin Schönefeld-i repülőtér utasforgalmának ellenőrzése, a Berlin nyugati felébe történő illegális határátlépések megakadályozása, illetve a későbbiekben – az NDK és az NSZK által 1968-ban kötött útlevíl- és vízum-

kötelezettség bevezetését követően – a közúti, vasúti és légiforgalmi közlekedés során az úti okmányok ellenőrzésével kapcsolatos teendők tartoztak a feladatkörébe.⁷⁴

A magyar pártvezetés minden tekintetben messzemenően támogatta a keletnémet elképzeléseket. Amikor Kádár János augusztus 10-én tájékoztatta a központi bizottság tagjait a moszkvai tanácskozáson elhangzottokról, a kelet-berlini zóna szeparálásának szándékáról nem ejtett szót. Az információ visszatartását a szeptember 12-én tartott ülésen a következőkkel indokolta: „Az akkori ülésünkön nem volt lehetséges erről beszélni, mert ez harci taktikai kérdés volt, teljesen meglepetésszerűen kellett végrehajtani. A határoknak a lezárása – mondanom sem kell – az imperialisták manőverezési lehetőségeire igen nagy csapást mért, és politikailag is nagy csapás volt a számukra, mert elég világosan megmutatta, hogy határozott lépésekre kész a szocialista tábor. [...] A Német Demokratikus Köztársaság állami tekintélyét hallatlan mértékben növelte, erősítette. Általában véget vetett ott annak a szibvásárnak, ami Berlin körül volt.”⁷⁵ Az NDK lakosságának elkeseredéséről hű képet ad a „Szabó” fedőnevű magyar ügynök úti jelentése. „Szabó” a Naumann Elektromos Ipari Kutatóintézet igazgatójának meghívására 1961. szeptember 7–17. között tíz napot töltött Drezdában. Mivel külföldi volt, az emberek nem palástolták előtte véleményüket. „Szabó” megállapítása szerint nagyon rossz volt a közhangulat, kivétel nélkül mindenki szidta a rendszert, még a párttagok is elhibázott lépésnek tartották a keleti szektor szeparálását: „Ők az egész 13. óta fennálló helyzetet úgy fogják fel, hogy kizárólag arra volt jó, hogy diktatúrát állítsanak fel, melynek keretén belül »a megfélemlített embereket a legmesszebbmenőkig terrorizálják, aki kinyitja a száját, becsukják. Az utóbbi két hétben több száz embert tartóztattak le.« A fentieket dr. N. mondta, aki úgy látszik, elég jól ismeri a magyarországi helyzetet, mert úgy fejezte ki magát, hogy az 1950–53-as magyar időknél is rosszabb a helyzet.” Úti beszámolójában „Szabó” részletesen idézte ven-

déglátóinak az NDK politikai és gazdasági helyzetével, illetve a berlini fal építésével kapcsolatban tett kijelentéseit. Néhány további jellemző idézet a beszélgetőpartnerek véleményéből: „Természetes, hogy az emberek, már legalább, akik mehetnek, menekültek innen, és hogy igazuk volt, ezt bizonyítja a határ lezárása. Most már ha akarunk, ha nem, itt kell maradnunk. Pedig itt igazán nagyon rossz.” A drezdai cég igazgatóhelyettese az ország vezetőinek szovjetbarát politikáját okolta a történekeért: „...az ostoba szovjetbarát politikával, valamint Kelet-Berlin erőszakos lezárásával kiharcoltunk magunk ellen egy tökéletes embargót, melybe előbb vagy utóbb bele fogunk dögleni.” Tartótisztjének értékelése szerint „Szabó” jelentése „aktívan hozzájárult az ellenséges magatartást tanúsító elemek hatékony kiszűréséhez”, így beszámolóját a BM Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán keresztül továbbították az NDK állambiztonsági szerveinek.⁷⁶

A magyar hatóságok keletnémet kérésre utazási korlátozásokat léptettek életbe: „A Határőrséget a Külügyminisztérium 1961. augusztus 15-én arról tájékoztatta, hogy az NDK állampolgárai csak Szob, Komárom, Rajka átkelőhelyeken léphetnek ki Magyarországról, repülőtér esetében csak a Budapest–Prága–Berlin vonalat használhatják, a Budapest–Bécs–Berlin vonalat csak szolgálati diplomáciai útlevéllel vehetik igénybe, és azon belül is csak akkor, ha ezek Ausztria, vagy Európa területére érvényesek. Azon NDK-állampolgárok, akik már Magyarországon tartózkodnak, ezt követően csak szocialista viszonylatban léphetik át a határt. NDK-állampolgár számára csak akkor engedélyezett a határátlépés Jugoszlávia vagy Ausztria irányába, ha az útleveleik ezen országok vagy Európa területére érvényesek.”⁷⁷ Jóllehet az NDK és Magyarország közös határral nem rendelkezett, a keletnémet állampolgárok által elkövetett határsértések magas aránya miatt a két ország határőrizeti szervei rendszeresen tapasztalatcserét folytattak egymással. A két állam határőrsége közötti kapcsolat szorosabbra fűzését az NDK budapesti katonai attaséja 1961 áprilisában kezdeményezte.⁷⁸

A keletnémetek tájékoztattak az utazással és áruszállítással kapcsolatos visszaélések során alkalmazott módszerekről, a gépkocsikban kialakított rejtékhelyekről, illetve az útlevél-hamisítási eljárásokat ismertető dokumentumokkal vértézték fel a magyar határőrséget.⁷⁹ Ezen túlmenően az NDK Külügyminisztériuma által 1964 decemberében kiadott *Missbrauch der Transitwege von und nach Westberlin* (Visszaélések a Nyugat-Berlinbe irányuló átmenő forgalom során) című könyvből oktatási céllal segédanyagot is összeállítottak a magyar határőrség útlevélezői számára.⁸⁰

II. A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági együttműködése

A berlini magyar rezidentúra létrehozása⁸¹

A szovjet befolyási övezet legtöbb országában a pártvezetés legfelső szintjét a szovjet emigrációt megjárta elvtársak alkották, akik a kommunista hatalomátvétel előkészítésének feladatával, a Vörös Hadsereg oldalán tértek vissza egykori hazájukba. A Walter Ulbricht vezette Ulbricht-csoport még a harcok befejezése előtt, 1945. május 1-jén tért vissza Németországba.⁸² A keleti megszállási övezetében működő szovjet katonai adminisztráció a csoport tagjait a közigazgatás és a gazdaság kulcspozícióiban helyezte el. A Német Kommunista Párt már 1945 júniusában felvette a kapcsolatot a magyar pártvezetéssel. Tájékoztatás céljából megküldték a német baloldali pártok és az ún. antifasiszta egységblokk megalakításáról szóló párthatározatot, valamint az ezzel kapcsolatos felhívást és programnyilatkozatot Rákosi Mátyásnak, a Magyar Kommunista Párt főtitkárának.⁸³ A német kommunista párt bécsi képviselte 1945 augusztusában azzal a kéréssel fordult a magyar testvérpárthoz, hogy engedjék szabadon hét elvtársukat, akik a ceglé-

di gyűjtőtáborban tartózkodtak, mivel sebesülésük folytán elszakadtak a Vörös Hadseregtől. Mint írták, olyan aktív és tapasztalt funkcionáriusokról volt szó, akiket nem nélkülözhettek a német közigazgatás fasiszta elemektől való megtisztításában.⁸⁴ Wilhelm Pieck, a Német Szocialista Egységpárt társelnöke⁸⁵ rendszeresen tájékoztatta Rákosit a szovjet megszállási zónában folytatott politikai nevelőmunka állásáról, és a párt taglétszámának növelésében elért eredményeikről. Az MKP főtitkárát a német testvérpárt 1947. szeptember 20–24. között megrendezett II. kongresszusára is meghívták. Rákosi előbb a katonapolitika és a politikai rendőrség területét felügyelő Farkas Mihályt, a későbbi honvédelmi minisztert delegálta, végül azonban Nógrádi Sándor, a miniszterelnökség politikai államtitkára vett részt a kongresszuson.⁸⁶

A világhégés során az európai országok hatalmas károkat szenvedtek. A veszteségekből való talpra állás megkönnyítésére az Egyesült Államok külügyminisztere, George C. Marshall az érintett országok számára segínyt ajánlott fel. Azok a szovjet érdekszférába tartozó országok, amelyek a felkínált segítség lehetőségével nem éltek, súlyos ellátási gondokkal szembesültek. Pieck 1947 augusztusában Rákosihoz írott levelében az alapvető közszükségleti cikkek, az élelmiszer és a tüzelőanyag fenyegető hiányáról számolt be, amely hiányt a „reakciós erők” a szovjet katonai közigazgatás elleni hecckampány céljára „használtak ki”.⁸⁷ A kereskedelmi kapcsolatok felvételére a németországi szovjet zónával 1947-ben került sor. Noha a háború sújtotta Magyarország is súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött, a szovjet katonai adminisztráció közbenjárására – jóvátétel fejében – a magyar állam olyan kereskedelmi szerződések megkötésére kényszerült, amelyek nyomán zsírt és fagyasztott húsárut szállított a szovjet megszállási zóna német hatóságai részére.⁸⁸ A keleti blokk államai tehát már közvetlenül a háborút követően, a hatalom megragadásának időszakában kölcsönös támogatást nyújtottak egymás számára gazdasági és politikai téren. A segítségnyújtás formáját és tartalmát pedig a szovjet irányítás határozta meg.

Nem volt ez másként az állambiztonság területén sem, noha ez utóbbi kapcsolat töredékes dokumentálása csupán az ötvenes évek közepétől lehetséges.

Közismert történelmi tény, hogy Varsóban, 1955. május 14-én írták alá a szovjet blokk országainak katonai együttműködéséről és kölcsönös segítségnyújtásáról szóló szerződést.⁸⁹ A szocialista országok hírszerző tevékenységének egyeztetéséről már a májusi értekezletet megelőzően, az 1955. március 7–12. között Moszkvában megtartott tanácskozáson tárgyaltak. Ivan Szerov marsall, a szovjet titkosszolgálat, a KGB vezetője közös célként a kapitalista országok állami, politikai, gazdasági és katonai szervezeteibe való beépülést jelölte meg. A célszországok területi felosztása során a magyar hírszerző szervek a Német Szövetségi Köztársaság, Ausztria, Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok, valamint mindazon országok felderítését kapták feladatul, ahol jelentős számú magyar emigráció élt. Az MDP Politikai Bizottságának ülésén a magyar küldöttséget vezető Piros László belügyminiszter referált a tanácskozáson elhangzottokról.⁹⁰ 1955 tavaszán a Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági szervei kétoldali együttműködési megállapodást írtak alá, amelynek eredményeképpen 1955 áprilisában a német főváros keleti szektorában – a magyar nagykövetség fedésében – egy Nyugat-Németország ellen dolgozó hírszerző rezidentúrát hoztak létre.⁹¹

A BM III/4. Osztály alá tartozó rezidentúra kezdetben egyszemélyes intézményként működött. Fehérvári Antal őrnagy mellé az év végén helyezték ki Dáni Sándor őrnagyot, majd az 1956-os év során további három másik személyt is kiküldtek. Fehérvári őrnagy, a kelet-berlini operatív csoport vezetője 1955. május 17-én a Stasi helyettes vezetőjéhez, Erich Mielkéhez fordult, hogy munkája megkezdéséhez különböző iratokat bocsássonak rendelkezésére.⁹² A magyar operatív csoport „kívánságlistája” hét pontból állt. A legfontosabb kérés a magyar emigráns szervezetekre vonatkozott, ezzel kapcsolatban a NATO-hadseregben

foglalkoztatott vezető magyar emigránsok személyéről, illetve csoportjairól kértek felvilágosítást. A Stasi széljegyzetként ehhez a ponthoz annyit fűzött csak hozzá, hogy ilyen személyek nem ismertek. A lista második pontja a Münchenben működő Szabad Európa Rádió magyar osztályára vonatkozott.⁹³ A harmadik kérés az „ellenséges kémiszolgálatok kötelékében a népi demokráciák ellen munkálkodó magyarokról” kért információt. A negyedik pont a „népi demokráciákból származó emigránsokat” felvevő nyugati menekülttáborokra vonatkozott. Ötödikére a „magyarokat kiképző kémiskolákra” volt kíváncsi a magyar operatív csoport. A hatodik pont a Kelet-Berlinben élő magyarok felsorolására vonatkozott. Végezetül afelől érdeklődtek, hogy miként tudnak Nyugat-Berlinbe jutni a kommunista országokból érkező menekültek. A keletnémet állambiztonsági szervezet egyedül a menekülttáborok tekintetében tudott érdemi információkkal szolgálni, emellett a Kelet-Berlinben élő magyarok személyére és a Nyugat-Berlinbe való átjutás módjára vonatkozóan is adott némi felvilágosítást. Egy 1955-ben készült feljegyzés szerint a személyes jó viszony ellenére sem bontakozott ki komoly szakmai együttműködés, mivel a keletnémet hatóságok mindaddig egyáltalán nem foglalkoztak a magyar emigrációval. Lakatos Sándor, az operatív csoport tagja ezzel kapcsolatban a következő konklúzióra jutott: „Az elvtársak igen sokat beszéltek arról, hogy saját maguk a magyar emigrációval nem foglalkoztak eddig, egyáltalán, ilyen irányú munka és anyaggyűjtés csak most kezdődött meg. Az NDK-n belül a fő politikai kérdés a csehszlovákiai és a lengyelországi kérdés. Munkájuk elsősorban ezekkel az országokkal függ össze. Véleményem szerint ez teljesen megfelel a valóságnak, és ezért a legjobb akarat mellett sem tudnak mást adni. Az együttműködési probléma abból is adódhat meglátásom szerint, hogy nem ismerjük a német elvtársak eredményeit a hírszerző munka területén. Véleményem az, hogy ezt rendkívüli módon túlértékeljük, és saját magam arra a helytelen, irreális véleményre jutottam, hogy a német elvtársak olyan előrehaladott fokon

vannak, hogy az ügynöki segítség vonalán is igen komoly példákat tudnak adni. A helyzet azonban az lehet, hogy a német elvtársaknak megvannak a saját problémáik és nehézségeik ezen a téren, és nem tartanak ott sem, hogy a bennünket érdeklő legfontosabb területekről mélyreható tájékoztatást adjanak.”⁹⁴ Lakatos felsorolta, hogy az első fél év során milyen jellegű segítséget kapott a német kollégáktól. Jellemző, hogy a lista első helyére egy kitelepített, idős sváb asszony cselédkönyvét tette. Elhárítási vonalon a magyar külkereskedelmi kirendeltség egyik munkatársának nőügyeire hívták fel a figyelmet. A leglényegesebb információt valószínűleg a magyar nagykövetség gépkocsivezetőjének disszidálási szándéka képezte. A berlini rezidentúra 1956-os munkatervére ezért az egyik legfontosabb feladatának a keletnémet társszervvel való jó munkakapcsolat kialakítását tűzte ki, amely az államvédelmi munka területén hozza majd meg az eredményeit.

A magyar politikai hírszerzés célkeresztjében a nyugatnémet állam objektumai, a kancelláriai hivatal, a külügyminisztérium, a belügyminisztérium, a gazdasági minisztérium, az alkotmányvédő hivatal, illetve a nagy nyugatnémet pártok, a CDU, CSU, SPD, BHE és az FDP álltak. Az objektumok belső arculatának, szervezeti felépítésének és személyi állományának felderítése mellett a nyugatnémet pártok közötti, valamint az egyes pártokon belüli ellentétek feltárásának is figyelmet szenteltek. A feldolgozást a publikus kiadványok, a sajtó, a propagandairatok és brosrák, valamint a tájékoztatóanyagok elemzésével folytatták. A Nyugat-Németország elleni politikai és gazdasági hírszerzés mellett a berlini rezidentúra feladatához tartozott a Nyugat-Németországban berendezett amerikai katonai létesítmények, valamint a Gehlen-szervezet felderítése is.⁹⁵ A magyar hírszerzés kiemelt célpontjai voltak a magyar emigráns szervezkedések. A legnagyobb hangsúlyt a „magyar fasiszta emigráció csúcsszervére”, az ún. Magyar Honvédelmi Tanácsra,⁹⁶ a „magyar fasiszta emigráció tömegszervezetére”, vagyis a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségére,⁹⁷ a „magyar fasiszta emigráció nemzetközi politikai

szervezetére”, azaz Magyar Szabadság Mozgalomra”,⁹⁸ illetve a Szabad Európa Rádió magyar osztályára helyezték. A felsorolásból kiderül, hogy a magyar állambiztonsági szervek egyik fő ellenségüknek a katonai emigráns szervezeteket tekintették, bár emellett a kisebb emigráns csoportokra és a kitelepített svábok egyesületeire is figyelmet fordítottak. A kelet-berlini rezidentúra működése azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A korabeli értékelések a csoport vezetőjét hibáztatták, aki, úgymond, a budapesti központot félrevezette, és a Berlinben folytatott munka lehetőségeit a ténylegesnél jobbnak állította be. Amikor a jelentésekben felsorolt ügyek realizálására került sor, általában kiderült, hogy a beszerzési és ügynökjelöltek időközben elhaláloztak, illetve elköltöztek. Kétségtelen tény, hogy a célországokba telepített rezidentúrákhoz képest az NDK fővárosában működő operatív csoport lehetőségei meglehetősen behatároltak voltak. Eleve problémát jelentett, hogy a rezidentúra nem a célország területén kapott helyet. Működését megnehezítette, hogy az NSZK-val nem létesültek diplomáciai kapcsolatok, valamint az a körülmény is, hogy a rezidentúra munkatársai a célország területén csak korlátozott mozgási lehetőséggel rendelkeztek. A csoport vezetőjének azon törekvése tehát, hogy az általa vezetett szervezet hírszerzési lehetőségeit a ténylegesnél jobb színben próbálta feltüntetni, részben az önigazolás kényszerével magyarázható.

1956 októberének forradalmi hulláma egész a berlini magyar külképviseletig elért. Safrankó Emánuel nagykövet távollétében ekkor Beck János követségi tanácsos irányította a külképviseletet. Miután hírért vették, hogy odahaza a külügyminisztériumban forradalmi bizottság alakult, Beck értekezletet hívott össze, és azt javasolta, hogy a nagykövetségen is hozzanak létre egy ilyen testületet. A frissen megalakult bizottság kinyilvánította rokonszenvét a forradalom iránt, és az otthoni eseményeket az ország vezetésében elkövetett hibákkal magyarázta. Határozatot hoztak a szektás irányvonalat képviselő nagykövet azonnali hazarendelésére, és követelték a követségen dolgozó

ÁVH-sok megnevezését. Az épület homlokzatáról eltávolították a Magyar Népköztársaság címerét, és döntöttek arról is, hogy az iratokban ezentúl a Kossuth-címet használják. A nagykövetségen kialakult „ellenforradalmi helyzet” folytán a berlini rezidentúra képviselői a kelet-német társszerv vezetőjétől, Mielke altábornagytól kértek segítséget.⁹⁹ Safrankó nagykövet a Stasi nyolc nyomozójának kíséretében jelent meg a nagykövetségen, és a forradalmi bizottság vezetői közül több személyt, köztük Beck János tanácsost, Nagy István első és Kurtán Sándor másodtitkárt, valamint Endrődi Józsefet letartóztattak, a nagykövetség többi tagjának pedig megtiltották, hogy elhagyják az épületet. A fegyveres behatolás a magyar nagykövetségre, a diplomaták letartóztatása és az épület blokád alá helyezése a nemzetközi jog súlyos megsértését jelentette. A forradalom leverését követően a külképviselőten teljes körű személycserét hajtottak végre. A rezidentúrát vezető Fehérvári Antalt is hazarendelték, helyére „Monostori” fedőnéven Márkus Sándor rendőr őrnagyot nevezték ki, és mellé négy új munkatársat is útnak indítottak. Az új vezető a berlini rezidentúra munkájával kapcsolatos elvárásokról a következőképpen vélekedett: „Figyelembe kell venni a mozgási nehézségeket. Tehát azt, hogy a hírszerző tisztek Berlinből nem utazhatnak Nyugat-Németországba és a kapcsolatok ugyancsak bizonyos keretek között, bizonyos nehézségek árán utazhatnak ki az NDK-ból. Ugyanígy Nyugat-Németországból a Berlinbe történő utazás kapcsolatok részéről vagy konspirációs vagy anyagi, ill. egyéb nehézségeket okoz. Helyes lenne az operatív munkát súllyal Nyugat-Berlinre irányítani és a nyugat-németországi áttételt lehetőség szerint korlátozni.”¹⁰⁰ A rezidens egyik szókimondó kollégája főnöke-nél sarkosabban fogalmazott: „Berlin nem alkalmas arra, hogy azon keresztül tartsunk összeköttetést a nyugat-németországi ügynökséggel, mivel az oda utazó személyek erős ellenőrzés alatt állnak. Nyugat-Németországba utazó ügynökség szervezése szintén nem előnyös, mivel az NDK állampolgárai ritkán, évente legfeljebb egyszer, meghatáro-

zott indokkal utazhatnak Nyugat-Németországba.”¹⁰¹ A kijelölt objektumok többségével kapcsolatban csak néhány adatot sikerült begyűjteni, felterjesztésre alkalmas összefoglaló jelentést pedig mindössze öt objektumra vonatkozóan tudtak összeállítani. Az 1959-es év második félévi munkatervében ezért az objektumelv ideiglenes felfüggesztése és az ügynökhálózat bővítése mellett döntöttek, mivel abban látták azt a reális alapot, amelyre építkezve meg tudják szervezni a Nyugat-Németország elleni hírszerző munkát.

A rezidentúra munkáját ettől fogva a kelet-berlini magyar konzulátus működésére alapozták. A magyarországi beutazással kapcsolatos ügyeket egész Németország vonatkozásában ez a konzulátus intézte, és az adminisztratív teendőkön, valamint a vízumkiadáson túl a Magyarországról kitelepített sváb nemzetiségűek hazalátogatási kérelmeinek, illetve a kivándorolt, ám utóbb mégis a hazatérés mellett döntő emigránsok ügyeinek felülvizsgálata is öhozzájuk tartozott. Az ún. Magyarok Hazatérését Elősegítő Bizottságot¹⁰² még 1955 novemberében, Berlinben, a magyar kormány amnesztiarendeleetének emigráns körökben való népszerűsítésére hozták létre¹⁰³, a munka megszervezésével és beindításával pedig a BM berlini operatív csoportjának tagját, Dáni Sándor rendőr őrnagyot bízták meg. A magyar kormány reputációját erősítő propaganda fontos részét képezték a hírességek hazatéréséről szóló híradások, ezért a magyar állambiztonsági szervek képviselői a neves disszidensek – színészek, énekesek, sportolók – keleti térfélre való átcsalására kovácsoltak terveket. 1956 után az NDK területén keresztül hazafelé tartók megrostálásában a Stasi is közreműködött. Akik hihető módon bizonyították, hogy magyar állampolgárok, azok számára az NDK-ba való beutazást útlevíl nélkül engedélyezték. Az 1957. január 24-én kiadott utasítás szerint az érvényes vízummal rendelkezőket a csehszlovák határon fekvő Bad Schandau–Schmilka határátkelőhely felé irányították. A többiek elszállásolásáról és ellátásáról a Vöröskereszt, továbbszállításokról az NDK népi rendőrsége gon-

doskodott. A szükséges úti okmányokat a magyar nagykövetség konzulátusa állította ki számukra, addig a drezdai gyűjtőtáborban kellett tartózkodniuk. A szűrővizsgálat során keletkezett operatív anyagokat a Stasi helyi szervei az állambiztonsági minisztérium X. (Nemzetközi) Osztályának adták át. Az 1956. október 23-át megelőzően kivándorolt emigránsokra nem volt érvényes az új eljárás, őket továbbra is illegális beutazókként kezelték.¹⁰⁴

A bizottság feladatköréhez az emigráns szervezetekben bennfentes, mélyreható információkkal bíró személyek felkutatása is hozzátartozott, akiken keresztül a Magyar Népköztársaság állambiztonsági szervei bomlasztó tevékenységet tudtak kifejteni az ún. „fasiszta magyar emigráció” köreiből. A BM kelet-berlini operatív csoportja a hazalátogatásra vízumot igénylő kitelepített svábok körében indított kutatást a hírszerzés számára beszervezhető személyek után, e csoport szociális összetétele azonban hírszerzési szempontból kedvezőtlennek mutatkozott, mivel 99%-uk háztartásbeli, illetve földmunkás volt, akik foglalkozásukból és magas életkorukból adódóan még minimális információszerzési lehetőséggel sem rendelkeztek. A későbbiekben ezért az ún. második generációval foglalkoztak, akik iskolai tanulmányait már Németországban folytatták, és szüleikkel ellentétben már beilleszkedtek a német gazdasági és politikai életbe. A kutatómunka során elsősorban lakóhelyükről, politikai beállítottságukról, anyagi helyzetükről, magyarországi kapcsolataikról és esetleges magyarországi érdekeltségeikről faggatták ki őket. Társadalomszociológiai szempontból kedvezőbb lehetőséget jelentettek a konzulátust vízumkiadás ügyében megkereső nyugatnémet állampolgárok. Körükben lényegesen magasabb volt az értelmiségiek, különösképpen a műszaki és kereskedelmi területen dolgozók aránya. A kutató-felderítő munkát ebben az esetben azonban lényegesen megnehezítette, hogy a vízumért folyamodók nagy része csak postai úton vette fel a kapcsolatot a magyar külképviselettel. Ezt többnyire praktikus szempontok, főként anyagi megfontolások in-

dokolták, de a Magyarországról kivándorolt „disszidensek” esetében sokszor a félelem is közrejátszott, mivel attól tartottak, hogy Kelet-Berlinben a német állambiztonsági szervek őrizetébe kerülhetnek. Amikor ilyesmire sor került, a társszerv távirati úton tájékoztatta a BM II/2. Osztályát a letartóztatásról. A német partnerekkel utóbb úgy egyeztek meg, hogy az őrizetbe vett disszidensekről a rezidentúrát is értesítik, hogy körükben is „kutatómunkát” tudjanak folytatni.

A hírszerző munka másik lehetséges bázisát az ún. lojális, vagyis a második világháború előtt kitelepült emigránsokban látták. Az 1846-ban alakult Berlini Magyar Egyesület a Berlinben élő magyarok kulturális összetartására törekedett. 1945 után működését az angol megszálló erők parancsnoka engedélyezte, mivel az egyesület székhelye Charlottenburgban, Berlin nyugati részén volt bejegyezve. Tagjai azonban a város területén szétszórva éltek, és postai úton kaptak meghívást az egyesület rendezvényeire. A kolónia rendszeres havi összejöveleteket szervezett, amelyeken a Berlinben élő magyarok közül 200-300 fő vett részt. Az 1956-os forradalmat követően azonban a berlini magyar közösség keleti és nyugati övezetben élő része mind távolabb került egymástól. A Nyugat-Berlinben megtartott rendezvények látogatását a nagykövet utasításban tiltotta meg, attól fogva azokra csak a katonai hírszerző tisztek és a rezidentúra tagjai járhattak, ami feltehetően a kolónia tagjainak figyelmét sem kerülte el. A rezidentúrát elsősorban a közösség nyugat-berlini része érdekelte. A fiatalabb generáció körében folytattak kutató- és feldolgozó munkát – nem sok eredménnyel. A BM kelet-berlini operatív csoportjának kérésére a Stasi levéllenőrzés alá vonta a nyugat-berlini Magyar Egyesület postai forgalmát. Az intézkedés eredményeképpen közel hatvan, Kelet-Berlinben élő magyar emigráns vált titkosszolgálati megfigyelés alanyává.¹⁰⁵ 1957 márciusában már egy 224 nevet és címjegyzéket tartalmazó lista, számos tag fényképe, és az egyesület kurfürstendammi irodájának alaprajza volt a birtokukban.¹⁰⁶ A kolónia vezetésére esélyes jelöltre, aki történetesen

Berlin keleti felében élt, a Stasi II/5. egysége Sch. L. ügynököt állította rá, aki egyébiránt maga is tagja volt az egyesületnek.¹⁰⁷ Az ügynök arról számolt be, hogy a célszemély egyértelműen reakciós beállítottságú, és nagyon vallásos ember hírében állt.¹⁰⁸

A berlini magyar rezidentúra harmadik célcsoportját a Magyarországról kitelepített német kisebbség képezte. Az NDK területén mintegy tizenegyezer kitelepített személy élt, akik Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban egyaránt rokon kapcsolatokkal rendelkeztek. Operatív szempontból való feldolgozásukat a keletnémet társszerv hozzájárulásával kezdte meg a magyar rezidentúra. A Stasi központi szerve 1956. november 7-én arra utasította vidéki kirendeltségeit, hogy vegyenek nyilvántartásba minden olyan személyt, aki Magyarországról, vagy bármely más, délkelet-európai államból származik. Külön megjelölték, ha valaki nyugati kapcsolattal rendelkezett. A kerületi egységektől beérkezett információk kiértékelését követően választották ki a potenciális ügynököket, akiket alkalmasnak tartottak arra, hogy a nyugat-németországi emigráns szervezetekhez küldjék őket. A nem hivatalos munkatársakat elsősorban a magyar emigráció legfontosabb központja, München felé irányították, de kerültek ügynökök Hamburgba, Stuttgartba és Észak-Rajna–Vesztfáliába is. A Dunai Svábok Honfitársi Szövetsége észak-rajna-vesztfáliai egyesületének egyik tagja nem hivatalos munkatársi minőségben szolgáltatott információt a Stasinak. A keletnémet állambiztonságnak négy emigráns szervezetről, a müncheni Magyar Menekültirodáról, a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségéről, a nyugat-berlini székhelyű Magyar Egyesületről, valamint a stuttgarti Dunai Svábok Honfitársi Szövetségéről sikerült közelebbi adatokat beszereznie. 1957. január 25-én a Stasi munkatársai a nyugat-németországi magyar emigrációról tizenegy oldalas belső jelentést készítettek. Magától értetődőnek vették, hogy a magyar forradalom kirobbanása az emigráns szervezetek műve, és azt feltételezték róluk, hogy további felkeléseket fognak előkészíteni.¹⁰⁹ Az információcsere

keretében a magyar hírszerzés szintén rendszeres jelentéseket küldött a nyugati emigráns szervezetek felderítésének eredményeiről. A két titkosszolgálat közösen végrehajtott, ún. „aktív intézkedésekkel” kívánta megsemmisíteni az emigráns központokat. Egy keltezés nélküli, valószínűleg 1957-ből származó javaslat a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége müncheni irodájának kifosztását és felgyújtását indítványozta, mivel a jól képzett vezérkari tisztekből álló szervezetnek kulcsszerepet tulajdonítottak az 1956-os felkelés megszervezésében és a „terrorista csoportok” hazai földre juttatásában.¹¹⁰

Az 1956-os forradalom eseményei beárnyékolják a keletnémet állambiztonsági minisztériummal folytatott kooperációt, és a német társzervek képviselői bizalmatlanok voltak magyar kollégáikkal szemben. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Tájékoztatási Hivatala 1957 januárjában az *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* címmel kiadott ún. „Fehér könyvben” a forradalom leverésének szükségességét az „ellenforradalmárok által elkövetett véres terrorcselekményekkel” igazolta. A munkát több nyelven kiadták. Az 1957 márciusában megjelent német nyelvű változatot Mielke állambiztonsági miniszterhelyettes személyesen nézte át, és saját kezűleg jelölte be azokat az általa kifogásolt részeket, amelyek a magyar állambiztonsági szervek, a magyarországi kommunista párt (vagyis az MDP) és a magyar kormány intézkedéseit rossz színben tüntették fel. Rögtön a bevezetővel kezdte, amely azzal a jól ismert, önkritikus megállapítással indult, miszerint az országot a Rákosi–Gerő-féle klikk juttatta zsákutcába. A jogos nemzeti követelések jegyében kibontakozott mozgalmról közölt megállapítások sem különösebben nyerték el a tetszését. Különösképpen kifogásolta azonban az Államvédelmi Hatóság megszüntetését és a magyar állambiztonsági szervek önkényeskedését érintő passzusokat. Az akkor a SED Központi Bizottsága biztonságpolitikai titkáráként tevékenykedő Erich Honeckernek írott feljegyzésében ezért azt javasolta, hogy a berlini magyar nagykövetség által 5500 példány-

ban forgalomba hozott kötetet haladéktalanul vonják be a könyvesboltokból. A felsorolt példák ellenére a SED Központi Bizottsága nem tartotta célszerűnek a már könyváruai forgalomba került kötetek bevonását, ám Honecker megígérte, hogy további példányok nem kerülnek ki a boltokba.¹¹¹

Az 1957-es év derekán mégis napirendre került az operatív együttműködés kiszélesítésének kérdése, ami szintén az 1956-os forradalom okozta megrázkódtatással hozható kapcsolatba. A forradalom leverésének igazolására kiadott „Fehér könyv” harmadik kötetének fejezetei külhoni ellenséges beavatkozással magyaráztak a forradalom kitörését, és ezzel kapcsolatban a külföldi ügynökök aknamunkáját, valamint a nyugati magyar emigráció szerepét hangsúlyozták.¹¹² A berlini rezidens 1957. január elején kelt jelentésének sorai hasonló szellemben íródtak: „Az ellenséges hírszerzőszervek hazánk ellen folytatott munkájukban korábban is erőteljesen támaszkodtak a fasiszta magyar emigrációra. Az emigráció, az október 23-a után hazánkat elhagyó személyekkel jelentős mértékben kiszélesedett, és így még komolyabb bázist jelent az ellenség számára. Az ellenséges hírszerzőszervek ellenünk folytatott tevékenységének aktív központja jelenleg is Nyugat-Németország. A fasiszta emigráció szervezetei is itt tömörülnek. Nyilvánvaló, hogy ellenséges tevékenységüket a fegyveres ellenforradalom leverése után is intenzíven folytatják. A Nyugat-Németország területén működő, az imperialista megszálló hatalmak által fenntartott, valamint a nyugat-németek által irányított hírszerzőszervek apparátusáról és jelenlegi tevékenységéről kevés konkrét adattal rendelkezünk, részben a korábbi anyagok megsemmisülése folytán, részben új adatok beszerezhetősége hiányában. A fenti nyugat-németországi szervek apparátusa és a magyar fasiszta emigráció, illetve szervezetei megismerése és bomlasztása, valamint ellenséges tevékenységük felderítése és megakadályozása jelenleg legeredményesebben a berlini rezidentúrán keresztül végezhető. A berlini rezidentúra felderítő munkájával hathatós segítséget tud

nyújtani az imperialista hatalmakkal kapcsolatban álló és hazánkban még meglévő ellenforradalmárok és földalatti szerveik felszámolásában is.”¹¹³ Mivel az NDK-ban is élénken élt még az 1953-as felkelés emléke, így egymás kölcsönös támogatásával próbálták felvenni a harcot az Amerikai Egyesült Államok és a nyugatnémet hírszerzés „fokozódó ellenséges tevékenysége” ellen. A magyar belügyminisztérium a következőkben kérte a keletnémet állambiztonsági minisztérium támogatását:

1. Összekötő ügynökök rendelkezésükre bocsátása;
2. Konkrét feladatok végrehajtására beszerző ügynököknek alkalmas, illetve kipróbált ügynök átadása;
3. Konspirált és találkozási lakások szervezése és ellenőrzése;
4. Személyellenőrzés során a kért személyek priorálásához, vagyis az operatív nyilvántartásban található adatok lekéréséhez nyújtott támogatás, az irattárban elhelyezett archív anyagokba való betekintését és felhasználását is beleértve;
5. Operatív segédeszközök igénybevétele a magyar fél által megjelölt feladatok végrehajtásában;
6. Támogatás a Kelet- és Nyugat-Berlinben élő magyar kolónia feloldozásában.

Az utolsó ponttal kapcsolatban a magyarok ígéretet tettek, hogy ha a kolónia valamely tagjának lehetősége nyílik az NDK állambiztonsági szervét érdeklő adatok megszerzésére, akkor beszerzik, foglalkoztatják, a kívánt területekre vonatkozó feladattal látják el, és az ügynök révén szerzett anyagokat az NDK állambiztonsági szerve rendelkezésére bocsátják.

Az együttműködést az Erich Mielke állambiztonsági és Biszku Béla belügyminiszter által 1958. május 22-én megkötött egyezmény újította meg, amely kimondta, hogy a magyar belügyminisztérium kelet-berlini

operatív csoportja a két minisztérium közötti kapcsolattartás és együttműködés egyik fontos szerve. A rezidentúra vezetőjét megbízták, hogy rendszeres kapcsolatot tartson az NDK állambiztonsági szervei által kijelölt összekötő tiszttel, a keletnémet partnerek pedig támogatást nyújtottak a rezidentúra munkatársainak legalizálásában és elhelyezésében.

Az erőfeszítések dacára sem történt azonban lényeges előrelépés. Noha az 1958-as évi munkaterv tizennégy nyugatnémet objektum és néhány vegyipari tröszt feldolgozását írta elő, a rezidentúrának 1958-ban egyetlen ügynöki munkán alapuló jelentést sem sikerült felterjesztenie. Csupán alkalmi információkat küldözgettek, illetve néhány, minimális információs értékkel bíró legális szóróanyagot, valamint cím- és adatár jellegű kiadványt szereztek be. A német társszervekkel fenntartott munkakapcsolatot ugyanakkor a rezidens jónak értékelte. Az 1959 derekán kelt jelentés szerint a német partner a magyar fél részéről felmerült kéréseket messzemenően teljesíteni próbálta. A budapesti központ értékelése ettől gyökeresen eltért. A német féllel való kapcsolattartást inkább protokollárisnak, semmint érdemi jellegűnek tartották. Szerintük a Stasi titkárságának vezetője és annak helyettese tudomásul vették ugyan a magyar rezidens által közvetített igényeket, ám érdemi operatív támogatást továbbra sem adtak. Márkus Sándor szerint a berlini operatív csoporttal szemben támasztott elvárások eleve irreálisak voltak, ám ez nem azt jelentette, hogy Berlinből ne lehetett volna Nyugat-Németország, illetve a „kapitalista Nyugat ellen” dolgozni: „Szerintem ez a feladata a magyar hírszerzésnek, különösen ha a magyar fasiszta és egyéb magyar emigráció nyugat-németországi pozícióit mint célobjektumokat tekintjük. Azonban azt sem lehet állítani, hogy Berlin az operatív munkának olyan bázisa, mint pl. Bécs vagy Párizs stb. Véleményem szerint a nyugati országokban lévő rezidentúránk helyzetétől Berlin elsősorban a meglehetősen elszigeteltségével, valamint a nemzetközi események és a napi politika változásaira történő rendkívül érzékeny reagálásával különbözik. Annak abszolút elismerése mellett, hogy

a rezidentúra a szubjektív okok miatt is sokkal eredményesebb munkát végezhetett volna, meg kell állapítani, hogy a várakozások meghaladták a lehetőségeket.” – írta 1959. augusztus 10-én kelt jelentésében.¹¹⁴ A kádári restaurációt követően a rezidentúra feladatai főként a nyílt forrásokból történő hírszerzésre irányultak, vagyis a sajtóban megjelent híradások nyomán tájékozódtak a magyar kormány nyugati, elsősorban nyugatnémet megítélése felől.

Együttműködés a kémelhárítás és a hírszerzés terén

Az állambiztonsági szervek nemzetközi kapcsolatainak koordinálására 1956-ban önálló szervezeti egységeket hoztak létre. Piros László belügyminiszter 1956 augusztusában állította fel a nemzetközi kapcsolatok referatúráját, amelynek hatáskörébe utalta a társszervekkel való kapcsolattartást is. A referatúra élére Gazdik Gyula alezredest nevezték ki.¹¹⁵ Az 1962-es átszervezés során a kis létszámú egységet önálló osztállyá fejlesztették, amelynek vezetését 1965-ben Márkus Sándor alezredes vette át, aki „Monostori” fedőnéven korábban a berlini operatív csoport rezidense volt.¹¹⁶ 1986–1990 között az osztály az Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság keretén belül működött, és munkáját Roszol János alezredes irányította.¹¹⁷

Berlinben szintén 1956 márciusában hozták létre a nemzetközi ügyek intézéséért felelős osztályt.¹¹⁸ Kezdetben a IX. (Vizsgálati) Főosztályhoz tartozott, később önálló osztályként működött. Széles körű nemzetközi kapcsolatokat ápolt, ezért létszáma jóval meghaladta a magyar egységét. 1980-ban 32, 1989-ben 46 személyt foglalkoztatott.¹¹⁹ A Mielke állambiztonsági miniszter közvetlen alárendeltségébe tartozó osztály munkáját 1956 májusa és 1989 decembere között Willi Damm irányította, kezdetben századosi, végül vezérőrnagyi rangban. A nemzetközi osztályok levél, távíró-, illetve telefon-összeköttetés útján tar-

tották a kapcsolatot.¹²⁰ Az együttműködésre vonatkozóan éves tervet állítottak össze, az előre nem látható, gyors megoldást igénylő feladatok esetében a partner kéréseit eseti miniszteri jóváhagyással teljesítették.¹²¹ A nemzetközi osztályok hatáskörébe tartozott a megállapodások előkészítése és a kooperáció lebonyolítása is.

Az NDK-ban 1953. június 17-én kirobbant felkelés, majd az 1956-os magyar forradalom a térség államainak törekenységére és a politikai vezetés legitimációjának hiányából fakadó veszélyekre irányította a figyelmet. Mivel a felkelések kirobbanásának okát a külföldi titkosszolgálatok, illetve az emigráns szervezetek „ellenséges tevékenységében” látták, megerősítették a szövetséges tagországok közötti operatív együttműködést. Biszku Béla belügyminiszter 1958 áprilisában Erich Mielke állambiztonsági miniszternek írott levelében – az 1957 novemberében, Moszkvában tartott megbeszélésére hivatkozva – kétoldalú találkozó megtartását indítványozta,¹²² és a következő két kérdéskomplexum megtárgyalására tett javaslatot: a) a Nyugat-Németországban és Nyugat-Berlinben lévő ellenséges központok elleni közös harc, és b) kölcsönös – mindkét ország érdekeit érintő – politikai, gazdasági és katonai vonatkozású információcsere.

A megbeszélésre 1958. május 19–22. között, Berlinben került sor. A háromfős magyar delegáció tagjai Biszku Béla belügyminiszter, Hazai Jenő rendőr ezredes, a BM II/2. (Kémelhárító) Osztály vezetője, valamint Móró István rendőr alezredes, a BM II/3. (Hírszerző) Osztály vezetője voltak. A német felet Erich Mielke állambiztonsági miniszter, valamint Markus Wolf és Bruno Beater miniszterhelyettesek képviselték. A két állam belső és külső biztonságára, hasonló geopolitikai helyzetére és a kapitalista országokkal való közvetlen szomszédságára hivatkozva tizenhat pontból álló megállapodást írtak alá, amely alapul szolgált a később kötött, minimális változtatásokat tartalmazó szerződésekhez.¹²³ A hidegháború logikája által meghatározott együttműködés fő területei a következők voltak:

- Információcsere a politikai hírszerzés terén (nemzetközi szervezetek, pl. NATO, Szocialista Internacionálé, nemzetközi trockista szervezetek, Európai Szocialista Mozgalom, egyházak vonatkozásában).
- Operatív információk cseréje (elsősorban az NSZK pártjairól és államszervezetéről, másodsorban az osztrák belpolitikáról, valamint az Egyesült Államok, Anglia és az NSZK diplomáciai képviseléseiről).
- Ügynökhelyzetre vonatkozó információk átadása az NSZK-t és Ausztriát illetően.
- Átadott információk értékelése.
- Együttműködés a tudományos-technikai hírszerzés terén.
- Információcsere és operatív intézkedések az elhárítás területén: elsősorban az NSZK, Nyugat-Berlin és Ausztria titkosszolgálataira, továbbá az amerikai, az angol és a francia titkosszolgálatokra, valamint a magyar emigráns szervezetekre (Volksdeutsch-csoportok, Magyar Harcosok Bajtársi Szövetsége, magyar menekültügyi irodák stb.) vonatkozóan; a beszerzett információk alapján konkrét tervek kidolgozása operatív intézkedések meghozatalára;
- A Szabad Európa Rádió és a szocialista országok elleni fegyveres diverziós csoportok felkészítését szolgáló NATO-kiképzőhelyek együttes operatív feldolgozása;
- Az ideológiai diverzió elleni harc.
- Az NDK és a Magyar Népköztársaság területére kapitalista országból beutazó állampolgárok feldolgozása (üzletemberek, specialisták, turisták stb.).
- Trösztök tevékenységének felderítése.
- Kölcsönös támogatás illegális telepítések végrehajtásában, illetve a másik fél területére illegálisan telepített, ellenséges ügynökökről szerzett értesülések átadása.
- Intézkedések a magyar nemzetiségű, illetve magyar állampolgárságú menekültek operatív feldolgozására: a Stasi az NDK területén keresztül Magyarországra visszatérő magyar menekültekről tájé-

koztatta a magyar belügyminisztériumot, amelynek két hét állt rendelkezésére, hogy döntést hozzon átvételükről és hazajuttatásukról.

- Ügynökség átadása állandó vagy időleges, konkrét feladatok végrehajtására; a beszerzéshez szükséges adatok szolgáltatása.
- Együttműködés az operatív technika területén: a Stasi támogatta a magyar belügyminisztériumot az operatív technikára vonatkozó konkrét kérdésekben és legalizációs okmányok elkészítésében.
- Archív anyagok felhasználása: a szerződő felek biztosították egymás részére a háború előtti és a második világháború idejére vonatkozó archív anyagok használatát, szükség esetén fénymásolatot készítettek.
- Szervezési kérdések: a folyamatos operatív kapcsolat és a futárszolgálat biztosítása.

Az együttműködésről 1959 márciusában frott jelentések 1958 májusáig visszatekintve értékelték az eredményeket. A közös munka havi négy-öt információ átadásából, a Nyugat-Németországban élő magyar katonai emigrációval kapcsolatos környezettanulmányok készítéséből és az operatív műveletekhez nyújtott támogatásból állt.¹²⁴ A magyar állambiztonsági szervek a magyarországi német kisebbségek szövetségeinek feldolgozásában és a nyugatnémet hírszerzés elhárításában számítottak a német állambiztonsági szervek segítségére. A német partner ezeken túl a német nyelvterületen bevetett magyar tisztek nyelvi képzését is segítette.¹²⁵ A magyarok a kapitalista országokból beutazó személyekre vonatkozó adatgyűjtéssel és tájékoztató anyagok összeállításával járultak hozzá az együttműködéshez. Az információcsera keretében a keletnémetek a Nyugat-Németországban és Nyugat-Berlinben működő amerikai, angol és francia hírszerző szolgálatokkal, az NSZK elhárító szerveivel, a Kelet-kutató intézetekkel, valamint a különféle minisztériumokkal és pártokkal kapcsolatos fotókat és értesítéseket adtak át. A magyarok a Szabad Európa Rádió működésével, az oszt-

rak hírszerző és elhárító szervek kihallgatási módszereivel, az osztrák és nyugatnémet területen működő amerikai, angol, francia és nyugatnémet hírszerző szervek tevékenységével, a müncheni amerikai rezidentúrával, a strassbourgi székhelyű „Keleti Akadémiával”¹²⁶, valamint az NSZK-ban élő magyar emigráns hírszerzőkkel kapcsolatban adtak tájékoztatást. Emellett az Olaszországba és a Vatikánba akkreditált NSZK-követség személyi állományát, a Magyarországra irányuló nyugatnémet idegenforgalmat, a Vatikán „aknamunkáját”, a jezsuita rendet, Ausztria ügynöki helyzetét, és a magyar emigráns szervezeteket (Magyar Harcosok Bajtársi Közössége, Magyar Szabadságharcos Szövetség¹²⁷, magyar menekült irodák) érintő információikat is megosztottak a német kollégákkal.¹²⁸ Az együttműködés a legszorosabb értelemben vett politikai rendőrségi elemeket is tartalmazott. Az átadott ügynökök buzgón regisztrálták a partnerországban tapasztalt rendszerellenes megnyilvánulásokat,¹²⁹ a partnerszervek pedig kölcsönösen megakadályozták, hogy a másik ország állampolgárai nyugaton élő rokonaikkal kapcsolatba lépjenek.¹³⁰ Figyelmüket nem kerülték el az állampolgárok életének apró mozzanatai sem. Tekintetük az NDK-ból szacharint hozató hölgyre¹³¹ és a nyelvoktatáshoz segédanyagot kereső lelkes nyelvtanárra egyaránt kérlelhetetlenül rászegeződött.¹³²

1961 augusztusában az „antifasiszta védőgátnak” titulált berlini fal létrehozása több szempontból is új helyzetet eredményezett. Amilyen hatékony eszköznek bizonyult a fal felhúzása az NDK-állampolgárok kivándorlásának megakadályozásában, ugyanakkora hátrányt jelentett a keletnémet hírszerzők áttelepítésében: „Az eljárás a korábbinál lényegesen költségesebb lett, kezdve, hogy rendelkezniünk kellett a szükséges papírokkal, iratokkal, odáig, hogy pontosan ismernünk kellett a nyugatnémet bevándorlási rendszert és a zöldhatáron át történő szökést követő eljárást” – írta visszaemlékezésében Markus Wolf, a keletnémet hírszerzés feje.¹³³ Mielke állambiztonsági miniszter 1962. február 10-én kelt levelében Pap János belügyminisztertől kért segítséget az új operatív

összeköttetések kiépítéséhez. A magyar belügyi szervek a BM II/4. (Közlekedésszabotázs-elhárító) Osztály, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) és a Határőrség bevonásával állították össze a Magyarország és a nyugati országok közötti közlekedés és határelőőrzés rendjéről, valamint az utasforgalomról szóló áttekintést.¹³⁴ 1963. május 8–11. között újabb kétoldalú tárgyalások kezdődtek Budapesten, amelyen magyar részről Pap János belügyminiszter vezetésével hatfős küldöttség (további tagjai: Galambos József miniszterhelyettes, Németi József főcsoportfőnök-helyettes, valamint Komornik Vilmos, a Hírszerző Csoportfőnökség, Karasz Lajos, a Kémelhárító Csoportfőnökség és Markó Imre, az Operatív Technikai Csoportfőnökség vezetője) volt jelen. A német felet Erich Mielke állambiztonsági miniszter vezetésével négyfős delegáció (Markus Wolf állambiztonsági miniszterhelyettes, Werner Grünert, a minisztérium kémelhárító osztályának vezetője és Herbert Hentschke, az operatív-technikai szektor irányítója) képviselte.¹³⁵ Az új megállapodás a kapitalista országokkal való kapcsolatok fejlődését figyelembe véve a politikai, katonai és gazdasági hírszerzés terén folytatott információcserét helyezte előtérbe. A hírszerzés fő irányait továbbra is az NSZK, az Egyesült Államok, az angol és a francia hírszerzőszolgálatok, a magyar emigráció, a Szabad Európa Rádió, illetve a „NATO által felügyelt és a szocialista országokban bevetésre szánt diverziós csoportok kiképzőhelyei” jelentették. A felek megállapodtak, hogy kölcsönösen segítséget nyújtanak egymásnak a kapitalista országokból beutazó állampolgárok feldolgozásában, valamint a vásárok és nemzetközi rendezvények biztosításában. Lehetővé tették a magyar és keletnémet állampolgárok operatív célokra történő „felhasználását”, támogatták egymást megbízható ügynökség létrehozásában, és együttműködtek a Magyar Népköztársaság, illetőleg az NDK területére utazó magyar és keletnémet állampolgárok ellenőrzésében. Ebben az egyezményben is helyet kapott az NSZK, Nyugat-Berlin, valamint Ausztria területén élő magyar menekültek és kitelepítettek ellenőrzésének szük-

ségessége. Magyar részről ekkor adták át a „Balatoni” fedőnevű ügynököt, aki egykori 2. vkf.-es¹³⁶ ezredes lévén jó hírszerzési lehetőséggel bírt a nyugaton élő emigráns katonatisztek körében.¹³⁷

Jóllehet a szocialista korszak titkosszolgálatainak ellenséggépe az aktuális bel- és külpolitikai helyzetnek megfelelően alakult, az időről időre megújított szerződések tartalma lényegében alig változott. Az 1967 májusában megtartott berlini tanácskozáson felmerült egy, a turizmus, a nemzetközi közlekedés, a külkereskedelem, valamint a tudományos és kulturális kapcsolatok területét átfogó közös ellenőrzési és személyi adatokat feldolgozó rendszer elképzelése, ennek megvalósítása azonban ekkor még nem volt időszerű.¹³⁸ A két titkosszolgálat együttműködésének sajátos epizódját jelentette az 1973. szeptemberi chilei katonai puccsot követő időszak, amikor a Chilei Kommunista Párt néhány vezetője és azok hozzátartozói a santiagói magyar nagykövetségre menekültek. A kb. 8-10 személyt kimenekítő akciót magyar részről Berecz János, az MSZMP KB Külügyi osztályának vezetője, német részről a keletnémet hírszerzés főnöke, Markus Wolf koordinálta. A hetvenes évek derekán igencsak szokatlan volt a mentőakciót övező széles körű nemzetközi összefogás, amelyben – a szocialista országok chilei külképviseleteinek bezárása folytán – az osztrák külügyminisztérium és a Vatikán is aktív szerepet vállalt.¹³⁹ Az operatív együttműködési megállapodás következő megújítására 1974-ben került sor. Új elemként jelent meg a pszichológiai tanulmányok és tananyagok cseréje, valamint a kínai „szakadár és nagyhatalmi” külpolitikát övező figyelem. Míg a titkos ügykezelést illetően korábban csupán az átadott információk, okmányok és adatok minősítésére tértek ki, ebben a megállapodásban azt is leszögezték, hogy az átadott anyagokból származó értesülések az átadó fél beleegyezése nélkül még a baráti országok titkosszolgálatai számára sem adhatók tovább (14. cikkely).¹⁴⁰

A keleti blokk államainak kémelhárító szervei az 1970-es évek közepén szovjet irányítással közös nyilvántartási rendszert hoztak létre.

Az „ellenségre vonatkozó adatok egyesített nyilvántartási rendszerének” (orosz rövidítése: SZOUD) alapját a számítástechnika fejlődése vetette meg, amely lehetővé tette az elektronikus adatfeldolgozást és információátvitelt. A Bolgár Népköztársaság Belügyminisztériuma, a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma, a Kubai Köztársaság Belügyminisztériuma, a Mongol Népköztársaság Közbiztonsági Minisztériuma, a Lengyel Népköztársaság Belügyminisztériuma, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Belügyminisztériuma és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Minisztertanácsa mellett működő Állambiztonsági Bizottság (KGB) képviselői 1977-ben írták alá a közös elektronikus adatbázis létrehozásáról szóló megállapodást. A rendszert arra szánták, hogy a résztvevők számára a hírszerző és kémelhárító feladatok megoldásához szükséges adatokat biztosítsa. Az „ellenséges ideológiai diverzió” elleni küzdelem lehetőségeiről 1977-ben Budapesten tanácskoztak. A Stasi képviselője az egyesített nyilvántartási rendszer működésével kapcsolatos keletnémet elképzeléseket is felvázolta: „Azon az állásponton vagyunk, hogy teljesen használjuk fel az Állambiztonsági Bizottság kezdeményezésére létrejött olyan új feltételeket, mint a tervezett kategóriákhoz tartozó személyekről szerzett információk nyilvántartásba vétele, az operatív [körülményeknek] megfelelő prioritás és lekérdezések, az ezen alapuló egyeztetett hírszerzői és elhárítói intézkedések.”¹⁴¹ A legfontosabbnak tartott információk körét az alábbiakban jelölte meg:

1. az ideológiai diverziós központok és intézmények azon munkatársairól és ügynökeiről gyűjtött adatok, akiket közvetlenül a szocialista országokban vetettek be;
2. az ellenség táborához tartozó személyek, akiket már felderítettek;
3. mindazon ellenséges intézmények és szervezetek, amelyek az imperialista szolgálatok speciális szolgálataival, valamint más ellenséges központokkal állnak kapcsolatban.

A résztvevők a rendszer feltöltése során saját nyilvántartásuk alapján vitték be a célcsoportok adatait. A SZOUD-rendszerrel foglalkozó vaskos Stasi-dosszié négy magyar vonatkozású célpontot tartalmazott. Mindegyikük az emigráns könyv- és lapkiadáshoz kapcsolódott. A müncheni székhelyű Újvári-Griff Kiadó¹⁴² és a kölni Mindszenty Központ¹⁴³ egyszer, a Münchenben kiadott *Nemzetőr* folyóirat,¹⁴⁴ illetve annak *Donau-Bote* címmel kiadott német nyelvű társlapja két ízben is szerepel a dossziében.¹⁴⁵ Hosszas előkészületek után a SZOUD-rendszer végül 1981 januárjában kezdte meg működését.

A SZOUD technikai korszerűsége dacára sem váltotta ki a kétoldali információcserét. 1981-ben újra megkötötték az 1974-es változattal jóformán szó szerint azonos keletnémet–magyar operatív megállapodást. Amint az előkészítő tárgyalások során több ízben hivatkoztak rá, ennek aktualitását a lengyelországi események adták, amelynek kapcsán ki-kiszámba vette az érintett országokban működő ellenzéki csoportosulásokat.¹⁴⁶ A politikai információszerzés középpontjában változatlanul az Egyesült Államok és az NSZK bel- és külpolitikája állt. Hasznosnak ítélték a Szovjetunió új külpolitikájának nyugati fogadtatására vonatkozó információkat, emellett a feszült szovjet–kínai viszony miatt jelentős szerepet kaptak a Kína kül- és belpolitikájával, valamint a harmadik világgal kapcsolatos értesülések is. Nagy figyelmet fordítottak az Európai Gazdasági Közösség reformjára, a KGST-hez fűződő kapcsolataira és a nyugati bankok honi képviselteinek ellenőrzésére. Kiemelt szerepet kapott a terrorcselekmények elhárítása: „A nemzetközi terrorizmus országaink érdekeit sértő tevékenysége kapcsán, folytatva az eddigi jó gyakorlatot, a Szerződő Felek: a) kölcsönös erőfeszítéseket tesznek a különböző terrorista szervezetek, csoportok tagjainak, céljainak, konkrét tevékenységének felderítése érdekében; b) segítséget nyújtanak a másik fél területén a terrorista szervezetek akcióinak megghiúsítása céljából szervezett támadólagos intézkedések végrehajtásához.”¹⁴⁷

A terrorelhárítást az Iljics Ramirez Sanchez-féle terroristacsoport európai jelenléte tette szükségessé. Carlos – vagy ismert gúnynevé: a „Sakál” – 1979-ben a Közel-Keletről tette át a főhadiszállását Európába. 1986-ig különböző kelet-európai országokban tartózkodott, többek közt a magyar főváros is kedvelt székhelyei közé tartozott. A terroristacsoport Európa nyugati nagyvárosaiban számos épület- és vonatrobbanást, túszejtést, pokolgépes merényletet követett el. Hírhedt akcióik közé tartozott az OPEC-államok 1975. december 21-én Bécsben tárgyaló minisztereinek túsul ejtése. Egyik legvéresebb terrorcselekményüket 1983. augusztus 25-én a nyugat-berlini Francia Házban (Maison de France) követték el, ahol is a robbantás egy ember halálát és huszonhárom személy sérülését okozta. Vállalhatatlan jelenlétük a kelet-európai titkosszolgálatoknak is komoly fejtörést okozott. A magyar és keletnémet szervek vezetői 1979 és 1981 között több ízben is tanácskoztak róla, hogy miként lehetne eltávolítani a kellemetlen „vendégeket”. Közös álláspontot képviseltek a tekintetben, hogy semmilyen intézkedést nem szabad tenni, amely a terroristákat a szocialista országok ellen hangolná, vagy az ellenfél táborába hajtáná. Végül abban egyeztek meg, hogy rövid időre továbbra is a két ország területén tartózkodhatnak, azt tranzitútvonalként felhasználhatják, ám teljes körű felügyelet alá vonják őket, és a róluk szerzett információkat haladéktalanul egymás tudomására hozzák. Az 1981. novemberi megbeszélésről készített emlékeztetőből az is kiderül, hogy a magyar hatóságok folyó év májusától korlátozó intézkedések bevezetésével igyekeztek hátráltatni a csoport vezetőinek magyarországi tartózkodását, sőt budapesti bázisuk felszámolására is kísérletet tettek, ám a célszemély kiszámíthatatlan reakciójától tartva óvakodtak a határozottabb lépésektől. A feljegyzésekből egyértelműen látszik, hogy a szocialista országok területén időző terroristacsoport jelenlétét mindkét fél terhesnek találta, és szerették volna minél messzebb, lehetőleg a tengeren túl tudni őket. A megoldást a kubai titkosszolgálat bevo-

násától várták. A Carlos-féle csoport és a kubai titkosszolgálat képviselője között folytatott megbeszélést 1981 novemberére, Budapestre tervezték. A magyar és a keletnémet titkosszolgálat azt szerette volna elérni, hogy a csoport újból Közép- vagy Latin-Amerikába helyezze át székhelyét.¹⁴⁸

Az 1981-es keletnémet–magyar megállapodás előkészítése során a Stasi munkatársai áttekintették a hírszerzés vonalán folytatott információcserét. Megállapításuk szerint rendszeres és érdemi információkat kaptak az ellenséges titkosszolgálatok tevékenységére vonatkozóan, ami az operatív munka és a Stasi hálózatának védelme terén egyaránt hasznosnak bizonyult. Az átadott hírek minőségét úgy ítélték meg, hogy azok túlnyomórészt megfeleltek a keletnémet állambiztonsági minisztérium hírigényének. Különösen elégedettek voltak az alábbi területek feldolgozásában nyújtott magyar eredményekkel:

- az imperialista titkosszolgálatok (CIA, SIS, BND)¹⁴⁹ együttműködése a fejlődő országok hírszerző szolgálataival,
- a szocialista országok külképviseleteinek megfigyelése és feldolgozása a különböző országokban, elsősorban a harmadik világ államaiban,
- az elhárító szervek tevékenysége és újra/átszervezése az afrikai és arab országokban,
- az ellenséges adók (RFE/RL/SZER¹⁵⁰, RIAS¹⁵¹) tevékenysége és munkatársai,
- a menekültek kikérdezésének módszere a nyugatnémet, osztrák, olasz és török menekülttáborokban.

A felsoroltakon túl a magyar hírszerzés támogatást nyújtott számukra az operatív utak és találkozások megszervezésében is. A keletnémet hírszerzés a fiatal magyar hírszerző tisztek kiképzésében nyújtott segítséget. Benkei András belügyminiszter kérésére a Stasi hírszerzésért és

megfigyelésért felelős főosztályai 1981 májusában tanfolyamot indítottak számukra, amit a magyar hírszerzés vezetője, Bogye János vezérőrnagy igen nagyra értékelt.¹⁵²

A két ország kémelhárító osztálya az 1981-ben aláírt megállapodás alapján dolgozta ki az 1983–1988. évekre szóló együttműködés tervezetét. A szignó nélküli tervezet 1., 2. és 7. cikkelyei a Kínai Népköztársaság titkosszolgálatainak aktivitásával, illetve az ellenük folytatott védekezés fontosságával foglalkoztak: „Közös erőfeszítéseket tesznek a Kínai Népköztársaság speciális szolgálatai ellenséges tevékenységének ellensúlyozására, a magyar és az NDK-állampolgárok befolyásolását, hírforráskénti felhasználását célzó akcióik lokalizálására és megszakítására. Különös gondot fordítanak a Kínai Népköztársaság speciális szolgálatai és az NSZK, az USA, Anglia, Franciaország és Japán speciális szervei közötti kapcsolatok felfedezésére, a kapcsolatok és az együttműködés jellegének és tartalmának felderítésére.” A kínai vonal mellett a nyugati „ellenséges hírszerző központok” elleni harc továbbra is fontos szerepet kapott. Az 1986. június 23–25. között Budapesten tartott tanácskozás témáját a Német Szövetségi Köztársaságban folytatott menekültügyi eljárás, a menekültté nyilvánítással foglalkozó szövetségi hivatal és a Zirndorfban kialakított menekülttábor felderítése képezte. A magyar delegációban a BM III/II/9. disszidensekkel és menekülttáborokkal foglalkozó csoportjának munkatársai, valamint a támadólagos elhárításért felelős csoport vezetője foglalt helyet. A küldöttség tagjai megerősítették, hogy a menekültügy problémaköre a magyar kémelhárító szervek operatív munkájának súlypontját képezi. Ennek megfelelően részletes információkkal szolgáltak a CIA és a nyugatnémet biztonsági szolgálat közreműködéséről a menekültfelvételi eljárást kísérő biztonsági vizsgálatban.¹⁵³ A magyar kémelhárítás az NSZK-ban működő zirndorfi, az osztrák traiskircheni és az olasz ostiai menekülttáborokra vonatkozó értesítéseiket hozták a partnerek tudomására, míg a kelet-

német kémelhárítók a nyugat-berlini Marienfelddben található felvevőtáborral kapcsolatos információikat osztották meg.¹⁵⁴

A nyolcvanas évek második felétől kezdve a KGST-együttműködés és az egyes tagországok népgazdaságának védelme került az együttműködés homlokterébe. A Stasi XVIII. (Népgazdaság) Főosztálya széles körű nemzetközi kapcsolatrendszert tartott fenn, amelybe a szocialista országokon túl a fejlődő országok is beletartoztak. A BM III/II. Csoportfőnökséggel 1987-ben kidolgozott középtávú munkaterv az együttműködés irányait az alábbi feladatkörökben határozta meg:

- „A megállapodó felek erősítik együttes tevékenységüket az ellenséges speciális szolgálatok országaik ellen irányuló információszerző, diverziós, propaganda- és egyéb ellenséges tevékenységének felderítése, megakadályozása és megszakítása érdekében. Azokban az irányokban, ahol ezt operatív pozícióik lehetővé teszik, a felek erőik egyesítésével közös intézkedéseket dolgoznak ki és hajtanak végre.
- A KGST-együttműködés keretében biztosítják az NDK és az MNK érdekeit érintő államtitkok, valamint a szocialista országok két- és többoldalú együttműködését érintő titkok védelmét.
- A Felek kicserélik a szocialista gazdaság védelme érdekében folytatott kémelhárító munka tapasztalatait, valamint országaik és a szocialista közösség ellen tevékenykedő speciális szolgálatok, központok és szervezetek tevékenységéről szerzett információkat.”¹⁵⁵

A közös érdeklődés célkeresztjében a mindkét országban jelenlévő multinacionális vállalatok (BASF, Hoechst, Siemens, Voestalpine, Shell, Dow Chemical) szocialista országokban alkalmazott üzletpolitikája, munkatársaik ellenőrzése, a nyugati bankok képviselőinek kontrollja és a Lipcsei, valamint a Budapesti Nemzetközi Vásár biztosítása állt. Ennek fontosságát a kapitalista országok részéről folytatott gazdasági hírszerzés elhárításával indokolták.¹⁵⁶ Az újonnan átadott magyar atomerőmű kapcsán nagy

hangsúlyt kapott a nukleáris erőművek védelme. A témáról 1986. december 9–12. között Pakson tartottak tapasztalatcserét.¹⁵⁷ A népgazdaság védelméről 1987-ben kötött és 1990. szeptember 20-ig érvényes megállapodásban szintén kiemelt helyet kapott az atomerőművek biztosítása.¹⁵⁸

A hírszerzés és kémelhárítás vonalán az utolsó középtávú szerződést 1987. március 3-án kötötték meg.¹⁵⁹ Az 1991-ig érvényes megállapodás tervét Horváth József vezérőrnagy, a BM III/III. Csoportfőnökség vezetője, illetve Paul Kienberg vezérőrnagy, a Stasi XX. Főosztályának (ideológiai diverzió leküzdése) irányítója szignálta, és Kamara János belügyminiszter, illetve Erich Mielke állambiztonsági miniszter hagyták jóvá. A kooperáció homlokterébe ezúttal az ideológiai fellazítás leküzdését állították, legfontosabb területeit pedig a következőkben jeölték meg:

- Az USA által kidolgozott ún. „demokratizálási program” hatása;
- demokratikus békemozgalom;
- a SZER munkatársainak felkutatása és feldolgozása;
- az Amnesty International (Nemzetközi Amnesztiaszervezet) felforgató tevékenysége;
- az ellenséges emigráns és nacionalista szervezetek feldolgozása;
- a külföldi klerikális központok, nemzetközi egyházi szervezetek vonala (pl. a Katolikusok Berlini Konferenciájának lejáratása, az Egyházak Világtanácsa, az Európai Ökumenikus Ifjúsági Tanács és a Lutheránus Világszövetség működésének korlátozása, a Hare Krisna vallási szekta, az Európai Zsidó Kongresszus, a Zsidó Világkongresszus és az American Jewish Joint Distribution Committee nemzetközi tevékenységének felderítése),
- a kulturális és tudományos élet területe.

A hírigény kiterjedt gyakorlatilag minden jelentős világpolitikai eseményre: nemzetközi csúcstalálkozókra, nukleáris rakétatelepítésekre,

a közel-keleti feszültséggócokra, valamint a harmadik világ különböző eseményeire. A figyelem fókuszába az amerikai külpolitikát, az NSZK gazdasági életét, a Vatikánt és a kínai törekvéseket helyezték. Az információcsere keretében átküldött anyagokat Berlinben előbb oroszra fordították le, és csak utána németre. A nyolcvanas évek derekától mindkét félnek egyre nagyobb problémát okoztak a leszerelést és a párbeszédet követelő európai béke- és ifjúsági mozgalmak, amelyek a szocialista országok irányában elkötelezett Béke Világtanács és az államilag támogatott hivatalos békemozgalom ellenében a „nyugati körök spontán egyházi békekezdeményezéseit” tekintették mérvadónak. Magyarország vonatkozásában elsősorban a magyar Dialógus Békecsoport és a csehszlovák Charta ‘77¹⁶⁰ csoport rendezvényeit kísérték figyelemmel. A Stasi XX. Főosztálya, amely a sportélet, az egyházak és a kulturális terület ellenőrzésével foglalkozott, a szovjet, a lengyel, a csehszlovák és a magyar hatóságokkal együttműködve próbált gátat vetni az ifjúsági és az underground kultúra terjedésének. Igyekeztek távol tartani a fiatalokat a nemzetközi békemozgalom keretében szervezett egyházi és ökumenikus rendezvényektől (Keresztény Békekonferencia, Berlini Konferencia), nemkülönben a fegyveres katonai szolgálat megtagadásától. Figyelemmel kísérték a rendezvényeket aktívan látogató fiatalok tevékenységét, és megosztották a rájuk vonatkozó adatokat. A Stasi 1984 őszén felvilágosítást kért „A béke teológiája” címmel szeptember 17–22. között Budapesten megrendezett szeminárium NDK-ból érkező résztvevőiről. 1986 nyarán arra hívták fel a magyar társszervek figyelmét, hogy „álpacifista békemozgalom” került a látókörükbe, amely a helsinki záróokmány elveit hangoztatva a kelet–nyugati dialógus fontosságát hirdeti. A nemzetközi szervezet holland, lengyel, magyar és keletnémet tagokkal rendelkezett, akik Európát átszelő közös kerékpárutakat szerveztek, és 1986. augusztus 5–8. között a tahiútófalui Duna Kempingben rendeztek találkozót. A Stasi nemzetközi osztálya azonnal kapcsolatba lépett a ma-

gyar és a lengyel hatóságokkal, és a rendezvény szervezői, valamint a Dialógus Csoport tagjai felől tudakozódott. Az 1988. február 4-én Budapesten tartott békeszeminárium, amelyen 15 egyházi szervezet képviselőjében 140 teológus és békeaktivista vett részt, jellegénél és méreténél fogva szintén felkeltette az állambiztonsági szervek érdeklődését.¹⁶¹ Az Építészhallgatók Európai Egyesülete (EASA) 1988. augusztus 1–14. között Nyugat-Berlinbe szervezett a berlini fal ellen tiltakozó megmozdulást. A találkozó jelszava: „Meg kell szabadulni a faltól, és nemcsak álmodni erről”. A Stasi értesülései szerint a Budapest–Berlin Tengely elnevezésű csoport különböző programokkal készült a rendezvényre, és a magyar hatóságok „figyelmébe ajánlották” a budapesti Műszaki Egyetem három hallgatóját, akik a magyar részvételt szervezték.¹⁶²

Ami az együttműködés értékelését illeti: a hírszerzés vonalán 1988. június 18–22. között Budapesten tartottak osztályszintű találkozót. A megbeszélés tapasztalatait összefoglalva megállapították, hogy a keletnémet delegációval folytatott konzultáció „feltétlenül pozitív módon járult hozzá a hírszerzés cél- és eszközrendszerének helyes meghatározásához a jelenlegi társadalmi-politikai viszonyok között.”¹⁶³ Az 1982–1988 közötti információcserét értékelve arról számoltak be, hogy a keletnémet kollégáktól kapott évi 250–350 értesülésből mintegy 7%-ot (szám szerint 1942 információból 279-et) tudtak felhasználni a felső szintű párt- és állami vezetők tájékoztatásában. A magyar fél ígéretet tett a keletnémet partner által tervezett magyarországi akciók messzemenő támogatására, és továbbra is vállalta, hogy a Stasi hírszerzési törzsével együttműködve a nyári turista-idejében tippkutató és kapcsolatépítő tevékenységet folytat a Balaton térségében.¹⁶⁴

Együttműködés az operatív technikai fejlesztések terén

A szocializmus építésének propagálásában a technikai fejlődést a prosperitás és a biztonság fontos tényezőjeként jelenítették meg. Az NDK-ra ez a megállapítás olyannyira érvényes volt, hogy a SED 1967 áprilisában tartott VII. kongresszusán a szocialista társadalom fejlettségének szintjét is a technikai fejlődés viszonylatában határozták meg: „A szocializmus teljes felépítése az NDK-ban még kb. tíz-tizenöt évet vesz igénybe. A szocialista építés befejezéséről akkor lehet beszélni, ha jobban tudunk bánni a technikával, mint a kapitalista országok.”¹⁶⁵ A hetvenes évek derekán gazdasági téren az NDK és Magyarország közötti együttműködés fő területeit a vegyipar, a gyógyszervegyészet, a mezőgazdasági gépgyártás és az Ikarusz autóbuszok részére történő dízelmotorok kifejlesztése képezte.¹⁶⁶ A technikai fejlesztések az operatív együttműködés területén is fontos szerepet kaptak. A kapcsolatfelvétel ezen a téren 1959 októberére tehető, amikor a BM Politikai Nyomozó Főosztály Operatív Technikai Osztályának négytagú delegációja Berlinbe utazott. Feladatuk a szoba- és telefonlehallgatás eszközeinek, a levéllelőrzés módszereinek, az okmányvegyészetnek és a konspirált fényképezés eszközeinek tanulmányozása volt.¹⁶⁷ Az 1960-as évek közepén az operatív módszerek közül elsősorban a rejtjelrendszerekre, a külső figyelésre és a postai küldemények ellenőrzésére helyezték a fő hangsúlyt. A magyar Belügyminisztériumban az 1960-as évek végén például két, levélbontásra alkalmas készüléket is kifejlesztettek. A „Gőzös-68” és a „Celofán-69” készülék prototípusát 1970 decemberében a Szovjetunióba küldték kipróbálásra.¹⁶⁸

A technikai fejlesztések terén a magyar BM és a Stasi a következő közös projektekben működött együtt:

- elektronika, rögzítési technika (pl. apró, a testre feltűnés nélkül felérősíthető, elemekkel működő magnetofon; közép méretű, aktatás-

kát formázó magnetofon; 40 csatornás magnetofon kezelőasztallal; elektronikusan vezérelt biztonságtechnikai berendezések; rövidhullámú rádióösszeköttetés; miniatűr kamerák; képfelvételek továbbítása; lehallgatásbiztos információátvitel);

- infrafelvételek készítése, zajmentesen működő fényképezőgépek, periszkóp helyiségek megfigyeléséhez, száloptika;
- általános jellegű technikai megoldások operatív célú alkalmazása (zárotechnika, postai küldemények ellenőrzéséhez levélbontás és levélzárás automatizálása, kisméretű fűtőberendezések szerkesztése);
- az okmányvegyészet terén szintetikus papír és klisék előállítás, okmányok kémiai és poligráfiai (írasszakértői) biztosítása;
- a vegyészet terén a postai küldeményekben használt titkosírások felfedésének kémiai és fizikai lehetőségei;
- a rádióelhárítás terén az ÁBM különös érdeklődéssel kísérte figyelemmel a panoráma jellegű adó- és vevőberendezések magyar fejlesztését.¹⁶⁹

Bizonyára nem véletlen, hogy a keleti tömb országainak gazdasági profilját koordináló KGST keretei közt is szoros együttműködés alakult ki a két ország híradástechnikai iparágazata között.¹⁷⁰ Ennek jellegéről az egyes területeken elért eredményeket összegző értékelések szolgálnak közelebbi felvilágosítással. A koprodukció súlypontját a rövidhullámú adók kifejlesztésére helyezték, az ehhez szükséges berendezéseket és alkatrészeket a magyar híradástechnikai ipar állította elő. A Stasi „N” Híradástechnikai Osztálya szintén ezeket a berendezéseket használta.¹⁷¹ A technikai kooperáció másik fontos területét az okmányok, például az útlevelek gépi kitöltése jelentette. A keletnémet állambiztonsági minisztérium 1972 augusztusában okmánykitöltő gépet küldött Magyarországra. A készüléket a BM Műszaki Fejlesztési Csoportfőnöksége próbálta ki, majd annak magyar alkalmazása céljából átküldte a magyar ábécé betűkészletét Berlinbe. Az okmányvegyészet területén a hamisítá-

sok kivédésében folyt együttműködés a két ország között. Ezt a célt szolgálta az ún. „celofántechnika”, vagyis a fényképet biztosító fóliatakarás bevezetése, és a pecsétnyomatok színkóddal való biztosítása. A magyar szervek egy olyan technikai megoldás iránt is érdeklődést mutattak, amelyet a magnószalagok tömeges ellenőrzésére tudtak volna alkalmazni – erről állítólag egy nyugatnémet újságban olvastak –, ám a keletnémetek nem hallottak ilyesfajta lehetőségről. A szoba- és telefonlehallgatás során használt hangrögzítési szerkezetek, mikrofonok és erősítők, a konspiratív felvételek készítésére alkalmas fényképezőgépek, valamint a rejtett kamerák álcázása terén is tovább folytatódott az együttműködés. A belső terek megfigyelésére használható robotkamerák észrevétlen alkalmazásához például szükség volt a készülék működése közben keletkező mellékzörej kiküszöbölésére.¹⁷² Az operatív-technikai vonalon dolgozók különösen élénk kapcsolatot tartottak az 1970-es évek második felében, amikor több fejlesztés kivitelezésére is sor került. Az 1976–1980 közötti középtávú tervben a keletnémet fél 50 db. frekvenciakereső, 35 db. vezeték nélküli, ultra-rövidhullámú vevőkészülék, valamint 60 db. szobalehallgatásra használt készülék szállítását vállalta. A magyar belügyminisztérium Műszaki Fejlesztési Csoportfőnöksége az operatív tévétechnika (miniatűr kamerák, vezetékes és vezeték nélküli képtovábbító rendszerek, speciális televíziós vevőrendszerek, valamint távoli megfigyelő berendezések kiegészítő egységei) fejlesztése terén kötelezte el magát.¹⁷³ Az 1977. május 23–29. között Budapesten tartott tapasztalatcserén az elektronika és a finommechanika alkalmazásának lehetőségeiről folytattak megbeszélést, 1978 februárjában a rádióelhárítás technikai eszközeinek továbbfejlesztése ügyében egyeztettek. A Stasi operatív technikai szektorának képviselői egy többcsatornás, automatikus lehallgatókészülék kifejlesztése érdekében a Budapesti Rádiótechnikai Gyárral kívántak szorosabb együttműködést kialakítani, a magyarok ugyanakkor a nyugati országokban gyártott, ám a COCOM-lista¹⁷⁴ tiltása alá eső alkatrészek beszerzésében kértek segítséget.¹⁷⁵ Az 1978. június 17–24. között Berlin-

ben tartott tanácskozás tárgyát az objektumok biztosításában használható röntgentechnikai és más operatív-technikai eszközök képezték. A megbeszélésen emellett a vegyipar, a könnyűipar és az ultra-rövidhullámú technika alkalmazásának lehetőségeiről esett szó.¹⁷⁶

Az 1986–1988 közötti tervek a röntgentechnika, valamint a szövegszerkesztéshez és nyomtatáshoz használt számítógépes programok kifejlesztését helyezték előtérbe, emellett a teleobjektívek fejlesztését és a páncélszekrények mágneszárait nyitó kulcsok előállítását irányozták elő.¹⁷⁷ 1987 júliusában a keletnémet társszerv képviselői egy „Egérfogónak” nevezett, magyar fejlesztésű automatikus lehallgatókészülék használatával kapcsolatos technikai problémák tisztázása miatt jártak Budapesten.¹⁷⁸ A tudományos-műszaki hírszerzés terén 1988 novemberére az elektronikus adatfeldolgozás, a számítástechnika, a mikroelektronika és a telekommunikáció témájában terveztek szakértői megbeszélést. Az operatív technika területén folytatott együttműködést a határnyitás eseményei sem zavarták meg. 1989. október 10-én a magyar Mechlabor által kifejlesztett akusztikai és optikai spektrumelemző készülék használatáról folytattak konzultációt, amelyen a magyar szakemberek német kollégáikat a készülék használatára tanították be. Az 1989-ben folytatott közös munka eredményeinek értékelését követően a következő tanácskozás időpontját 1990. június 19–22-re tűzték ki.¹⁷⁹ A levéllenőrzés technikai metódusait illető kooperáció is tovább folytatódott. A magyar mérnökök továbbfejlesztették a „K” ellenőrzésben, vagyis a postai küldemények vizsgálatában használatos levélbontó készülékeket. A „Celofán-C-87-N” elnevezésű új típus iránt igen nagy érdeklődés mutatkozott; a Stasi „M” Postai Küldemények Ellenőrzéséért Felelős Osztálya 1989 augusztusában 108 darabot rendelt belőle. A megrendelt mennyiség legyártását és elszállítását 1993-ig bezárólag tervezték. Az üzlet azonban meghiúsult, mivel a Stasi jogutód szerve, az NDK Nemzetbiztonsági Hivatala „megváltozott feladatkörére” hivatkozva 1989 novemberében lemondta a megrendelést.¹⁸⁰

III. Menni vagy maradni?

A határátlépés kriminalizálása

Diktatúrák esetében a határok átlépése rendszerint nem csupán a tényleges fizikai határok átlépését, hanem a fennálló állam törvényeinek megsértését is jelenti. A keleti blokk országaiban sem volt ez másként: minden eszközzel gátolni igyekeztek az állampolgárok kifelé irányuló mozgását, a ki- és beutazás kérdésében, valamint a kivándorlás engedélyezésében pedig az állam döntött. Az útlevel-politikát illetően azonban már markáns eltérések mutatkoztak. A külvilágtól teljesen elzárkózó Albániát például csak hivatalos kiküldetés keretében lehetett elhagyni, Románia és Bulgária e tekintetben részlegesen elzárkózó politikát folytatott, Lengyelország és Magyarország pedig valamelyest megengedőbbnek bizonyult.¹⁸¹ A kivándorlást – korabeli szóval élve: disszidálást, Stasi-zsargonnal: „Republikflucht”-ot – mindenütt szigorúan szankcionálták. A pejoratív jelentésű magyar *disszidens* kifejezés használatát az *emigráns* szó elkerülésének szándéka hívta életre 1949 táján. Ily módon akarták ugyanis megkülönböztetni a népi demokratikus rendszer elől menekülőket a Kossuth köré szerveződő, illetve a „dicső” kommunista emigrációtól.¹⁸² A keleti blokk államainak propagandája szomorú képet festett a kivándorlókra váró nyugati viszonyokról, nagy

hangsúlyt fektetve a felvevő táborok kényelmetlenségére, a várható munkanélküliségre, valamint a nyugati titkosszolgálatok zaklatására.

A kivándorlás stigmatizálása nemcsak a szavakban öltött testet. A tiltott határátlépést államellenes bűncselekménynek tekintették, ennélfogva súlyos büntetőjogi következményeket vont maga után. A magyar és a keletnémet törvények nemcsak az illegális határátlépés kísérletét, de annak előkészületét is bűncselekménynek nyilvánították. A kitelepülés kriminalizálása ráadásul nem csupán az elkövetőt érintette: segítőt tette társként kezelték. A magyar és keletnémet bűnügyi szaknyelv a kriminalisztikailag determinált *embercsempész* terminussal illette mindazokat, akik segítséget nyújtottak a népi demokratikus rendszert hűtlenül elhagyóknak. A kifejezéssel egyszerű tárgygyá – „csempészáruvá” – degradálták a menekülőket, és az anyagi ellenszolgáltatás kérdését helyezték a figyelem középpontjába. A tevékenység megítélése és a mentális feldolgozás szempontjából azonban korántsem közömbös, hogy a határvidéket jól ismerő helybeliek magatartását valóban csupán a haszonszerzés igénye magyarázta-e, avagy a segítségnyújtás gesztusa is közrejátszott a motivációjukban. A keleti blokk diktatúráiban ugyanis a menekülni kényszerülők megsegítése egyben a politikai egyet nem értés kifejezésének, az állampolgári engedetlenségnek egy formáját is jelenthette.¹⁸³

A magyar igazságügyi szervek 1948 végén kezdték meg a tiltott határátlépés bűncselekménnyé nyilvánításának jogi előkészítését.¹⁸⁴ A Farakas Mihály vezette Honvédelmi Tanács átirata nyomán Riesz István igazságügy-miniszter nyújtotta be a törvényjavaslatot, amely alapján a tiltott határátlépés kísérletét öt évig terjedő szabadságvesztéssel sújtották.¹⁸⁵ A vonatkozó rendelkezések a tiltott határátlépésben segítséget nyújtókat szintén öt évig terjedő börtönbüntetéssel, hivatalvesztéssel, valamint politikai jogaik gyakorlásának felfüggesztésével büntették.¹⁸⁶ A bírósági gyakorlatban a kiszabott büntetési tételek a maximumot közelítették, és rendszerint 3-4 év szabadságvesztést jelentettek, ami egy-

értelműen jelzi, hogy a törvény célja az elrettentés és a megtorlás volt, aminek a feljelentést elmulasztó családtagok esetében is érvényt szereztek. Az 1957. évi módosítás mérsékelte a segítőtársak büntetését: aki hitelt érdemlően tudomást szerzett arról, hogy valaki elhagyni készült az ország területét, és ezt a hatóságnak nem jelentette, két évig terjedő börtönbüntetéssel sújtották. A feljelentés elmulasztására vonatkozó paragrafus azt is kimondta, hogy az elkövető közeli hozzátartozója nem büntethető, ezzel a családtagokat kivonta a feljelentésre kötelezettek köréből.¹⁸⁷

Bár a tiltott határátlépés kísérlete a kádári rendszer konszolidációját követően is bűncselekménynek számított, az 1961-es büntető törvénykönyv kivonta azt az állam elleni büntettek köréből, és a közbiztonság és közrend ellen elkövetett bűncselekmények közé helyezte át. Az országhatár engedély nélküli átlépését mindazonáltal továbbra is szigorúan szankcionálták. Ha az elkövető hamis útlevéllel, vagy más, nem megengedett módon vezette félre a hatóságokat, a cselekmény hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztést vont maga után. Amennyiben súlyosbító körülmény merült fel – például a határsértést fegyveresen vagy csoportosan követték el –, a büntetési tételek már kettőtől nyolc évig terjedő szabadságvesztésre emelkedtek. Akit tiltott határátlépésre irányuló előkészület vétkében találtak bűnösnek, két évig terjedő börtönbüntetésre ítélték, aki pedig tiltott határátlépés vagy embercsempészség előkészületéről hitelt érdemlően tudomást szerzett, és a feljelentést elmulasztotta, egyéves szabadságvesztésre számíthatott.¹⁸⁸

A köztársaság „hűtlen” elhagyását az NDK büntető törvénykönyve is hasonlóképpen szankcionálta. Jóllehet a keletnémet állam alkotmánya garantálta az állampolgárok szabad mozgását, az 1954. szeptember 15-i útlevéltörvény 1957-es módosítása három évig terjedő szabadságvesztéssel, illetve pénzbüntetéssel sújtotta mindazokat, akik az ország területét engedély nélkül próbálták elhagyni. A keletnémet kirakatperek kezdeményezője és végrehajtója, Hilde Benjamin igazságügy-minisz-

ter asszony a törvény szigorát a következő szavakkal indokolta: „Ezzel a rendelettel próbáljuk megóvni és megvédeni polgárainkat attól, hogy a NATO patkányfogóinak áldozatul essenek.”¹⁸⁹ Az 1968. január 12-én kiadott büntető törvénykönyv alapesetben a maximálisan kiróható büntetés mértékét elviekben két évre csökkentette. A 213. § ugyanakkor részletesen felsorolta az utazásra vonatkozó előírások megsértésének eseteit és büntetési tételeit. A törvény megszegőit enyhébb esetben csupán pénzbüntetéssel és az utazásból való kizárással sújtotta, súlyosbító körülmények esetén azonban akár öt évig terjedő szabadságvesztést is kaphatott az elkövető. Ilyen súlyosbító körülménynek számított, ha valaki fegyvert használt, megrongálta a határvédelmi berendezéseket, meghamisította az úti okmányokat, gépkocsijában rejtékhely kialakításával próbálkozott, vagy csoportosan, másokkal együtt követte el tettét. Szintén minősített esetnek számított, ha hasonló jellegű bűncselekmény elkövetésére már több ízben kísérletet tett.¹⁹⁰ A keletnémet állam elhagyásának kriminalizálását csak a fal leomlását követően, 1990. január 11-én szüntették meg.¹⁹¹

Erich Mielke állambiztonsági miniszter már a berlini fal felépítése előtt, a 301/61. számú, 1961. július 8-án kiadott parancsával harcot hirdetett a kivándorlások ellen. A Német Demokratikus Köztársaság a kerülő úton történő elvándorlás megakadályozására olyan kétoldalú szerződéseket kötött a szövetséges és baráti országokkal, amelyekben a partnerek vállalták, hogy a területükön határsértést elkövető keletnémet állampolgárokat az illetékes hatóságok letartóztatják és hazatoloncolják. Német történészek a „meghosszabbított fal rendszerének” nevezték ezt a körkörös védelmi hálót, amely az NDK-ból való szökések megakadályozását célozta.¹⁹² Ezek a kétoldalú megállapodások sajátos helyet foglalnak el a nemzetközi jog történetében, mivel céljuk nem az általános emberi jogok biztosítása vagy az állampolgári jogok védelme volt, hanem éppen ellenkezőleg: az állampolgárok mozgás-szabadságát korlátozták.

Állam	Aláírás dátuma	Hatályba lépés
Csehszlovákia	1956. szeptember 11.	1956. november 12.
Lengyelország	1957. február 1.	1957. augusztus 20.
Magyarország	1957. október 30.	1958. március 14.
Szovjetunió	1957. november 28.	1958. március 15.
Bulgária	1958. január 27.	1959. január 4.
Románia	1958. július 15.	1958. szeptember 25.
Albánia	1959. január 11.	1959. április 8.
Jugoszlávia	1966. május 20.	1966. október 13.
Mongólia	1969. április 30.	1969. október 1.
Egyesült Arab Emirátusok (büntetőeljárás átadása nélkül)	1969. május 22.	1969. október 1.
Szaúd-Arábia (büntetőeljárás átadása nélkül)	1970. április 25.	1970. október 1.
Irak (büntetőeljárás átadása nélkül)	1970. december	Az összeállítás időpontjáig nem lépett életbe.

2. táblázat: Az NDK által 1971 júniusáig megkötött jogsegélyszerződések

Mint az a táblázatból is látható, Magyarország az elsők között kötött polgári, családjogi és bűnügyi jogsegélyszerződést a keletnémet állammal. Mielőbbi aláírását a Magyarországról 1946-ban kitelepített német nemzetiségű kisebbség családjogi és vagyoni jogi helyzetének rendezése tette szükségessé, a későbbiek során azonban e szerződés vetette meg a bűncselekményt elkövetők átadásának jogi alapját: „Kiadatásnak csak olyan cselekmény miatt van helye, amely mindkét szerződő fél joga szerint büntetendő és büntetésének felső határa a törvény szerint legalább egy évig terjedő szabadságvesztés, vagy szabadságvesztésnél súlyosabb büntetés (kiadatási büntett)”¹⁹³ – állt a dokumentumban. Ilyen esetekben a hazatoloncolással együtt a büntetőeljárás átadására is sor került. A jogsegélyegyezmény megkötése után hat évvel, 1963-ban – a két ország igazságügy-miniszterének és legfőbb ügyészének egyetértésével – a magyar belügyminiszter és a keletnémet állambiztonsági miniszter megállapodást írt alá az egyezmény végrehajtásából adódó feladatokról és a két szerv együttműködéséről. A megállapodás előkészítésére vonatkozó feljegyzésekben lelhető fel Csendes Károlynak,

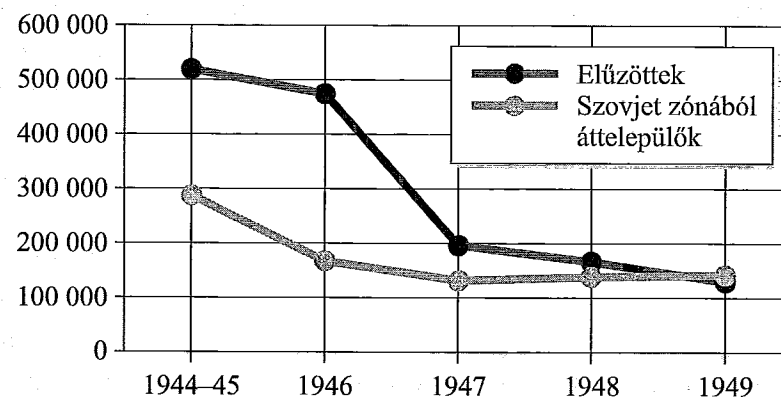
a legfőbb ügyész helyettesének állásfoglalása, amelyet a keletnémet állampolgárok kiadatásával kapcsolatban adott ki: „Gyakorlatilag megoldható és törvényes eljárásnak minősül az olyan NDK-állampolgároknak rövid úton történő kiutasítása (kitoloncolása), akik a Magyar Népköztársaság területén kiadatási büntettet követettek el, és az NDK Állambiztonsági Minisztere kéri – a kiadás intézményének megkerülésével történő – kiutasításukat.”¹⁹⁴ Az állásfoglalás szerint erre csak indokolt esetben kerülhetett sor, és a rövid úton történő kiutasításhoz a legfőbb ügyésznek is hozzá kellett járulnia. Markója Imre igazságügyminiszter-helyettes szintén azt hangsúlyozta, hogy a rövid úton történő kiutasításra csak alapos indokkal kerülhet sor. Az aláírás napján a két igazságügy-miniszter levélváltásban értelmezte a 64. cikk (2) bekezdését. Eszerint a kiadatási eljárásnak olyan esetekben adtak helyt, ha a kiadatási büntett a megkereső szerződő fél társadalmi, állami vagy gazdasági rendjének alapjai ellen irányult, és ha azt a szerződő felek jogrendszere egy éven túl terjedő szabadságvesztéssel büntette. Magát a levélváltást ugyan nem hirdették ki, mégis ennek alapján kerültek felajánlásra a tiltott határátlépések miatt indított eljárások.¹⁹⁵ A legfőbb ügyészi hozzájárulás megadása a Legfőbb Ügyészség Politikai (1970-es évek közepétől: Államelleni) Ügyek Osztályának hatáskörébe tartozott, az azonban csak formális jogi aktusnak bizonyult, és a kiadatási eljárás az elkövetkező évtizedek mindennapos gyakorlatává vált.¹⁹⁶

A másik haza: menekültek, bevándorlók vagy áttelepülők?

A szovjet megszállási övezetet, majd az NDK-t elhagyók megnevezése sem a keletnémet politikai diskurzusban, sem pedig a történeti szakirodalomban nem volt egységes: az „illegális határátlépő”, a „kivándorló” és a „menekült” terminusokat felváltva használták. Ennek oka a második világháború utáni német történelem összetettségében keresendő. Mivel a felsorolt megnevezések meglehetősen eltérő jelentéstartalmakat idéznek fel,

érdemes egy kis kitérőt tenni, és áttekinteni, hogy mely tényezők vezettek ehhez a fogalmi tisztázatlansághoz.¹⁹⁷

Az amerikai katonai közigazgatási szektorban 1946. április 10-én kelt meghatározás mindazon németországi civil lakosokat menekülteknek tekintette, akik a háború következtében átmenetileg otthontalanná váltak, illetőleg a katonai hadműveletek folytán kerültek távol otthonuktól. A meghatározás időpontjában a szovjet megszállási övezetből kiköltözők létszáma még messze elmaradt az elűzöttektől, így a meghatározás inkább a frontvonal elől menekülőket, valamint az Odera–Neisse-határtól keletre fekvő területekről kitelepítetteket jelölte. A Német Szövetségi Köztársaság megalakítása előtt tartományi szinten folyt a menekültgondozás. A keleti zónából elvándorlókat érintő első menekültügyi szabályozást 1948. április 9-én, Schleswig-Holstein tartományban hozták, amelyet 1949. február 15-én Észak-Rajna–Vesztfália tartomány követett. A törvényhozók a menekült fogalmába a háború által elűzötteken túl ekkor már a szovjet megszállási övezetből kitelepülőket is belefoglalták. A nyugatnémet állam megalakítását követően, 1949-ben az elűzöttek, a menekültek és a háborús károkat szenvedettek ügyeinek intézésére önálló minisztériumot hoztak létre.¹⁹⁸

1. grafikon: Bevándorlás Németország nyugati megszállási övezeteibe 1944/45–1949 között¹⁹⁹

A táblázat adataiból látható, hogy a háború befejezését követő időszakot a korábbi lakóhelyükről elűzöttek túlsúlya jellemezte, majd az arány lassan átbillent a keleti zónából érkezők javára. 1950-től, vagyis a két német állam megalakulását követően, a „menekült” jelentése a keleti területekről elűzött német kisebbségekről fokozatosan a szovjet zónát elhagyókra tevődött át. A terminológiában rejlő bizonytalanság megszüntetését célozta a törvényhozás 1949-ben benyújtott előterjesztése, amely azt javasolta, hogy a menekült fogalmát kizárólag a szovjet megszállási övezetből érkezettekkel kapcsolatosan használják. A javaslat szövegezője azzal érvelt, hogy a hazájukból elűzött német kisebbségek tagjait semmi esetre sem lehet „menekülteknek” tekinteni, hiszen nem saját akaratukból hagyták el korábbi lakóhelyüket. Mivel ellenvetés nem érkezett, a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvénye (alkotmánya) a szovjet zónából kivándorlókra vonatkoztatva rögzítette a „menekült” terminus használatát. Ez a szóhasználat sem bírt azonban kizárólagos érvénnyel. A hivatalos nyelvhasználat olykor az „illegális határátlépő” terminust is alkalmazta a szovjet zónából érkezőkre, ami félreértésre adott okot, hiszen korábban azokat nevezték így, akik engedély nélkül költöztek az egyik nyugati megszállási zónából a másikba. A keleti zónából érkezők befogadását szabályozó 1950-es törvény kidolgozásának dokumentumaiban is felváltva említenek „illegális határátlépőket”, illetve „menekülteket”. A törvény hatálya mindazon német állampolgárra és a német néphez tartozóra kiterjedt, akinek lakóhelye vagy állandó tartózkodási helye Németországban, illetve Berlin szovjet megszállási zónájában volt.

A terminológiával kapcsolatos jogi csúrés-csavarást az 1953. május 19-én kibocsátott szabályozás zárta le, amely az elűzötteket és a szovjet zónából érkezetteket egyaránt a menekültügyi törvény hatálya alá vonta. Mivel a német menekültügyi törvény eredetileg azokra vonatkozott, akik kényszer hatására hagyták el korábbi lakóhelyüket, a korábbi meghatározás kiegészítésre szorult. A törvényalkotók azzal érveltek,

hogy akiket a szovjet megszállási övezet különös viszonyai bírtak rá arra, hogy lakóhelyüknek hátat fordítsanak, mert ottmaradásuk esetén veszély fenyegette őket, szintén „kényszerhelyzetbe” kerültek, vagyis a lényegét tekintve hasonlóképpen menekülteknek tekintendők. A „menekült” fogalom érvényével kapcsolatos vita 1958–59-ben éledt újra, amikor a Szociáldemokrata Párt parlamenti frakciója törvénymódosítási javaslatot nyújtott be, amelyben azt indítványozták, hogy az NDK-ból érkezőket egységesen „bevándorlóknak” nevezzék. Beadványukat azzal indokolták, hogy politikai menekültnak csupán az NDK-ból érkezettek egy része tekinthető, mások gazdasági indíttatásból, a jobb megélhetés reményében döntöttek az áttelepülés mellett. A kormányzati szférában hosszas tanácskozás kezdődött azzal a céllal, hogy az áttelepülést kiváltó mozgatórugók alapján szétválassza a bevándorlók egyes csoportjait. A két évig húzódó vita végül kézzelfogható eredmény nélkül zárult, így a „menekült” fogalma mögött továbbra is heterogén csoportok álltak. Az 1961-es népszámlálás során a „szovjet megszállási zónából származó németek” megjelölést alkalmazták. A két német állam között 1972-ben megkötött alapszerződés a két német állam diplomáciai kapcsolatait rendezte, az állampolgárság kérdését azonban nem érintette. Mivel az NSZK alkotmányvédelmi bírósága a két német állam 1972-ben megkötött alapszerződéséhez fűzött 1973-as ítéletével a nyugatnémet állampolgárságot a Német Szövetségi Köztársaság határain kívül élő németekre is kiterjesztette, a bonni alaptörvény 116. §-a értelmében az NDK-ból átmenekült személyek elvileg automatikusan megkapták a nyugatnémet állampolgárságot. A keleti tömb más országaiban lakókkal szemben így az NDK-polgároknak megadatott a lehetőség, hogy az NSZK-ba áttelepülve továbbra is saját nyelvi és kulturális környezetükben folytassák életüket.²⁰⁰

A törvényhozásban felmerült alternatívák mellett érdemes a másik oldalt, vagyis menekültek által önmaguk megjelölésére használt kifejezéseket is szemügyre venni. Itt szintén megfogalmazódott, hogy

a „politikai menekült” fogalma határozott politikai nézeteket, politikai tudatosságot feltételez. A „ki-”, illetve „bevándorló” terminust mégis ellenezték, mivel elfedte azt a tényt, hogy a szovjet zónában lakók úgyszintén kényszerhelyzetbe kerültek. Végül többé-kevésbé konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy a fal megépítése, vagyis 1961 előtt átköltözőknek csupán csekély része sorolható a „menekült” kategóriába. Később ugyanakkor a „menekült” megnevezést a *pars pro toto* elv alapján differenciálás nélkül, gyűjtőfogalom gyanánt használták az NDK-ból érkezettek. A Brockhaus-lexikon 1978-as kiadása a „menekült” fogalom definiálása során a két egymás mellett létező német állam tényét is figyelembe veszi: „gyűjtőfogalom mindazon személyekre, akiket a háború avagy a politikai intézkedések hazájuk elhagyására késztettek [...] nemzeti menekültek azok, akik saját kultúrájukkal és nyelvükkel rendelkező országokba jönnek.”²⁰¹ A mindvégig fennálló fogalmi tisztázatlanságot a politikai propaganda gyakran saját céljaira fordította, és ennek hatása egészen az 1989-ben megindult tömeges exodusig megmutatkozott. Az osztrák média egy része például összevetette a Romániából, illetve az NDK-ból kitelepültek életkörülményeit. A keletnémet menekülteket érintő pozitív diszkrimináció és az osztrák menekültügyi politika bírálata kapcsán arra hívták fel a figyelmet, hogy az NDK a szocialista tömb leggazdagabb országa, ahol a lakosság viszonylagos jólétben és biztonságban él. Egzisztenciális veszély – mint például fалуrombolás vagy éhezés – nem fenyegeti őket, életük sem forog veszélyben. A témáról folytatott diskurzus során a szocialista tömb többi országához mérten magasnak mondható keletnémet életszínvonal így éppen azt volt hivatva cáfolni, hogy a kivándorlási hullámot csupán az anyagi okok motiválták volna.²⁰² 1989. augusztus 25-én a Magyarországon tartózkodó keletnémet állampolgárok közül 365 személy egy Erich Honeckernek címzett nyilatkozatban mondott le NDK állampolgárságáról; egyértelműen politikai okokkal indokolták döntésüket, és politikai menekülteknek tekintették magukat.²⁰³

Hetedhét határon át

A vasfüggöny, majd a berlini fal felépítése hermetikusan lezárta a határokat. A német társadalom szempontjából ez visszavonhatatlanul a családi és rokoni kapcsolatok, a baráti szálak megszakadását hozta magával. Elkecsereződésükben sokan kísérletet tettek a műszaki zárral megerősített határ áttörésére, ám ez életveszélyes vállalkozásnak bizonyult. Mások az NDK elhagyásának kevésbé veszélyes módját választották, és több száz, olykor több ezer kilométeres kerülőutakat téve másutt próbálkoztak a vasfüggöny leküzdésével. Az NDK-állampolgárok mozgástere Lengyelországtól Bulgáriáig terjedt, vagyis csupán a szocialista tábor országaiba – nevezetesen Csehszlovákiába, Lengyelországba, Magyarországra, Bulgáriába és a Szovjetunióba – utazhattak. Magyarország vonzó úti célnak számított a keletnémet turisták szemében. Az üdülés és a látványosságok megtekintése mellett sokat nyomott a latban, hogy a balatoni nyaralás alatt lehetőségük adódott találkozni a rég nem látott nyugatnémet ismerősökkel és rokonokkal is. Hazánk fekvése mindkét német állam felől nézve kedvezőnek számított, hiszen egy-egy szövetséges ország – Ausztria, illetve Csehszlovákia – területén keresztül gépkocsival és vasúton egyaránt meg lehetett közelíteni. De nem csupán az egyszerű állampolgárok, hanem a Stasi munkatársai és vezetői is szívesen töltötték hazánkban a szabadságukat. Az állambiztonsági szervek dolgozói részére szervezett üdülési csereprogramról szóló megállapodást 1961-ben írták alá. A húszfős kontingens tagjai 23 napot tölthettek a Stasi sellini, illetve a belügyminisztérium balatonlellei üdülőjében. A Stasi magas beosztású munkatársai és családtagjaik számára gyógyüdüléssel egybekötött egyéni rekreációs programokat is szerveztek. A keletnémet hírszerzés feje, Markus Wolf és az NSZK-ban megbuktatott hírszerző tiszt, Günter Guillaume a nyolcvanas években családjaikkal együtt rendszeresen Hévízen kúralták magukat. Guillaume-ék a BM galyatetői és dobogókői üdülőjében is rendszeresen megfordultak.²⁰⁴

A keletnémet turisták körében az ország látogatottsága folyamatosan emelkedő tendenciát mutatott. Már 1962-ben 40 ezernél több keletnémet turista érkezett Magyarországra, ebből 11 ezer a Deutsches Reisebüro (DER) szervezésében, 30 ezer egyénileg.²⁰⁵ A két ország vezetői 1963. szeptember 18-án írták alá a magánutazásokra vonatkozó vízumkényszer felfüggesztéséről szóló megállapodást.²⁰⁶ Ennek hatására 1964-ben mintegy 68 000, 1965-ben 85 000, 1966-ban már 124 000 keletnémet turista kereste fel hazánkat. Az egyénileg utazók gyakran a nyugati határ mentén fekvő városokat is felkeresték.²⁰⁷ Az 1970-es évek elején, a Balaton partján írott ügynökjelentések a régió „nyugatias” jellegét emelték ki, ahol nagy az „árubőség”, még bizonyos nyugati fogyasztási cikkek is elérhetőek, ráadásul a hivatalos politikai propaganda az NDK-val ellentétben szinte alig érzékelhető.²⁰⁸ A pártpropagandával terhelt szürke keletnémet hétköznapiak után a „magyar tenger” partja igazi felüdülést jelentett. Oskar Fischer keletnémet külügyminiszter és magyar kollégája, Nagy Lajos külügyminiszter-helyettes 1969. június 20-án újította meg a két ország közötti vízummentes utazásról szóló korábbi megállapodást. Az új egyezmény azonban lényeges új kikötéseket tartalmazott. A megállapodás 6. pontja úgy rendelkezett, hogy a két állam polgárai 30 napig tartózkodhatnak a másik országban, amit a vendéglátó ország 30 nappal hosszabbíthat meg. A tartózkodási idő 60 napon túl terjedő meghosszabbítása csak a konzulátus hozzájárulásával volt lehetséges. A 8. pont azt rögzítette, hogy törvénysértés esetén a vendéglátó országnak jogában áll megvonni a tartózkodási engedélyt. A tartózkodási idő csökkentéséről, illetve a tartózkodási engedély megvonásáról a KEOKH azonnal értesítette az NDK nagykövetségét, illetve a konzulátust. A legfontosabb momentumot azonban a megállapodás függelékébe foglalt titkos záradék tartalmazta, amelyben a szerződő felek kölcsönösen vállalták, hogy megfelelő úti okmányok és engedélyek híján nem engedik egymás állampolgárait harmadik országba tovább utazni, és az ilyen jellegű kísérletekről egymást kölcsönösen értesítik.²⁰⁹

A keletnémet turisták magyarországi tartózkodásuk idejére nem voltak kötelesek vízumot igényelni, ám rendelkezniük kellett az NDK belügyminisztériuma által kiállított betétlappal, amely 30 napig tartó kiutazást tett lehetővé, és amit a rendőrőrsőkön lehetett igényelni.²¹⁰ A magyar hatóságok a beutazóknál az útlevelel érvényessége mellett azt is ellenőrizték, hogy az utasok rendelkeznek-e a belépésre feljogosító engedéllyel. Az 1969-ben megújított vízummentességi szerződést követően a Magyarországra irányuló keletnémet idegenforgalom átmenetileg csökkenő tendenciát mutatott (az 1972-es 311 286-hoz képest például 1973-ban már csak 277 642 keletnémet turista fordult meg hazánkban). A tendencia amúgy Csehszlovákiát is érintette, és oka elsősorban az NDK részéről bevezetett utazási korlátozásokban keresendő.²¹¹

A magyar belügyminisztérium II/2. Osztályának 1961 novemberéből származó feljegyzése szerint néhány keletnémet turista már a berlini fal megépítését követő hónapokban a budapesti osztrák nagykövetséghez fordult vízumért. Mivel többségük csak úgynevezett betétlappal rendelkezett, az osztrák követségen érdemben nem tárgyaltak velük.²¹² 1962 tavaszától az állambiztonsági levélváltás visszatérő elemét képezték a keletnémet állampolgárok által benyújtott útlevelekérelmek: „Megbízható adatok alapján megállapítottuk, hogy az NDK-ban az utóbbi időben olyan hírek terjedtek el, miszerint a Magyarországra érkező NDK-turisták a budapesti Nyugatnémet Utazási Irodában Nyugat-Németországba szóló útlevelet kaphatnak. Ennek alapján az elmúlt időszakban több NDK-turista – nyilvánvaló disszidálási szándékkal – felkereste a Nyugatnémet Utazási Irodát ilyen útlevelekérelemmel.”²¹³ Konrad Adenauer nyugatnémet kancellár kormányzása idején az NSZK külpolitikáját a Hallstein-doktrína határozta meg, amelynek értelmében a német szövetségi kormány nem tartott fenn diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely a Német Demokratikus Köztársaságot önálló államként elismerte.²¹⁴ Diplomáciai kapcsolat híján a nyugatnémet utazási iroda és az NSZK külke-

reskedelmi képviselője a budapesti francia nagykövetség épületében kapott helyet.²¹⁵ A keletnémet turisták egy része nem volt tisztában azzal a ténnyel, hogy a magyar fővárosban az NSZK nem rendelkezett önálló külképviselettel. Akadtak, akik éppen azzal árulták el szökési szándékukat, hogy a nem létező nagykövetség után tudakozódtak. P. K. például 1964. május 15-én, egy turistacsoporttal érkezett a Budapesti Nemzetközi Vásárra. Másnap elvált csoportjától, és vonattal Hegyeshalomra utazott. Mivel a továbbutazáshoz érvényes úti okmányokkal nem rendelkezett, a határon feltartóztatták. Szökési szándékát mindaddig makacsul tagadta, amíg ki nem derült, hogy indulás előtt a Keleti pályaudvar információs irodáján afelől érdeklődött, hogy miként tudná elérni az NSZK diplomáciai képviselőjét. Ott világosították fel, hogy Magyarországon nem működik nyugatnémet nagykövetség, ezért ha a NSZK külképviseletével akar kapcsolatba lépni, akkor a francia követséghez kell fordulnia. A motozás során megtalálták nála a francia nagykövetség címét tartalmazó feljegyzést, amit bizonyíték gyanánt használták fel ellene.²¹⁶ Az idézett jelentések érdekessége, hogy abban a külkereskedelmi hivatalt következően „Trizónia-hivatalként”²¹⁷ említik, holott a Német Szövetségi Köztársaság már 1949 májusában megalakult.²¹⁸ A nyugatnémet útlevelet kérvényező névsorát, valamint a külképviseleten rögzített hanganyagokat a magyar hatóságok Berlinbe, az állambiztonsági minisztériumnak továbbították.²¹⁹ Ami az útlevélkérelmeket illeti: sem az osztrák, sem pedig a francia nagykövetség nem állított ki úti okmányokat, az amerikai nagykövetség pedig szintén elküldte a hozzájuk fordulókat. Mások a jugoszláv nagykövetségen próbáltak beutazásra jogosító vízumot szerezni, mindhiába, hiszen érvényes engedély hiányában Magyarország területét nem hagyhatták el.²²⁰

Egy 1964-ben készült jelentés megállapítása szerint a szocialista országok állampolgárai által elkövetett határsértések korábban csak kis mértékben jelentettek problémát a magyar hatóságok számára, ám

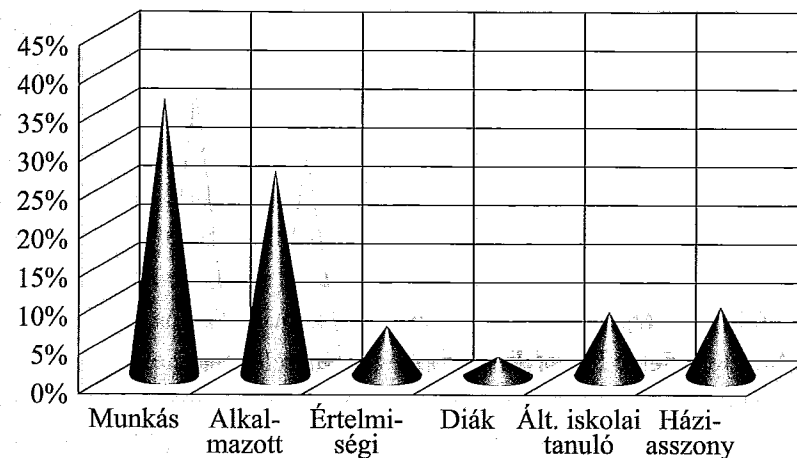
1961 után jelentős fordulat következett be, és a szövetséges országokból érkezők ellen az ügyek 97%-ában „disszidens” bűncselekmény miatt indítottak eljárást. Az 1960-as évek derekán a határsértési esetek 70%-át keletnémet polgárok követték el: „a kifelé irányuló illegális határátlépési kísérletek az NDK kormányának 1961. augusztus 13-án a nyugat-berlini határszakasz megerősítésére tett intézkedései kapcsán beállott helyzettel függenek össze. Az említett intézkedés következtében ugyanis a Német Demokratikus Köztársaságban jelentősen csökkentek az embercsempészek és az illegális határátlépők lehetőségei, ennek folytán azok az NDK-állampolgárok, akik valamilyen oknál fogva ki akarnak szökni az országból, tervük megvalósítása érdekében igyekeznek felhasználni a népi demokratikus országokba, többek között hazánkba történő turistautazásokat és az egyre inkább fellendülő idegenforgalom nyújtotta egyéb lehetőségeket.”²²¹

	NDK	Jugoszlávia	Csehszlovákia	Lengyelország	Románia	Bulgária	Szovjetunió
1961	–	96	1	–	–	1	1
1962	10	70	1	–	1	–	1
1963	26	16	1	1	1	–	–
1964	35	7	1	–	3	–	–
1965	82	1	12	8	10	3	1
1966	111	–	14	13	6	–	–
1967	107	9	16	21	8	2	–
1968	64	19	32	25	12	1	–
1969	105	16	35	37	13	–	–
1970	106	24	76	37	16	2	–
1971	122	24	38	32	7	–	1
1972	164	5	17	33	15	–	2
Σ	932	287	243	267	92	9	6

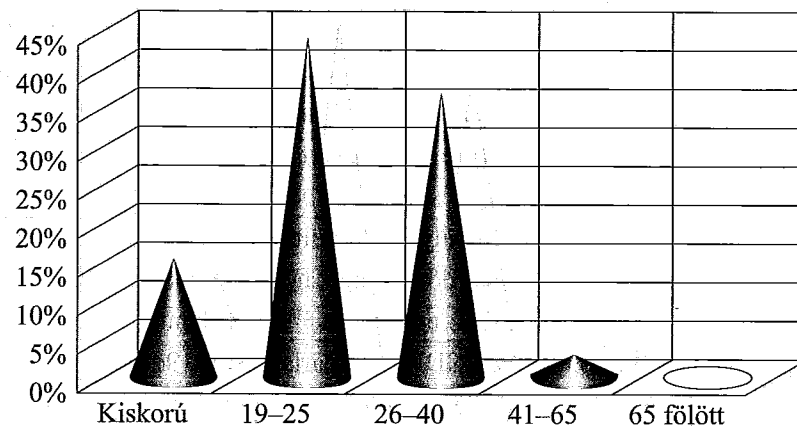
3. táblázat: A szocialista országokból érkezettek bűnügyeinek állampolgárság szerinti megoszlása 1961–1972 között²²²

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az első évek stagnálását követően 1965-től rohamosan emelkedett az NDK-t Magyarország területén át elhagyni szándékozók száma. A letartóztatott személyeket a határőrség a területileg illetékes megyei vizsgálati szerveknek adta át, majd ügyük a III/1. (Vizsgálati) Osztályhoz került, akik az eljárás során – különösen az embercsempészési ügyekben – a III/II. (Kémelhárító) Csoportfőnökséggel működtek együtt. A jegyzőkönyvek szerint a keletnémet állampolgárok kivétel nélkül Nyugat-Németországba, illetve Nyugat-Berlinbe tartottak. Nagyobb hányaduk közvetlenül Ausztria felé próbálkozott, később sokan – ismerve a nyugati határőrizet erősségét – Jugoszlávia irányába fordultak. A keletnémet propaganda a menekülőket tolvajok gyanánt mutatta be, akik a „nép pénzén” szerzett szaktudásukat és munkaerejüket a „szocialista közösség által nyújtott támogatással visszaélve az ellenség szolgálatába állították”.²²³ Azt sugallták, hogy a nyugatnémet területen amerikai irányítás alatt működő ellenséges fedőszervek a magasan kvalifikált szakemberek – orvosok, mérnökök, tudósok – kicsempészésére törekednek, ezért arra kérték a partnerországok szerveit, hogy a határsértést elkövetőkről foglalkozás szerinti kimutatást is vezessenek.²²⁴ Az 1961–1972 közötti magyar statisztikák azonban nem támasztották alá a keletnémet propaganda állításait. Az első évtized során a szocialista országokból érkező határsértők 36%-a a szakmunkások, 14%-a az alkalmazottak, másik 14%-a pedig a különböző iskolatípusokban tanuló diákok köréből került ki. A műszaki értelmiségiek és az orvosok aránya mindössze 12% volt az elkövetők között. Életkor szerinti megoszlásuk tekintetében a legmagasabb részarányt a 25–50 év közötti korosztály képviselte (46%), majd a 19–24 év közöttiek következtek (41%-kal). A 18 éven aluli és az 50 éven felüli korosztály részaránya mindössze 9, illetve 4% volt. A nemek szerinti tagozódást vizsgálva a nők az eljárás alá vontaknak csupán 17%-át tették ki, vagyis főként a fiatal és középkorú férfiak vállalkoztak a kitelepülésre.²²⁵ A Stasi 1976-os adatait szemügyre véve jól látszik, hogy négy év alatt még inkább a munkások irányába tolódott el a szökési ráta.²²⁶ Ebben

az évben a munkás származású határsértők száma 43 volt (40,2%), utánuk 32 fővel (29,9 %) az alkalmazottak következtek, 8 fő (7,5%) volt az értelmiségi foglalkozást űzők, 3 fő (2,8%) a diákok, 10 fő (9,3 %) az általános iskolai tanulók és 11 fő (10,3%) a háziasszonyok száma.

2. grafikon: A Magyarországról 1976-ban szökést megkísérlő keletnémet állampolgárok szociális rétegződése

3. grafikon: A Magyarországról 1976-ban szökést megkísérlő keletnémet állampolgárok életkor szerinti megoszlása

A 3. grafikonon látszik, hogy a kitelepülés mellett döntők túlnyomórészt a fiatalabb korosztályhoz tartoztak, és ez a tendencia az egész korszakot végigkísérte. Egy 1971-es keletnémet évértékelő jelentés szerint az NDK törvényellenes elhagyásával főként a 25 év alattiak (61,2 %) próbálkoztak.²²⁷ Szaktudásuk és munkaerejük folytán a fiatalok elvándorlása különösen érzékenyen érintette az NDK társadalmát, nem szólva a társadalmi reprodukcióban betöltött szerepükről. A menekülőkről vezetett, némiképpen tendenciózus magyar statisztikák szerint a fiatalokat főként a „meggondolatlanság” és a „kalandvágy” motiválta, amiben jelentős szerepet játszott a nyugati propaganda, a nyugati országból beutazó turisták direkt vagy indirekt befolyása, valamint a személyes rokoni és szerelmi kapcsolatok.²²⁸ A kiváltó okok közé sorolták a rendezetlen családi viszonyt, a „züllött, csavargó” életmódot, az alkoholizmust, a kóros személyiség-szerkezetet, illetve ha valaki más jellegű bűncselekmény elkövetése miatt akart kibújni a felelősségre vonás alól.²²⁹ A tanulmány szerzője ugyanakkor azt is hozzáfűzte a felsoroltakhoz, hogy egy ilyen súlyos döntés mögött rendszerint nem egyetlen kiváltó ok, hanem okok egész láncolata húzódik meg. A kihallgatási jegyzőkönyvek segítenek tovább árnyalni a képet. Fontos tényező volt például, hogy a kevésbé „rendszerkonform” háttérrel rendelkező fiatalok nehezen tanulhattak tovább az NDK-ban. R. J. K. például 1964 májusában vonattal utazott Sopronig, majd a Bécsi úti határőrs körzetében gyalog indult Ausztria irányába. Amikor feltartóztatták, térképvázlátot találtak nála, ami egyértelműen bizonyította a szökés szándékát. Az 1944-es születésű fiatalember vallomásában elmondta, hogy gyerekkora óta az orvosi pályára készült, de odahaza az NDK-ban erre nem nyílt lehetősége. Ezért döntött úgy, hogy kiutazik az NSZK-ba, és ott próbál meg beiratkozni az egyetemre.²³⁰ Az önkéntes szolgálaton alapuló honvédelem helyett az NDK népi parlamentje 1962 januárjában megszavazta az általános és kötelező jellegű sorkatonai szolgálatot, és ez szintén közrejátszott a húsz év körüli fiatal emberek elhatározásában.²³¹ Az általános katonai szolgálat bevezetése ráadásul a nemzetiszocialista

diktatúrához kötődő rosszízű emléknek számított, amely a korabeli keletnémet állampolgárban a nyílt állami erőszak képét idézte fel.²³² A két német állam közötti határzár megépítése mellett ez az intézkedés is hozzájárult az önmagát a náci diktatúra antitéziseként meghatározó keletnémet vezetés hitelének megingásához.

Magyarországon a határsértés bűncselekményét a külföldi állampolgárok esetében is kiterjesztették a segítséget nyújtó és az arról tudomással bíró személyekre. A belügyminisztérium határsértési esetekről készített statisztikáiból kiderül, hogy az illegális határátlépés, illetve annak kísérlete mellett a törvény a szökés előkészületét és annak segítségét is a szocialista tábor elhagyására irányuló bűncselekménynek tekintette. Az ún. „disszidens” bűncselekmények válfajairól ezért külön kimutatást vezettek.

	Tiltott határátlépés	Tiltott határátlépés kísérlete	Tiltott határátlépés előkészülete	Segítségnyújtás tiltott határátlépéshez	Kémkedés, izgatás	Egyéb (deviza stb.)
1961	93	4	–	1	–	1
1962	72	10	–	–	–	1
1963	22	20	2	1	–	–
1964	10	36	–	–	–	–
1965	23	55	35	3	–	1
1966	27	68	47	1	–	1
1967	40	66	48	1	–	6
1968	58	50	23	5	7	10
1969	68	77	48	6	2	5
1970	72	124	51	8	–	6
1971	85	95	39	13	–	2
1972	89	84	62	1	–	–
Összesen	649	689	355	40	10	33
	36%	38%	19%			

4. táblázat: Külföldi állampolgárok által elkövetett „disszidens” bűncselekmények típusa, 1961–1972²³³

A Vizsgálati Osztály által összeállított statisztikákban a határátlépéssel kapcsolatos bűnesetek domináltak. A fenti táblázat 1972-ig veszi számba ezeket a cselekményeket. 1973-as adatok nem állnak a rendelkezésünkre, tudjuk ellenben, hogy 1974-ben harminckét keletnémet követett el határsértést, és nyolcvanötten tettek ilyen irányú előkészületeket.²³⁴ Az ún. „diszszidens” bűncselekmények kategorizálása joggal veti fel a kérdést, hogy a határsértés *szándékát* miként bizonyították rá a vádlottakra. Az ügyek 92%-ában a határőrség érte tetten a gyanúsítottakat, a fennmaradó 8%-ban rendőrségi igazoltatáson akadtak fenn. Az utóbbi olyankor fordult elő, amikor az érintettek útlevél nélkül, illegálisan utaztak be az országba. Néha lakossági bejelentés alapján került sor a letartóztatásra.²³⁵ Az illegális határátlépések kivizsgálásában a Határőrség Országos Parancsnokság Felderítő Osztálya működött közre a 01/1967. számú belügyminiszter-helyettesi utasítás rendelkezéseinek megfelelően.²³⁶ A legálisan beutazók rövid itt-tartózkodás után általában vonattal, illetve személygépkocsival jutottak el a határsávig, majd a szántóföldeken és az erdőn át, a patakok mentén tájékozódva közelítették meg a technikai zárat. Annak érdekében, hogy elkerüljék a feltűnést, nagyobb csomagjaikat a szálláshelyükön hagyták, és egy szál ruhában, kézi táskával vágtak neki a határnak.²³⁷ Eleve gyanús körülménynek minősült, ha valakit a zöld határon kaptak el, illetve ha a határőrzetbe egy NSZK-állampolgár autóján utazott be. A vonaton való igazoltatás során szintén feltartóztatták a keletnémet turistákat, ha úti célként valamely határközeli várost (pl. Szombathelyt) jelölték meg, ám a kérdéses helyen egyetlen nevezetességet sem tudtak megnevezni. Döntő bizonyítéknak tekintették, ha a motozás során határsávot ábrázoló térképre, távcsőre, iránytűre vagy drótvágó ollóra akadtak, különösképpen, ha a térképen a határra vezető utat is bejelölték. Azt is a határátlépés szándékára utaló terhelő momentumnak ítélték, ha valakinél nyugatnémet ismerős lakcímeire bukkantak. A soproni határőrök a Fertő víz alatti átúszásához használható búvárpipát, a szegediek a Tisza víz alatti átúszására szánt búvárruhát is találtak. A nyomozati eljárás során

ezeket az eszközöket tárgyi bizonyíték gyanánt lefoglalták.²³⁸ Ha a határ közelében feltartóztatott személyeknél nyugati fizetőeszközt, illetve a legálisan engedélyezettnél nagyobb pénzösszeget találtak, ezt a körülményt szintén illegális határsértés elkövetésére tett előkészületként értékelték, ami a nyomozati anyagokban a „devizabűntett” elnevezéssel jelent meg.²³⁹ A nyugati fizetőeszköz és az előírtnál több készpénz behozatala még 1989 tavaszán is a szökés megdönthetetlen bizonyítékának számított. 1989. május 29-én például egy háromtagú család Csehszlovákia felől, érvényes papírok nélkül lépte át a határt. Jósavő térségében feltartóztatták őket. Előállításuk során 1650 nyugatnémet márkát és 5328,20 forintot találtak náluk, amely összegekre devizahatósági engedéllyel nem rendelkeztek (a nyugatnémet márka ellenértéke átszámítva kb. 55 455,20 forint volt). Valószínűleg minden mozdítható értéküket pénzzé tették egy új élet reményében. Szívpanaszai miatt a családfőt másnap a miskolci városi kórházba vitték. A ruhájába eldugva az ápolók további 1000 márkát találtak nála, ezért a tököli büntetés-végrehajtó intézet kórházába szállították át.²⁴⁰ Ugyanakkor magas volt azon esetek száma is, amikor a szökés szándékát nem tudták bizonyítani. Ilyen volt 1981. május 31-én P. H. M. esete, aki a visszaútra megváltott vonatjegyét is felmutatta, és ezzel elkerülte a felelősségre vonást. 1972-ben 162 olyan esetet regisztráltak, amikor nem sikerült alátámasztani a tiltott határátlépés szándékát.²⁴¹ A gyanúsítottakat elengedték, de a KEOKH így is kiutasította őket az országból.²⁴² Az útlevelükbe pecsételt kiutasító bélyegzőt látva az NDK határőrizeti szervei ügyüket a keletnémet népi rendőrségnek adták át.

Az elkövetők fele egyéni turistaként utazott be az országba. Vallomásaikban 80%-uk családi okkal indokolta tettét.²⁴³ Általában nem először jártak Magyarországon: első beutazásuk alkalmával felmérték a terepet, és segítőtársaikkal egyeztettek.²⁴⁴ A magyar hatóságok 1962 májusa és 1964 októbere között 68 keletnémet, 24 nyugatnémet és 2 osztrák állampolgár ellen indítottak eljárást tiltott határátlépésben való közreműködés miatt. A jelentés írójának megállapítása szerint a magyar külpolitika irá-

nya – nevezetesen az Ausztriával ápoltt jó viszony fenntartása és a Német Szövetségi Köztársaság felé való nyitás – folytán az ilyen esetek elbírálása olyannyira enyhének bizonyult, hogy a büntetés szinte semmilyen preventív hatást nem fejtett ki.²⁴⁵ A magyar állambiztonsági szervek egyik informátora 1965-ben joggal nyugtatta a nyugatnémet állampolgárságú férjét féltő keletnémet asszonyt, hogy nem is igen hallott olyan esetről, amikor nyugatnémet állampolgárnak Magyarországon bántódása esett volna.²⁴⁶ Mindazonáltal a keletnémet polgárok kiszóktetésében való közreműködés – különösképpen, ha a segítőtárs korábban maga is NDK-állampolgár volt – még így sem számított teljesen veszélytelen vállalkozásnak. Kétségtelen tény, a nyugati irányból érkező idegenforgalom fontos bevételi forrást jelentett a magyar gazdaságnak, ezért semmi esetre sem elriasztani, sokkal inkább ösztönözni akarták a kapitalista országokból hazánkba látogatókat. A valutabevétel növelésének központi szándéka már Biszku Béla belügyminiszter-helyettesnek a belügyminisztérium kollégiumának 1958. augusztus 12-i ülésén tett kijelentésében megfogalmazódott: „Nincs is kiaknázva a valutaszerzési lehetőség, amit ez jelent. Egy év alatt meg lehet duplázni a schilling behozatalát, ha megfelelően kihasználjuk a lehetőségeket.”²⁴⁷ A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1961-ben mindössze félmillió külföldi állampolgár kereste fel hazánkat, míg 1972-ben már több mint 6 millióan látogattak el hozzánk. A látogatók többsége mindvégig a hasonló társadalmi berendezkedésű országokból érkezett, ám a hatvanas évek végére a kapitalista országokból érkezők létszáma is fokozatosan emelkedni kezdett. Az 1970. évi statisztikai adatok szerint a nyugati beutazók 27%-a a Német Szövetségi Köztársaságból, 26%-a Ausztriából, 9%-a az Amerikai Egyesült Államokból és Kanadából, 7%-a Olaszországból, 5%-a Franciaországból, 3%-a Angliából, míg 23%-a egyéb tőkés országokból érkezett. A fellendülő idegenforgalom hatását kriminalisztikai szempontból vizsgáló tanulmány szerzője szintén kiemelte a turizmusnak a magyar gazdaságra gyakorolt jótékony hatását: „Az idegenforgalom hatása egész népgazdaságunk vonatkozásában

érvényesül. Amellett, hogy jelentős devizabevételi forrás, a népgazdasági érdekeknek megfelelően serkentőleg hatott kapitalista relációban is a külkereskedelem fejlődésére. Mindezekből eredően elmondhatjuk: a turizmus gazdaságpolitikánk egyik lényeges eleme lett.”²⁴⁸

A nyugati országok beutazó állampolgárainak ellenőrzését, akár hivatalos keretek között, akár magáncélból látogattak hazánkba, a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság végezte, amely még az Államvédelmi Hatóság 1948-as megalakulásával került be a politikai rendőrség szervezetébe. A KEOKH és Útlevel Osztály 1962-ig a belügyminiszternek közvetlenül alárendelt, önálló szervként működött. A hivatalos beutazók tartózkodási engedélyének kiadását a hivataltól a szakminisztériumok kérhették meg, a magáncéllal beutazókat a központi nyilvántartóban ellenőrizték. A külföldi utazási irodák a turistautakra vonatkozó kérelmeket az IBUSZ-nak küldték meg, ahonnan azokat szintén a KEOKH-hoz továbbították. Amennyiben szükségesnek vélték, további ellenőrzést kértek, majd tájékoztatás céljából minden egyes beutazóról értesítést küldtek a területileg illetékes operatív osztálynak. Az egyénileg utazóknak 24 órán belül jelentkezniük kellett a fővárosban a KEOKH-nál, vidéken a BM városi, illetve járási osztályain tehették meg ugyanezt. A Belügyminisztérium 1961-es átszervezése során a KEOKH-ot a BM II/2. (Kémelhárító) Osztály vezetőjének hatáskörébe helyezték át. Alapvető feladata továbbra is az volt, hogy ellenőrizze a Magyarországra érkezett nyugati országok állampolgárait és azok szállásadó rokonait, illetve hogy a beérkezett vízumkérelmek alapján elkészítse a nyilvántartásokat. A beutazások engedélyezése mellett azt is ellenőrizték, hogy a külföldiek eleget tettek-e a bejelentési kötelezettségüknek, adott esetben kiutasításukat kezdeményezték. (A KGST-tagállamokból érkező egyéni turisták bejelentési kötelezettségét 1960-ban törölték el.) Az idegenrendészet terén országos szinten koordinálták az állambiztonsági, rendészeti és igazgatási szervek közötti együttműködést.²⁴⁹

A keletnémet állampolgárok tömeges menekülésének megakadályozására 1963 júniusában megkötött – korábban már említett – miniszteri szintű megállapodás részletekbe menően szabályozta a határsértésen ért személyek kiadatásának menetét.²⁵⁰ A felek abban állapodtak meg, hogy a nyomozati eljárást a magyar hatóságok helyben folytatják le. Az előzetes letartóztatásba helyezett személyeket a vizsgálati eljárás idejére egymástól elkülönítve, magánzárkában helyezik el, és a BM Nemzetközi Osztályán keresztül értesítik az NDK szerveit a letartóztatásról.²⁵¹ A megállapodásban foglaltak végrehajtását a 0046/1964. számú belügyminiszteri parancs szabályozta: „A nem szomszédos baráti országok (Lengyelország, NDK, Bulgária, stb.) érvényes úti okmánnyal, vagy anélkül a Magyar Népköztársaság területén tartózkodó állampolgárait bármely irányba elkövetett tiltott határátlépés kísérlete esetén el kell fogni. Erről a KEOKH-on keresztül a BM III/II. Csoportfőnökét azonnal értesíteni kell, aki a vizsgálati szervekkel együttműködve visszaadásukra – a kétoldalú egyezményekben foglaltak szerint – köteles a szükséges intézkedéseket megtenni.”²⁵² A BM III/1. (Vizsgálati) Osztály 1974-ben kelt jelentése a következőkben számolt be erről: „A baráti (szovjet, NDK, lengyel, csehszlovák és román) állambiztonsági szervekkel az információcsere, osztályunk viszonylatában, szinte kizárólag a jogsegélyegyezmények és a miniszteri megállapodások (NDK, bolgár és csehszlovák relációban) alapján, illetve azok végrehajtása tekintetében konkrét bűnügyek kapcsán történik. Lényegét illetően ez azt jelentette, hogy a keleti blokk államainak azon állampolgárait, akik a szövetséges országok területén bűncselekményt követtek el, kölcsönösen az illetékes ország hatóságai számára adták át. Az átadással – illetve ha magyar állampolgárok baráti országok területén követtek el bűncselekményt –, az átvétellel együtt átadásra (átvételre) kerülnek a nyomozások során keletkezett okmányok is. E vonatkozásban kapcsolatunk, az ezzel járó információs tevékenységünk az NDK állambiztonsági szerveivel, továbbá a csehszlovák és lengyel szervekkel a legintenzívebb.”²⁵³ Az 1963-ban kötött megállapodás nyomán a Jugoszláviában elfogott és a ma-

gyar hatóságoknak átadott keletnémet állampolgárokat is kiszolgáltatták az NDK illetékes szerveinek. B. W. húszéves kőműves például 1964. április 19-én turistacsoporttal érkezett Magyarországra. Csoportjától április 26-án megszökött, vallomása szerint az ország különböző részein bujkált. Május 16-án Barcsra utazott, majd a Drávát átúszva szökött Jugoszláviába. Mivel csak a magyarországi beutazásra feljogosító betétlappal rendelkezett, a jugoszláv határőrizeti szervek őrizetbe vették, és Gyékényesenél átadták a magyar határőrségnek.²⁵⁴ A Legfőbb Ügyészség Politikai Osztályának jóváhagyó határozatával a letartóztatottat a BM III/1. (Vizsgálati) Osztálya a Stasi IX/9. vizsgálati főosztály külföldi munkacsoportja számára adta át. Légi úton szállították az NDK-ba, és a büntető eljárást odahaza folytatták le ellene. A statisztika tükrében Magyarország előkelő helyet foglalt el azon szövetséges országok sorában, ahonnan légi úton toloncolták haza az elvándorlókat.

A hazatoloncolást a Stasi e célra rendszeresített gépeivel hajtották végre. A különjáratok menetrendjére vonatkozóan csak az 1987-es adatok állnak rendelkezésünkre. Ezek szerint a gépek a téli és a kora tavaszi időszakban több fővárost érintve gyűjtőjáratokként repültek. Berlinből reggel nyolc órakor indultak, mintegy fél óra alatt értek Prágába, majd fél tízkor folytatták útjukat Budapestre. A délutáni visszaút hasonló rendet követett. 14 órakor Budapestről indultak, Prágában egy órát töltöttek, majd fél ötkor szálltak le Berlinben. A főszezon idején közvetlen járatok repültek a német és a magyar főváros között. Berlinből reggel nyolckor, Budapestről délután háromkor indult a repülőgép.²⁵⁵ A különjárat a hazatoloncolás mellett futárszolgálatot is teljesített, emellett a minisztériumi csereüldötetések résztvevőit, olykor a Stasi munkatársainak családtagjait, esetlegesen az orvosi kezelésre szorulókat is szállította.

A feltartóztatott NDK-állampolgárok őrizetbe vétele során a személyes adatokon túl azt is feltüntették, hogy az illető a Német Szocialista Egységpárt tagja, avagy pártonkívüli volt-e. Az őrizetbe vettekkel együtt átadták a nyomozások során keletkezett okmányokat, a személyes hasz-

	Cseh-szlovákia*	Magyarország	Bulgária	Románia	Lengyelország	Szovjetunió	Összesen
1963	25	41	50	16**	22	2	156
1964	67	39	47	11**	19	–	183
1965	71	76	63	17**	23	–	250
1966	52	114	81	4	8	–	259
1967	41	103	48	6	11	–	209
1968	–	67	31	–	–	–	98
1969	386	104	44	–	–	–	534
1970	278	107	76	45	6	1	513
1971	424	125	66	43	7	1	666
1972	918	168	128	40	15	–	1269
1973	827	143	100	65	46	2	1183
1974	496	116	45	31	37	6	731
1975	384	118	77	18	7	1	605
1976	402	79	35	15	5	1	537
1977	492	140	65	11	38	3	749
1978	375	178	34	9	11	–	607
1979	296	202	49	21	18	4	590
1980	359	201	80	42	17	–	699
1981	338	159	100	24	10	–	631
1982	406	232	86	5	8	2	739
1983	288	159	58	11	–	–	516
1984	283	153	65	12	11	1	525
1985	197	106	50	2	14	–	369
1986	162	201	20	–	–	–	383
1987	ca. 360	236	51	4	2	1	ca. 654
1988	568	402	96	9	7	–	1082

*A Csehszlovákiából való hazatoloncolások kiugróan magas számát az magyarázza, hogy a keletnémet állampolgárok útlevél nélkül, személyigazolvánnyal utazhattak be az országba.

** Jugoszláviával közös adatok

5. táblázat: Repülővel történő hazatoloncolások az NDK-ba, 1963–1988²⁵⁶

nálati tárgyakat és a bűnjel gyanánt lefoglalt tárgyi bizonyítékokat is. Az eljárás részleteit átadási jegyzőkönyv, valamint terjedelmes, magyar és orosz nyelven írott dokumentáció rögzítette. Ennek illusztrálására egy 1963-ban történt átadás dokumentációját mellékelem. R. H. azon kevesek egyike volt, akin példát akartak statuálni a magyar hatóságok. A férfi 1960-ban szökött át az NDK-ból az NSZK-ba. Menyasszonyát 1963 novemberében, Magyarországon keresztül akarta magával vinni. Az 1963 júniusában frissen kötött megállapodás alapján a magyar hatóságok nem vették figyelembe nyugatnémet állampolgárságát, és mint keletnémet szökevényt kiadták az NDK-nak:

„A terhelt átadásakor az NDK ÁBM megkapja az alant felsorolt, a vizsgálat során keletkezett írásos anyagokat, személyi iratokat és ingóságokat.

A vizsgálat során keletkezett anyagok:

- R. H. ügyében 1963. november 15-én elrendelt nyomozási határozat magyar és orosz nyelvű példánya
- 2 db előzetes letartóztatás meghosszabbításáról szóló határozat magyar és orosz nyelvű példánya
- R. H. őrizetbe vételéről szóló határozat magyar és orosz nyelvű példánya
- R. H. terheltkénti felelősségre vonásáról és előzetes letartóztatásáról hozott határozat magyar és orosz nyelvű példánya
- R. H. 1963. november 15-én történt személymotozásakor készített leltár magyar és orosz nyelvű példánya
- R. H. 1963. november 16-án történt kihallgatásakor készített 2 db. jegyzőkönyv magyar és orosz nyelvű példánya
- R. M. őrizetbevételi határozatának magyar és orosz nyelvű példánya
- R. M. terheltkénti felelősségre vonásáról és előzetes letartóztatásáról hozott határozat magyar és orosz nyelvű példánya
- R. M. személymotozásakor készített leltár magyar és orosz nyelvű példánya

- R. M. 1963. november 16-án történt kihallgatásakor készített 2 db. jegyzőkönyv magyar és orosz nyelvű példánya
- Az ügyek elkülönítéséről szóló határozat magyar és orosz nyelvű példánya
- B. M. kihallgatásáról felvett jegyzőkönyv magyar és orosz nyelvű példánya
- V. B. tanú jegyzőkönyvének egy magyar és orosz nyelvű példánya
- Határörjelentés magyar és orosz nyelvű példánya
- 2 db. fotómásolat okmányokról
- Nyomozás befejezéséről hozott határozat magyar és orosz nyelvű példánya
- Átadási jegyzőkönyv magyar és orosz nyelvű példánya

Személyi iratok:

- 1 db. kézitáskában iratok, igazolványok, térkép
- 8 db NSZK személyi okmány
- 1 db H. R. névre kiállított NSZK útlevél
- 1 db. Magyar be- és kiutazó lap R. H. névre kiállítva
- 1 db. R. H. névre kiállított személyi igazolvány
- 20 db. Különböző iratok és térképek²⁵⁷

Az eljárás lefolytatásának időtartamát egy hónapban maximalizálták. Amennyiben a letartóztatottak átvételét ez idő alatt nem sikerült megoldani, a szerződő feleknek jogukban állt az érintetteket szabadlábra helyezni.²⁵⁸ Az 1962. július 5-én kötött multilaterális vámügyi megállapodás, valamint a magyar és keletnémet biztonsági szervek között 1965. október 22-én létrejött megegyezés alapján a magyar hatóságok a menekültek által Magyarországon hagyott értékeket is átadták. A gépjárműveket és más ingóságokat az NDK lefoglalta.²⁵⁹ A repülővel nem szállítható nagyobb tárgyakat – elsősorban gépjárműveket – az elszállításig a BM Vizsgálati Osztálya tárolta. Gyakran hónapokba is beletelt, amíg elszállításukra a Stasi gépkocsivezetőket küldött.²⁶⁰

A Vizsgálati Osztály 1964-ben írott jelentése szerint a berlini fal megépítése utáni első években leggyakrabban úgy kísérelték meg az il-

legális határátlépést, hogy a technikai zárat autóval próbálták áttörni. Szintén sokan voltak, akik nyugatnémet rendszámú gépkocsik csomagtartójában rejtőztek el: 1964–1974 között 41 személy kísérelte meg a határ illegális átlépését ezen a módon. Előnyben részesítették a csúcsforgalom idejét és a kora hajnali órákat, mert arra számítottak, hogy olyankor kevésbé hatékony az ellenőrzés.²⁶¹ Tizenheten hamis útlevéllel kísérelték meg az átjutást. Tizenkét esetben a fotót cserélték ki, a fennmaradó öt embernél fiktív névre kiállított útlevelet találtak.²⁶² Az útlevél-hamisítások kivédésére a bélyegzőlenyomatok színét és jellemzőit rendszeresen változtatták. A Stasi mindig megküldte a kiutazási engedélyt hitelesítő érvényes pecsétmintákat a baráti országok határőrizeti szerveinek.²⁶³ A közúti határellenőrzés során nem volt nehéz kiszűrni a hamisított úti okmányokat, vonaton azonban a megfelelő technikai segédeszköz híján már nehezebb dolga volt a határőrnek. Négy ízben külföldi állampolgárok saját útlevelüket adták oda a menekülőknek, és a magyar hatóságok előtt később azt vallották, hogy úti okmányaikat elvesztették, illetve ellopták. 1963 novemberében például A. K. osztrák állampolgár fordult hasonló problémával a budapesti osztrák külképviselethez, a nagykövetség hivatalnokai azonban a magyar idegenrendészethez irányították.

	1962	1963	1964. 10. 01.-ig	1965–1966	Összesen
Hamis útlevéllel	2	11	4	7	24
Gépkocsiban elrejtőzve	3	3	4	10	20
Műszaki záron át	6	11	24	99	140

6. táblázat: A keletnémet állampolgárok által elkövetett határsértések módja, 1962–1964. október 1.²⁶⁴, illetve 1965–1966 között²⁶⁵

1971-ben a korábbi évekhez képest visszaesett a gépkocsikban elrejtőzők száma, ebben az évben már csak három személy próbálkozott ezzel a módszerrel.²⁶⁶ A legcselesebb megoldást az a két hölgy eszelte ki, akik

egy holland kamionsofőr segítségét vették igénybe. A folyadékot szállító jármű tartályában próbáltak elbújni, ám a kalandos vállalkozás tragikus fordulatot vett, egyikük ugyanis elmerült és megfulladt.²⁶⁷ Meglepő módon 1979-ben a 202 letartóztatott keletnémet polgár közül 178 személy minden különösebb előkészület és segédeszköz nélkül próbált átsétálni az osztrák, illetve a jugoszláv határon. Úgy hitték, hogy a vízumkényszer megszüntetéséről kötött magyar–osztrák megállapodás értelmében a határ már nyitva áll.²⁶⁸

Mint arról már esett szó, a legtöbbben természetesen az Ausztriával közös nyugati határszakasz felé indultak, mások a Balatonhoz közel fekvő déli határszakaszon próbáltak szerencsét. 1966-ban például 171 keletnémet állampolgár követett el határsértést Magyarországon. Közülük 56 személynek (33,18 %) sikerült kijutnia. 109 személyt (63,74%) a magyar hatóságok tartóztattak fel, hatot a jugoszláv határőrök adtak át a magyar szerveknek. A déli határ legfrekvenciáltabb szakaszának Röske és Baja (14 őrizetbe vétel), Nagykanizsa (8), Letenye (7), Bajánsegye és Őriszentpéter (6), továbbá Barcs (4) térsége minősült. A nyugati határszakaszon 14 főt Sopron környékén, 12 személyt Hegyeshalomnál, 5-öt Szombathelynél fogtak el.²⁶⁹ Sokan ismerőseiktől a nyugatnémet igazolványok mellett nyugati gyártmányú ruhaneműt és használati tárgyakat is szereztek, így próbálták hihetővé tenni nyugatnémet állampolgárságukat. A tényleges hovatarozásukra utaló nyomokat megsemmisítették. Erről egyikük ekképpen vallott: „1964. augusztus 18-án az éjszakát Szegeden a Tisza Szállóban töltöttük, mind NDK-állampolgárok. 1964. augusztus 19-én reggel a szállodát kifizettük, és a városba mentünk. Az egész napot városnézéssel töltöttük. Közben megbeszéltük, hogy ha a határátlépés előtt elfognának bennünket – előzőleg NDK-okmányainkat és egyéb áruló tárgyainkat megsemmisítjük –, az NSZK személyi igazolványok felmutatása alapján NSZK-állampolgároknak valljuk magunkat, és az igazolványokban lévő neveket használjuk. Azt fogjuk mondani, hogy Jugoszláviából szöktünk át Sze-

gedre azzal a céllal, hogy a várost megnézzük. Egyéb körülményekre vonatkozóan is megállapodtunk, mint azt a hamis néven tett jegyzőkönyvi vallomásomban én már ismertettem. Szegedről körülbelül 17 óra körül gyalog indultunk tovább a Tisza mellett. Szegedtől körülbelül 2-3 km-re, a Tiszától pár méterre lévő bokros helyen az NDK személyi igazolványainkat és úti okmányainkat elégettük, majd egy pár ruhadarabot – amely árulónk lehetett volna – egy kempingtáskába rakva viszszahagyva folytattuk utunkat a jugoszláv határ irányába.”²⁷⁰

Előfordult, hogy a menekülők erőszakosan léptek fel az intézkedő határőrök ellen. R. L. 24 éves fiatalember 1964. március 24-én ifjúsági turistacsoporttal érkezett Pécsre. A csoportjától március 27-n szakadt el, majd a vasúti sínek mentén déli irányba indult. A határőrök Villány és Magyarboly között tartóztatták fel. Rosszullétet színlelt, emiatt a járőr egyik tagja orvosi segítségért sietett. Amikor a másik járőrrel egyedül maradt, dulakodni kezdett vele, és megpróbálta elvenni a fegyverét. Mivel a többszöri figyelmeztetés sem térítette jobb belátásra, a határőr végül rálőtt. A csuklóján sérült férfit a Pécsi Orvostudományi Egyetem sebészeti klinikáján látták el. A katonai ügyészség súlyos testi sértés ügyében indított ellene vizsgálatot. Megállapításuk szerint a határőr a szabályzatok értelmében, jogszerűen járt el, amikor a vele szemben támadást intéző R. L. ellen fegyvert használt. R. L.-t végül 1964. április 29-én adták ki az NDK-nak, és a Stasi vizsgálati szerve a disszidálás kísérlete mellett hatóság elleni erőszak címén is eljárást indított ellene.²⁷¹

A kihallgatáson elhangzott vallomások szerint a letartóztatottak már hónapokkal korábban megtették az előkészületeket: „Az eljárás alá vont NDK-állampolgárok ügyeinek vizsgálata során megállapítottuk, hogy a terheltek szökésük végrehajtásának előkészítését rendszerint már több hónappal a kísérlet előtt megkezdik. Virágnyelvű, sőt esetenként teljesen nyílt szöveggel írt levélben tájékoztatják hozzátartozóikat tervükről, és vagy többszöri levélváltás során egyeznek meg a végrehajtás módozatait illetően, vagy a hozzátartozóktól Nyugat-Németor-

szágból érvényes útlevelemmel érkező megbízottal személyesen folytatnak tárgyalásokat e tárgyban.”²⁷² A keleti blokk országai közötti állambiztonsági együttműködés azonban a postai küldemények kontrollálására is kiterjedt. A BM II/13-b. alosztály, vagyis a külföldi leveleket ellenőrző csoport mintegy 40 munkatársat foglalkoztatott a 72-es számú postahivatalban. Mivel a külföldi levelezés teljes körű ellenőrzése nehezen kivitelezhető feladatnak bizonyult, a válogatás szempontjait országoként határozták meg. A következő országokból érkező, vagy oda címzett postai küldeményeket bontották fel: Ausztria, Franciaország, Nagy-Britannia, NSZK, Olaszország, Svájc, Svédország, USA. Mind-egyik országra külön ember vagy csoport volt ráállítva, az olvasott levelekről naplót vezettek. A magyar hatóságok a keletnémet állampolgárok által Magyarország területéről nyugatra feladott postai küldeményeket is ellenőrzésük alá vonták. A levelek értékelését és fordítását a II/13-c alosztály végezte.²⁷³

Amint egy fiatalember 1962-ben írott levele is bizonyítja: az érintettek előtt nem volt ismeretlen a levélellenőrzés metódusa. Az említett levélíró valódi nevét még Budapesten sem merte ráírni a borítékra, helyette a magyar hangzású „Török” nevet és egy fiktív angyalföldi címet adott meg. Noha levele a személyes történelem része, sorai kor-dokumentumként is értékelhetők. Döntésében, hogy hazáját végleg el-hagyja, a berlini fal építése mellett az 1962 januárjában bevezetett sor-katonai szolgálat is közrejátszott. A hadsereg a fiatal férfiak ideológiai nevelésének eszköze is volt, ami a másként gondolkodó családokból kikerülő fiatalok számára különösen nehezzé tette a sorkatonai szolgál-atot. A frissen bevezetett intézkedés tehát még inkább fokozta a sorok írójának borúlátását. Még a BM Nemzetközi Osztály munkatársa ál-tal készített hevenyészett fordítás is hűen visszaadja a levél írójának elkeseredettségét, másfelől azt is bemutatja, hogy a diktatúra milyen mélyen és kivédhetetlen módon behatárolta a kiszolgáltatott polgárok mozgásterét.

„BM II. Főosztály
Elemző-, Értékelő Alosztály
Szigorúan titkos!

Feljegyzés Budapest, 1962. augusztus 8-án
Tárgy: Rita B. DBR. címre küldött levél fordítása

Kedves Rita!

Életem legszomorúbb levelét írom most neked. Itt ülök kb. 3 hónapi élelemmel és ruhaneművel a budapesti főpályaudvaron, és ismét haza kell utaznom. Terveim nem sikerültek. Volt egy magyar vízumom és egy csehszlovák átutazóvízumom. Prágában jártam az osztrák követségen, és szereztem Csehszlovákiából Magyarországra egy osztrák átutazóvízumot. Idáig minden rendben ment. Ausztriába azonban mégsem jut-hattam el. Kétszer is próbálkoztam a Csehszlovákiából való átjutással, de az átkozott szamarak nem engedtek. Ekkor ismét Magyarországra utaztam, de a magyarok sem engedtek Ausztria felé utazni. Budapesten a francia és a német követségen is jártam, eredmény nélkül. Egy hete úton vagyok alvás, csaknem evés és pénz nélkül. Teljesen elgyengülve a visszautazásra kell felkészülnöm.

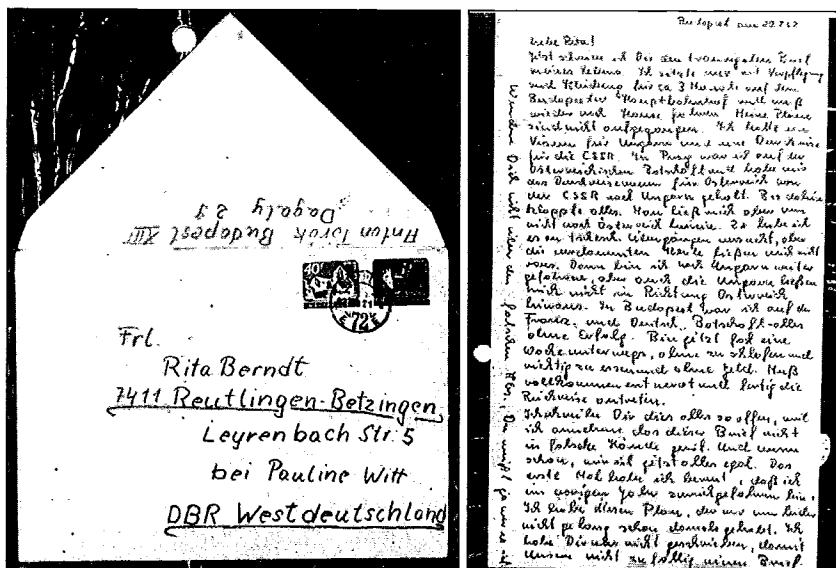
Mindezt olyan nyíltan írom neked, mintha feltételezném, hogy e le-vél nem kerül illetéktelen kezekbe. És ha igen, ez már nekem teljesen mindegy. Elsősorban is megbántam, hogy múlt évben visszautaztam. Tervem, ami most nem sikerült, már akkor megvolt. Csak azért nem ír-tam meg neked, mivel nálunk bizonytalan, hogy nem bontanak-e fel egy levelet. [A levél oldalára írt szöveg]: Ne lepődj meg a hamis feladón, tudod, hogy az engem fed.

Születésnapodra meg akartalak lepni, viszont akartam látni roko-naimat. A Mont Blanc-ra akartam utazni. Ez minden. El sem tudod kép-zelni, milyen hangulatban vagyok.

Tudod, hogy mindig optimista voltam, de most teljesen kétségbe vagyok esve. Amint most hazamegyek, 4 hónapos katonai szolgálat vár rám. (tartalékos tanfolyam a főiskola alapján). Mindezt el akartam kerülni. Ennél fogva nem hívhatlak fel telefonon születésnapod alkalmával, levelet sem írhatok neked együttal. Mindez tilos a 4 hónapos katonai szolgálat alatt (VIII. 3.-án kell bevonulnom). Írsz nekem addig is egyszer? Mindenekelőtt, ha levelemet megkaptad. Ha a következő hónapokban esetleg levél érkezne hozzád May János, ill. M. Runge részére, úgy kérem azt megőrizni, az nekem szól. Talán a következő években átvehetem, remélem. Most minden lehetőség megélhetésem szempontjából jól jön. Persze az akarás még nem minden. Most be kell soraimat fejeznem, vonatom nemsokára indul. Remélhetőleg ezúttal nem szállítanak le a vonatról, mint valami súlyos bűnözőt (mint a Prága–Bécs és a Budapest–Bécs-i gyorson történ).

Szíves üdvözlétet küldi (Giselának is, ha egyszer találkozol vele).

Az álcimen ne csodálkozz, te is tudod, hogy miért van.”²⁷⁴

Az ellenőrzés során felnyitott levél. A borítékon az ellenőrzést végző 72. sz. postahivatal bélyegzője látható, 1962. július 20.

A levélíró jól sejtette, hogy levele illetéktelen kezekbe kerül. A levél-ellenőrzés során fénymásolatot és magyar nyelvű fordítást készítettek, amelyeket a BM Nemzetközi Osztálya továbbított a román, a szovjet és a keletnémet társszerveknek.²⁷⁵ A vidéken, így például a Balaton partján feladott küldeményeket is hasonló ellenőrzésnek vetették alá. A levél-ellenőrzés még a nyolcvanas évek második felében is ugyanolyan intenzív volt. 1986. augusztus 6-án a Balatonkeresztúri postáról Saarlouisba adtak fel egy levelet, amelynek szerzői nyugatnémet rokonaikkal azt tudatták, hogy a keletnémet hatóságokhoz júliusban beadták kiutazási kérelmüket. Egy másnap, Révfülöpön postára adott levél írója szintén arról értesítette Speyerben élő nyugatnémet rokonait, hogy elhatározta, kitelepül az NDK-ból. Feladója azt kérte, hogy a válaszlevélben még véletlenül se említsék a tervét, nehogy a Stasi tudomást szerezzen róla.²⁷⁶ A postai küldemények ellenőrzése során egyébként olyan esetek is előfordultak, amikor a magyar hatóságok tévesen ítélték meg a feladó nemzetiségét. 1982. április 4-én kelt levelében Willi Damm vezérőrnagy, a Stasi nemzetközi osztályának vezetője arról értesítette magyar kollégáját, hogy az átküldött levélmásolatok közül 19 levél szerzője nem keletnémet, hanem lengyel állampolgár, ezért visszajuttatta őket a BM Nemzetközi Osztály vezetője, Roszol János alezredes számára.²⁷⁷

A Stasi magyarországi operatív csoportja

A keletnémet pártvezetés számára Magyarország Ausztriával, illetve Jugoszláviával közös 960 kilométer hosszú határszakasza súlyos fenyegetést jelentett. Az NDK-ból érkező turisták magyarországi ellenőrzésével kapcsolatban ezért már 1963-ban felmerült egy „operatív munkatárs” ki-helyezésének lehetősége: „A turistaforgalom jobb operatív biztosítására, valamint a támadólagos operatív tevékenység lehetőségeinek tanulmányozása céljából az Állambiztonsági Minisztérium megvizsgálja annak

lehetőségét, hogy a turistaidényre egy operatív munkatársat a MNK-ba [Magyar Népköztársaság] vezényeljen.”²⁷⁸ A szökések meghíúsításának feladatát Mielke állambiztonsági miniszter 1964. május 6-án kiadott 373/64. sz. parancsa a szervezett embercsempészet meghíúsításáért felelős XX/5. Osztály hatáskörébe utalta.²⁷⁹ A Stasi minden szervezeti egysége nekik volt köteles jelenteni, ha szökés előkészületére utaló momentum jutott tudomására. A Stasi végül valóban küldött egységeket a szocialista országokba, az egyetlen kivételt ez alól Románia jelentette.²⁸⁰ Az első külhoni egységeket Csehszlovákiában, Magyarországon és Bulgáriában vették be.²⁸¹ Megszervezésükben jelentős szerepet játszott Heinz Eichler ezredes, az utas- és turistaforgalom biztosításáért felelős egység helyettes vezetője.²⁸² Az operatív csoport magyarországi kiküldésére a Stasi VI. (a turizmus biztosításáért felelős) Főosztálya és a BM III/II. (Kémelhárító) Csoportfőnökség közötti megállapodás alapján került sor.²⁸³ Magyarországra 1964 nyarától vezényeltek ki a nyári szezon idején folyamatosan itt-tartózkodó munkatársat Fritz Busch főhadnagy személyében, aki a szezon kezdetén, 1964. június 9-én foglalta el új szolgálati helyét.²⁸⁴ A Stasi 1970-es átszervezése során aztán mindazon szervezeti egységeket, amelyek a belföldi és a külhoni turizmus és az utasforgalom ellenőrzésével foglalkoztak, egységesen a VI. Főosztály alá vonták össze. Hatáskörébe került a keletnémet utazási irodák, az NDK területén található Interhotelek és nyugati árucikkeket forgalmazó Intershop üzletek biztosítása, valamint a közlekedésügyi minisztérium turizmusért felelős főosztályának felügyelete is. Az osztály munkáját két évtizeden keresztül Heinz Fiedler ezredes irányította. A VI. Főosztály fontosságát jelzi, hogy a Stasi legtöbb munkatársát – 1989 szeptemberében szám szerint 2 024 személyt – itt foglalkoztatták.²⁸⁵ Az átszervezés során az operatív csoportok felügyeletét szintén a VI. Főosztály vette át. A későbbiek folyamán a főosztályt a munkaterületek alapján négy alegységre tagolták. A Csehszlovákiába, Bulgáriába és Magyarországra utazók külhoni biztosításának feladatát az utasforgalom biztosításáért felelős munkacsoport 2. osztálya látta el.²⁸⁶

Az évtized vége a hazánkba irányuló idegenforgalom szempontjából is jelentős változásokat hozott. Említettük, hogy az NDK-val 1969-ben újították meg a vízummentes utazásról szóló megállapodást, emellett az 1970-től életbe lépő egyes rendelkezések jelentős könnyítéseket tartalmaztak a nyugatnémet állampolgárok beutazásával kapcsolatban is. Az NSZK-ból érkezőknek természetesen továbbra is vízumot kellett igényelniük, ehhez azonban már közvetlenül a határállomáson is hozzájuthattak, hacsak nem szerepeltek a belügyminisztériumi tiltólistán.²⁸⁷ Az intézkedések következtében a kelet- és nyugatnémet idegenforgalom egyidejű fellendülésére lehetett számítani.

	NDK-polgárok		NSZK-polgárok	
	Összesen (Átutazók + beutazók)	Ebből be- utazó turista	Összesen (Átutazók + beutazók)	Ebből be- utazó turista
1958	26 000	12 000	6000	5000
1961	89 000	41 000	28 000	10 000
1965	131 000	98 000	132 000	71 000
1970	308 000	268 000	206 000	161 000
1975	785 000	553 000	352 000	295 000
1980	1 274 000	1 138 000	516 000	414 000
1985	1 314 000	1 087 000	899 000	781 000
1989	1 573 000	1 300 000	1 612 000	1 433 000

7. táblázat: Az NDK-ból és az NSZK-ból érkező magyarországi idegenforgalom összehasonlítása a KSH adatai alapján²⁸⁸

A két jelenség időbeni egybeesése az évtized fordulójától valóban ug-rásszerű növekedést eredményezett, ami egyúttal lehetőséget nyújtott a két Németország polgárai közötti rokoni és baráti kapcsolatok fel-élesztésére, a régi barátságok ápolására és új ismeretségek kötésére is. Az új helyzetre való tekintettel a magyarországi keletnémet operatív csoport létszámát 1972 nyarától öt főre emelték, közülük ketten Buda-pesten, hárman a Balaton partján teljesítettek szolgálatot.²⁸⁹

Név	Beosztás	Székhely
Scholz százados	az operatív csoport vezetője	Budapest
Hesse hadnagy	munkatárs	Siófok
Babelschek főhadnagy	munkatárs	Balatonfüred
Reinhard alhadnagy	munkatárs	Budapest
Hesse hadnagy felesége	titkárnő	Siófok

8. táblázat: A Stasi magyarországi operatív csoportja 1972-ben

Az 1970-es évek közepéig az operatív csoport tagjai csak a nyári szezon idején, május és szeptember között tartózkodtak Magyarországon területén. Csehszlovákián át, autóval érkeztek, Rajkánál lépték át a magyar határt. Jövetelükről a határőrséget előre értesítették, ezért vámvizsgálat nélkül léptették be őket. A téli időszakban a csoport vezetője legalább havonta egyszer, de ha a helyzet úgy kívánta, többször is ellátogatott Budapestre. A folyamatos kapcsolattartás és a gördülékeny ügyintézés végett 1975-től kezdve egész évre kiküldött munkatársakat delegáltak a magyar fővárosba.²⁹⁰

Az operatív csoport fő feladata az illegális határátlépés szándékának felfedése és a határátlépés megelőzése volt, emellett figyelemmel kellett kísérnie a keletnémet és a nyugat-európai, elsősorban a Német Szövetségi Köztársaságból, illetve Nyugat-Berlinből érkezett vendégek érintkezését is. Az érintkezés ugyanis felfogásuk szerint kettős veszéllyel járt: egyfelől a szökésben való segítségnyújtással, másfelől „ideológiai fellazítással” fenyegetett. Az operatív csoport tagjainak munkája a következő területekre terjedt ki:

- az NDK külképviseleteinek, kereskedelmi képviseleteinek és utazási irodáinak biztosítása;
- a Magyarországra irányuló keletnémet turizmus és utasforgalom biztosítása, különös tekintettel a Balatonra, a határ menti megyékre és Budapestre;

- az ún. „szervezett emberkereskedelem” visszaszorítása, az NDK-állampolgárok magyar-osztrák határon való „kicsempészésének” megghiúsítása;
- a keletnémet „titokhordozók” és a nem szocialista államok polgárai közötti konspiratív titkos találkozások megghiúsítása;
- a nyugat- és keletnémet állampolgárok közötti kapcsolatfelvételek megakadályozása;
- a nem hivatalos munkatársak, azaz ügynökök bevetésének koordinálása.²⁹¹

A Stasi értelmezésében a „szocialista országokba utazó NDK-állampolgárok biztosítása” azt jelentette, hogy a honfitársaikat megfigyelték nyaralásuk idején. 1966-ban például a májustól novemberig tartó időszakban 90 személy operatív ellenőrzését hajtották végre, és a munkába a magyar biztonsági szervek is bekapcsolódtak. 115 főt tartóztattak le, ezek közül két főre sikerült rábizonyítani, hogy részt vettek „szervezett emberkereskedelemben”. A jelentés összeállítója nem kis elégedettséggel nyugtázta, hogy a keletnémet turisták nagyobb részt távol tartották magukat az ideológiai fellazítástól, és az erre irányuló próbálkozásnak a SED érvelésére támaszkodva következetesen ellenálltak.²⁹²

A magyar állambiztonsági szervek vállalták, hogy a keletnémet operatív csoport munkáját a lehetőségekhez mérten támogatják. 1971-ben például, a keletnémet idegenforgalom magyarországi biztosítása ügyében tartott „szezonnyitó” tanácskozáson ezzel kapcsolatban a következőkről egyeztek meg: az operatív csoport 1971. május 17-én érkezik Magyarországra. Tagjait Budapesten és Siófokon szállásolják el. A főváros XI. kerületében használt Fraknó utcai lakást a magyar fél térítés nélkül bocsátja a rendelkezésükre, a magyar kollégák közvetítésével kibérelt siófoki lakás költségeit ellenben a bérlőknek kellett állniuk. Mindkét lakásban telefon is volt, amelyet a „vendégek” költségtérítés nélkül használhattak. A telefonnal kapcsolatban a Stasi munkatársai szerették

volna elérni, hogy orosz rendszerű, lehallgatásbiztos vonallal szereljék fel őket, ám a rendelkezésre álló technikai lehetőségek ezt nem tették lehetővé. Összekötőnek a BM Nemzetközi Osztály állományából egy németül jól beszélő tisztet rendeltek ki. Német részről olyan konspiratív találkozási lakásokra is igényt tartottak, ahol a munkatársak zavartalanul találkozhattak a keletnémet ügynökhálózat tagjaival, ezért a magyar vezetők ígéretet tettek arra, hogy megvizsgálják a rendelkezésre álló lehetőségeket. Egy évvel később azonban, amikor a Stasi VI. Főosztály vezetői egy márciusi berlini megbeszélésen azzal álltak elő, hogy lakóhajókat szeretnének állomásoztatni a Balatonon, a BM II. Főcsoportfőnökség vezetői határozottan ellenezték a felvetést, mivel a Balatonon egyáltalán nem voltak lakóhajók, és úgy vélték, hogy a szokatlan vízi járművek csak túlzott feltűnést keltettek volna.²⁹³ A magyar fél vállalta azt is, hogy értesíti az operatív csoportot a keletnémet állampolgárokkal kapcsolatos intézkedésekről. Azt javasolták, hogy a személyi figyelésre vonatkozó kéréseket idejekorán, a Nemzetközi Osztály útján terjesszék elő, mert csak így tudják az ehhez szükséges személyi állományt biztosítani. Támogatás gyanánt az alábbiakat tudták felajánlani:

- nyomozás és felderítés olyan személyek ügyében, akik keletnémet állampolgárokkal kapcsolatba lépnek, anyagokat adnak át számukra, illetve más gyanús tevékenységgel felhívják magukra a figyelmet;
- operatív-technikai eszközök biztosítása (levéllenőrzés, szállodai szobák lehallgatása, telefonlehallgatás);
- a megadott személyekre vonatkozó körözés elrendelése a határátkelőhelyeken, a határellenőrzés során keletkezett információk átadása;
- az operatív szempontból érdekes személyek utazási szokásainak felülvizsgálata, az ezzel kapcsolatos dokumentáció átadása;
- a nyugatnémet, nyugat-berlini és más, nem szocialista országból érkező állampolgárok NDK-állampolgárokat érintő ellenséges tevékenységét érintő adatok átadása;

- a keletnémet állampolgárok és kapcsolataik megfigyelése. (Például a balatoni vendéglátóhelyekre telepített, németül értő ügynökök révén, akik a kelet- és nyugatnémet személyek kapcsolatairól jelentettek.)

A csoport vezetőjének legfontosabb magyar partnere a Belügyminisztérium Nemzetközi Osztályának vezetője volt, akihez szervezeti, technikai és operatív ügyekben fordulhatott. A Nemzetközi Osztály vezetőjének feladatkörébe tartozott, hogy koordinálja a kapcsolatot az érintett dunántúli megyei (Zala, Somogy, Veszprém és Baranya) rendőr-főkapitányságok állambiztonsági vizsgálati alosztályainak vezetőivel,²⁹⁴ és ő gondoskodott arról is, hogy az új keletnémet kollégákat bemutassák nekik. Erre azért volt szükség, mert az operatív csoport munkatársai a nyári szezon idején közvetlen kapcsolatot tartottak velük,²⁹⁵ hozzájuk tartozott ugyanis a helyi idegenforgalom és a megye területén tartózkodó külföldiek ellenőrzése. A területi állambiztonsági vezetők a kétoldalú tapasztalatcseréken is jelen voltak. Az 1979. november 12-én Berlinben megtartott tanácskozáson például Kovács László alezredes a Zala megyei állambiztonsági szervet képviselte.²⁹⁶ A VI. Főosztály vezetőjének, Heinz Fiedler ezredesnek a jelentéséből tudjuk, hogy az 1984-es főszezon kezdetén, magyarországi munkamegbeszélése során maga is elutazott Kaposvárra és Veszprémbe, hogy személyesen konzultáljon a Somogy, illetve Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság illetékes vezetőivel.²⁹⁷

Az operatív csoport tagjai szoros munkakapcsolatot tartottak fenn a BM III/1. (Vizsgálati) Osztály munkatársaival, mert a szökést megkísérlő keletnémet polgárok ügyében ők indították meg a nyomozást. 1967 tavaszán merült fel az az elképzelés, hogy a Stasi IX. (Vizsgálati) Főosztálya egyik munkatársát is Budapestre delegálná a nyári hónapokban. Az ezzel kapcsolatos jelentés megírásakor a magyar partner még nem nyilatkozott, így nem ismeretes, hogy mikor váltották valóra ezt az elképzelést.²⁹⁸ Annyi bizonyos, hogy 1988-ban a IX. (Vizgá-

lati) Főosztálynak már hat munkatársa tartózkodott Magyarországon. Egyikük három hónapot töltött az országban nyelvtanulással, egy másik tiszt egy hónapot, egy harmadik két hetet töltött hazánkban. A másik három vizsgálótiszt csupán alkalmilag, néhány napra érkezett.²⁹⁹ A vizsgálati eljárás összehangolása céljából a Stasi IX. (Vizsgálati) Főosztálya külön megállapodásokat kötött a partnerországok hasonló szerveivel. Magyarországgal 1964-ben, Csehszlovákiával 1967-ben (megújítva: 1977, 1982), a Szovjetunióval 1975-ben, Lengyelországgal 1975-ben (kiegészítve: 1982), Bulgáriával 1980-ban került sor a reszortmegállapodások aláírására.³⁰⁰ A vizsgálati szervek vezetői rendszeresen munkamegbeszéléseket folytattak, ahol megvitatták az éppen aktuális problémákat, és közösen értékelték az elmúlt időszak teljesítményét. Az évek során szoros munkakapcsolat alakult ki a két állam vizsgálati szervei között. A keletnémetek nagyra tartották a magyar hatóságok közreműködését a szökést megkísérlők visszatoloncolásában. Teljesítményük elismeréseképpen ezért kitüntetésre terjesztették fel a magyar Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának munkatársait. Az 1968-as kitüntetési javaslatban az osztályvezetőt a „Fegyverbarátság Érem” ezüst, négy munkatársát ugyanezen érem bronz fokozatára, három kollégát a „Nemzeti Néphadsereg Érdemérem” ezüst és bronz fokozatára, négy személyt pedig a „Példás Határszolgálatért Érem”-re terjesztettek elő. Tizenhét személy igyekezetét ajándéktárggyal, Wéber Gyula osztályvezető-helyettesét jutalomudulással honorálták. Az 1987-es javaslat a BM III/1. (Vizsgálati) Osztályának tizenegy munkatársát, köztük az osztályvezetőt, Wéber Gyulát terjesztette fel kitüntetésre.³⁰¹

A Stasi magyarországi operatív csoportjának főhadiszállását Budapesten, illetve a siófoki rendőrkapitányság épületének legfelső szintjén rendezték be. Budapesten a magyar társszervek segítségével egy ikerház felső szintjét bérelték ki, ahol öt munkaszoba állt a rendelkezésükre. Az operatív anyagokat, a nagyobb pénzüsségeket és

a szolgálati útleveleket az NDK budapesti nagykövetségén, a biztonsági tiszt munkaszobájában tartották. Rajta kívül a konzuli ügyeket intéző munkatársakkal álltak munkakapcsolatban. Az egész évben Budapesten tartózkodó munkatársak számára a magyar IBUSZ- és Cooptourist-irodák közvetítésével béreltek lakást, többnyire bútorozatlan állapotban. A lakások felszereléséről a Stasi VI. Főosztályának gazdasági részlege gondoskodott: a bútorokat és más háztartási kellékeket teherautón, illetve légi úton szállította az országba. Budapesten három, Pécsen egy konspiratív lakás felett rendelkeztek. A szezonális bevetésre érkező munkatársak számára a Somogy és Veszprém megyei társszervek közvetítésével béreltek ingatlanokat, amelyek nem csupán lakóhelyként, de találkozási lakásokként is szolgáltak. 1987-ben Veszprém megyében két ilyen lakást használhattak. A magyarországi operatív csoport az 1973-ban felvett leltár szerint 3 hagyományos és 1 félautomata fényképezőgéppel, 2 vakuval, 7 teleobjektívvel, 13 magnóval, 2 lehallgatáshoz alkalmas eszközzel rendelkezett. Az eszközöket szétosztották a Budapesten, illetve a Balaton északi és déli partján bevetett munkatársak között. A Stasi leltárt felvevő munkatársa egyébiránt „védelmi pontokként” aposztrofálta a fenti őrhelyeket – a szóhasználat jól illusztrálja, hogy a Stasi miként gondolkodott az operatív csoportok feladatairól.³⁰² A csoport 1973-ban két, 1975-ben három, 1988-ra öt gépkocsival rendelkezett, és állandó fenntartott helye volt a Férihegyi repülőtér parkolójában.³⁰³

A Csehszlovákiában, Bulgáriában és Magyarországon működő operatív csoportokat 1985 decemberében szervezték át.³⁰⁴ Gerhard Neiber vezérőrnagy, állambiztonsági miniszterhelyettes 13 oldalas előterjesztésének megvitatását követően az értekezlet résztvevői a külföldön folytatott munka színvonalának emelése és a hatékonyabb munkavégzés érdekében az állomány összetételének módosítása mellett döntöttek. Az elhatározás szerint a politikai-operatív munka magasabb minőségének biztosítása, illetve a társszervekkel

való együttműködés kiszélesítése érdekében a VI. Főosztály munkatársai mellé ettől kezdve a II. Főosztály (Kémelhárítás) 10. Osztályának (NDK-külképviseltek és operatív csoportok biztosítása a baráti országokban) állományából is delegáltak egy-egy munkatársat. A II/10. Osztály négy szakcsoportra és két operatív csoportra tagolódott. A Csehszlovákiában, Bulgáriában és Magyarországon működő operatív csoportok biztosításával a 2. szakcsoport foglalkozott. Szintén hozzájuk tartozott a felsorolt országok NDK-beli külképviselteinek biztosítása.³⁰⁵ A kémelhárító tisztek 1986. szeptember 1-től foglalták el helyüket a budapesti, a prágai és a szófiai operatív csoportban. Noha az eredeti felvetés Budapestre két kémelhárító tiszt kihelyezését irányozta elő, a II/10. Osztály állományából végül csak egy fő, Herbert Heckerodt alezredes csatlakozott a budapesti csoporthoz.³⁰⁶ A kémelhárító tisztek beosztásukból kifolyólag kettős alárendeltségben álltak. Szervezetileg a VI. Főosztály helyi operatív csoportjának állományába tartoztak, ám munkájukról a II/10. Osztály vezetőjének kellett számot adniuk. Feladataik közé tartozott a „kölcsonös bizalmon alapuló szoros együttműködés kialakítása” a társszervek kémelhárító osztályain dolgozó kollégákkal. Önálló ügynökhálózat kiépítésével és vezetésével is megbízták őket, amihez a potenciális ügynökök felkutatása és beszerzése is hozzátartozott, emellett kémelhárító munkát végeztek az adott országban tartózkodó keletnémet polgárok körében. Az operatív csoportok átszervezésére vonatkozó elképzelések között a Központi Koordináló Csoport munkatársainak bevonása is felmerült, ám Magyarország esetében erre végül nem került sor.³⁰⁷

Az 1980-as évek második felére nyolcfősre duzzadt csoport Budapesten működő tagjai egész évben a magyar fővárosban tartózkodtak, a Siófokra, Balatonfüredre és Keszthelyre kihelyezett munkatársak a májustól októberig terjedő időszakot töltötték kijelölt állomáshe-lyükön.³⁰⁸ Az operatív csoport összetételéről a Stasi X. (Nemzetközi)

Főosztályának vezetője, Damm vezérőrnagy előre értesítette magyar kollégáját.

Név	Beosztás	Székhely
Baldauf, Holger őrnagy ³¹⁰	az operatív csoport vezetője	Budapest
Stölzner, Rolf őrnagy	az operatív csoport vezetőhelyettese	Siófok
Langner, Peter százados	munkatárs	Budapest
Rommel, Bernd főhadnagy	munkatárs	Budapest
Langner, Gabriele főhadnagy	munkatárs	Budapest
Reschke, Klaus őrnagy	munkatárs	Balatonfüred
Rothe, Peter százados	munkatárs	Keszthely
Geissler, Helga	titkárnő	Budapest

9. táblázat: Az operatív csoport összetétele az 1986-os szezonban

A Balaton környékére kihelyezett három munkatárs és a titkárnő május 13-tól szeptember 20-ig tartózkodott Magyarországon. Amint az azonos családnév mutatja, egy házaspár ezúttal is helyet kapott a csoportban. A házaspárok külszolgálatra való közös kihelyezése a Stasi bevett gyakorlatának számított. Amikor a Langner házaspár kiküldetése 1989-ben lejárt, egy másik házaspár, Manfred Neumann őrnagy és felesége, Sabine Neumann főtörzsőrmester váltották őket. A csoport egész évben Budapesten tartózkodó tagjainak kiküldetése meghatározott időre, általában három-négy évre szólt, a megbíztatás lejártával az adott személyt másutt, azonos munkaterületen helyezték el.

Az operatív csoportok önálló költségvetési kerettel nem rendelkeztek, kiadásaik a kiküldő szervezeti egységek éves költségvetési keretében jelentek meg. Működési költségeik a Stasi VI. és II. Főosztálya között a munkatársak és a feladatok arányában oszlottak meg. Gazdálkodásukra az 1980-as évek második felére vonatkozóan különféle adatsorok állnak rendelkezésre. Az 1986-os év adatai például a ténylegesen kifizetett összegekről adnak tájékoztatást.

Dátum	Összesen	Benzin	Szállás	Ügynöknek	Találkozás, felszerelés	Repipénz
1986.01.23.	99 806,50	6 900,00	83 231,50	784,00	7570,00	1321,00
1986.05.21.	99 952,40	4 182,00	75 894,00	9692,50	10 183,90	–
1986.05.21.	299 982,90	9 940,00	281 696,00	1211,00	6860,90	275,00
1986.05.21.	99 979,00	–	98 932,00	1047,00	–	–
1986.05.21.	299 945,10	13 205,00	258 256,50	1536,00	18 383,90	8563,70
1986.06.13.	299 820,20	6900,00	267 538,00	4111,00	7498,60	13 772,60
1986.07.04.	49 865,60	714,00	42 300,00	–	6851,60	–
1986.07.04.	98 856,50	2700,00	82 688,00	6419,10	6678,00	371,40
1986.08.07.	49 986,90	8820,00	–	34 443,00	6065,90	658,00
1986.08.07.	49 999,40	5947,00	15 550,00	24 280,00	2054,40	2168,00
1986.09.02.	99 998,70	11 618,00	43 877,40	20 885,00	20 886,30	2732,00
1986.09.02.	49 998,70	15 310,00	16 543,00	3100,00	15 045,70	–
1986.09.09.	49 995,20	2300,00	–	45 431,00	2264,20	–
1986.09.09.	49 917,30	8000,00	26 985,00	2450,00	12 482,30	–
1986.09.09.	49 984,00	2800,00	23 200,00	21 240,00	2405,00	339,00
1986.10.16.	199 998,30	8260,00	165 625,00	16 200,00	9913,30	–

10. táblázat: A Stasi magyarországi operatív csoportja számára kifizetett összegek forintban számolva 1986-ban³¹⁰

Az 1987–1988-as évekre vonatkozóan az előirányzott összeg megoszlására vonatkozó adatok állnak rendelkezésre. Az operatív költségek közé sorolták az ügynökök elszállásolásával, ellátásával és utaztatásával kapcsolatos kiadásokat. A személyes kiadások rovatban szereplő tételeket két személyre számolták el; a páros bevetések egyfelől kifelé életszerűbbnek tündek, másfelől a felderítésre is jobb lehetőséget kínáltak.

Bevetés helye: Magyar NK	Stasi II. Főosztály	Stasi VI. Főosztály
Valutakeret	1 786 600	3 433 300
Operatív költségek	1 025 000	3 027 400
Bér jellegű kiadás	440 000	–
Benzinköltség	60 000	–
Útiköltség	–	43 500
Fix kiadások	216 600	362 400
Összesen	3 573 200	6 866 600
Ellenérték (keletnémet márkában)	292 800 M	562 700 M

11. táblázat: A magyarországi operatív csoport költségvetése forintban számolva 1987-ben³¹¹

Napidíj (2 személyre, 14 napra)	900 M
Utazással kapcsolatos kiadások (2 személyre)	150 M
Benzinpiénz (Csehszlovákiára)	200 M
Átutazással kapcsolatos költségek (Csehszlovákia)	120 M
Casco	40 M
Benzinpiénz (NDK-területre)	80 M
Összesen	1490 M

12. táblázat: Magyarországon működő Stasi-ügynökök kéthetes költségvetése 1986-ban keletnémet márkában számolva³¹²

A Stasi potsdami főiskoláján³¹³ működő FDJ-szervezet (Freie Deutsche Jugend)³¹⁴ által kiküldött fiatalok az ügynökök számára megállapítottapidíj felét kapták, így a fiatal párok kiutaztatását már 850 keletnémet márkából meg lehetett oldani. Ehhez jött a szállásköltség díja; magát a szállást rendszerint az operatív csoport egyik tagja foglalta le az ügynök és kísérője számára.³¹⁵

Az adatsorokban a „bérleti díjak” elnevezésű rész a szolgálati helyiségek, a lakóhelyként használt lakások, a találkozási lakások, valamint a két budapesti garázs bérleti díjával és fenntartásával kapcsolatos költségeket tartalmazta. A Stasi munkatársainak valutaellátása havi 12 600 Ft-ot tett ki. A házastársak részére 20, a gyermekek részére 15%-os illetménykiegészítést állapítottak meg. Reprezentatív kiadásokra beosztástól függően az alapilletmény 5-10-15%-át biztosították. A „jó benyomást megalapozó öltözködés” céljára a reprezentatív kötelezettségek függvényében további 1000-1500 keletnémet márkát folyósítottak. A differenciálás hasonlóképpen érintette a házastársakat is, esetükben 400-800 márkára rúgott ez az összeg.

Bevetés helye: Magyar NK	Stasi II. Főosztály	Stasi VI. Főosztály
Valutakeret	1 382 000	4 099 200*
Operatív költségek	43 900	–
Bér jellegű kiadás	104 900	–
Benzinköltség	60 000	–
Útiköltség	5900	–
Fix költségek	71 800	–
Összesen	1 608 500	4 099 200

* A VI. Főosztály tervezett költségeit az előirányzat nem bontotta le az egyes területekre.

13. táblázat: A magyarországi operatív csoport 1988-ra előirányzott költségei forintban számolva

A VI. és a II. Főosztály eszköz és bér jellegű kiadásait összegezve látható, hogy a magyarországi operatív csoport éves működési költsége irdatlan összegeket emésztett fel, ami minden valószínűség szerint nem állt arányban tevékenységük eredményével.

A Budapesten, Prágában és Szófiában működő operatív csoportok újabb átszervezésére 1989. július 14-én, a menekültügyi egyezményhez való magyar csatlakozás várható időpontját követően került sor. Mielke állambiztonsági miniszter 13/89-es számú parancsa nyomán

minden operatív csoportot a II/10. Osztály egységes irányítása alá vontak.³¹⁶ Az átszervezést az egyes baráti országokban zajló belpolitikai változásokkal, az „ellenforradalmi” és a „szocializmus ellenes erők” fokozódó tevékenységének hagyományos frázisaival indokolták. Az intézkedés gyakorlati célját abban jelölték meg, hogy az egyes területek között gördülékenyebb koordinálásra és az intézményi érdekek hatékonyabb képviselésére volt szükség. Heckerodt ezredes, a budapesti csoport kémelhárító tisztje ugyanakkor a Stasi-tisztekre jellemző sematikus gondolkodásmódtól eltérő, a valós helyzethez illő észrevételeket fűzött a tervezethez. Feljegyzésében írt a szocializmus megújulását és megváltozását érintő folyamatokról is, amelyek a tömb egyes tagországaiban eltérő módon érvényesültek. A baráti országokban működő ellenzéki körök felderítése helyett azok keletnémet kapcsolatainak felfedezésére helyezte a hangsúlyt, ami véleménye szerint a társszervekkel való együttműködés szempontjából volt lényeges. Az ezredes emellett feltűnően éles hangú kirohánást intézett a túlzott mértékű adminisztráció ellen. Hangsúlyozta, hogy az operatív csoport munkáját nem a jelentések száma, hanem az elvégzett munka minősíti.³¹⁷

A II. Főosztály vezetője, Günter Kratsch ezredes tervezetében nagy hangsúlyt kapott a baráti országok biztonsági szerveivel való további együttműködés igénye. Egyértelműen leszögezte, hogy ezeket a munkakapcsolatokat még a fogadó ország hatalmi struktúrájában bekövetkező esetleges változások esetén is fenn akarják tartani. Ugyanakkor megszigorították az operatív csoport ügyeinek adminisztrációjára vonatkozó előírásokat. Helyben csak az aktuális operatív akciók dokumentációjának tárolását engedélyezték, és elrendelték a lezárt és iktatószámmal ellátott akták hazaszállítását. A parancs végrehajtására kiadott utasítás elrendelte az operatív csoportok VI. Főosztályhoz tartozó káderállományának 1989. október 30-ig végrehajtandó felülvizsgálatát, és intézkedett, hogy azt a II/10. Osztály vegye át.³¹⁸

A „Balaton-brigád”

Mint azt az előző fejezetekben láthattuk, a hatvanas évek közepétől folyamatosan növekvő turistaforgalommal arányosan nőtt az NDK-ból magyar területen át távozni szándékozók létszáma is. A szocialista országokba utazó és a szökés szándékával gyanúsítható keletnémet állampolgárok külhoni ellenőrzését Mielke állambiztonsági miniszter 1964. május 6-án kiadott 373/64. sz. parancsának 4. pontja előlegezte meg, amely jobb megoldás híján a kiutazók külhoni ellenőrzését helyezte ki látásba.³¹⁹ A szabadságukat baráti országokban töltő keletnémet turisták tényleges megfigyeléséről aztán a „szervezett emberkereskedelem” leküzdéséről szóló, 1966. május 10-én kiadott 9/66. számú parancs rendelkezett.³²⁰

Ezt követően az utazási irodák által szervezett társas utak résztvevőit szoros felügyelet alá vonták. Az utaskísérők és az idegenvezetők munkakörének szerves része volt, hogy kiszűrjék a gyanús viselkedést mutató nyaralóvendégeket. Az első ízben kiküldött idegenvezetők számára tanfolyamokat indítottak, ahol felkészítették őket a turizmus ellenőrzésével kapcsolatos feladataikra. A tanfolyamokat tavasszal, Berlinben tartották.³²¹ A tanfolyamok tanúsága szerint a turistaként vagy idegenvezetőként érkező operatív munkatársaknak az alábbi területekre kellett figyelmet szentelniük:

- A nyugatnémet, nyugat-berlini és más kapitalista országokból érkező polgárok negatív befolyása esetén a politikai-ideológiai diverzió hatásának értékelése: melyek azok a célirányos témák, amelyek az általuk folytatott beszélgetésben visszatérően megjelennek?
- Mely keletnémet turisták mutatnak különös érdeklődést olyan adatok vagy objektumok iránt, amelyek az imperialista titkoszolgálatok és a népellenes szervezetek ellen különös védelmet élveznek?

- Mely keletnémet turisták tartanak kapcsolatot vagy társalognak nyugatnémet, nyugat-berlini, illetve más nem szocialista országokból érkező személyekkel? Milyen a kapcsolat jellege: előre megszervezett vagy véletlenszerű?
- Mely keletnémet turisták keresik fel a nyugati külképviseleteket, nagykövetségeket, konzulátusokat és kereskedelmi kirendeltségeket, illetve próbálnak meg azok alkalmazottaival kapcsolatot létesíteni?
- Mely keletnémet turisták foglalkoznak a gondolattal, illetve tesznek előkészületeket arra, hogy az NDK-t az adott vendéglátó ország területén keresztül elhagyják? Amennyiben intő jelet észlelnek, haladéktalanul értesítsék az utazási iroda képviselőjét és az idegenvezetőt!
- Mely turisták különülnek el a csoporttól, és ezt mi okból teszik?
- Az adott vendéglátó országban milyen körülmények segítik elő az NDK jogellenes elhagyását?
- Kik azok a turisták, akik túlzottan költekeznek?
- Kik azok a turisták, akiknél az NDK-t lejáratozó vagy kompromittáló magatartás észlelhető?
- A nyugatnémet, nyugat-berlini illetve nem szocialista országok utazási irodáinak képviselőire vonatkozó adatok gyűjtése.
- Nyugatnémet, nyugat-berlini és nem szocialista országokból érkező polgárokkal való kapcsolatépítés, amennyiben azt operatív szempontok indokolják.
- Az útról írott jelentésben azon útítársak megnevezése, akikkel kapcsolatban a felsorolt szempontokkal kapcsolatos információ jutott tudomásukra.
- A feladatok célirányos, differenciált elosztása azon megbízható ügynökök között, akik megfelelő képzettséggel, adott esetben valamilyen speciális ismerettel rendelkeznek (pl. fotós, újságíró, építész stb.)³²²

Az idegenvezetők és az utaskísérők mellett a Stasi beépített emberei is közreműködtek útítársaik ellenőrzésben.³²³ Az utazások biztosításáért felelős XX/5. Osztály (az 1970-es átszervezést követően: VI. Főosztály) minden turistacsoportban megbízottakat helyezett el, akiknek az volt a feladatuk, hogy figyelemmel kísérjék útítársaikat, és jelentsék, ha gyanús momentumokat észlelnek.³²⁴ 1970 nyarán például 556 turistacsoporttal 84 állambiztonsági főmunkatárs és 234 nem hivatalos munkatárs, azaz ügynök kelt útra.³²⁵ A szocialista országba induló keletnémet turistákat kísérő „árnyék-hadsereg” létszáma 1972-ben már 706 főre emelkedett. Összetételükre és bevetésük helyére vonatkozóan részletes adatok is fennmaradtak.

	Bulgária	Magyarország	Csehszlovákia	Összesen
Operatív munkatárs	6	4	6	16
Titkárnő	2	1	2	5
Külön feladattal megbízott tiszt	2	1	-	3
Az utazási iroda apparátusába tartozó ügynök	27	4	5	36
Külön feladattal megbízott nem hivatalos munkatárs	30	17	14	61
Biztonságért felelős nem hivatalos munkatárs/Társadalmi kapcsolat a turistacsoportokban és az egyéni utaztatás terén	260	66	1	327
Stasi munkatársai a turistacsoportokban	133	74	1	208
Tartalékos káderek a Stasi főiskolájának hallgatói köréből	17	8	6	31
Más intézmények ügynökei	4	-	15	19
Összesen	481	175	50	706

14. táblázat: A Stasi Bulgáriában, Magyarországon és Csehszlovákiában bevetett hivatalos és nem hivatalos munkatársai 1972-ben³²⁶

A Magyarországra irányuló keletnémet idegenforgalmat ugyanakkor az egyénileg szervezett utazások magas száma jellemezte. Ezek az utazók kiestek a hatóságok látóköréből, ezért az operatív csoporto-

kat – a magyar szervek hozzájárulásával – ún. megfigyelő brigádokkal erősítették meg. Bulgáriában az 1966-os, Magyarországon a 1967-es szezontól került sor a megfigyelő brigádok tényleges bevetésére.³²⁷ Egy 1967-es jelentés a következőkben foglalta össze a magyarországi megfigyelő brigád működésének kezdeti tapasztalatait:

1. A bevetések eredménye alátámasztotta a nem hivatalos munkatársak bevonásának létjogosultságát, ezért minél több, az állambiztonsági munka terén képzett ügynök bevonására van szükség.
2. A nem hivatalos munkatársak által kialakított kapcsolatokat jobban ki lehetne használni, ha a kontaktusok felvétele célszerű kiválasztással történne.
3. A nyugatnémet sajtó és televízió az osztrák–magyar határra telepített technikai eszközök részleges felszámolásáról tudósított.³²⁸ A beszámoló nyomán az a vélekedés alakult ki, hogy az NDK illegális elhagyása magyar területen keresztül nagyobb rizikó vállalása nélkül is lehetséges. A magyar biztonsági szervek ezzel kapcsolatban azt javasolták, hogy az agitáció eszközével, úgymint a határsértéssel kapcsolatos perekről írott cikkekkel kellene a téves híresztelést megcáfolni.
4. A Nyugat-Berlinnel és Nyugat-Németországgal kapcsolatos operatív munka javítására a magyar elvtársaktól is azt kérték, hogy az 1967-es szezonban ők is emeljék meg egy fővel a Balatonnál bevetett operatív munkatársak számát. Ezt a javaslatot a magyar elvtársak elfogadták.
5. Mivel a Balatonnál sok figyelemre számot tartó dolog adódott, a magyar hatóságok hozzájárulását kérték a Stasi VIII. Főosztályának (Megfigyelés, nyomozás) állományából összeállított megfigyelő brigádok működéséhez.³²⁹

A Stasi különféle szervezeti egységei az általuk aktuálisan feldolgozott ügyekben, az előzetes nyomozás terén vették igénybe a megfigyelésre szakosodott VIII. Főosztály szolgáltatásait. A határon átmenő forga-

lomban részt vevő személyek megfigyelését a főosztályon belül a 7. (az 1972-es átszervezést követően a 3.) Osztály végezte, a magyarországi megfigyelőbrigád törzse tehát 1972-ig a VIII/7., a későbbiek során a VIII/3. Osztály állományából került ki. Eleinte főállású nem hivatalos munkatársként (Hauptamtliche Inoffizielle Mitarbeiter) foglalkoztatták őket, majd az átszervezést követően az osztály káderállományát a szigorúan titkos megfigyelést folytató főállású munkatárs kategóriájába (Unbekannter Mitarbeiter) sorolták át.³³⁰ A csoportok tagjai turistáknak adták ki magukat, és egyénileg, többnyire repülővel vagy autóval, sokszor kempingfelszereléssel utaztak be az országba. Szállásukról az operatív csoport gondoskodott.³³¹

1972 márciusában a VI. Főosztály Budapesten tárgyaló vezetője, Heinz Fiedler ezredes a hazánkban tartózkodó operatív csoport, valamint a megfigyelő hálózat további megerősítését javasolta, amit a magyar fél nem ellenzett.³³² Az „árnyékhadsereget” a nyári szezonban, az idegenforgalmi centrumok környékén vetették be. Az operatív személyi ellenőrzés főként külső figyelmet takart, amelynek során a szökéssel gyanúsított személyek mozgását, tevékenységét és kapcsolatrendszerét követték nyomon. Fontos esetekben az ügynökök azt is feladatuk kapták, hogy nyaralóvendégnek álcázva magukat ismerkedjenek meg a célszeméllyel, és „kötetlen baráti együttlétek” során férközzenek a bizalmába. A megfigyelést folytató munkatársakat igyekeztek a társadalom különféle csoportjaiból beszervezni, hogy sokrétű ellenőrzésre nyíljon lehetőségük.

Baldauf őrnagy, a magyarországi operatív csoport vezetője 1983-ban írott disszertációjában funkcionális szempontok szerint, az ügynök pozíciójából adódó operatív lehetőségek alapján csoportosította a magyarországi megfigyelő hálózat tagjait:

1. *Az utazási irodák képviselőiként kulcsfontosságú pozícióiban elhelyezett nem hivatalos munkatársak.* Baldauf szerint ők állandó és

Főállású ügynök	23
Termelésben dolgozó személy (munkás)	31
Államapparátusban dolgozó személy	31
Gasztronómiai területen dolgozó személy	8
Egészségügyben dolgozó személy	4
Keletnémet utazási iroda alkalmazottja	1
Vezető káder a gazdaság és a műszaki értelmiség köréből	29
Zenész	1
Diák	2
Foglalkozás nélkül (valószínűleg háztartásbeli)	4
Nincs adat	7

15. táblázat: *A Magyarországon működő keletnémet ügynökhálózat társadalmi megoszlása az 1973-as szezonban*³³³

közvetlen kapcsolatban álltak a társasutak résztvevőivel és az egyéni turistákkal, akik magánszállásokon vagy kempingben foglaltak szállást. Hivatalos kapcsolatot tartottak a vendéglátóhelyekkel (szállodák, utazási irodák, szobakiadás), valamint az állami intézményekkel (rendőrség, idegenrendészet, a helyi önkormányzatok idegenforgalomért felelős csoportjai) és az NDK magyar nagykövetségével. A képviselőknek módjukban állt, hogy a feladatuk elvégzésével kapcsolatban más országrészeket is felkeressenek.

2. *Tartósan vagy hosszabb ideig Magyarországon élő nem hivatalos munkatársak,* azaz olyan keletnémet állampolgárok, akik családi helyzetük vagy munkaviszonyuk – pl. házasságkötés, magyarországi üzemekben, intézményekben kapott állás, továbbtanulás – révén kerültek az országba. Mivel jól ismerték a nyelvet, a helyet és a magyar mentalitást, különösen jó kapcsolatteremtési lehetőséggel rendelkeztek.
3. *Szezonálisan foglalkoztatott ügynökök.* Az őrnagy a Szent István körúti Berlin Étteremben foglalkoztatott keletnémet felszolgálókat, illetve az állambiztonság kötelékébe állított művészeket sorolta ide. Egy ama-

tör fényképész például, aki odahaza az akt- és természetfotó műfajában ért el sikereket, magyarországi bevetése során az operatív megfigyelések fotográfiai dokumentálását kapta feladatául. Az 1984 májusában beszervezett művész szóbeli jelentései meglehetősen szűkre szabottak voltak, és leginkább a kempingek mellékhelyiségeinek falaira mázolt NDK-ellenes falfirkák rögzítésében merültek ki. Sommás jelentéseinél sokkal többre tartották a hárs-hegyi, a római-parti és a Balatonfenyves környéki kempingekben készített felvételeit, amelyek nyomán egyértelműen be lehetett azonosítani a rajtuk szereplő személyeket.³³⁴

4. *Kapitalista társadalmi berendezkedésű, főként németajkú országokból rendszeresen Magyarországra látogató személyek*, vagyis a Nyugatra, főként az NSZK-ba átdobott, illetve onnan beszervezett Stasi-ügynökök.
5. *A Stasi más egységeitől egy-egy bevetés erejéig, két-három hétre átirányított ügynökök*. Ők már tapasztalatokkal rendelkeztek az operatív munka terén, ezért főként az illegális határsértés előkészületével gyanúsítható személyek azonosítását bízták rájuk.
6. *A Stasi VI. Főosztály ifjúsági részlegének keretében együttműködő nem hivatalos munkatársak*. A Stasi potsdami főiskolájában működő FDJ-szervezet ajánlásával három hétre, párosával érkeztek. Bevetésük során ötvözni tudták a kellemest a haszonnal: nyaralás közben, idilli környezetben figyelték meg honfitársaikat.
7. *A testület azon tagjai, akik maguk is szabadságukat töltötték*. A Stasi munkatársainak előre be kellett jelenteniük külföldre tervezett utazásukat. A VI. Főosztály erről kimutatást vezetett, és figyelmeztette a kollégákat, hogy a Stasi-alkalmazottól elvárható „csekista éberségről” magyarországi nyaralásuk során se feledkezzenek meg.³³⁵

Az operatív csoport vezetőjének fenti áttekintéséből kitűnik, hogy a Stasi magyarországi ügynökhálózatát két fő részre lehet szétválasztani. A kisebbik részt a folyamatosan Magyarországon tartózkodó ügynökök

adták, míg a turistaszезon idején bevetett ügynökhálózat lényegesen nagyobb létszámú és összetettebb volt. A huzamosabb időre Magyarországra telepített ügynökök létszámát illetően még sok a bizonytalanság, az erre vonatkozó források ugyanis meglehetősen ellentmondásos adatokkal szolgálnak. Egy nyolcvanas évek végére vonatkozó, interneten is hozzáférhető statisztika az alábbi adatokat közli:

	Biztonságért felelős nem hivatalos munkatárs	Konspiratív és tállkozási lakások biztosításáért felelős munkatárs	Társadalmi kapcsolat	Összesen
1987. július 31.	22	1	1	24
1987. december 31.	17	1	1	19
1988. június 30.	19	1	1	21
1988. november 30.	19	1	1	21
1989. május 30.	22	1	1	24

16. táblázat: Magyarországon foglalkoztatott Stasi-ügynökhálózat 1987–1989 között³³⁶

A táblázat adataiból látható, hogy a Magyarországon működő ügynökhálózat tagjai túlnyomórészt nem hivatalos munkatársként, vagyis munkaterületükből adódóan működtek együtt a keletnémet állambiztonsággal. Kelet-Berlinben arra törekedtek, hogy az utazásszervezés kulcspozícióiba – például az utazási irodák helyi képviseteibe – helyezzék el a megbízható munkatársakat, akiknek feladatköréhez hozzátartozott, hogy folyamatos kapcsolatot tartsanak a Stasi helyi összekötőjével, illetve az operatív csoporttal.³³⁷

Az ügynökök létszámának emelkedése miatt idővel szükségesnek mutatkozott az ügynökhálózat strukturálása. A bolgár tengerparton tesztelt ún. „Neszebár-szisztémát” követték, vagyis az utazási iroda képviselőit közvetlenül a nyaralóhelyekre telepítették.³³⁸ A telepített képviselőkől hálózatot hoztak létre, amelynek irányítását egy veze-

tő beosztású nem hivatalos munkatársra (Inoffizieller Mitarbeiter zur Führung anderer IM und GMS – röviden FIM)³³⁹ bízták. A modell nem elhanyagolható előnye volt, hogy legalizálta az operatív csoport által irányított ügynökhálózat működését. A vezető nem hivatalos munkatárs hálózattartói, rezidensi szerepkört töltött be: területtől és feladattól függően hozzá osztották be az ügynököket és a társadalmi kapcsolatokat. Minderre azért volt szükség, mert az operatív csoport létszáma túl kicsinek bizonyult ahhoz, hogy a kiterjedt ügynökhálózat minden egyes tagját személyesen instruálják. A vezető ügynökök feladata volt tehát, hogy a csoportjukba tartozókkal rendszeres kapcsolatot tartsanak, beszámoltassák és irányítsák őket. Személyüket nagy gonddal választották ki. A csoportokat vezetőjük fedőneve alapján tartották nyilván. Olyan idősebb munkatársak kerültek ebbe a pozícióba, akik korábban a fegyveres erőknél teljesítettek szolgálatot.

Az 1971–1981 között „Bernd Thieme” fedőnéven működő csoportot például egy Magyarországra nősült katonatiszt vezettet. A középkorú férfit tíz év katonai szolgálat után 1971-ben, meggyőződéses alapon szervezték be. Elsősorban a Balaton déli partjáról adott jelentéseket, de a Ferihegyi repülőtérén is foglalkoztatták. Az általa vezetett hálózatba főként azonos területen dolgozó munkatársak, a keletnémet utazási irodák Magyarországra telepített képviselői tartoztak. Az 1975-ös szezon kezdetén négy ügynök: „Cornelia Kummer”, „Rolf Paulsen”, „Kathrin Lüder” és „Jens Kitzing” tartozott a csoportjához. 1977-ben már nyolcan voltak. A „Klaus”, „Rudi”, „Martin”, „Gertrud Stern”, „Rolf Paulsen”, „Sandor Feher”, „Gabi Zille” és „Rosi” fedőnevű ügynökök többsége csak a nyári szezon idején tartózkodott Magyarországon, mások diákként az egész évet itt töltötték. „Bernd Thieme” legalizálása a keletnémet utazási irodán keresztül történt, ahol a szervezett turizmus felügyelete, azaz a vendégek fogadása és elhelyezése, a foglalások ellenőrzése, a reklamációk intézése volt a feladata. Az utazási irodában eleinte külső munkatársként félállásban, 1975-től főállású munkatársként foglalkoztatták. Állambiz-

tonsági megbízatása a hozzárendelt ügynökök beszámoltatására, szakmai munkája az IBUSZ-partneriroda munkatársaival és szolgáltatásaival kapcsolatos észrevételek rögzítésére terjedt ki. Az utazási irodától félállású munkatársként havi 2000 forint javadalmazást kapott, amelyet operatív munkája elismeréseképpen a Stasi magyarországi operatív csoportja havi 300 keletnémet márkával egészített ki. Annak érdekében, hogy az idegenforgalmi munkájának és az állambiztonsági teendőinek egyaránt eleget tudjon tenni, az operatív csoport egy Trabant típusú gépkocsit bocsátott a rendelkezésére. „Thieme” szorgalmasan írott jelentései korrektek és tárgyyszerűek, mentesek a hasonló dokumentumokban megszokott rosszindulatú feljelentésektől és ártó szándékú, személyeskedő kitételektől. A jelentések egyik érdekessége, hogy azt a merev, pártszerű, „vonalas” keletnémet szemléletmódot tükrözik, amely lényegesen eltért a magyar mentalitástól. 1975. november 13-án például arra hívta fel a figyelmet, hogy „a keletnémet turisták szerint a magyar idegenvezető túlságosan sokat mesélt a magyar történelem elmúlt évszázadairól, keveset szólt ellenben a magyar munkásosztály 1945 után elért eredményeiről.” Arról is beszámolt, hogy több ízben beszélgetést kezdeményezett a keletnémet utazási iroda munkatársaival, és az ott dolgozó hölgyek az aktuális politikai eseményekkel kapcsolatban teljes körű érdektelenséget, sőt tájékozatlanságot tanúsítottak. Az utazási iroda igazgatójának ezért azt javasolta, hogy rendszeres sajtószemlét kellene tartani, ám kezdeményezése sikert fülekre talált. Figyelme az utazásszervezésen túlmutató kérdésekre is kiterjedt. 1978. április 1-jén például azzal bízta meg a magyar egyetemen tanuló „Martin” fedőnevű ügynököt, nézzen utána: valóban elképzelhető-e, hogy az Egyetemi Könyvtárban lehetőség nyílik nyugati folyóiratok tanulmányozására. A Stasi munkatársainak szemében a nyugati lapok az ideológiai fellazítás veszélyes fegyverét jelentették, amelyek a magas életszínvonal bemutatásával csábító hatást fejtettek ki a keletnémet lakosságra. A magyar közkönyvtárakban elérhető nyugati sajtótermékek ellenőrzésének feladata más ügynökjelentésekben is szerepelt. „Steffen”

az 1970-es évek elején azt vizsgálta, hogy a Balaton-környéki könyvtárak állományában vajon elérhetők-e nyugati lapok és folyóiratok. Megállapítása szerint a német nyelvű sajtótermékek terén jó volt a kínálat, a nyugati lapok terén „túlságosan is”. Következő beszámolójában már azt firtatta, vajon miért nem zárnak be nyárra a balatoni könyvtárak.³⁴⁰

A „Thieme-csoport” működése kapcsán készült jelentések ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a kettős – szakmai és állambiztonsági struktúra – létrehozása számos feszültség forrását képezte. A leggyakrabban az a probléma merült fel, hogy az utazásszervezéssel kapcsolatos ügyek intézése a munkatársakat oly mértékben leterhelte, hogy mellette csak nehezen tudtak eleget tenni operatív feladataiknak. „Thieme” a szakmai hibákat és problémákat is mindig szóvá tette. Jelentésében leírta, ha a foglalások során tévedések történtek – több ízben előfordult például, hogy a keletnémet utazási iroda duplán adta ki a szálláshelyeket. Ez utóbbi miatt összetűzésbe keveredett az utazási iroda kirendeltségének „Ernst Wien” fedőnéven szervezett vezetőjével, aki a pozícióját féltetve igyekezett ellehetetleníteni „Thiemé”-t. A nézeteltérések elsimítása céljából az operatív csoport tisztje közvetített a vitás felek között. „Thiemé”-t 1980 márciusában a keletnémet idegenforgalom biztosítása terén tanúsított tízéves, eredményes munkája elismeréseképpen az NDK Nemzeti Néphadsereg Szolgálati Emlékérem bronz fokozatával tüntették ki, majd a nyugdíjkorhatár elérésére hivatkozva utasították magyarországi tevékenységének befejezésére, és felszólították, hogy térjen haza Meissenbe. A parancs ellenére „Thieme” továbbra is Magyarországon maradt, mivel sem ő, sem magyar felesége nem akart az NDK-ban élni. Hogy végül hazatért-e vagy sem, nem ismeretes, mindenesetre a Stasi 1981 tavaszát követően már nem tartotta nyilván ügynökként.³⁴¹

„Thieme” nyugdíjazásával a csoport felbomlott, a három főre apadt társaságból két, magyar egyetemeken továbbtanuló diák is befejezte tanulmányait, és hazautazott. 1982-től a helyébe „Joachim Dröse” lépett, aki korábban szintén katonatiszt volt: az NDK néphadseregében hír-

adósként szolgált. Beosztásából adódóan már korábban is együttműködött a Stasival. 26 éves szolgálati ideje leteltével őrnagyi rangban szerelt le a hadseregtől, majd politikai meggyőződésből fordult az állambiztonsági munka felé. Beszervezésére 1981 novemberében, meggyőződéses alapon került sor. Ekkor készült jellemzésében pozitívan értékelték, hogy sokéves tapasztalattal rendelkezett a konspiráció és a titoktartás terén. Első külföldi bevetésére 1982 februárjában, a Csehszlovákia nyugati vidékén fekvő gyógyfürdők körzetében került sor. Felesége „Vera Schulze” néven működött együtt az állambiztonsággal. A Stasi csehszlovákiai operatív csoportja 1982. március 8-án adta át őket a magyarországi operatív csoport számára.³⁴²

A megfigyelőbrigád legtöbb tagját a forgalmas Balaton-parti üdülőhelyeken, főként Balatonfüred, Balatonakali, Keszthely, Zámárdi, Balatonszemes és Balatonboglár térségében vetették be, ahol a kempingekben az osztrák, nyugatnémet és holland turisták is sűrűn megfordultak. A szakirodalom ezért „Balaton-brigád” néven szokta említeni őket. Noha az elnevezés kétségtávolú találat, mégis némiképpen félrevezető, mivel az ügynökök az ország más részein, a hegyvidéki üdülőhelyeken és a gyógyfürdőkben is gyakran megfordultak. A nyugat- és keletnémet közös nyaralásokra különösen odafigyeltek. Segítségképpen a magyar hatóságok a szállodák és a kempingek személyzetéből portásokat, szobalányokat szerveztek be, akik munkájukból adódóan felfigyeltek az ilyen típusú kapcsolatfelvételi kísérletekre. A siófoki Lidó Szálló „Pesti” fedőnevű ügynöke egy ilyen esetről például a következőket jelentette: „1965. augusztus 6-án 12–13 óra között megjelent egy nyugatnémet férfi a siófoki Lidó Szálló portáján, és a szállóban tartózkodó Dr. S. W. NDK-állampolgárt és fiát kereste. A főportás közölte vele, hogy a keresett személyek ebédelni vannak, mire az ismeretlen férfi utánuk ment az ebédlőbe. Közben elkerülték egymást, és Dr. S. W. a fiával együtt visszajöttek az ebédlőből. Amikor a főportás közölte velük, hogy egy férfi kereste őket a hölgy meglepett arccal kijelentette,

hogy a férje volt. Ezt követően rövid idő után visszajött a férfi és öszszetalálkoztak. Augusztus 6-án egész délután együtt voltak, és a portás elmondása szerint a férfi az éjszakát – bejelentés nélkül – a felesége szobájában töltötte. Augusztus 7-én reggel dr. W.-né kérte a főportást, hogy férje számára tetessen be egy pótágyat a szobába, hogy együtt lakhassanak. Ezt a főportás megígérte, és augusztus 7-én beköltözött a szállodába Dr. W. A. C. [...] A vízuma szerint augusztus 14-ig marad, feleségével és fiával együtt fognak eltávozni a szállodából.”³⁴³ A szállodákat rendszeres adatszolgáltatásra kötelezték. A budapesti Szabadság Szálló 1968 áprilisában jelentette, hogy a berlini Komische Opern egyik színésznője három éjszakát egy nyugatnémet kereskedővel töltött, és ezt az iratok szerint a Ferihegyi repülőtérhez tartozó Transzit Szállóban egy negyedik alkalom is követte.³⁴⁴ A budapesti Duna Intercontinental Szálló 1973 márciusában és áprilisában nyolc ilyen esetről küldött értesítést. Még azt az egyedülálló, kétgyerekes családját is feljelentettek, akinek szállásköltségét az ugyanott megszálló nyugatnémet házaspár fedezte. A Flamenco Szállóból küldött jelentések szerint 1986. május–június hónapjaiban összesen huszonegy keletnémet turista lakott együtt kapitalista országokból érkezett állampolgárokkal. A listát itt is a nyugatnémetek vezették, de osztrák és japán is akadt közöttük.³⁴⁵

A magánszállásokon már nehezebb volt a közösen szervezett nyaralásokat nyomon követni, mert a Német Szövetségi Köztársaságból a szállásfoglalást általában nyugatnémet utazási irodákon keresztül intézték. A Somogy és Veszprém megyei állambiztonsági alosztályok mindenesetre nyilvántartották azokat a nyugati utazási irodákat, amelyek a Balaton partjára utaztattak vendégeket, és az ezzel kapcsolatos értesüléseket a keletnémet partnerekkel is megosztották.³⁴⁶ A magánúton szervezett utak esetében olykor a levéllenőrzés révén derült fény a közösen tervezett nyaralásokra.³⁴⁷ Kemény diónak bizonyult a kempingek ellenőrzése, hiszen a mintegy 70 Balaton-parti kemping vegyes vendégkörrel rendelkezett. A Somogy Megyei Rendőr-főkapitányság

Keletnémet nyaraló egy magyar kempingben 1968 nyarán.

III./II. alosztálya által beszerezett „Balaton” fedőnevű ügynök az alsóbélatelepi Napsugár nyaralótelep gondnokságán dolgozott: őt bízták meg az NSZK–NDK „találkozók” és a kempingben megszálló keleti és nyugati állampolgárok érintkezésének megfigyelésével. Az ügynök semmitmondó jelentései arról tanúskodnak, hogy hiábavaló és felesleges vállalkozás volt a különböző országokból érkező németajkú vendégek kapcsolattartásának regisztrálása. Az 1971–1973 között adott jelentések csupán a Németország nyugati feléből érkezők bejelentőlapján szereplő név- és lacímadatakról tájékoztatnak. Az ügynöknek a három szezon alatt alig néhány alkalommal sikerült kelet- és nyugatnémet családok közös üdüléséről számot adnia, amit a kemping munkatársa a nyugati vendégek alacsony számával magyarázott. Legérdekesebb jelentése egy idősebb nyugatnémet vendéggel folytatott beszélgetéséről számol be. Az 1973 tavaszán családjával együtt üdülő férfi először járt Magyarországon. Elmondása szerint igen kedvező benyomást tettek rá a helyi viszonyok, életforma és életszínvonal tekintetében egész más

tapasztalt, mint amire a szocialista rendszerről hallottak alapján számított. A látottak olyannyira megnyerték a tetszését, hogy rokonszenve kifejezésül még azt is elhatározta, hogy hazatérve belép az ún. Veteránok Háborúellenes Társaságába. Elmondása szerint azért nem a kommunista párt mellett döntött, mert 59 évesen már túl öregnek tartotta magát ahhoz, hogy ott kezdő párttag legyen, emellett attól is tartott, hogy esetleg hátránya származik belőle. Az informátor munkadossziájából amúgy egyértelműen kitűnik, hogy „Balaton” nem igazán lelkesedett az állambiztonsági munka iránt. Értékelhető jelentést szinte alig adott, és különféle indokokra hivatkozva próbált kibújni a tartótisztjével való találkozások elől. Felettesei emiatt tartótisztjét dorongolták le. „Sokkal következetesebben kell a hálózattal foglalkozni. Miről fog ez a télen jelenteni, ha most sincs semmije?” – olvasható a jelentés végére írott jegyzetben. Ugyanakkor a tartótiszt józan belátását dicséri, hogy amikor a két együtt vakációzó házaspár nőtagjairól kiderült, testvérek, úgy döntött, hogy az eset külön intézkedést nem igényel. Megfigyeléseinek sovány eredményét mindenesetre továbbították a Stasi részére.³⁴⁸

A Stasi által kiküldött megfigyelőbrigád ennél lényegesen aktívabbnak bizonyult a német–német találkozások regisztrálása terén. A „Balaton-brigád” 1970 nyarán 541 szervezett, és 162 spontánul szövődő találkozást jegyzett fel, operatív figyelmet 1551 turista ellen indítottak.³⁴⁹ Az 1972-es jelentés szerint az adott év nyári szezonjában az előző évéhez képest 40%-kal emelkedett a nyugatnémet részről kezdeményezett kapcsolatteremtési kísérletek száma. 1973-ban a két német állam közötti alapszerződés megkötése új irányt adott a beszélgetéseknek, amelyek középpontjába immár a német összetartozás került.³⁵⁰ Egy balatonfüredi hotelben például valaki az NSZK keleti politikáját népszerűsítő prospectusokat helyezett ki, amelyek a két német állam közötti kapcsolatok fejlődését taglalták.³⁵¹

Az operatív személyi ellenőrzések egy külön – első pillantásra meglepő – célcsoportját alkották a keletnémet társadalom elitjéhez tartozó,

fontos állami, társadalmi vagy gazdasági funkciót betöltő ún. „titokhordozók”. Az 1981-ben kötött magyar–keletnémet együttműködési szerződés ide vonatkozó bekezdése szerint az állambiztonsági szervek kicserélték „az NDK-beli, illetve a MNK-beli állampolgárok által a kapitalista államok képviselőivel vagy polgáraival fenntartott gyanús kapcsolatokról szóló információkat.”³⁵² A „titokhordozók” személyi ellenőrzése során elsősorban a fegyveres testületekhez és a rendvédelmi szervekhez, vagyis az NDK belügyminisztériumához, néphadseregéhez, népi rendőrségéhez, esetleg éppen a Stasihoz tartozó munkatársak nyugatnémet kapcsolatrendszerét térképezték fel. Emellett a keletnémet népgazdaság kulcspozícióiban dolgozó vezető beosztású állami alkalmazottakat, például különböző stratégiai fontosságú beruházásokon dolgozókat is ellenőrzés alá vontak. Akik ugyanis meg akarták vetni a lábukat a keletnémet társadalom elitjében, száz százalékgig rendszerhű felfogásuk bizonyítása mellett a Nyugaton élő rokonokkal sem tarthattak kapcsolatot. Mivel a „titokhordozók” az átlagos keletnémet állampolgárnál lényegesen több ismerettel rendelkeztek a rendszer működéséről, nyugati kapcsolataik esetén még a szokásosnál is nagyobb elővigyázatossággal próbálták eltüntetni a nyomokat. Megérkezésükkor eltávolították a rendszámtáblát és az országjelzést,³⁵³ majd a rendszámuktól megfosztott gépkocsikat garázsokban, hátsó udvarokban, vagy bokrok közé tolatva helyezték el. Az 1980-as évek derekától, amikor a keletnémet társadalomban és a politikai vezetésben tapasztalható problémák már a rendszer kedvezményezettjei számára is nyilvánvalóvá váltak, különösen megszorodtak az elit réteg tagjai körében végrehajtott személyi ellenőrzések.³⁵⁴

A nem hivatalos munkatársak baráti országokban való bevetésének megvolt a maga rituáléja. Olyan embereket küldtek ki, akik előzőleg már bizonyítottak, azaz külföldi bevetésüket megelőzően már hosszú időn keresztül, megbízhatóan együttműködtek a Stsival. A külszolgálatot általában Csehszlovákiában kezdték meg, és bizonyos idő eltelté-

vel került sor a magyarországi vagy bulgáriai áthelyezésre. A külföldi bevetés egyben a korábbi együttműködés során nyújtott teljesítmény elismerését jelentette. Bevetésüket megelőzően tartótisztjuk foglalkoztatási tervet állított össze számukra. A foglalkoztatási terv felsorolta mindazokat a területeket, amelyekkel kapcsolatban az ügynöknek írásos jelentést kellett adnia. Az 1980–1986 között Lengyelországban és Csehszlovákiában dolgozó, majd 1986 júniusától Magyarországra helyezett „Horst Schwalbe” fedőnevű ügynök számára például tartótisztje, Peter Langner, a budapesti operatív csoport helyettes vezetője a következő foglalkoztatási tervet állította össze:

- ellenőrzési és felülvizsgálati részfeladatok végrehajtása;
- operatív szempontból fontos személyekkel és ügyekkel kapcsolatos információk feldolgozása;
- a nem szocialista országokból való turistákkal való kapcsolatteremtés és kapcsolattartás felderítése;
- a politikai és ideológiai diverzió jelenségei;
- a vendéglátó ország állampolgáraival kapcsolatos operatív információk szerzése;
- a magyar politikai viszonyokra vonatkozó információk gyűjtése;
- aktuális nemzeti és politikai események, nagyobb szabású rendezvények megfigyelése.³⁵⁵

Az ügynökök részére kidolgozott foglalkoztatási tervek persze nem sokban különböztek egymástól, hiszen a lényegét tekintve mindegyikük a fenti megbízatást kapta. A nem hivatalos munkatársak és társadalmi kapcsolatok munkájának támogatására a Stasi II/10. (Kémelhárító) Osztálya kérdőíveket állított össze, amelyek összefoglalták a leglényegesebb szempontokat. Figyelemmel kísérték a nyugati média jelenlétét és a nyugati sajtótermékek hozzáférhetőségét, felhívták a figyelmet a nyugati fiatalokkal és az egykori keletnémet állampolgárokkal való

barátkozás veszélyeire, a legnagyobb hangsúlyt azonban az ellenségesnek minősített nyugati személyek és csoportok azonosítására helyezték.³⁵⁶ Főként az NSZK-ból érkező szervezett ifjúsági turizmus keltette fel a figyelmüket. A több alkalommal Magyarországra látogató ifjúsági szervezetek között szakszervezeti, üzemi és felekezeti alapokon álló csoportok egyaránt előfordultak. A fiatalokból álló baráti társaságok könnyen megtalálták a hangot keleti honfitársaikkal, és előszeretettel szerveztek közös programokat. A Stasi munkatársai különösen a közösen szervezett sport- és kulturális eseményektől tartottak, amelyek a résztvevőket néhány órára a német egység illúziójával ajándékozták meg. Ilyen esemény volt például az „első össznémet labdarúgócsapat” felállítása, amely 1970 nyarán, a balatonföldvári gyepen éppen a „szovjet ifjúsági válogatottal” szemben állt ki.³⁵⁷ 1989 nyarán a nyugat-németországi bochumi egyetem megbízásából végzett szociológiai kutatás keltette fel a Stasi érdeklődését. A badacsonyi kempingben, július 4-én végzett felmérés az NDK-ban intézményes formában gyakorolt politikai nevelés formáit vizsgálta, és a kérdőív kitöltéséért fejenként 10 nyugatnémet márkát fizettek az interjúalanyoknak.³⁵⁸

A keletnémet turisták nagyobb része nem foglalt előzetesen szállást, hanem helyben vett ki szobát, vagy kempingezett.³⁵⁹ Természetesen nem véletlen, hogy a többség nem kívánt élni az utazási irodák által felkínált szállásközvetítés lehetőségével: így próbáltak esélyt adtak maguknak, hogy legalább nyaralásuk idejére kikerüljenek a keletnémet állambiztonság látóköréből. Ebből a szempontból a magyar utazási irodák sem voltak jobbak. Amikor például K. H. A. falkensteini lakos nyugatnémet barátaival közös nyaralásának megszervezése végett 1973 februárjában az IBUSZ-hoz fordult, a jelentés a személyről készült priorálás eredményével együtt már május elején a keletnémet állambiztonság vezetőjének asztalára került.³⁶⁰ Annak érdekében, hogy a Stasi munkatársaival való találkozást elkerüljék, a beutazók gyakran fiktív úti célt adtak meg. 1985 nyarán például egy fonyódi

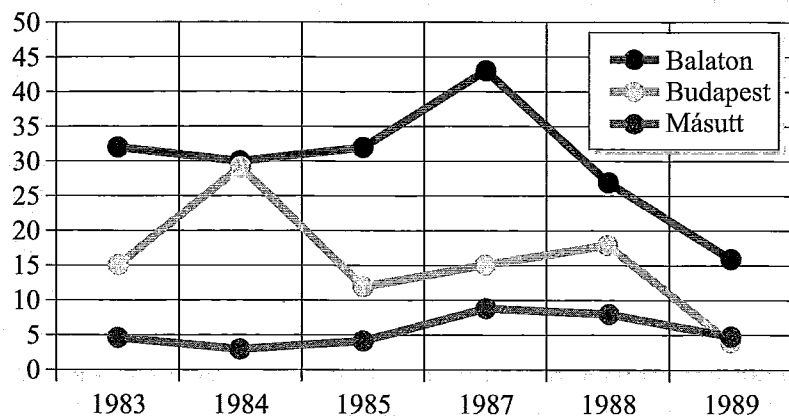
ikerházba vártak nyaralóvendégeket. A kiküldött ügynök július 20-tól augusztus 5-ig, kerekén három héten át strázsált a Turul utca 3. szám előtt; mindhiába, mert a címre várt keletnémet család csak nem akart felbukkanni. Az informátor különösen gyanúsak találta, hogy a szemmel láthatóan üresen álló nyaralóra három hétig még csak ki se tették a *Zimmer Frei* táblát.³⁶¹ Az 1986-ra tervezett ellenőrzések közül 19, a rá következő évben pedig 12 hiúsult meg ebből az okból, vagyis az ellenőrzött személyek egyszerűen nem érkeztek meg az előzetesen megjelölt helyre.³⁶² A közös nyaralások esetében hasonló volt a helyzet. Amennyiben a szállásfoglalás a nyugatnémet ismerős neve alatt történt, a velük együtt nyaraló keletnémet vendégek neve szintén nem jelent meg az utazási irodák nyilvántartásaiban. A helyben lefoglalható, *Zimmer Frei* táblával jelzett szobák szintén optimális megoldást kínáltak, mert így bármelyik balatoni településen, de az ország más részein is előzetes foglalás nélkül szálláshoz lehetett jutni. Mivel a harminc napot meg nem haladó tartózkodás esetén a szocialista országból érkező turistáknak 1960-tól már nem kellett a rendőrségen bejelentkezniük, az NDK-ból érkező egyéni turistákat a helyi rendőri szervek sem regisztrálták. Az operatív csoport vezetője, Baldauf örnagy úgy akarta megoldani a Stasi szemszögéből nehezen kezelhető helyzetet, hogy azt javasolta: a szocialista országokból érkező turistákat ismét rendőrségi bejelentkezésre kellene kötelezni.³⁶³ A buzgó örnagy elképzelése szerencsére nem valósult meg.

	1981	1982	1983	1984
Bulgária	12	14	24	28
Csehszlovákia	15	14	36	31
Magyarország	10	24	52	62
Összesen	37	52	112	121

17. táblázat: Statisztikai adatok a Magyarországon, Bulgáriában és Csehszlovákiában végrehajtott operatív személyi ellenőrzésekről, 1981–1984.³⁶⁴

Az 1980-as évek első felének adatait alapul véve a szocialista országokban működő operatív csoportok közül kétségtávol a magyarországi egység volt a legaktívabb. 1982-től a térségben végrehajtott személyi ellenőrzések közel felét Magyarországon hajtották végre. A nagy létszámú ügynökhálózat foglalkoztatásának az egyéni beutazások magas aránya volt az oka.³⁶⁵ Jóllehet az 1985-ös adatok nem állnak rendelkezésünkre, a VI. Főosztály vonatkozó jelentéséből tudjuk, hogy az adott évben 45 munkatársat irányítottak Magyarországra, és az ellenőrzések száma a szocialista országokban végrehajtott hasonló műveletek 63%-át tette ki.³⁶⁶ Ezzel arányosan a Magyarországon működő nem hivatalos munkatársak létszáma is feltűnően magas volt a régiós országok átlagához képest. A VI. Főosztály 1986-os évre adott jelentése 15 állandóan itt-tartózkodó és 43 ideiglenes, a nyári szezonban bevetett ügynökről számolt be. A II. Főosztály 1987-es jelentése szintén 15 állandó és 41 szezonális ügynök bevonásáról tesz említést.³⁶⁷ Már az 1972-es szezon értékelése során felmerült az elképzelés, hogy a határ menti turistacentrumokban is ügynököket kellene bevetni. Fiedler ezredes, a VI. Főosztály vezetője ezzel kapcsolatban Sopront, Kőszeget és Szegedet javasolta.³⁶⁸ A nyilvántartások szerint a közkedvelt hegyvidéki üdülőhelyekre (Eger, Hajdúszoboszló, Bakonybél, Pápa, Várgesztes, Borsodnádásd, Zengővárkony) szintén küldtek ügynököket. A túloldali grafikon a VI. Főosztály erre vonatkozó 1983–1989 közötti adatait összesíti. Az 1986-ra vonatkozó adatok hiányoznak, az 1989-es év adatai pedig értelemszerűen csak 1989. október 2-ig állnak rendelkezésre.

A megfigyelőbrigádok működésének hatékonysága igencsak megkérdőjelezhető volt. Több olyan eset előfordult, amikor az ellenőrzött személynek szemmel láthatólag meg sem fordult a fejében a távozás gondolata. Egy matematika–fizika szakos tanárnak például nagyon megtetszett Magyarország. Mivel már ötödjére látogatott el hozzánk, a bevett turistaútvonalakon kívül eső észak- és nyugat-magyarországi nevezetességeket is útba ejtette. A Stasi szemszögéből nézve mind-

4. grafikon: A megfigyelőbrigádok által végrehajtott személyi ellenőrzések hely szerinti megoszlása³⁶⁹

ez roppant mód gyanús volt, ezért három ügynököt, a „Kurt Breddin”, a „Gerhard Hausmann” és az „A. Dauer” fedőnevű nem hivatalos munkatársakat, valamint a „Bärbel” fedőnevű társadalmi kapcsolatot állították rá. A szoros ellenőrzés teljesen feleslegesnek bizonyult, mert a célszemély semmi jelét nem adta a disszidálás szándékának, így dossziéját 1983. november 8-án, „eredmény híján” lezárták.

Bár az egyénileg szervezett turistautak valóban lehetővé tették, hogy a keletnémet turisták ideiglenesen kikerüljenek az állambiztonsági szervek látóköréből, volt egy komoly hátulütőjük is, mégpedig az, hogy a helyben lefoglalt szállás költségeit a szűkre szabott utazási pénzkertből kellett kigazdálkodni. A növekvő infláció a Keletről érkezett turisták számára – változatlanul hagyott valutakeretük miatt – egyre szűkebb teret szabott. Ez sok esetben oda vezetett, hogy már az alapvető fogyasztási cikkek beszerzése is nehézségekbe ütközött. Az 1988-as év során már ezernél több turista fordult az NDK budapesti konzulátusához. A szokásos konzuli ügyek mellett sokan azért jöttek, mert kifutottak a pénzükből, és hazatérésükhöz kértek segítséget. Visszatérő problémát

jelentettek a kis értékű bolti lopások, amelyeknek elkövetőire pénzbüntetést, általában 800 forintot szabtak ki. Mivel ez utóbbira alapvetően csak azok vetemedtek, akik készpénzzel amúgy sem rendelkeztek, az elkövetők nyolc napig terjedő elzárásra számíthattak. Annak érdekében, hogy elkerüljék a letartóztatást, végső megoldásként szintén az NDK budapesti konzulátusához fordultak. 1988-ban 16 esetben fordult elő, hogy a külképviselet kénytelen volt pénzt kiutalni a kiszabott pénzbüntetés lerovására.³⁷⁰ A budapesti nagykövetség konzuli osztályának vezetője, Peter Krause az 1983-ban tartott szóbeli megállapodás alapján tájékoztatást kért a keletnémet állampolgárok ellen indított szabálysértési ügyekről. A Stasi VI. Főosztályának 1985 júliusából fennmaradt információs jelentése bővebben is kitért a Balaton partján elkövetett lopások problémájára. A jelentés a Siótour Utazási Iroda munkatársainak adataira hivatkozva azt javasolta, hogy fektessenek nagyobb hangsúlyt a megelőzésre. A csoportokat kísérő idegenvezetők és az utazási irodák helyi képviselői feladatuk kapták, hogy hívják fel az utasok figyelmét a hasonló jellegű bűncselekmények elkerülésére. A jelenség értékelése során az ügynök annak a véleményének adott hangot, hogy a lopást elkövetők egy része azért követte el a tettet, mert egyszerűen kifogyott a pénzből.³⁷¹ A szabálysértési eljárások jegyzőkönyvei szerint a siófoki Sió áruházból jogtalanul eltulajdonított árucikkek listáján leggyakrabban a szappan, a fehérnemű, az arcvíz, a Nescafé és az üdítőitalok szerepeltek. A Siófoki Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának Hatósági Osztályára bekísért elkövetők öszinte beismerő vallomást tettek, és még a jegyzőkönyv hivatalos megszövegezésén át is érezhető, hogy valóban szégyelltek tettüket. Védekezésüként a beváltható pénzüik alacsony összegére hivatkoztak. Kétségtelen tény, hogy a keletnémet turisták rendelkezésére álló valutakeret erősen limitált volt. Napi 30 márkának megfelelő összeget válthattak be, ami egy átlagos, kéthetes nyaralás esetében 420 márkát, vagyis hozzávetőleg 2100 forintot tett ki. A balatoni nyaralás költségeit ez az összeg még jó esetben is épphogy csak fedezte. De ha

még a szállás díját is ebből kellett előteremteniük, akkor ételre, italra és egyéb kiadásokra már alig futotta. A kihallgatás során többen elmondták, hogy a legálisan maguknál tartható pénzösszeg kiegészítésére kelet-német márkát hoztak magukkal, ám a Balaton-parti utazási irodák és kisebb bankfiókok azt nem váltották be nekik.³⁷² A legálisan beváltható devizakeret elégtelenségével persze odahaza is tisztában kellett lenniük, hiszen a Stasi-ügynököket a fenti összeg majd háromszorosával, 1490 márkának megfelelő összeggel indították útnak. Amint a „Barbara Lubinski” fedőnevű ügynök beszámolójából kiderül, többen úgy próbáltak segíteni magukon, hogy a fonyódi pulóverpiacon értékesítették otthonról hozott holmijaikat. A Balaton déli partján működő idegenvezető/ügynök felírta a piacon árulók autójának rendszámát, és azonosítás céljából a feljegyzést átadta az operatív csoport tagjának, Stölzner örnagynak.³⁷³ 1988-ban a területi tanácsigazgatáshoz tartozó szabálysértési hatóságok külföldi állampolgár ellen 433 esetben folytattak szabálysértési eljárást. Közülük 392 fő szocialista országból érkezett. Tulajdon elleni vétség elkövetése miatt csak a Balaton déli partján 139 személyre szabtak ki pénzbírságot. Többségük keletnémet állampolgár volt. A „végjáték” időszakában, 1989 augusztusában a BM Általános Közigazgatási és Közjogi Főosztálya a kis értékű lopási esetek kapcsán szintén a Külügyminisztérium állásfoglalását kérte arra vonatkozóan, hogy a különleges helyzetre való tekintettel vajon továbbra is küldjön-e értesítést az NDK nagykövetségére a szabálysértési esetekről.³⁷⁴

Problémák az együttműködésben

A két ország biztonsági szerveinek együttműködése széles spektrumot ölelt fel. A kémelhárítás, a hírszerzés és az operatív technikai eszközök fejlesztése terén folytatott kooperációban mindkét fél érdekelt volt. A keletnémet turisták szökési előkészületeinek felderítésére ez már

kevésbé volt igaz, arról nem is szólva, hogy a magyar hatóságoktól aránytalanul nagy erőfeszítéseket követelt. Jó példa erre egy a hatvanas években rendszeresen Siófokon nyaraló orvos házaspár esete. A klaszszikus „családegyesítési” ügy előzménye, hogy a kelet-németországi Hallében élő házaspár 1961. augusztus 13-án, vagyis a fal építéskor éppen egy kongresszuson vett részt Németország nyugati felén. Az aszszony hazament a fiáért, és úgy gondolta, hogy a gyerekekkel visszatérve odaát fognak letelepedni. A férfi Heidelbergben, egy rákkutató kórházban talált röntgenorvosi állást, felesége és fia viszont menthetetlenül Hallében rekedtek. A családtagok először 1965 júliusában, Siófokon látták egymást viszont, addig levélben és egy magyarországi ismerős révén tartották a kapcsolatot. Éltek a gyanúperrel, hogy levelezésük illetéktelen kezekbe kerülhet, ezért többféle biztonsági intézkedést tettek. A leveleket házilag preparált, duplán kibélelt borítékba helyezték, hogy felnyitásukat, illetve újbóli lezárásukat nehezebbé tegyék, emellett titkos kódot használtak. Az immáron nyugatnémet állampolgárságú férjre a Somogy Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. alosztálya 1966. március 14-én „Berlini” fedőnévvel nyitott dossziét. Az ügy feldolgozásának irányítását Farkas Mihály rendőr alezredes, a Somogy megyei III. (Politikai) Osztály vezetője végezte. Az ügygel kapcsolatban keletkezett feljegyzések azt jelzik, hogy a magyar hatóságok az 1960-as évek közepén még nagyon is igyekeztek megfelelni a keletnémet társ-szerv által támasztott kívánalmaknak, sőt olykor elébe is mentek azoknak: „Kérjük az elvtársakat, hogy ha vannak szempontjaik az ügynök eligazításához, azt táviratilag közölgék, s esetleg nem igénylik-e, hogy az ügynökkel operatív tiszt is utazzon ki, a közben felmerülő problémák azonnali megbeszélése érdekében.”³⁷⁵ Az ellenőrzés során a külső figyeléstől a levélellenőrzésen és a titkos kutatáson át a telefon- és szobalehallgatásig, valamint a hálózati munkáig szinte minden operatív eszközt felhasználtak. Az ügy feldolgozása során a házaspár magyarországi ismerősét, egy szülőotthon vezetőjét szintén szoros ellenőrzés

alá vonták. Noha a siófoki hotelszobában rögzített beszélgetések egyértelmű bizonyítékot szolgáltatottak a szökés szándékára, a kalandos tervezetés gyakorlati kivitelezése sokáig váratott magára. A külön töltött hosszú évek alatt a házastársak lassan eltávolodtak egymástól. Mind-egyikük a saját életét élte, gyermekük közben felnőtt, és a balatoni találkozások is mindinkább megritkultak. Az 1969-es szezon kezdetén a Somogy Megyei Rendőr-főkapitányság vezetőjének érdeklődésére a német partner azt a tájékoztatást adta, hogy sem az asszony, sem annak fia nem kértek beutazási engedélyt Magyarországra, ezért 1970 januárjában lezárták a „Berlini” fedőnevű személyi dossziét.³⁷⁶

A kölcsönös elégedettség hozzávetőleg a nyolcvanas évek elejéig tartott. A Stasi VI. Főosztályának jelentései addig mindig arról számoltak be, hogy a magyar hatóságok készségesen igyekeztek minden szükséges támogatást megadni az operatív csoport munkájához, a levelezésekben és az éves beszámolóikban pedig rendszeresen köszönetet mondtak a segítségért. Bár a IX. (Vizsgálati) Főosztály 1984-es beszámolója még mindig pozitívan nyilatkozott, a jelentésben már kirajzóldtak a két szerv munkamódszereit és mentalitását illető, hosszú évtizedek során kialakuló markáns különbségek és törésvonalak.³⁷⁷ A tetten ért határsértők kiadatása például a részletes szabályozás ellenére sem volt mindig zökkenőmentes. A keletnémet partner hol a nyugatnémet közreműködők tanúkihallgatási jegyzőkönyvét hiányolta a dokumentációból, hol a fogvatartottak elkülönítésének mellőzését nehezményezte. (Ez utóbbit az 1963-as megállapodás 3. pontja írta elő, és célja az őrizetbe vettek összebeszélésének és a bizonyítékok esetleges megsemmisítésének elkerülése volt.³⁷⁸) Különösképpen sérelmezték, ha kiderült, hogy az őrizetesekek beszélőre is lehetőséget kaptak nyugatnémet ismerőseikkel.³⁷⁹ A letartóztatott asszonyokkal és kisgyermekkel kapcsolatos bánásmód kérdése szintén nézeteltérésekhez vezetett. A szökésen ért családok esetében a magyar hatóságok gyakran bizonyos mérvű engedékenységről tettek tanúbizonyságot, a kisgyerekes anyák előzetes

letartóztatásától ugyanis legtöbbször eltekintettek. Az eljárás lefolytatásának idejére az ilyen őrizetbe vettek szállodában helyezték el, az elkövetőt figyelmeztetésben részesítették, és a vizsgálat jegyzőkönyvét megküldték a német hatóságoknak. A német fél ezzel szemben az anya letartóztatását és a gyermek nevelőotthonban való ideiglenes elhelyezését várta volna el. A magyar hatóságok különböző ürügyekre hivatkozva tértek ki a követelés elől. Ez történt 1982. augusztus 15-én is egy keletnémet családdal, amelynek tagjai a Meridián expresszen Jugoszlávia felé igyekeztek. Arra hivatkozva, hogy a gyermekek számára nem találtak gyermekotthoni férőhelyet, az asszonyt és két gyermekét átmenetileg egy kecskeméti szállóban helyezték el. Végül a Stasi repülője szállította őket haza, és a IX. (Vizsgálati) Főosztály cottbusi részlege folytatta le az eljárást ellenük.³⁸⁰ A német partnerek tiltakoztak a humánus eljárás ellen, mondván, a letartóztatottak a szállodából kapcsolatba léphettek a tettestársakkal és a budapesti NSZK-nagykövetséggel. Anyagi okokból is elleneztek a szállodai elhelyezést, mivel a hasonló esetekben felmerült szállásköltségek őket terheltek.³⁸¹ A kiadatás szabályozását a német fél 1978 májusában tűzte ismét napirendre. A szabadságvesztéssel sújtott személyek átadásával kapcsolatos eljárást ekkor már nem a keleti tömb egyes tagországaival kötött bilaterális szerződések, hanem valamennyi szövetséges országra kiterjedő multilaterális keretszerződés szerint akarták rendezni. A Stasi IX. (Vizsgálati) Főosztálya által összeállított tervezetet véleményezés céljából elsőként a Szovjetunióknak küldték meg, majd a többi baráti és szövetséges országba is eljuttatták. Aláírására azonban végül nem került sor. Az 1981. februári állapot szerint Románia teljes mértékben egyetértett a tervezet tartalmával, a Szovjetunió, Csehszlovákia és Magyarország azonban előzetes tapasztalatszerzést javasolt.³⁸²

A legmarkánsabb véleménykülönbség a szökésben közreműködő nyugatnémet tettestársak megítélésében fogalmazódott meg.³⁸³ A keletnémet partnerek felfogása szerint mindazok, akik korábban az NDK

állampolgárai voltak, és illegálisan hagyták el az országot, nyugatnémet útlevelük dacára továbbra is keletnémet polgárok maradtak, ezért kiadatásukat követelték.³⁸⁴ Az 1960-as évek első felében ritkán ugyan, de előfordult, hogy a magyar hatóságok eleget tettek ennek a kérésnek, és a szökést megkísérelő személlyel együtt annak segítőitársait is kiadták a keletnémet hatóságoknak.³⁸⁵ Ez történt például az 1960 óta az NSZK-ban élő, nyugatnémet úti okmányokkal rendelkező és a III. fejezetben már említett R. H. essenai vegyészmérnök esetében is. R. H. 1963. november 15-én NDK-ban élő menyasszonyát próbálta kiszöktetni az országból. Nyugatnémet barátnőjével utaztak be Magyarországra. Úgy tervezték, hogy menyasszonya a barátnő útlevelével lépi át a határt, a nyugatnémet asszony pedig a magyar hatóságoknál bejelenti útlevele elvesztését. A határőrök egy igazoltatás során mindhármutat őrizetbe vették. Az NDK-ban élő menyasszonyt 1964. január 8-án adták át a keletnémet hatóságoknak. A keletnémet származású, ám már nyugatnémet állampolgársággal bíró vőlegényt 1964. február 21-én szintén kiadták.³⁸⁶ A Legfőbb Ügyészség Politikai Osztályának határozata azzal indokolta a döntést, hogy a terhelt annak idején maga is jogellenesen szökött át a nyugatnémet államba. Az útlevelet biztosító B. M. ügyét az eset másik két szereplőjének ügyétől elkülönítve tárgyalták. Noha a nyomozás és az előzetes letartóztatás megszüntetéséről szóló határozatot nem mellékeltek, eleve nyugatnémet állampolgár lévén kiadatásának kérdése nem merült fel, vagyis átadásától hallgatólagosan eltekintettek.³⁸⁷

1964 júniusában egy Nyugat-Németországban, illetve Svájcban lakó ikerpár tett kísérletet egyikük Lipcsében élő menyasszonyának kiszöktetésére. A testvérpár tagjai korábban maguk is NDK-állampolgárok voltak. B.-vel, a menyasszonnyal még 1959-ben, odahaza ismerkedtek meg. 1960-ban szöktek át az NSZK-ba, ezt követően levélben tartották a lánnal a kapcsolatot. 1964 márciusában L. J. ikertestvére, U. J. svájci útlevelét használva a Lipcsei Nemzetközi Vásárra látoga-

tott, és megkérte barátnője kezét. Úgy tervezték, hogy Magyarországon át fogja kiszöktetni, majd az NSZK-ban összeházasodnak. B. 1964. június 17-én egy turistacsoporttal érkezett a Balatonhoz. Fonyódon találkozott udvarlójával és annak testvérével, majd együtt indultak a déli határ felé. A jugoszláv határon azonban a magyar határőrök feltartóztatták őket. A jogsegélyegyezményre hivatkozva B., lipcsei gyors- és gépirónő ügyét ezúttal is elkülönítették a nyugati országokból érkezettek ügyétől. Míg a keletnémet lányt a szokott módon átadták a Stasi képviselőinek, az ikerpár esetében – noha korábban maguk is keletnémet állampolgárok voltak – ezúttal nem merült fel a kiadatás kérdése. A Somogy megyei főügyész utasítására a kaposvári megyei börtönben helyezték őket előzetes letartóztatásba. Ügyüket a csurgói járásbíróság 1964. augusztus 28-án tárgyalta, és kisebb súlyú tiltott határátlépés kísérletében bűnsegédként való közreműködésben mondta ki a bűnösségüket. Az első és másodrendű vádlottakat egyenként 6400–6400 forint pénzbüntetésre ítélte, és a pénzbüntetést a vádlottaknak 1964. június 24-től a tárgyalás napjáig terjedő elzárásával kifizetettnek tekintette, csupán a 707,90 forintos perköltség megtérítésére kötelezte őket. Megállapította, hogy a vádlottak a törvény erejénél fogva az ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények terhe alól mentesültek, és rehabilitálódtak. A nyilvános tárgyaláson meghozott ítélet érdekessége, hogy hosszasan indokolta, miért minősítette „kisebb súlyú” bűncselekménynek a menyasszonyszöktetést: „A bíróság eltért a végindítványi, kisebb súlyú nélküli minősítéstől, mert a cselekmény elkövetésének házasságkötési indítéka és célja és a tényállásban hivatkozott körülmények alapján a bíróság úgy ítéli meg vádlottak cselekményét, hogy az kisebb súlyú. A bíróság a kisebb súlyminősítés akadályának nem tekintette a 402. számú büntető kollégiumi állásfoglalás II. részében foglaltakat, mert – bár B. Q. NDK-állampolgárt Magyarország végleges elhagyása szándékával akarták Jugoszláviába eljuttatni, de B. Q. nem magyar állampolgár, nem is Magyarországon lakik, így a vádlot-

tak esetére az említett állásfoglalás nem vonatkoztatható. A Btk. 203.§ 5. bekezdése nem tesz különbséget a tekintetben, hogy a cselekmény magyar állampolgár, vagy külföldi, illetve Magyarországon lakó vagy külföldön lakó követte el. Nem tartalmaz tehát ilyen korlátozást, amire figyelemmel az említett büntett tényállási szövegét nem lehet kizárólag a magyar állampolgárookra vagy a Magyarországon lakó személyekre szűkíteni és így értelmezni. Az említett állásfoglalás a bíróság megítélése szerint csupán azt az esetet tekintette oly súlyosnak, amikor magyar állampolgár és Magyarországon lakó személy kívánja engedély nélkül az ország területét elhagyni, mert érdeke fűződik ahhoz, hogy az ilyen személyek engedély nélkül ne távozhassanak, míg ugyanilyen cél és érdek nem áll fenn külföldi állampolgárokkal sem külföldön lakó személyek esetén. Ha a törvény külföldön lakó és külföldi állampolgár cselekményét nem engedte volna meg kisebb súlyú büntetné minősíteni, akkor ezt külön a törvény szövegének kellene tartalmazni. Arról sem lehet beszélni, hogy a törvény csak a Magyarországon lakó, vagy magyar állampolgárnak kívánt privilégiumot juttatni azzal, hogy kizárólag a törvényi feltételek esetén cselekményét kisebb súlyúnak és enyhébben rendeli büntetni. Az állami érdek amellet szól, hogy a magyar állampolgárok Mo. területén lakjanak, és azt véglegesen engedély nélkül ne hagyhassák el. A hivatkozott állásfoglalás, mint sok esetből levont általános következtetés általános érvényű, ami sohasem jelentette azt, hogy kivétel ne lehessen. Az életben előforduló változatos eseteket nem lehet előre felmérni, szabályozni. A bíróság ezért vette kisebb súlyú büntettnak a vádlottak cselekményét. A bíróság a büntetés kiszabásánál súlyosbító körülményt nem észlelt, míg enyhítőként értékelte a vádlottak büntetlen előéletét, megbánó beismerését, azt a körülményt, hogy a vádlottak nem voltak tisztában azzal, hogy cselekményüknek milyen súlyos következménye lesz, és U. J. II. r. vádlott betegségét. A bíróság erre figyelemmel a minősítés szerinti szabadságvesztést a Btk. 68.§ 3. bekezdése alapján – ami kétszeres enyhítést tesz lehetővé – mint szük-

ségtelent mellőzte, és a vádlottakkal szemben a Btk. 47.§ alapján pénz-főbüntetést szabott ki s a Btk. 77.§ 2. bekezdésére figyelemmel a pénz-büntetést lerovottnak nyilvánította.”³⁸⁸ Az ítélet indoklása egy irányba mutat a legfőbb ügyész 25 évvel későbbi, 1989-es állásfoglalásának tartalmával, amelyet annak alátámasztására fogalmazott meg, hogy a genfi menekültügyi egyezményhez való magyar csatlakozást követően az NDK-val kötött jogsegélyszerződések érvénytelenné váltak.

A hatvanas évek derekáról hozott példák a korabeli joggyakorlatban uralkodó kettősséget tükrözik, vagyis azt, hogy egy bűncselekmény minősítése adott esetben nemcsak jogi, hanem politikai kérdés is volt. „Az NDK illetékesei részéről több ízben elhangzott az a kíváncsi, hogy a harmadik ország állampolgárait (leginkább NSZK-állampolgárokról van szó) – hasonlóan a büntetett elkövető NDK-állampolgárokhoz – rövid úton adjuk át részükre. Erre azonban törvényeink értelmében lehetőség nincs” – szögezte le a külföldi állampolgárok által Magyarországon 1961–1972 között elkövetett bűnügyek tapasztalatait összegző jelentés szerzője 1973-ban.³⁸⁹ A Stasi IX. Főosztályának 1964 októberében kelt jelentése külön kitért rá, hogy Magyarországról csak a legritkább esetben adtak át nyugatnémet, nyugat-berlini, vagy más kapitalista országokból származó tettestársakat. A keletnémet partnerek különösen nehezményezték, hogy a vizsgálati eljárás során átadott dokumentumokból nem derült ki számukra, hogy az őrizetbe vett nyugatnémet, illetve osztrák állampolgárok ellen folytatott eljárás milyen eredménnyel zárult.³⁹⁰ Első ízben 1970-ben fordult elő, hogy két nyugatnémet tettestárs letartóztatását a magyar hatóságok nyíltan megtagadták.³⁹¹ Máskor – mint láttuk – humanitárius okokkal indokolták, hogy miért tekintettek el őrizetbe vételüktől. Egy 1978. június 23-án, a déli határon elkövetett határsértési eset kapcsán például az egyik elkövető 60%-os rokkantságára és a velük lévő kiskorú gyermekre hivatkoztak.³⁹² A keletnémet partner 1979 táján készült kimutatása évekre visszamenőleg felsorolta azokat az ügyeket, amelyekben a magyar fél az állampolgárságot az út-

levélben foglaltak alapján állapította meg, és nem vette figyelembe, hogy a szökésben segédkező nyugatnémet állampolgár korábban maga is az NDK polgára volt. Érvelésük szerint a magyaroknak el kellene dönteniük, hogy ilyen esetekben az NDK-állampolgárságra vonatkozó, szerintük legitim igényt támogatják-e, avagy engednek az NSZK „jogi természetű agressziójának”.³⁹³ Az NSZK–NDK kettős állampolgárságú személyek kiadatásával kapcsolatos 1979-es jogi irányelvek azonban egyértelműen leszögezték: „A kiadásra/átadásra vonatkozó döntésnél a Magyar Népköztársaság általános külpolitikájából kell kiindulni: figyelembe kell venni a szocialista közösség országhoz fűződő alapvető jelentőségű, szövetségi, baráti kapcsolataink mellett általános külpolitikai érdekeinket, nemzetközi jogi kötelezettségeinket, az európai enyhülés folyamatában való érdekelttségünket és a nemzetközi jogi alapelveket is. [...] Általában ki kell térni az NDK hatóságai által a büntetőeljárás átvételének magyar felajánlását szorgalmazó lépések elől.”³⁹⁴ Az állambiztonsági miniszterhelyettes, Karasz Lajos altábornagy 1982 tavaszán azzal érvelt, hogy a Magyarországra nyugatnémet útlevéllel beutazó egykori keletnémet állampolgárok őrizetbe vétele és kiadása az NDK-nak már csak azért sem lehetséges, mert a magyar törvények történeti okok folytán elismerik a kettős állampolgárságot, így ettől a felfogástól más államok polgárai esetében sem térhetnek el.³⁹⁵

Amint azt a fenti példák is mutatják, a szökést segítő tettektárs felelősségre vonásának kérdését a magyar és a keletnémet jogalkalmazás eltérően kezelte. A műszaki zárral elrekesztett és határőrökkel védett határon egyedül átkelni jóformán lehetetlen volt. A kijutás esélyét nagyban növelte, ha valaki egy nyugatnémet állampolgár támogatását vette igénybe, vagyis a szökés eleve segítőtárs közreműködését feltételezte. Rokonok, ismerősök, sokszor önkéntes segítők működtek közre a szöktetésekben. A keletnémet állam joggyakorlata a humanitárius szempontokra nem volt tekintettel, az önzetlen segítség lehetőségét számításba sem vette, a segítőtársakat eleve embercsempészeknek tekin-

tette. Mindazokban, akik a szökés megszervezésében közreműködtek – még ha közvetlen rokonok voltak is –, emberkereskedő bűnbandák tagjait látták, akik anyagi haszonszerzés céljából ajánlották fel segítségüket.³⁹⁶ A tömeges elvándorlást egyszerűbb volt embercsempészek működésével magyarázni, semmint beismerni, hogy olyan emberek kétségbeesett döntéséről van szó, akik számára nem hagytak más kiutat. Keletnémet állampolgárok menekülésében való közreműködésért Magyarországon 1961–1972 között összesen 162 nyugatnémet és 46 osztrák állampolgárt vettek őrizetbe. A Vizsgálati Osztályon tett valómások szerint a segítségnyújtók többsége nem ismerte korábban a kiszöktetendő személyeket. Az esetek negyedében szerelmi kapcsolat, szimpátia, illetve politikai nézetazonosság alapján létrejött alkalmi ismeretség motiválta őket.³⁹⁷ Az általános gyakorlat szerint a nyugati államokból érkező segítőtársakat egyszerűen kiutasították az országból.³⁹⁸ A hatályos magyar büntető törvénykönyv az embercsempészés vádját csak akkor tartotta megalapozottnak, ha az elkövető rendszeres vagyoni haszonszerzésért követte el a cselekményt, vagyis ha a szöktetést „üzletszerűen” végezte. Az üzletszerűség megállapításával kapcsolatban azonban több probléma is felvetődött. Fontos kérdés volt, hogy akkor is fennáll-e az üzletszerűség ténye, ha az elkövető a határ tiltott átlépéséhez csupán egyetlen alkalommal nyújtott segítséget, ám akkor nagyobb összegű ellenszolgáltatást fogadott el. Erre vonatkozóan precedensértékűnek bizonyult a legfelsőbb bíróság egyik döntése, amely szerint: „[...] a vádlott csupán egy alkalommal nyújtott segítséget a határ tiltott módon történő átlépésére, és – egyéb adatok hiányában – abból, hogy magas összegű ellenszolgáltatást kötött ki és fogadott el, nem lehet arra következtetni, hogy megélhetését ebből kívánta volna fedezni, vagy legalábbis ezáltal állandó keresetforrást igyekezett volna magának biztosítani.”³⁹⁹ A magyar bírói ítélkezés szerint az sem merítette ki az embercsempészés büntetettét, ha a tettes több személy kiszöktetésére vállalkozott, ám azt nem anyagi haszonszerzés céljából tette. Ameny-

nyiben az üzletszerűséget nem tudták rájuk bizonyítani, a vádlottakat bűnsegédként elkövetett tiltott határátlépéshez nyújtott segítségnyújtás miatt vonták felelősségre. Bő egy évtized alatt a bíróság mindössze 15 fő ügyét minősítette embercsempészségnek.⁴⁰⁰ A menekülteket sokszor a határővezetben lakó magyar állampolgárok is segítették. Bár köztük is akadt, aki anyagi ellenszolgáltatás fejében nyújtott támogatást, a jelentések szerint az esetek túlnyomó részében a magyarok is szíveségből, vendégszeretetből, nem utolsósorban pedig politikai nézetazonosság miatt segítettek. Felvilágosítást adtak a határ megközelítésére vagy átlépésére vonatkozóan, vendégül látták a szökevényeket, esetleg szállást is biztosítottak nekik. Jogi szempontból a fenti cselekmények egyike sem volt büntethető.⁴⁰¹

A nyolcvanas években folytatott együttműködés légkörét még inkább beárnyékolta, hogy Magyarország számos nemzetközi szervezethez csatlakozott. A turizmus fellendülésével ugyanis az idegenforgalom negatív kísérőjelenségei is mindinkább mutatkozni kezdtek. Magyarországon át vezetett a kábítószer-kereskedelem közép-európai útvonala, és különböző bűnözők, valamint a nemzetközi terroriszervezetek tagjai is tranzitútvonalként használták az ország területét. A káros tendencia visszaszorítása érdekében merült fel a gondolat, hogy Magyarország is csatlakozzon a nemzetközi bűnüldöző szervezethez, azaz az Interpolhoz. Az MSZMP Politikai Bizottságának döntéséről az 1981. szeptember 10-én, Siófokon, a szocialista országok részvételével tartott nemzetközi kriminalisztikai szimpóziumon Ladvánszky Károly belügyminiszter-helyettes tájékoztatta a társszervek jelenlévő képviselőit. A részt vevő országok rendőri vezetői tiltakoztak a bejelentést követően. Ugyanakkor – amint az a felszólalásokból is kiderült – nem Magyarország volt az első, amely a szocialista blokkból csatlakozott az Interpolhoz: Románia és Kuba ekkor már néhány éve tagjai voltak a nemzetközi szervezetnek. Ennek dacára azonban különös módon ők is a csatlakozás ellen foglaltak állást. Azzal érveltek, hogy a szocialis-

ta blokk államai között fennálló bilaterális szerződések szükségtelenné teszik a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozást, helyette inkább a keleti blokkon belül a bűnmegelőzés terén folytatott együttműködés javítását kellene előtérbe helyezni. A Stasi elismerte ugyan a terrorrelhárítás és a kábítószer-csempészet elleni hatékony fellépés szükségességét, ám az Interpol-tagságot olyan súlyos kockázati tényezőként értékelte, amely nem egyeztethető össze a két ország között fennálló kétoldalú állambiztonsági szerződés tartalmával. Attól tartottak, hogy a tagsággal együtt járó információcsere keretében olyan titkos információk szivárognak majd ki a Stasi működéséről, amelyekkel vissza fognak élni az „imperialista titkosszolgálatok”. Magyarország 1981. szeptember 16-án kérvényezte felvételét az Interpolba, és az év novemberében ténylegesen is csatlakozott a bűnügyi rendőrség nemzetközi szervezetéhez. Az Interpolhoz való magyar csatlakozás szála volt a kelet-német hatóságok szemében. Az 1981. november 12-13-án Budapesten tett miniszteri szintű látogatáson ismét élesen vetődött fel a csatlakozás kérdése.⁴⁰² Mielke hadsereg tábornok megkérdőjelezte a lépés szükségességét, és újból felhívta a figyelmet azokra a veszélyekre, amelyek a nemzetközi szervezetekhez, így az Interpolhoz, a Nemzetközi Valuta-alaphoz és a Világbankhoz való csatlakozással járhatnak. Horváth István belügyminiszter biztosította kollégáját, hogy a magyar fél minden erejét latba fogja vetni az esetleges káros következmények kiküszöbölésére. A kelet-német partner a jövőt illetően arra a konklúzióra jutott, hogy csak az aktuális együttműködéshez szükséges minimális információkat hozza majd a magyar fél tudomására.⁴⁰³ Emellett a Stasi igyekezett megszerezni minden olyan lényeges és lényegtelen adatot, amely Magyarország Interpol-tagságával volt kapcsolatban. 1984 augusztusában például a vám- és pénzügyőrség vezetőjével folytatott beszélgetés kapcsán feljegyezték, hogy az Interpol körözési rendszerével együttműködő magyar munkatársak továbbképzését az NSZK-ban, Wiesbadenben és Kölnben szervezik meg. Egy másik fontos adalék, amelyet

érdemesnek tartottak feljegyezni, hogy a kutyákat kábítószer-keresésre idomító trénert az Egyesült Államokban képezték ki.⁴⁰⁴

Az 1980-as években a közös munka legfontosabb részét a kelet-német turisták illegális határátlépési kísérleteinek megelőzése, illetve a nyugatnémet turistákkal folytatott kapcsolatépítések megfigyelése adta.⁴⁰⁵ A nyolcvanas évek elején a Magyarországra beutazó turisták száma elérte a 15 millió főt. Az NDK-ból érkezők létszáma 1,3 millió, az NSZK-ból érkezőké 4-500 ezer fő körül mozgott.⁴⁰⁶ 1986-ra a szocialista országok állambiztonsági szerveitől érkező megkeresések 78%-át a keletnémet hatóságok kérései tették ki, ami aránytalanul nagy terhet rótt a jóval szerényebb lehetőségekkel bíró magyar hatóságokra. Rédei Miklós vezérőrnagy, a BM II. (Kémelhárító) Főcsoportfőnökség vezetője először az 1979 májusában folytatott munkamegbeszélésen hívta fel a figyelmet a megkeresések célirányos szelektálásának fontosságára. Javaslatát azzal indokolta, hogy ily módon a rendelkezésre álló erőket is hatékonyabban tudják beosztani.⁴⁰⁷ A túlzott igénybevétel problémája az 1984. július elején folytatott megbeszélésen ismét felmerült. Keletnémet részről a tárgyalást a Stasi VI. Főosztályának vezetője, Fiedler ezredes vezette. A német fél a tárgyaláson az ún. „M”-dokumentáció, vagyis az NDK-állampolgárok postai küldeményeinek ellenőrzésekor a levelekről készített másolatok átadásának elhúzódását sérelmezte. Azt is nehezményezték, hogy az 1984 áprilisában felvetett elképzelésről – miszerint a nyugati külképviseleteket felkereső keletnémet állampolgárok ügyében megelőző intézkedéseket kellene hozni – a magyar fél továbbra is mélyen hallgat. Ugyanebben az évben a BM III/II-8. Osztály vezetőjével, Varga József ezredessel folytatott megbeszélésen magyar részről megfogalmazódott, hogy a Stasi részéről küldött kérések eltúlzottak, és korántsem állnak arányban a német szerv által nyújtott szolgáltatással.⁴⁰⁸ Varga egyértelművé tette, hogy a beérkezett kérésekhez indoklást kell fűzni, mert teljesítésüknek csak így van esélye. Előre jelezte, hogy a II. Főcsoportfőnökség vezetője, Rédei Miklós vezérőrnagy a felmerült

problémákat a Stasi legfelső vezetésével akarja tisztázni. A Stasi Magyarországon állomásoztatott operatív csoportjával kapcsolatban azt is szóvá tette, hogy egyedül a keletnémetek alkalmaznak ilyen sajátos szervezeti formákat a társszervek közül.⁴⁰⁹ Az ingerültségre az adott okot, hogy a Stasi hivatásos munkatársai és ügynökei a vendéglátó országot is mindinkább saját művelleti területükként kezelték. 1985-ben Varga ezredes kénytelen volt újból azt a kérést tolmácsolni a partnereknek, hogy jó lenne, ha megkereséseiket a lehető legszükségesebbekre korlátoznák. 1986. augusztus 11-én Harangozó Szilveszter állambiztonsági miniszterhelyettes utasítására értekezletet hívtak össze. Az értekezlet apropóját az adta, hogy az 1986-os év nyári szezonjában a társszervektől beérkező kérések 95%-át a Stasi küldte, ami az illetékes osztály szempontjából azt jelentette, hogy csak keletnémet viszonylatban naponta húsz ügyben kellett intézkedniük. Rédei Miklós vezérőrnagy, a BM III/II. (Kémelhárító) Csoportfőnökség vezetője az értekezleten úgy fogalmazott, hogy a magyar társszerv minden tőle elvárhatót megtett. Azt is megemlíttette, hogy a kéréseket sokszor csak péntek délután kapják meg, ami az állomány beosztása és a korlátozott hétvégi létszám miatt megnehezíti a kérések teljesítését. Az érintett osztályvezetőket Rédei ezért a Stasitól érkező kérések mennyiségi és minőségi kiértékelésére utasította. A partnerekkel folytatott konzultáción Varga ezredes 1986 augusztusában már egyenesen „elviselhetetlen helyzetről” beszélt. A magyarországi operatív csoport vezetőjével, Baldauf őrnaggyal folytatott tárgyaláson pedig azt tanácsolta, hogy a kiutazással kapcsolatos gondokat inkább otthon, az NDK-ban oldják meg.⁴¹⁰

Az együttműködés aszimmetriája persze nem volt új keletű jelenség. A nyugati államokból érkező idegenforgalom fellendülése a két érintett állam viszonya szempontjából sajátos ellentmondást rejtett: ami a magyar gazdaság számára felettébb hasznosnak bizonyult, az az NDK állambiztonság szemszögéből tekintve nem lebecsülendő rizikó-faktort jelentett. A keletnémet turisták szökésének megelőzése egyre

több munkát rótt a magyar partnerre. A kölcsönösség hiánya már 1966-ban szembeötlő volt, amikor a magyar hatóságok 171 szökésen kapott keletnémet állampolgárt tartóztattak fel, ezzel szemben a keletnémet szerveknek csupán 11 magyar állampolgárral szemben kellett fellépniük.⁴¹¹ Öt évvel később, 1971-ben is hasonló volt a helyzet: a Stasi 123 esetben kérte a magyar hatóságok közreműködését, a magyar szervek ezzel szemben mindössze öt megfigyeléssel és hat operatív-technikai intézkedéssel kapcsolatban kértek segítséget.⁴¹² A kooperáció utolsó évtizedének súlyos aránytalanságaira a külföldön letartóztatott keletnémet állampolgárok átvételéért felelős IX. Főosztály éves jelentéseiben rögzített adatok adhatnak rálátást.

	Magyar hatóságok által átadott keletnémet állampolgárok	A Stasi által átadott magyar állampolgárok
1977	140	9
1978	178	?
1979	202	11
1980	201	10
1981	159	2
1982	129	—
1983	178	5
1984	153	6
1985	106	5
1986	135	3
1987	236	—
1988	397	4

18. táblázat: A magyar és a keletnémet hatóságok által bűncselekmény miatt letartóztatott keletnémet, illetve magyar állampolgárok száma, 1977–1988⁴¹³

A magyar hatóságok azonban a szökések megghiúsítása mellett a szökés előkészületével vagy más bűncselekménnyel gyanúsított keletnémet turisták előzetes ellenőrzésében is részt vettek. A német partner

kérése nyomán 1988-ban már 1019 személyt vontak írásbeli, 1612 főt szóbeli ellenőrzés alá, a levéllenőrzés keretében 1257 levél másolatát továbbították Berlinbe. Eközben ők a német partnertől mindössze 26 esetben kértek hasonló jellegű segítséget.⁴¹⁴ A Stasi magyarországi operatív csoportjának vezetője, Weller alezredes 1989. március 20-án szintén jelezte, hogy a X. (Nemzetközi) Főosztály által küldött kérések meghaladják a magyar hatóságok lehetőségeit, és egyre nagyobb ingerültséget váltanak ki.⁴¹⁵ A Magyarországra irányuló keletnémet tömegturizmus növekedésével oly mértékben megemelkedett az ellenőrzésre vonatkozó kérések száma, hogy az a nyolcvanas évek második felére egyszerűen szétfeszítette az együttműködés kereteit. A keletnémet állambiztonsági szervnél lényegesen kisebb állománnyal rendelkező magyar partnerek szerényebb lehetőségei nem tették lehetővé, hogy a számtalan feladatnak eleget tegyenek. Fontossági sorrendet kellett felállítaniuk, és a teendők sorában nem a szökés szándékával gyanúsítható keletnémet turisták előzetes ellenőrzése került az első helyre. Helytállónak tekinthető tehát az az 1988-as jelentésben foglalt megállapítás, miszerint a magyar partnert elsősorban a kémelhárítási vonalon folytatott együttműködés érdekelte.⁴¹⁶

Feltehetően az eltérő mentalitásra és a túlzott igénybevételre vezethetők vissza bizonyos negatív megnyilvánulások is. Ennek egyik ékes példája a cottbusi Wilhelm Pieck Közlekedési és Szállítmányozási Vállalat gépkocsivezetőjének esete. 1989. március 23-án Budapesten járva tehergépkocsijával koccanásos balesetet szenvedett, ám a rendőrök megtagadták, hogy a keletkezett kárról jegyzőkönyvet vegyenek fel, mondván, hogy „Honeckernek nincs jegyzőkönyv”. Másnap, Hegyeshalomnál hasonlóan kellemetlen tapasztalatban volt része, mivel a vámtiszték azzal utasították el kérését, hogy „nagypénteken még Honecker sem dolgozik”. A sofőr a keletnémet állambiztonsági minisztériumában feljelentést tett a magyar rendőri és vámügyi szervek ellen.⁴¹⁷

Magyarország a Stasi szemével

A Stasi által kiküldött ügynökök megbízatásához hozzátartozott a magyar politikai viszonyokra vonatkozó információk gyűjtése és a lakosság hangulatának felmérése is. A keletnémet párt- és államvezetés tájékoztatása végett időről időre helyzetértékelést adtak az ország politikai és gazdasági helyzetéről.⁴¹⁸ Az országértékelő jelentésekben sajátos keletnémet optikán átszűrve jelennek meg a korabeli magyar történelem, társadalom- és gazdaságpolitika eseményei. A jelentésekből jól látszik, hogy a Stasi a szövetségeseit is nagyfokú bizalmatlansággal szemlélte. A Magyarországgal kapcsolatban írott első jelentés 1968 augusztusában keletkezett.⁴¹⁹ Közvetlenül a csehszlovákiai bevonulást követően íródott, így nagy hangsúlyt helyezett a bevonulást illető vélekedésekre, különös tekintettel a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai és Filozófiai Intézetének munkatársai által megfogalmazott elítélő nyilatkozatra. A belpolitika terén az új gazdasági mechanizmus bevezetésével, az ellátási gondokkal, a dolgozók bérköveteléseivel, valamint az öt napból álló, 44 órás munkahét követelésével foglalkoztak. A „liberalizálódási folyamattal” kapcsolatban kiemelték a párt irányvonalát bíráló prominens írók és értelmiségiek szerepvállalását. Ezzel kapcsolatban úgy vélték, hogy a Kádár körüli pártvezetés valószínűleg tart a közvélemény-formáló erejüktől, ezért enged szabad folyást az eseményeknek. Magyarország külpolitikai törekvéseinek tíz oldalt szenteltek. Mivel az NDK számára a legfőbb ellenséget az NSZK jelentette, nyugtalanul figyelték a nyugatnémet állam gazdasági pozícióinak erősödését.⁴²⁰ Számba vették azokat a vállalatokat – a Volkswagen, a Krupp, a Siemens, a MAN, de még a higiéniai termékek gyártásával foglalkozó Fa céget is – amelyek hazánkban képvisellel rendelkeztek. Külön kitértek a kulturális egyesületekre, így a Humboldt és Friedrich Ebert Alapítványra, valamint a DAAD akadémiai cserekapcsolatokra. Még az előzőtt német kisebbségi szervezetekben is az ideológiai fel-

lazítás eszközét látták. Megállapították, hogy a hivatalos magyar körök részéről is határozott érdeklődés mutatkozik a diplomáciai kapcsolatok felvétele iránt, és ezt a Német Demokratikus Köztársasággal kötött barátsági szerződés sem gátolja meg. Magyarországnak a két német állammal egyidejűleg fenntartott jó viszonyát a szerelmi háromszög frivol példájával jellemezték, amelyben a hűtlen asszony félrelépései dacára töretlen szeretetéről biztosítja a férjét.⁴²¹

A Stasi agilis tevékenysége nemritkán komoly feszültségeket gerjesztett. Túl messzire mentek például a magyar kultúrpolitikai élet megfigyelésében, amikor egyik ügynöküket egy rostocki kiadó munkatársának adták ki, hogy ily módon teszteljék vezető magyar értelmiségiek kultúrpolitikai álláspontját. Mivel az érintett személyeket természetesen a magyar állambiztonság is megfigyelte, a keletnémet ügynök gyorsan lelepleződött. A kínos incidens feszült helyzetet teremtett a két állam pártvezetése között. Az esettel kapcsolatos megütközésének az MSZMP Központi Bizottság Politikai Osztálya a SED Központi Bizottság Politikai Irodájának megküldött levelében adott hangot.⁴²²

1981-től, a lengyelországi eseményeket követően a keletnémet állambiztonsági vezetés a korábbiaknál is nagyobb figyelmet szentelt a keleti blokk országaiban működő ellenzéki csoportosulásoknak. A munkamegbeszélések visszatérő elemét képezte a partnerországok politikai és gazdasági helyzetének, stabilitásának megvitatása és kiértékelése. Az 1981. július 9-én, Budapesten tartott megbeszélésen Karasz Lajos állambiztonsági miniszterhelyettes adott tájékoztatást a magyar állapotokról. A belügyminisztérium becslése szerint nem kellett egységes ellenzékkel számolni. A néhány száz főnyi, szervezetenként szétagolt ellenzék köréből a miniszterhelyettes három fontosabb ellenzéki csoportot nevezett meg. A „Lukács-iskolaként” ismert filozófus kört fiatalokból, főként diákokból álló zárt értelmiségi csoportként jellemezte, akik marxizmusellenes teóriákat terjesztenek ugyan, ám semmiféle tömegbázissal nem rendelkeznek. A szociológusokat

olyan, nem különösebben jelentős szakembereknek tekintette, akiknek felméréseik és vizsgálataik folytán jó rálátásuk van a dolgozók élet- és munkakörülményeire, és a külhoni emigráns szervezetekkel is jó kapcsolatokat alakítottak ki. Tevékenységük tehát a párt gazdaság- és szociálpolitikájának megalapozásában is hasznosítható. A népi írókat elsősorban a mezőgazdasági dolgozók irányába tájékozódó, szocializmusellenes nézeteket terjesztő, a szocializmus eredményeit megkérdőjelező csoportként írta le.⁴²³

A Stasi küldöttsége Mielke hadseregtábornok vezetésével 1981 novemberében látogatott el ismét Magyarországra. A megbeszélésen Heinz Fiedler vezérőrnagy, a VI. Főosztály vezetője, Gerhard Niebling ezredes, a Vizsgálati Főosztály helyettes vezetője, Willi Damm vezérőrnagy, a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezetője vett részt. A magyar tárgyaló küldöttség tagjai között Karasz Lajos altábornagy miniszterhelyettes, az Állambiztonsági Főcsoportfőnökség vezetője, Rédei Miklós vezérőrnagy, a Kémelhárító Csoportfőnökség vezetője, Wéber Gyula ezredes, a Vizsgálati Osztály vezetője és Roszol János alezredes, a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezetője foglalt helyet. A látogatás célja az volt, hogy értékeljék az 1967-ben Berlinben tartott miniszteri szintű találkozó óta eltelt időszak együttműködését, és megvitassák a jövőbeli közös célokat. A megállapodást előkészítő munkamegbeszélésen a beszélgetőpartnerek kölcsönösen tájékoztatták egymást országaik helyzetéről, megvitatták a nemzetközi élet aktuális problémáit, majd a felvezetés után rátértek a kétoldalú kapcsolatok érdemi kérdéseinek megtárgyalására. Horváth István belügyminiszter rámutatott, hogy a két ország állambiztonsági szervei között folyamatos és eredményes az együttműködés. A nemzetközi viszonyok alakulásának áttekintését követően ismertette hazánk belpolitikai életének jellemzőit és nehézségeit. Részletesen kitért az ellenzéki erőkkal kapcsolatban tett állambiztonsági intézkedésekre. Mielke az imperializmus globális stratégiájában beállott változásról szólt, amely az ideológiai

diverzió eszközével próbálja megbontani a szocialista országok egységét és destabilizálni az egyes országok belső helyzetét. A keletnémet állambiztonsági szervezet vezetőit láthatóan aggodalommal töltötték el a lengyel események, és attól tartottak, hogy Magyarországon is hasonló fordulat következhet be. Az ideológiai fellázítás veszélye kapcsán Mielke állambiztonsági miniszter többször visszatért a magyar ellenzék állambiztonsági kezelésének kérdésére. Felettből tájékozottnak mutatkozott a magyar ellenzéki csoportosulások tekintetében. A szamizdatirodalomra, az emigráns kiadványok terjesztésére, a magánlakásokon megtartott rendezvényekre, valamint vezető magyar értelmiségiek nyugati médiában megjelent nyilatkozataira utalva erélyesebb fellépést sürgetett. A magyar fél azzal érvelt, hogy mindössze 1500-2000 személyről van szó, akiket név szerint ismernek, és megfigyelés alatt tartanak. Az érintettek nem rendelkeznek széleskörű befolyásolási lehetőséggel, ezért felesleges volna ellenük eljárást indítani.⁴²⁴

A Stasi IX. (Vizsgálati) Főosztály küldöttsége 1982 márciusában ismét látogatást tett a partnerosztálynál, és ezúttal is felvetődött az ellenzék kezelésének kérdése. Karasz Lajos miniszterhelyettes leszögezte, hogy a hangsúlyt a megelőzésre helyezik. Minden fontos értesülés 24 órán belül az asztalukra kerül, vagyis az ellenzék tevékenységét folyamatosan ellenőrzés alatt tartják.⁴²⁵ A zömmel értelmiségiekből álló ellenzéki köröknek nincs befolyásuk a munkásosztály tömegeire, emiatt főleg, hogy „ágyúval verébre löjjenek”, nem céljuk, hogy a börtönök politikai elítéltekkel teljenek meg.⁴²⁶ A Stasi pontosan számon tartotta a magyar fiatalok körében terjedő ellenzéki irányzatokat, amelyeket „nacionalistaként”, illetve az „egyházi és a békemozgalomhoz kapcsolódókként” definiáltak. Részint a magyar belügyminisztérium közlései, részint saját értesüléseik alapján beható ismeretekkel rendelkeztek például a Bulányi-féle Bokor-közösségekről,⁴²⁷ a szamizdat kiadványok terjesztése során használt sokszorosító berendezések típusáról, nemkülönben a Rajk László-féle Galamb utcai butikban⁴²⁸

végrehajtott razziák eredményéről. Nem mulasztották el megemlíteni, hogy a tetten érték megint csupán pénzbüntetést kaptak. A szamizdat-irodalom kapcsán megállapították, hogy tartalmuk tovább bővült. Már nemcsak filozófiai és történelmi problémákkal foglalkoznak, hanem a rendszer elleni aktív ellenállásra biztatnak, erre vonatkozó programokat dolgoztak ki, és szolidaritást vállaltak a lengyel eseményekkel. Aggodalommal konstatálták, hogy a szamizdatkiadványok terjesztői immáron nyíltan közreadták, hogy kiadványaik hol szerezhetők be.⁴²⁹ A tárgyalások során elhangzott érvek alapján jól látszott, hogy a két fél meglehetősen eltérő módon gondolkodott az állambiztonsági szervek szerepéről. Míg az ellenzéki tevékenységért az NDK-ban börtönbüntetés járt, addig Magyarországon a megjelenés ellehetetlenítésével vették elejét a második nyilvánosság térhódításának. Ennek az eltérő mentalitásnak volt köszönhető, hogy az Állambiztonsági Minisztérium munkatársai magyar kollégáikat maguk között némi iróniával csak „kávéházi csekistáknak” hívták.⁴³⁰

A kelet-berlini vezetés fürkész tekintettel követte a magyar belpolitikai élet eseményeit, és gondosan feljegyezte magának a marxi-lenini dogmáktól való elhajlás kisebb-nagyobb jeleit. Rendszeresen beszámoltak az országban tapasztalható általános átalakulásról, a politikai és gazdasági élet, a közhangulat változásairól. 1986 szeptemberében az egyik lipcsei felsőoktatási intézmény tanára az Ybl Miklós Műszaki Főiskola meghívására több magyar felsőoktatási intézmény tudományos szocializmus tanszékére ellátogatott. Az oktatókkal folytatott tapasztalatcsere alapján többek között arról számolt be, hogy a tanszékek oktatási programjába Lukács György tanai is bekerültek, a fejlett kapitalizmus teóriái pedig helyet kaptak a politikai gazdaságtan oktatásában, miközben a magyar munkásmozgalom 1918–1975 közötti oktatását kivették a tananyagból. Ráadásul a tanszék dolgozói még azt is nyíltan elmondták, hogy mivel a marxizmus-leninizmus ideológiai tantárgy, nem igazán érdekli a diákokat.⁴³¹

1972 óta hagyománnyá vált, hogy az ifjúság Budapesten az államilag rendezett hivatalos ünnepségtől függetlenül is megemlékezett az 1948-as forradalomról. A „független” ünnepsésre a pártállam nyílt erőszakkal válaszolt. Az összegyűlteket évről évre gumibottal verték szét, sok fiatal letartóztattak, és az ország valamennyi oktatási intézményéből kicsapták őket. 1987-ben történt meg először, hogy az ünnepség erőszak nélkül, méltó módon zajlott le. A rendőri erőket úgy instruálták, hogy tartózkodjanak a nyílt konfrontációtól és az erőszaktól. A Nemzeti Múzeum, a Batthyány-örökmécses előtt, valamint a Kosuth és a Bem téren tartott tüntetéseken mintegy 4000 fiatal vett részt, és a Magyarországra akkreditált brit és amerikai diplomaták is képviselték magukat. A békésen zajló demonstrációról a BM III/II. csoportfőnök-helyettese, Peredi Rezső ezredes március 17-én tartott tájékoztatót a lengyel, a bolgár és a keletnémet társszervek budapesti képviselőinek. A BM berlini operatív csoportjának vezetője, Hellebrandt László ezredes a Stasi vezetését külön is informálta a változásokról. Mindez azt mutatja, a magyar állambiztonsági szervek fontosnak tartották, hogy ne merüljön fel kétely: urai a helyzetnek. Beszámolójuk szerint a több ezer résztvevőt mozgósító demonstráció és a rá következő felvonulás állambiztonsági kontrollja maradéktalanul megvalósult. A rendőri erők készenlétben álltak, bevetésükre nem volt szükség. Az ünnepi felvonulás tervezett programjáról már előzetesen értesültek. A demonstrációk helyszíni biztosítása során tartózkodtak a személyellenőrzéstől, csupán a külső megfigyelés módszerét alkalmazták. Úgy értékelték, hogy a demonstrációt szervező ellenzéki erők nem érték el a céljukat, hiszen sem a „munkásosztály képviselőit”, sem pedig a „nyilvános élet neves személyiségeit” nem sikerült mozgósítaniuk. A résztvevők száma ugyan magasabb volt a korábbi évek ünnepségein megszokottnál, ám a megemlékezés nyugodt légkörben zajlott le. A Stasi operatív csoportjának munkatársa ugyanakkor a hivatalos belügyminisztériumi tájékoztatótól függetlenül a saját verziójáról is jelentést állított össze. Részletesen be-

számolt az ünnepségen elhangzott beszédek tartalmáról, így a '48-as vívmányok, a sajtó-, gyülekezési és szólásszabadság követeléséről, amelyet a felszólalók a gazdasági reform és a politikai megújulás szükségességével és a demokratikus ellenzék működésének engedélyezésével egészítettek ki.⁴³²

A magyar reformfolyamat belpolitikai eseményei közül nagy figyelmet keltettek az MSZMP KB tisztújító ülései, az 1956 újraértékelésével kapcsolatos viták, valamint a sorra alakuló új politikai szervezetek. Az 1980-as évek közepére kialakult politikai és gazdasági válság következtében az 1988. május 20–22-re összehívott rendkívüli pártértekezleten Kádár Jánost egy újonnan létrehozott pártelnöki tisztségbe helyezték, ezzel megvonták tőle a tényleges politikai hatalmat, és a Politikai Bizottságból is kiszavazták. Utódja a főtitkári tisztségben Grósz Károly lett. Ismeretes, hogy az MSZMP Központi Bizottságában és Politikai Bizottságában is jelentős személyi változások történtek. A Budapesten német nyelvtanárként dolgozó „Uwe Berger” fedőnevű ügynök a magyar televízió *Hírháttér* című műsora alapján számolt be a változásokról.⁴³³ A német politikai vezetést a sorsdöntő jelentőségű pártkonferencia kapcsán elsősorban a párt, a kormányzás és a parlament funkcióinak elkülönítése, valamint az MSZMP jövődöbéli vezető szerepének megőrzésére vonatkozó elképzelések foglalkoztatták. Nem kis aggodalommal figyelték, hogy a változások milyen kihatással lesznek hazánk társadalmi és politikai berendezkedésére.

A keletnémet állam vezetői különösen érzékenyen reagáltak az NDK államot érintő, kritikai megnyilvánulásokra. Lakatos Ernő berlini magyar nagykövet 1989. március 7-én továbbította a keletnémet külügyminisztérium államtitkárától kapott táviratot, amelyben Herbert Krolkowski, az NDK külügyminiszter-helyettese a Magyar Televízió 1989. február 26-án sugárzott *A hét* című műsorában elhangzottakkal kapcsolatban fejezte ki tiltakozását. Az ominózus riport a szocialista piacgazdaságra való áttéréssel foglalkozott, és azt taglalta, hogy miként

fogadják ezt egyes szocialista országokban. Aczél Endre riporter Horn Gyula külügyi államtitkárral készített interjút. A távirat mellékletében aláhúzásokkal emelték ki az NDK államra nézve sértőnek talált passzusokat.⁴³⁴ Leginkább azt a részt kifogásolták, amely nyilvánvalóvá tette, hogy az NDK gazdasága nem áll szilárd lábakon: „Bűn volna igazatlannak lenni varsói szövetségeseinkkel szemben, de rá kell mutatni, hogy Románia és az NDK tarthatatlan ideológiai érvekkel állja útját mindenfajta reformnak és ez különösen a NDK esetében furcsa, hiszen ennek korábbi és jelenlegi sztálini rendszerét de facto a közös piaci tagság tartja életben. Az NDK ugyanis haszonélvezője az abszolút vámentes belnémet kereskedelemnek, amelyből nyugati becslések szerint évi 4 milliárd dollárnyi haszna van” – hangzott el az amúgy nagyon is helytálló megállapítás az idézett riportban. A kifogásolt részek egyébként nem Horn Gyula államtitkár válaszában, hanem a riporter kérdéseiben szerepeltek, vagyis az elhangzottakat semmi esetre sem lehetett hivatalos állásfoglalásnak tekinteni.⁴³⁵ Szintén nagy port kavart Pozsgay Imrének, az MSZMP Politikai Bizottsága tagjának a nyugatnémet televízióban június 2-án tett kijelentése. A ZDF csatorna riporterének a berlini fallal kapcsolatban feltett kérdésére szokatlanul őszinte és egyértelmű választ adott: „Egy hosszan tartó epizód Európa történelmében. A német nép szenvedéseinek kifejeződése.” A *Frankfurter Rundschau* másnap nyomtatott formában is lehozta a riportot. Az NDK külügyminiszterének utasítására Uwe Kittmann, a keletnémet nagykövetség tanácsosa június 9-én a magyar külügyminisztériumba látogatott, és csodálkozásának adott hangot. Utalt arra is, hogy a berlini fal felépítésére a szocialista országok közti egyeztetés nyomán került sor. Hangsúlyozta, hogy az NDK-nak az a szándéka, hogy a szocialista országok álláspontja a fal kérdésében továbbra is egységes legyen.⁴³⁶

Az operatív csoport által összegyűjtött anyag alapján az NDK budapesti nagykövetségének politikai osztálya 1988. augusztus 15-én 17 oldalas, kisebb tanulmánynak is beillő helyzetértékelő országje-

lentést állított össze, amelynek apropóját az adta, hogy Grósz Károly, az MSZMP főtitkára 1988. szeptember 8–9-én Berlinbe látogatott. Az ominózus jelentés kivonatát Lakatos Ernő berlini magyar nagykövet 1989. február 15-én küldte el a magyar külügyminisztériumnak. A tanulmány abból a megállapításból indult ki, hogy Magyarországon az utóbbi hónapokban felgyorsultak a belpolitikai folyamatok. A pártvezetés és a párttagság, illetve a párt és a lakosság között kialakult bizalmi válság a májusi pártértekezlet után átmenetileg ugyan elcsitult, ám utána ismét kiéleződtek a nézetkülönbségek, és egy politikai, illetve osztályadalmi válság képét vetítették előre. A „krízishelyzetre” való tekintettel célszerűnek vélték a Magyar Népköztársaság politikai stabilitását alapos vizsgálat alá venni, és ennek során az ország 1988-as állapotát az 1956-os forradalmat megelőző belpolitikai helyzettel vetették össze. A tanulmány szerzője úgy vélte, hogy a két időszak több szempontból is (gazdasági nehézségek; életszínvonal csökkenése; párttal szembeni bizalom elvesztése; a párt ideológiai összeforrottságának hiánya; élénk, jobboldal felé tendáló politikai aktivitás a városokban) egyezést mutat. A két időszak politikai folyamatainak szisztematikus összehasonlítása során végül mégis arra a megállapításra jutott, hogy az 1956-os és az 1989-es helyzet alapvetően különbözik egymástól, ezért nem kell tartani a szocializmussal szembeforduló ellenforradalom veszélyétől, ám hosszú távon nem zárható ki a destabilizáció. A szerző elsősorban a gazdasági problémák megoldásában látta a kiutat, ám mint megjegyezte: „ez a kiút keskeny ösvényen át vezet”.⁴³⁷ Az ortodox kelet-berlini vezetés nem kis aggodalommal követte nyomon a magyar pártvezetés monolit egységének felbomlását és az ellenzék képviselteinek hatalomba való integrálását. A Stasi vezetői a KGB elnökhelyettesével, egyben a külföldi hírszerzés vezetőjével, Leonyid Vlagyimirovics Sebarsin vezérőrnaggyal 1989 áprilisában folytatott megbeszélésen mélyszéles aggodalmuknak adtak hangot a magyar- és a lengyelországi események kapcsán. Az ellenzék tevékenységének legalizálását, befo-

lyásuk megnövekedését, a szociáldemokrata párt újraalakítását, vagyis a politikai pluralizmust és a hatalommegosztást mind olyan tényezőknek látták, amelyek a fennálló hatalmi struktúrát könnyen alááshatják, és ezzel megrendíthetik a szocialista tábor egységét.⁴³⁸

1989 tavaszán a magyar belpolitikai élet átalakulása számos figyelemre méltó újdonságot hozott, és ez a Magyarországról készült Stasi-jelentések bőséges terjedelmében is megmutatkozott. „A szocializmusellenes erők tevékenysége Magyarországon”, és az „Alternatív politikai erők és csoportosulások Magyarországon” című helyzetértékelő jelentéseket az NDK nagykövetségének Politikai Osztálya terjesztette fel a keletnémet külügyminisztérium számára. A mellékletekben a húsz legfontosabb politikai szervezetre vonatkozó információkat is összegezték. A keletnémet megfigyelők pontos feljegyzéseket vezettek az újonnan alakult pártok jellegéről és erőviszonyairól. A Budapesten működő operatív csoport részletes beszámolót küldött a Magyar Demokrata Fórum 1988. november 19-én, a MOM Kultúrházban 780 résztvevővel megtartott gyűléséről.⁴³⁹ Aprólékos gonddal regisztrálták a frissen megjelenő pártokat és civil szerveződéseket. A Fidesz esetében még a szervezet megalakulását közlő és a csatlakozásra felszólító nyilatkozatot is csatolták. Figyelmük kiterjedt a pártvezetők személyére, a tagság összetételére és a taglétszámra. 1989. február 17-én egy villamoson talált röplap szövegét fordították le németre. A röplapot egy „Munkásszolidaritás csoport” elnevezésű szervezet nyomtatta, amelyet ez alapján vélhetően a lengyel Szolidaritáshoz kötöttek. A magyar belpolitika élet megfigyelésébe még egy Budapesten élő lengyel informátort is bevontak, aki lengyel nyelven adott két-három oldalas jelentéseket, amelyeket utólag fordítottak le németre. Az MSZMP pártkongresszusainak és tanácskozásainak eredményeiről, a személycserékről és a pártvezetés megosztottságáról is pontos információkkal rendelkeztek. Egy másik Stasi-ügynök az MSZMP KB Kádár Jánost lemondásra felszólító levelét fordította le, és ugyanő óráról órára, látható izgalommal tudósí-

tott Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséről.⁴⁴⁰ 1989 áprilisában egy temetésre Baranyába hazalátogató lipcsei ügynök a szociáldemokrata párt újjászervezéséről számolt be. A temetésen távoli rokonával, unokanővére férjével találkozott, aki hajdanában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elnökségéhez tartozott. A rokon gyanútlanul elmesélte, hogy felkeresték az újjászerveződő szociáldemokrata párt képviselői, és vezető beosztást ajánlottak számára. Az ügynök arról is beszámolt, hogy Pozsgay Imre „népfelkelésről” szóló ominózus kijelentése után Veszprém, Kaposvár és Pécs számos iskolájában az 1956-os eseményeket már nem ellenforradalomként tanítják.⁴⁴¹ Tudósított az ellenzéki csoportok legfontosabb követeléseiről, így a régi államcímer visszaállításáról, a Varsói Szerződésből való kilépés szándékáról, az 1956-os forradalom követeléseinek valóra váltásáról, a forradalom vezetőinek rehabilitálásáról, a munkásörség feloszlításáról és Berecz Jánosnak, az MSZMP Politikai Bizottság tagjának a parlamentben elmondott beszédéről, amelyben a pluralista törekvések elismeréséről szolt.⁴⁴² Az ügynök négy nagy újjászerveződő pártot, valamint a Veres Péter és a Münnich Ferenc Társaságot sorolta fel beszámolójában. A jelentésből kitűnik, hogy rokonszenvét leginkább a Münnich Ferenc Társaság nyerte el, mivel Münnichet személyesen is ismerte, sőt az NDK-ban tett látogatásai során öt alkalommal ő maga kísérte tolmácsként. Alig titkolt büszkeséggel jegyezte fel, hogy több olyan keményvonalas kommunista politikust is ismert tolmács korából, akik még az önálló magyar állambiztonsági szervezetnek, vagyis az Államvédelmi Hatóságnak a munkatársai voltak.⁴⁴³

Az ügynököket megdöbbenéssel töltötte el az 1956-os események ártértékelése.⁴⁴⁴ A keletnémetnél még a szovjet pártvezetés is lényegesen rugalmasabb álláspontot képviselt ebben a kérdésben. Németh Miklós miniszterelnök a Politikai Bizottság előtt tartott beszámolójában idézte Gorbacsov véleményét: „Kitért 1956 magyar értékelése körüli vitára, hangsúlyozva, hogy az egyszerűsítés veszélyes, a folyamat nem egyne-

mű volt, és mindannyian láttuk, mibe torkollott. A Központi Bizottságnak erre vonatkozó állásfoglalását higgadtnak, mértéktartónak nevezte, mert szerinte semmi szükség ennek kapcsán mártírookra. Az értékelést, a történelmi kutatásokat folytatni kell. A lényeg: a múltról folytatott vita ne ossza meg a társadalmat. A mai generációnak ugyanis a jelenért és a jövőért kell felelősséget éreznie.”⁴⁴⁵

A Stasi vezetői nagy érdeklődéssel figyelték a magyar belügyminisztérium szervezetét érintő változásokat is. Horváth István belügyminiszter kinevezése kapcsán megállapították, hogy az a fiatalítás jegyében történt. A budapesti operatív csoport utolsó jelentése a magyar biztonsági szervek küszöbön álló, 1990 januárjára várható átszervezésének belügyminiszteri megerősítésre váró javaslatát elemezte. Részletesen beszámolt a BM III/II. (Kémelhárító) Csoportfőnökség vezetőségében lezajlott személycserékről, a nyugdíjazásokról, és a reformpolitikát támogató új vezetői gárda kinevezéséről, amelynek tagjai főként a pártapparátusból és a vidéki egységektől kerültek pozícióikba. Beszámolt arról is, hogy a BM Vizsgálati Osztály állományát valószínűleg a bűnügyi rendőrség veszi át. Fontos változásnak tartotta a szovjet tanácsadói rendszer felszámolását, ugyanakkor elégedetten nyugtázta a belügyi vezetők azon ígéreteit, miszerint a társszervekkel folytatott együttműködés tovább folytatódik. A magyar belügyi állomány hangulatát illetően azt tapasztalta, hogy a munkatársak körében többé-kevésbé egységes álláspont alakult ki abban a tekintetben, hogy az 1956-os forradalmat a sztálini vonalat követő vezetés hibái idézték elő, értetlenül álltak viszont Nagy Imrének és mártírtársainak rehabilitálása előtt. Szólt a fegyveres testületek depolitizálásáról és a munkahelyi pártszervezetek megszüntetésének ellenzéki követeléséről. Végezetül az 1990-ben tartandó szabad választásokat övező félelmekre is kitért, mivel egy hatalmi váltás közvetlenül érintené a belügyminisztérium szervezetét. A keletnémet jelentés szemmel látható érdeklődéssel taglalta a belügyminisztériumtól leszerelt munkatársak előtt álló lehetőségeket.⁴⁴⁶

IV. A magyar nyitás politikája

A reformfolyamat

Ahogy a második világháború után Európát a győztes nagyhatalmak megegyezésével osztották fel, úgy a vasfüggöny megnyitása is csak a világpolitikai háttér függvényében volt lehetséges. A szocialista országokban jelentkező átfogó válságjelenségek szükségessé tették a kialakult társadalmi-gazdasági modell reformját. 1985. március 11-én az 54 éves Mihail Gorbacsovot választották meg az SZKP főtitkárává. Gorbacsov a pártapparátus korábbi vezetőihez képest magasabb iskolázottsággal rendelkezett, és lényegesen fiatalabb volt elődeinél. Politikájában rendszerint nem ideológiai szempontokból, hanem a tényleges gazdasági mutatókból indult ki, ennél fogva reális képpel rendelkezett a szovjet és a nemzetközi helyzetről. Belpolitikájában a gyorsítás, az átalakítás és az átláthatóság elvét érvényesítette, a külpolitika terén pedig lemondott a csatlós országok belügyeibe való beavatkozásról. A kedvezőtlen bel- és gazdaságpolitikai viszonyok miatt a Szovjetunió többé nem volt érdekelt kelet-közép-európai katonai jelenlétének fenntartásában, ugyanakkor kereste azokat a lehetőségeket, amelyek a térségből való kivonulása után is lehetővé teszik majd a régió országaival való gazdasági és politikai kapcsolatok megőrzését.⁴⁴⁷ A Szovjet Kommu-

nista Párt Központi Bizottságának szocialista országokkal való kapcsolattartásért felelős osztályát 1986 nyarán szervezték át. Az SZKP KB Politikai Bizottsága ezzel egyidejűleg kidolgozta azt a dokumentumot, amely új alapokra helyezte a szovjet érdekszférába eső országokkal folytatott kapcsolatokat. A feljegyzés abból indult ki, hogy az érintett országok pártjainak nagyobb önállóságot kell adni; biztosítani kell számukra a jogot, hogy országaik fejlődéséről szuverén módon döntsenek. Gorbacsov 1987. április 10-én, csehszlovákiai látogatásán elmondott beszédében tételesen is megfogalmazta azokat az elveket, amelyek a jövőben meghatározzák a Szovjetunió és Kelet-Közép-Európa viszonyát: „Először és mindenekelőtt abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy a szocialista országok politikai kapcsolatainak egész rendszerét az egyenlőség és a kölcsönös tisztelet alapjára kell, és csakis erre lehet építeni. Senkinek nincs joga különleges helyzetet követelni magának a szocialista világban. Úgy véljük, hogy minden párt független, felelősséggel tartozik saját országa népének, és jogosult eldönteni az ország fejlődésének kérdéseit. Ezek olyan alapelvek, amelyekhez nem férhet semmi kétség.”⁴⁴⁸

A Szovjetunióban megindult átalakulás a többi országban is kedvező külső feltételeket teremtett a reformtörekvésekhez. A tagországok nemzeti sajátosságaiknak, fejlettségi szintjüknek, nem utolsósorban pedig geopolitikai helyzetüknek és nemzeti érdekeiknek megfelelően reagáltak; ennek megfelelően a reformok szükségességéről vallott felfogások is jelentős eltéréseket mutattak. A politikai és gazdasági reformfolyamatok terén Lengyelország és Magyarország jutottak a legmesszebbre, és ezzel a nemzetközi közösség érdeklődésének középpontjába kerültek. Az NDK-ban nem voltak markáns reformszemélyiségek, és hiányzott a reformpárti utódgeneráció. A SED előregedett vezetősége mereven ragaszkodott a hagyományos gazdasági-politikai modellhez, amelyben önnön fennmaradásuk zálogát látták, ezért szembehelyezkedtek a szovjet irányvonallal. Amikor az SZKP Központi Bizottsága Nem-

zetközi Osztályának vezető munkatársa, Anatolij Dobrinyin, korábbi kelet-berlini szovjet nagykövet 1987. február 5-én Erich Honecker német pártvezetővel megvitatta a peresztrojka kérdését, a keletnémet vezető kijelentette, hogy a szovjet belpolitikával sok vonatkozásban nem tud egyetérteni. Aggodalmat keltett benne a hirtelen demokratizálási kampány, a múlt sommásan kritikus kezelése, valamint az, hogy a sajtó a döntőbíró szerepébe került. Leszögezte, hogy szerinte a szocializmus három alappilléréhez – vagyis a párt vezető szerepéhez, a szilárd államhatalomhoz és a termelőeszközök társadalmi tulajdonához – feltétlenül ragaszkodni kell.⁴⁴⁹ A SED Központi Bizottságának 1989. február 7-én tartott ülésén a megújulás, a peresztrojka és a glasznoszty fogalmát Mielke burkoltan a szocializmus sírásóinak nevezte.⁴⁵⁰ Az NDK-ban 1989. május 7-én tartották az utolsó helyhatósági választásokat. Mivel jelentős ellenzéki aktivitással lehetett számolni, a szavazatszámllálás eredményét erősen manipulálták. A visszaélések miatt széles körű tiltakozási hullám bontakozott ki, a petíciós beadványok apropóján a protestálók közül többeket őrizetbe vettek. A történetek nyilvánvalóvá tették, hogy a SED vezetősége mereven elzárkózott a hatalommegosztás minden formájától. Mint megfogalmazták: az NSZK társzomszédságában nem engedhettek meg maguknak semmiféle kísérletezést a párt vezető szerepével kapcsolatban.⁴⁵¹ Mindez tovább rontotta a közhangulatot, és felszította az elégedetlenséget. Olaj volt a tűzre, hogy az NDK vezetése demonstratív módon kiállt a Tienanmen téri mészárlást levezénylő kínai vezetés mellett, ellenforradalmároknak minősítve az ott tüntető diákokat.⁴⁵²

A nyolcvanas évek második felétől kezdve a szocialista országok egymáshoz fűződő viszonyrendszerében központi helyet foglalt el a reformok megítélésének kérdése, amely a szövetségi kapcsolatrendszer átalakulását hozta magával. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) 1986 novembere és 1989 januárja között Bécsben megtartott utótálkozója már a kétpólusú világ felbomlásának jeleit

mutatta. A keleti blokk országai között felszínre kerültek a reformfolyamat és a megújulás eltérő értelmezéséből adódó markáns nézetkülönbségek. Várkonyi Péter külügyminiszter ezzel kapcsolatos észrevételeit az MSZMP Politikai Bizottsága számára készített tájékoztatójában rögzítette: „A bécsi találkozó nemzetközi környezetének dinamikus változásai felszínre hozták a mind a NATO-n, mind pedig a Varsói Szerződésen belüli érdek-megosztottságokat a szovjet reformok megítélését, illetve e reformok támogatásának mértékét illetően. Az eddig inkább blokkjellegű tárgyalásokhoz szokott EBEÉ-találkozókon újszerű volt a csoportokon belüli egységek megbomlása, ugyanakkor sokan üdvözltek ezt, mint a nagyhatalmak közötti külön-megegyezések időszakának végét. Egyúttal az is megállapítható, hogy a NATO/EGK országok a Varsói Szerződés tagállamaihoz képest hatékonyabban voltak képesek egységes álláspontot kialakítani mind gazdasági, mind emberi jogi-humanitárius kérdésekben. Egyedül a katonai vonatkozású témákban merültek fel nehézségek közöttük egy egységes platform kimunkálásában. A Varsói Szerződésen belüli véleménykülönbségek és lehetőségbeli eltérések erőteljesen nyilvánultak meg a gazdasági s különösen az emberi jogi-humanitárius kérdések vitái során. Csupán katonai vonatkozásokban jelentkeztek ezek az eltérések visszafogottabb módon. Bár szovjet részről mindvégig fokozottan igyekeztek az ilyen jellegű problémákat áthidalni, igen érzékelhető volt a megegyezéseket elősegítő szovjet, lengyel és magyar, valamint a merevebb magatartást tanúsító NDK-s, bolgár és román állásfoglalások közötti különbség. A kettő között mozgott a csehszlovák álláspont.”⁴⁵³ A helsinki folyamatot lezáró bécsi utótálkozó sikerét megalapozta, hogy munkálatai egybeestek a mind jobban kibontakozó szovjet reformokkal. Az ésszerű szovjet magatartás tette lehetővé a találkozó két, különösen kiemelkedő eredményét: a leszerelési tárgyalásokat, valamint az általános emberi jogokat érintő álláspontok közeledését. A záródokumentumban megfogalmazott rendelkezések egy része nyilvánvalóvá tette, hogy emberi jogi szempont-

ból a Varsói Szerződés országaiban nagy átalakításokra van szükség.⁴⁵⁴ Ennek ellenére az NDK visszautasította az ország emberi jogi gyakorlatát ért vádakat, és leszögezte, hogy az országban nem üldözik a más-ként gondolkodókat. 1988. március 22–23-án a szocialista országok részvételével külön tanácskozást tartottak Berlinben, amelyen az emberi jogok kérdésével kapcsolatban megfogalmazták a „belügyekbe való be nem avatkozás optimumának” elvét. A SED korifeusai úgy vélték, a szocialista országok számára alapvető fontosságú annak megakadályozása, hogy az emberi jogok témája a konfrontáció eszközévé váljon.⁴⁵⁵ A nemzetközi politika legfontosabb mozgatórugója a leszerelés és a gazdasági együttműködés lett. Eduard Sevardenadze szovjet külügyminiszter a *Der Tagesspiegel* című nyugatnémet napilapnak január 20-án adott interjújában a konferencián elért eredmények jelentőségét az alábbi szavakkal jellemezte: „A bécsi találkozó megrendítette a vasfüggönyt, annak rozsdás oszlopait meggyengítette, új réseket ütött rajta, és felgyorsította korrózióját. A meleg áramlatok hatására a hidegháború folyói kiszáradtak. Európának üdvözölni kell ezt a folyamatot.”⁴⁵⁶

Németh Miklós miniszterelnök 1989. március 2–3-án hivatalos munkalátogatásra utazott Moszkvába, ahol Mihail Gorbacsovval, a SZU Kommunista Pártjának főtitkárával és Nyikolaj Rizskovval, a Szovjetunió Minisztertanácsa elnökével a két országban folyó politikai és gazdasági átalakulásról folytatott tárgyalásokat. A véleménycsere során nagy teret kapott a gazdasági kapcsolatok és a KGST együttműködésének kérdése, és természetesen a hatalommegosztás problémakörére is kitértek. A nyílt és őszinte hangú beszélgetés során Gorbacsov kijelentette: tisztelettel és bizalommal tekintenek az MSZMP KB február 10–11-i ülésén hozott döntésekre, mert azok a sajátos magyar körülmények mérlegelésével keresik a megoldás útját.⁴⁵⁷ Elmondta, hogy a szovjet reformfolyamat során ők az egypártrendszer keretein belül gondolkodnak, de azt is világossá tette, hogy az ellen sincs ellenvetésük, amennyiben a partnerországok ettől eltérő utat választanak: „Az alapkérdés,

amit meg kell oldani, a tényleges demokrácia megteremtése. A pluralizmusnak számukra ez a lényege. Az egypártrendszer működése során eddig még valódi demokráciát nem sikerült megvalósítani. Ők arra törekcsenek, hogy a pluralizmust és a demokráciát az egypártrendszer keretében valósítsák meg, de nincs fenntartásuk azzal szemben, ha más országok más úton keresik a megoldást. Meggyőződésük, hogy most a demokrácia működését jogi garanciákkal kell alátámasztani. A különböző érdekeknek nyíltan kell ütközniük egymással, az őszinteség és a nyíltság jegyében. Tény, hogy a dolgozók tényleges részvételét, beleszólását a hatalomba 70 év alatt sem sikerült valóra váltani, aminek egyik oka, hogy a dolgozóknak valójában nincs közvetlen közük a tulajdonhoz. [...] Természetesnek kell tartani, hogy a megújulás ütemét, útját és módjait az egyes szocialista országok különbözőképpen képzelik el. Történelmi fejlődésük, nemzeti sajátosságai magyarázzák ezt. Úgy tűnik, mindenki egyet akar: emberarcú és emberközpontú szocializmust. A megvalósítás módja és üteme természetesen vita tárgya lehet, és az is” – számolt be Németh Miklós miniszterelnök az MSZMP Politikai Bizottságának a szovjet párt főtitkárával folytatott megbeszélés eredményéről.⁴⁵⁸

A nemzetközi politikában bekövetkező kedvező változások, illetve a kelet–nyugati közeledést szorgalmazó Gorbacsov-féle politika kedvező feltételeket teremtett a magyarországi reformok számára. A magyar nyitás politikájának fontosabb lépései közé tartozott a világútlevél bevezetése, a határra telepített műszaki zár lebontása, valamint a genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozás. Az 1987. évi 25. törvényerejű rendelettel bevezetett világútlevél 1988. január 1-jétől minden magyar állampolgár számára korlátozás nélkül lehetővé tette a külföldi utazást.⁴⁵⁹ A Külügyminisztérium Konzuli Főosztályának vezetője, Sztankovics Imre 1988. január 13-án tájékoztatót tartott a szocialista nagykövetségek budapesti konzulátusai számára, amelyen a BM Útlevelel Osztály és a Külföldiek Ellenőrző Osztály helyettes ve-

zetői is részt vettek. A főosztály vezetője elmondta, hogy a döntés meghozatalára a helsinki folyamat harmadik kosarában foglalt ajánlások figyelembevételével került sor. Az intézkedés a német határ átjárhatóságának kérdését is felvetette. Az NDK nagykövetségének érdeklődésére 1988. január 12-én adott előzetes szóbeli tájékoztatásban egyértelműen leszögezték, hogy a vízummentes utazásról kötött 1969-es megállapodás titkos záradékában foglaltak érvényüket veszítik, vagyis a magyar állampolgárok ezentúl minden korlátozás nélkül továbbutazhatnak az NDK-ból.⁴⁶⁰ Keletnémet részről az a kérdés is felmerült, hogy az új útlevéltörvény miként fogja érinteni a Magyarországon élő 5665 keletnémet állampolgárt; a vegyes házasságokban például nem fog-e feszültséget kelteni a magyar fél korlátlan utazási lehetősége.⁴⁶¹ Az 1988. évi konzuli munkáról készült beszámoló szerint ez utóbbi aggodalom megalapozott volt: az utazási lehetőségek terén fennálló különbségek valóban feszültséget gerjesztettek a vegyes házasságokban, emiatt még válásra is sor került. Emellett jelentősen megemelkedett azoknak a Magyarországon élő keletnémeteknek a száma, akik a velük szemben fennálló utazási korlátozások miatt meg akartak válni állampolgárságuktól: 1988-ban 124 személy nyújtott be erre vonatkozó kérelmet.⁴⁶² A probléma megoldására egy évet kellett várni. 1989 márciusában az NDK budapesti nagykövetsége arról tájékoztatta a Külföldiek Ellenőrző Osztály vezetőjét, hogy a Magyar Népköztársaság területén élő keletnémet állampolgárok útlevelét 1989. március 6-tól a világ valamennyi államára és Nyugat-Berlinre is érvényes megjegyzéssel látták el, így a továbbiakban a kiutazáshoz nem kell külön engedélyt kérniük.⁴⁶³

Ami a magyarokat illeti, a világútlevél bevezetése hallatlanul felcsigázta az utazási kedvet, és egyben az utazási szokásokat is átrendezte. A nyugati világ megnyílásával a szocialista országokba irányuló idegenforgalom egy része Ausztriába tevődött át. A nyugati határforgalom megnövekedésének mértékéről számolnak be a Határőrség Határforgalmi Osztálya által összeállított statisztikák is.

	1986	1987	Növekedés	1988. I-IX.	Növekedés
Osztárak	8 404 181	10 988 942	+31,0%	15 864 462	+55,5%
Jugoszláv	9 501 741	10 125 686	+6,6%	8.816.106	-8,0%
Román	6 905 324	6 929 652	+0,4%	5.296.555	-17,5%
Szovjet	1 799 691	1 818 819	+1,0%	1 969 950	+18,3%
Csehszlovák	20 781 909	24 019 465	+16,0%	23 494 970	+3,8%
Összforgalom:					
Személy	49 968 273	56 304 561		57 843 020	
Jármű	14 682 316	15 889 704		16 487 409	

19. táblázat: A magyar határátkelőhelyek forgalma
1986–1988. szeptember között⁴⁶⁴

Természetesen a fenti statisztika a határátkelőhelyeken megforduló külföldi állampolgárok adatait is magában foglalja, ezért elsősorban a határőrizeti feladatok megnövekedésének jelzésére alkalmas. 1988-ban összesen 10 126 710 magyar állampolgár lépett át az országhatáron, a kiutazók fele már a frissen kiváltott világútlevelet használta. Az 1986-os adatokhoz képest (6 279 249 fő) ez 54,8%-os emelkedést jelentett. Persze magát az utazást sok esetben nem a világlátás szándéka motiválta, sokkal inkább a különböző tartós fogyasztási cikkek (pl. egy Gorenje hűtőszekrény) beszerzése. Honfitársainknak mintegy negyede (2 461 038 fő) nyugat felé indult, ami a Határforgalmi Osztály adatai szerint az osztrák határ forgalmában kerekén 350%-os emelkedést jelentett. Az Ausztriával közös határátkelőhelyekre lebontva az alábbi forgalomnövekedés volt tapasztalható:

Ausztriába utazók	2 461 038 fő	Növekedés mértéke: +350%
Hegyeshalomnál	1 649 146	+373%
Sopronban	398 516	+439%
Kőszegen	65 897	+417%
Bucsun	124 491	+869%
Rábafüzesen	146 510	+154%

20. táblázat: Az Ausztriával közös határátkelőhelyek
forgalmának alakulása 1988-ban

Mint az a fenti táblázatból is látszik, a legfrekvenciáltabb határátkelőhelynek a hegyeshalmi és soproni bizonyult. Itt a legforgalmasabb napokon 72 802, illetve 30 382 fő lépte át a határt, amely a két évvel korábban mértnek éppen a duplája volt. Az utazási kedv megnövekedése a befelé irányuló idegenforgalomra is érvényes volt. 1988-ban 148 ország állam polgárai léptek Magyarország területére. 18,8%-kal nőtt az osztrák, 19,3%-kal a nyugatnémet vendégek száma, ami azt bizonyítja, hogy a nyitás politikájával Magyarország még vonzóbb turisztikai célponttá vált.

Döntés a műszaki zár lebontásáról

Az 1980-as évtized utolsó éveiben a sikeres illegális határátlépésekről felvett jegyzőkönyvek túlnyomórészt a rendelkezésre álló erők és eszközök elégtelenségével, az elektromos jelzőrendszer működésének hibáival magyarázták az eseteket. Meglepő módon a fenti megállapítás nemcsak a frekvenciátnak számító nyugati és déli, de a kevésbé forgalmas északi határszakaszra is érvényes volt. A határvédelmi berendezések leamortizált állapotát jól illusztrálja egy 1989. július 7-én történt eset, amikor a kópházai határátkelőnél egy keletnémet rendszámú motorkerékpár vezetője váratlanul gázt adott, és sávot váltva elrobogott a határőrök által éppen igazoltatott gépkocsi mellett. A határőrök kézzel próbálták lezárni a sorompót, mivel annak elektromos berendezése alkatrész hiányában már egy hónapja nem működött.⁴⁶⁵ Az ország nyugati határára telepített elektromos jelzőrendszer rossz állapotára és az ebből fakadó problémákra Székely János vezérőrnagy, a magyar határőrség főparancsnoka már 1987. október 5-ei jelentésében felhívta a figyelmet, és a felújítás beláthatatlan költségei miatt az elektromos jelzőrendszer lebontását javasolta.⁴⁶⁶ „Az elektromos jelzőrendszer fenntartását határőrizeti szempontok sem indokolják. Nyugati viszony-

latban a határsértők 80-90%-át már az elektromos jelzőrendszer előtt, a mélységben elfogják, és más viszonylatban is hasonló eredménnyel őrizzük az államhatárt elektromos jelzőrendszer nélkül. A nem határsértőtől eredő jelzések (évente megközelítőleg 10 ezer esetben) a személyi állományt fáradttá, fásulttá teszik. Az elektromos jelzőrendszer gazdasági kapuinak, megszakításainak őrzete jelentős erőt köt le az őrsők csökkenő létszámából. Naponta átlagosan 250, kétfős járőr lát el ilyen feladatot, 95 kétfős technikai járőr végzi az ellenőrzést és a karbantartást. Alacsony a más határőrizeti feladattal járőrszolgálatba vezényelhető létszám, csökken a határőrizeti alapelvek megvalósíthatóságának, az állomány hatékony alkalmazásának lehetősége” – olvasható a jelentésben.⁴⁶⁷ Az előzetes kalkulációk szerint az elektromos jelzőrendszer két éven belül esedékes teljes körű felújításának költségei valóban irratlan összeget emésztettek volna fel: az adott évben minimálisan 530-560 millió forintot tettek volna ki, új, korszerűbb berendezéssel történő kiváltásuk pedig még ennél is többbe, típusától függően 780-1 220 millió forintba került volna.⁴⁶⁸

1988. szeptember 26-án Győrben a honvédelmi bizottság kihelyezett ülést tartott, Székely János, a határőrség országos parancsnoka az elektromos jelzőrendszer politikai, erkölcsi és technikai elavultságára hivatkozva itt fogalmazta meg először a rendszer teljes megszüntetésének gondolatát. Pozsgay Imre államminiszter Horváth István belügyminiszter társaságában 1988. október 26-án látogatást tett a győri határőrkerületben. Pozsgay a *Népszabadság* újságírójának nyilatkozva láthatóan a határőrparancsnok által elmondottakból indult ki: „Ez a jelzőrendszer mind történelmileg, mind politikailag, mind pedig műszakilag elavult. Magyarországnak nem érdeke fenntartani, s nagy valószínűséggel belátható időn belül megtörténhet a fölszámolása. Ez közérzetjavító hatású lesz, s minden bizonnyal tovább javíthatja hazánk és Ausztria kapcsolatát.”⁴⁶⁹ Az államminiszter úgy fogalmazott, hogy a magyar határőrség már nem „a Magyar Népköztársaság polgárai ellen” őrzi a határt, ha-

nem azért, hogy a szomszéd országokkal korrektek legyenek a kapcsolataink, és szilárd legyen az ország biztonsága, közrendje.

A határőrség vezetői tisztában voltak a műszaki zár lebontásának várható következményeivel, ezért az elektromos jelzőrendszer felszámolására részletes feladattervet állítottak össze, amely a menekültekkel, a külföldiekkel kapcsolatos eljárás várható változására is kitért:

„Az MSZMP PB febr. 28-i, majd a Minisztertanács áprilisi ülésén várható, hogy a határőrség tevékenységével összefüggésben olyan döntés születik, amelynek alapján számolni kell az alábbiakkal:

- Az elektromos jelzőrendszer megszűnésével nem lesz technikai akadály a határ megközelítésének. A nyugati irány aktivitása várhatóan tovább növekszik.
- Az összefüggő technikai jelzőrendszer hiányában, a magasabb egységek, alegységek előzetes intézkedési terveinek alapját képező információs rendszerrel nem számolhatunk.⁴⁷⁰
- A határsáv nyugaton és délen történő megszüntetésével a határ megközelítésében sem magyar, sem külföldi számára nem lesz korlátozó jogszabály, növekedni fog az idegenforgalom. Szükség a jogos feltartóztatások, előállítások lehetősége. Az elfogottak tiltott határátlépési szándékának bizonyítása nehezebbé válik.
- Minden valószínűség szerint szükségül a határterület mélysége, a határőrség nyílt erőinek, eszközeinek alkalmazására a határvonaltól számított eddigieknél kisebb távolságon belül nem lesz lehetőség.
- Az osztrák, jugoszláv határszakaszon a nyomsáv megszűnik, az események regisztrálására nem lesz lehetőség
- A határsáv, a határvízi korlátozások teljes megszűnésével számolni kell a turizmus növekedésével, új fürdőhelyek, kirándulóhelyek, üdülőterületek kialakulásával, a horgászok, halászok nagyobb számú megjelenésével, különösen a Fertő-tó, a Mura és Dráva térségében.

- A különböző korlátozások megszűnése után az állampolgárok jogosultak bármilyen nem bűnös szándékkal az államhatár közelében tartózkodni. Ezért számolni kell a határrendszértések számának növekedésével, árucsempészet kialakulásával az osztrák és jugoszláv viszonylatban is.
- Az új módon jelentkező feladatokat a jelenlegi létszámmal és anyagi, technikai biztosítási feltételekkel kell megoldani.⁴⁷¹

A Politikai Bizottság 1989. február 28-án megtartott ülésén fogadta el az elektromos jelzőrendszer megszüntetéséről szóló előterjesztést: „A határsértést megkísérlők száma az 1960-as években évente mintegy 2500 volt, az 1980-as évek elején évente 1000-1300-ra csökkent, az utóbbi két esztendőben viszont dinamikusan emelkedett. Míg a korábbi évtizedekben a határsértést megkísérlők túlnyomó többsége magyar, addig 1987-ben 84 százalékuk, az elmúlt évben pedig már több mint 97 százalékuk külföldi állampolgár volt. Befelé döntően román állampolgárok, kifelé román és NDK-állampolgárok alkotják a határsértők többségét. A határőrség elfogja a határsértők 95-97 százalékát. Ezt az eredményt úgy érte el, hogy az államhatár őrizetében az elmúlt évtizedben figyelemre méltó technikai fejlesztés nem történt, fegyverzete és felszerelése nem elég korszerű, az őrsök létszáma folyamatosan csökkent. A Politikai Bizottság megállapította, hogy az elektromos jelzőrendszer fenntartását ma már határőrizeti szempontok sem indokolják: a határőrség nyugati viszonylatban a határsértők 80-90 százalékát már az elektromos jelzőrendszer előtt, a mélységben elfogja.”⁴⁷² A határvíz lebontásáról hozott döntést Németh Miklós kormányfő 1989. március 3-án, Moszkvában tett látogatása során közölte Gorbacsovval. A szovjet főtítkárnak nem tett ellenvetést. Két héttel később, a Határőrség vezetőinek Szovjetunióban tartott tapasztalatcseréjén a szovjet tárgyalópartner, Sislov a következőket jelentette be: „A közeljövőben várható, hogy a szocialista államok határain – az egyes szakaszokon vagy teljes egészében – megszüntetik az elekt-

romos jelzőrendszert, a határsávot, szélesítik a határ menti településeken lakó állampolgárok utazási lehetőségeit.”⁴⁷³

1989. április 19-én a csehszlovák határszakaszon, Rajka térségében próbabontást végeztek, majd május 2-án nagy sajtónyilvánosság előtt a nyugati határ négy frekvenciált határátkelőhelyén – a jánossomorjai, a soproni, a kőszegi és a rábafüzési őrsön – megkezdték az elektromos jelzőrendszer felszámolását. Az eseményt követően Nováky Balázs, a BM Határőrség törzsfőnöke és Vidus Tibor határőr ezredes, a győri kerület parancsnoka tartott sajtótájékoztatót, amelyet hatalmas érdeklődés kísért: az európai sajtó képviselői mellett a világ számos részéről, még a Távol-Keletről is érkeztek tudósítók, ami azt jelezte, hogy mindenütt felismerték a vasfüggöny felszámolásának jelentőségét. A nyugatnémet tévétársaság riportere az iránt érdeklődött, hogy a határzár megszüntetését hazánk egyeztetette-e a többi szocialista országgal. Nováky ezredes erre tömören válaszolt: „Nem, mert az államhatár őrzésének módszerei, megválasztott eszközei hazánk belügyeinek tekinthetők, s ennek

Határbontás 1989-ben

szellemében szuverén államként döntött így.”⁴⁷⁴ A *Reform* című magyar hetilap tudósítóját az érdekelte, hogy a többi szocialista ország nem fogja-e szigorítani a magyarországi utazásokat, hiszen állampolgárai ezek után könnyebben Nyugatra szökhetnek majd. „A határt továbbra is őrizzük – hangzott Nováky válasza –, s szeretnénk továbbra is olyan garanciákkal és eredményességgel, mint eddig. A hazánkba utazás engedélyezése az illető ország belügye.”⁴⁷⁵

A magyar nyitás visszhangja az NDK-ban

A határbontásra természetesen az NDK polgárai is azonnal felfigyeltek, annak ellenére, hogy a keletnémet média igencsak megrostálta a magyarországi eseményekről szóló híradásokat, a Magyarországról német nyelven tudósító *Budapester Rundschau* terjesztését pedig beszüntették az NDK-ban. A keletnémetek többsége azonban a nyugatnémet médiából tájékozódott a nagyvilág hírei felől. Az NDK területének 85%-án jól lehetett fogni a nyugatnémet televíziós csatornák adásait. Kivételt képezett ez alól Drezda környéke, valamint az ország északkeleti vidéke, ezért a keletnémet népnyelv az Elba-menti településeket szarkasztikusan csak a „mit sem sejtők völgye” elnevezéssel illette.⁴⁷⁶

A Prenzlauer Berg-i üzemek dolgozóinak körében május 4-én készített hangulatjelentés kiemelte, hogy többen utazási korlátozások bevezetésétől tartanak. Az üzemekben dolgozók úgy vélték, hogy Magyarország az osztrák mintát követi majd, és vélhetően hamarosan kiválik a Varsói Szerződésből. A *Gärtnerpost* című kertészeti szaklap szerkesztőségében szintén heves vitát váltott ki a magyar határbontás híre. Biztosra vették, hogy a magyarországi utazásoknak befellegzett, ezért más lehetőségek után kell nézniük. A fegyveres testületek pártalapszervezeteinek szemináriumain folytatott „irányított” beszélgetések témájául is a magyar reformokat választották. A különböző jelentésekből jól lát-

szik, hogy az NDK határőrsége és a keletnémet néphadsereg állománya az osztrák határ jelképes megnyitásától kezdve, sőt már azt megelőzően is egyre növekvő aggodalommal követte a magyar politika eseményeit. A strausbergi egységben 1989. március 30-án tartott megbeszélés témája az egyes szocialista országokban tapasztalható „negatív tendencia” volt. A Magyarországgal kapcsolatos megnyilvánulások három sarkalatos pontját a következő felvetések képezték: a) vajon Magyarországon – Lengyelországhoz hasonlóan – nem sérül-e a szocialista törvényesség, és nem kerül-e sor a szocializmus alapjainak lebontására; b) mikor tör ki Magyarországon az ellenforradalom és a szövetségesek ezt tétlenül szemlélhetik-e; és c) az érintett államban és a többi szocialista országban miként lehetne határt szabni, illetve kompenzálni az okozott ideológiai károkat. Míg a hatalom idősebb generációjának képviselőit a dogmáktól való elhajlás elméleti kérdései foglalkoztatták, addig a többség továbbra is az utazási lehetőségek miatt aggódott. Az NDK budapesti nagykövetségén május 24-én tartott sajtókonferencián Gerd Vehres nagykövet határozottan visszautasította azt a híresztelést, miszerint az NDK utazási korlátozásokat kívánna bevezetni.⁴⁷⁷

A Berlin középső részén szolgálatot teljesítő határőregység körében július 26-án tartott politikai vita során Magyarország kapcsán a következő témák kerültek napirendre: a) Magyarország kilép a Varsói Szerződésből és a KGST-ből; b) értetlenség az MSZMP elégtelen politikai munkájával szemben; c) spekulációk, hogy 1990-től korlátozni fogják a Magyarországra irányuló utasforgalmat.⁴⁷⁸ A város déli szakaszán szolgáló határőrök körében ugyanezen a napon tartott megbeszélésen Nagy Imrének és mártírtársainak újratemetése váltott ki általános megdöbbenést. Egy Strausbergben tartott korábbi megbeszélésen a határőregység idősebb tisztjei a „harminc éve elítélt ellenforradalmárok” rehabilitálását a „szocializmustól való elhajlás jeleként” ítélték meg. Az újratemetésen összegyűlt embertömeg képe az 1956 októberi Kosuth téri események emlékét idézte fel bennük, 1989 kora nyarának ma-

gyar állapotait ezért az 1956-os forradalom kitörését megelőző időszakhoz hasonlították. Az állambiztonsági szolgálatok munkatársait érintő retorzióktól tartva az egyik tiszt még magyarországi utazásának előkészületeit is felfüggesztette, mondván, „nem szeretné lámpavason végezni”. A meiningeni egység egyik tisztje úgy vélte, hogy Magyarország lesz az első, amely kiválik a szocialista államok közösségéből, és ez beláthatatlan következményekkel fog járni a keleti blokk többi államára nézve.⁴⁷⁹ A neubrandenburgeri egység munkatársai az NDK elszigetelődésétől tartottak, és a stabilitás hiányáért a szovjet peresztrojka politikáját hibáztatták. Elgondolkodtató, hogy a lengyel belpolitikáról érkező híradásokra – a földrajzi közelség dacára – lényegesen nyugodtabban, és sokkal kevésbé éles kritikával reagáltak. A különböző helyszíneken folytatott megbeszélések mindenesetre azt jelezték, hogy a reformpárti szovjet politika, a lengyel események, valamint a magyar határnyitás az állomány egy részének hitét is megrendítették a keletnémet politikai irányvonal vonatkozásában.⁴⁸⁰

A határnyitás fogadtatása Ausztriában

Noha az elektromos jelzőrendszer lebontásának befejezését előzetesen csak 1991 végére tűzték ki, a munkálatok olyan gyorsan haladtak, hogy 1989. június 27-én, amikor Horn Gyula magyar és Alois Mock osztrák külügyminiszter a kamerák széles nyilvánossága előtt akarta demonstrálni a vasfüggöny átvágását, alig találtak erre alkalmas szövedrőtszakaszt.⁴⁸¹

A hidegháborút és Európa kettéosztottságát jelképező vasfüggöny lebontásához a határ másik oldalán élő helyi osztrák lakosság is nagy reményeket fűzött. A hagyományos kereskedelmi útvonalak lezárása, a beruházások, a szabad mozgás és a szabad kereskedelem hiánya miatt ugyanis Ausztria keleti tartományai hátrányos helyzetbe kerültek,

Horn Gyula magyar és Alois Mock osztrák külügyminiszter átvágják az utolsó szögesdrótszakaszt, 1989. június 27.

és a térség gazdasága lassan elsovadt. Burgenland gazdaságpolitikai helyzetét egy 1971-ben készült elemzés a következő megállapítással jellemezte: „Szép álmom volna a többi tartomány utolérése, de ez álmom is marad. Már csak ilyen a peremvidékek helyzete! Még a gazdag [Német] Szövetségi Köztársaságban sincs ez másként [...] Véleményem szerint ebben a gazdaságpolitikai helyzetben alapvető változás csak akkor képzelhető el, amennyiben megszűnik a vasfüggöny, és Pozsony, illetve Budapest számunkra gazdaságilag ugyanazt jelenti majd, mint Zürich és München a tiroli vagy felső-ausztriai tartományok lakói számára.”⁴⁸² A műszaki zár várható lebontását Grósz Károly, az MSZMP főtitkára 1988 novemberi ausztriai látogatása során jelentette be Franz Vranitzky osztrák kancellárnak, és egyúttal a várható problémákra (terrorizmus, drogkereskedelem, illegális bevándorlók ellenőrzése) is felhívta vendéglátója figyelmét.⁴⁸³ A határforgalom liberalizálásától az osztrák oldalon a kishatárforgalom fellendülését, a gazdasági és a kulturális kapcsolatok megélénkülését várták.⁴⁸⁴ Hans Sipötz,

Burgenland tartomány vezetője a május elején megkezdett bontással kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „a határ menti tartomány végre esélyt kapott a történelemtől, hogy kitörhessen elszigeteltségéből”.⁴⁸⁵ Nem meglepő tehát, hogy a Németh Miklós magyar miniszterelnök és Franz Vranitzky osztrák kancellár határnyitást előkészítő tárgyalásain osztrák részről a gazdasági természetű megfontolások játszották a legfontosabb szerepet. A műszaki zár küszöbön álló megszüntetése, valamint a román, illetve keletnémet menekültek kérdése csupán utolsó pontként, érintőlegesen került be a tárgyalásokat előkészítő tervezetbe. A magyar vásárlóközönség igényeire, valamint az osztrák kereskedelem érdekeire hivatkozva szorgalmazták a Fertőújlak–Pomogyi (Pamhagen) közúti és vasúti, a Fertőrákos–Medgyesi (Mörbisch) közúti és vízi, valamint a Körmend–Németújvár (Güssing) közúti átkelő megnyitását. Felvetődött továbbá a Felsőőr (Oberwart)–Rohonc (Rechnitz) közötti vasúti szárnyvonal Szombathely felé vezető – a második világháború előtt működő – szakaszának újbóli üzembe helyezése, és ezzel összefüggésben a Bucsú–Schachendorf vasúti átkelőhely megnyitása is. Az osztrák fél Sopron térségében egy szabadkereskedelmi zóna kialakítására is javaslatot tett. Kiemelkedő jelentőségű projektnek számított az 1995-re tervezett, utóbb sajnálatos módon megghiúsult közös világkiállítás is. A világkiállításban közvetlenül nem érintett osztrák tartományok támogatásának elnyeréséért Vranitzky kancellár széles körű propagandakampányt is indított, mivel magát az expót a kelet-ausztriai térség átfogó fejlesztésével akarta összekötni.⁴⁸⁶

A vasfüggöny felszámolását regionális szinten tehát feltétlen lelkesedés övezte. A magyar nyitás politikájának osztrák visszhangja mégis némi képp ambivalens volt. A Magyar Távirati Iroda által 1989. július elején összeállított nemzetközi sajtószemle idézte az Osztrák Szocialista Párt (SPÖ) *Neue Arbeiter Zeitung* című lapját is, amelynek egyik cikke arra hívta fel a figyelmet, hogy a korábbi évtizedek során kialakult rutin megváltozása már önmagában is kedvezőtlen reakciókat váltott ki az osztrák rendőri,

vám- és határőrizeti szervek köreiben: „A »szocialista testvérországból« kiinduló új menekülthullám alighanem kevésbé zavarja a magyar hatóságokat. Egy csendőrhivatalnok: »Minden sokkal liberálisabbá vált. Elsősorban attól függ minden, hogy ki van »odaát« szolgálatban.« A menekültek rendre arról számolnak be, hogy a magyar határőrök csak tessék-lássék reagálnak a jelenleg még meglévő automatikus riasztóberendezések jelzéseire. A levegőbe lövöldöznek, nyilván a forma kedvéért, de a menekülőket legtöbbször hagyják továbbfutni.”⁴⁸⁷ A közlemény értelmezéséhez tudni kell, hogy történelmi okokból Ausztria nem rendelkezett önálló határőrizeti szervezettel, így az osztrák határ ellenőrzésének feladatát a vámügyi igazgatásra ruházták.⁴⁸⁸ Az 1989–1990-ben mintegy 4200 fős testület feladata volt, hogy az utas- és áruforgalom ellenőrzése mellett fegyveres járőrözéssel biztosítsa az osztrák államhatárt. Az ellenőrzés során elsősorban a hamis úti okmányok, a hamisított pénz, valamint a kábítószer-, a nemesfém-, az áru- és fegyvercsempészet leleplezésére törekedtek. Munkájuk során együttműködtek az osztrák csendőrséggel, ami a Magyarországgal közös határ esetében a burgenlandi tartományi csendőrpáncsnokságot jelentette.⁴⁸⁹ A közös határ felügyelete során a terrorelhárítás, valamint a közép-európai csempésztvonalak ellenőrzésének feladata a nyolcvanas években szorosra fonta a magyar és az osztrák biztonsági szervek közötti együttműködést. A műszaki zár lebontása ugyanakkor megnehezítette az ellenőrzést, és a korábbinál nagyobb terhet rótt a határ két oldalán szolgálatot teljesítő személyi állományra. A határőrség politikai csoportfőnöke – feltehetően az állomány motivációjának erősítésére – ezért a műszaki zár lebontásával egy időben engedélyezte, hogy a határőrség objektumaiban külföldi televíziós adásokat nézhessenek.⁴⁹⁰

Bár az osztrák politika elkötelezte magát a magyar politikai élet demokratikus átalakulásának támogatása mellett, aggodalommal töltötte el az átalakulás kiszámíthatatlan jellege. Az osztrák politikusok egy része kifejezetten bizalmatlanul tekintett a szocialista tömb bizonyos államaiban, elsősorban Lengyelországon és Magyarországon megindult re-

formfolyamatokra. Ausztria földrajzi helyzete és katonai semlegessége kedvező feltételeket kínált a keleti államokkal való együttműködésre, így gazdaságilag is előnyösnek bizonyult számukra a Kelet és Nyugat elkülönült, ám lényeges biztonsági kérdésekben immár feszültségmentes viszonya. A kelet–nyugati közeledés előkészítésében jelentős szerepet töltött be Franz Vranitzky kancellár, aki 1986 óta állt az osztrák szövetségi kormány élén. Az osztrák külpolitika jelentős diplomáciai sikerként könyvelte el, hogy az 1988 októberében megtartott moszkvai tárgyalásokon Gorbacsov hozzájárult, hogy Ausztria megindítsa az európai nemzetközi szervezetekhez való csatlakozás előkészítését.⁴⁹¹ Az 1989. február 13-án kettős helyszínen, Nagycenken és Ruszton (Rust) tartott magas szintű kormányfői találkozón Vranitzky osztrák kancellár biztosította Németh Miklós miniszterelnököt, hogy érdeklődéssel és szimpátiával tekintenek a magyar reformfolyamat elé, ugyanakkor felhívta a figyelmet a túl gyors előrehaladás, a „reformeuifória” veszélyeire is, mivel szerinte a gyors átalakulás óhatatlanul társadalmi veszélyeket gerjeszt.⁴⁹² Friedhelm Frischenschlager, az Osztrák Szabadságpárt (FPÖ) parlamenti frakciójának vezetője szintén a térség stabilitásáért aggódott: „A hivatalos Ausztriának – benne az FPÖ vezetésének – ugyanis az a határozott véleménye, hogy Európa stabilitása a »status quo-n« az egyre alacsonyabb szintre szállított katonai erőegyensúlyon nyugszik. Ha ezt akár keleten, akár nyugaton megbontanák, ennek beláthatatlan következményei lennének.”⁴⁹³ Az alpesi ország koalíciós kormányának többségét biztosító SPÖ hagyományosan jó viszonyt ápolt a magyarországi állampárttal, és a párt vezetősége nem igazán értette, mi indította az MSZMP reformszárnyát az 1956-os események átértékelésére, a többpártrendszer bevezetésére és az ország semlegességének felvetésére. Ezért befolyásos osztrák körök is lassítani igyekeztek a magyar változások tempóját, és a stabilitás szempontját előtérbe helyezve kiszámítható demokratizálási folyamatot javasoltak.⁴⁹⁴ A nyugati nagyhatalmak sem támogatták a radikális magyar elgondo-

lásokat, mert attól tartottak, hogy az esetleges meggondolatlan lépések következményeként megtorpanhatnak a Szovjetunióban kibontakozó kedvező változások, ami a peresztrojka zátonyra futását eredményezhette volna. A magyar események várható nyugat-európai fogadtatását a *Die Presse* főszerkesztőjének március végi nyilatkozata a következőben foglalta össze: „Sem Ausztriában, sem Nyugat-Európában nincs olyan felelős politikai tényező, amelyik Magyarország semlegességében, vagy az eddigi társadalmi rendszer gyökeres megváltoztatásában érdekelt lenne.”⁴⁹⁵

A magyar politikai vezetés a politikai és gazdasági átalakítások közepette nagyon is tisztában volt a stabilitás megőrzésének szükségességével. Nyers Rezső államminiszter 1989. június 20–23. közötti tárgyalásai során az NSZK számos gazdasági és politikai vezetőjével találkozott. Mindannyian támogatásukról biztosították, és a magyar államminiszter jelen volt a Bundestag azon vitáján is, amelyen a magyarországi politikai változásokat vitatták meg. A látogatásról készült beszámoló Gorbacsov főtitkár és Kohl kancellár megbeszélésének két fontos kijelentését is idézte. Eszerint a Szovjetunió abban az esetben sem akar beavatkozni a Varsói Szerződés országaiban végbemenő átalakulásba, amennyiben ennek folyamán nehézségek keletkeznének, az NSZK-nak pedig nem áll szándékában a kelet-európai országok destabilizálása, mivel ugyanúgy az egyensúly fenntartásában érdekelt.⁴⁹⁶ A fentiek ismertetében Németh Miklós miniszterelnök az MSZMP Központi Bizottsága 1989. június 23–24-én megtartott ülésén a következőket szögezte le: „A kormány alapvető fontosságú feladata biztosítani a békés átmenetet a sztálini pártállamból a demokratikus, többpártrendszerre épülő, alkotmányos garanciákon nyugvó jogállamba. Az MSZMP nem kíván visszaélni jelenlegi hatalmi lehetőségeivel. Ugyanakkor számít arra, hogy a választásokat követően létrejövő koalíciós kormány vezető ereje marad. Ezt súlya, a reformfolyamatokban játszott kezdeményező szerepe és kormányzati tapasztalatai is indokoltá teszik.”⁴⁹⁷

Csatlakozás a genfi menekültügyi egyezményhez

Az ENSZ 1948. december 10-én fogadta el „Az Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozata” című dokumentumot, amelynek két bekezdése már foglalkozott a menekültekkel kapcsolatos elvekkel. A 13. cikk (2) bekezdése kimondta: „Minden személynek joga van minden országot, ideértve saját hazáját is, elhagyni, valamint saját hazájába visszatérni”; a 14. cikk (1) bekezdése ehhez hozzátette: „Minden személynek joga van az üldözés elől más országban menedéket keresni és a más ország nyújtotta menedéket élvezni.” Az általánosságban megfogalmazott alapelveket három évvel később az 1951-es genfi menekültügyi konvenció foglalta egységes szerkezetbe. E nemzetközi megállapodás szerint mindenkit menekültnek kellett tekinteni, aki „faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása, avagy politikai meggyőződése miatti üldözéstől való megalapozott félelme miatt az állampolgársága szerinti országon kívül tartózkodik, és nem tudja, vagy az üldözéstől való véleményében nem kívánja annak az országnak a védelmét igénybe venni.” A hidegháború közepette azonban – Jugoszlávia és Kína kivételével – egyik szocialista ország sem írta alá az egyezményt, mivel úgy érezték, hogy a dokumentumban foglalt elvek ellenük irányulnak.

A magyar belügyi szervek számára 1988-ig nem jelentettek különösebb gondot azok a szocialista tömbből származó állampolgárok, akik hazájuk elhagyásának szándékával érkeztek az országba: néhány magyar nemzetiségű romániai állampolgárt kivéve a rájuk vonatkozó kétoldalú szerződések alapján egyszerűen visszatoloncolták őket a hazájukba. A Ceaușescu-diktatúra elől Romániából Magyarországra menekültek száma azonban 1988-ban már elérte a 6460 főt. A genfi menekültügyi egyezményhez való magyar csatlakozást éppen az a törekvés hajtotta, hogy rendezni tudják a hátrányos nemzetiségi megkülönböztetésük és emberi jogaik megsértése miatt Romániából átszökő magyar

menekültek ügyét. De már a csatlakozás előkészítő szakaszában visszatérő problémaként merült fel a keletnémet menekültek kérdése, mivel a statisztikák alapján a szövetséges országok állampolgárai közül ők jártak élen az illegális határátlépések elkövetésében.⁴⁹⁸

	1984	1985	1986	1987	1988
NDK	151	107	139	227	404
Csehszlovákia	51	74	49	76	41
Lengyelország	24	24	48	39	11
Románia	120	87	136	225	19*
Bulgária	2	5	8	1	5
Szovjetunió	2	3	–	–	1
Jugoszlávia	2	6	6	–	5
Összesen	365 fő	322 fő	399 fő	574 fő	491 fő

*Az 1988-as létszám drasztikus csökkenését a Romániából érkezők jogállásának megváltozása magyarázza

21. táblázat: A szocialista országok állampolgárai által Magyarországon elkövetett határsértések 1984–1988 között

Mint említettük, a magyar hatóságok a határvár lebontásáról hozott döntést 1989 tavaszán hozták a partnerszervek tudomására. A műszaki zár elbontásának várható következményeiről a Stasi IX. (Vizsgálati) Főosztályának munkatársai Berlinben részletes elemzést állítottak össze. A magyar hatóságoktól kapott 1988-as vizsgálati jegyzőkönyvekből kiindulva 800 000 Magyarországra látogató és legalább ugyanennyi átutazó keletnémet turistával számoltak. Mivel az adatokból kitűnt, hogy egy év leforgása alatt közel duplájára nőtt a keletnémet polgárok által hazánkban elkövetett határsértések száma, a nyugati határszakaszra nehezedő óriási nyomást prognosztizáltak.⁴⁹⁹ Ahogy az a táblázatból is látszik, 1988-ban a magyar hatóságok négyszáznál több keletnémet állampolgárt toloncoltak vissza az NDK-ba, közülük 115 fő (28%) már előzőleg kitelepülési kérelmet adott be, ám annak engedélyezése több évig is eltartott, hosszadalmas procedúrát jelentett, amelynek során a kérelmező számos

vegzálásnak volt kitéve.⁵⁰⁰ A magyar fél közlése szerint 1987–1988-ban a letartóztatottak 70-70%-át, 1989 első négy hónapjában 52%-át mélyégi területen állították meg. Abban reménykedtek hát, hogy a menekülteket sokszor már az országhatár elérése előtt, az operatív intézkedések és az önkéntes járőrök bejelentése nyomán feltartóztatják.⁵⁰¹

A menekültügy jövőbeni kezelésével kapcsolatban a BM a jugoszláv, az osztrák, a nyugatnémet és a svéd gyakorlatot tanulmányozta.⁵⁰² A menekültügyi egyezményhez való csatlakozás lehetséges konzekvenciáit mérlegelve a belügyi vezetők egy része aggályosnak tartotta a lépést, mivel annak következtében Magyarország könnyen a szocialista és a fejlődő országok menekültjeinek tartózkodási helyévé, illetve célországává válhatott. Az ország nemzetközi kapcsolataira nézve is hátrányosnak ítélték meg, ha „menekültként” kellene elismerni a hasonló társadalmi berendezkedésű országokat elhagyni szándékozókat: „Korábbi állásfoglalásunkban a szövetséges szocialista országokkal való kapcsolatok megromlásának veszélye miatt nem értettünk egyet a konvencióhoz való csatlakozással, ha ez a veszély – a Külügyminisztérium álláspontjától eltérően – reális, akkor korábbi véleményünket fenntartjuk” – olvasható a Wéber Gyula rendőr ezredes, a BM III/1. Osztály vezetője által 1988. december 13-án írott feljegyzésben.⁵⁰³ A Vizsgálati Osztály vezetője emiatt még 1989 januárjának közepén is más megoldások kidolgozását ajánlotta a Romániából hazánkba menekültek helyzetének rendezésére.⁵⁰⁴

A csatlakozásról szóló okiratot Magyarország New York-i ENSZ-képviselője 1989. március 14-én helyezte letétbe.⁵⁰⁵ Előkészületi munkálataihoz, azaz a menekültügy jogi és gyakorlati hátterének megteremtésére három hónap állt rendelkezésre. A magyarországi tartózkodásra engedélyt kérők átmeneti elhelyezésére a Minisztertanács menekülttáborok felállításáról rendelkezett, egyben a belügy-, a külügy- és az igazságügy-miniszter bevonásával a menekültek befogadásával kapcsolatos eljárás kidolgozásáról határozott.⁵⁰⁶ A határozat 4. pontja arra utal, hogy

már az egyezményhez való csatlakozás előkészítő szakaszában visszatérő problémaként merült fel a Varsói Szerződés tagállamaival kötött kétoldalú szerződések kérdése, mivel a bennük vállalt kötelezettségek ellentétben álltak a menekültügyi konvenció rendelkezéseivel.⁵⁰⁷ A Határőrség Országos Parancsnoksága nemzetközi és jogi alosztálya már 1989. január 17-én felhívta a figyelmet arra, hogy felül kell vizsgálni a tiltott határátlépést elkövető személyek átadását érintő szerződéseket, és hangsúlyozta, hogy a szövetséges országokkal kötött nyolc egyezmény közül három, nevezetesen a szovjet, a csehszlovák és a román féllel kötött határszerződés rendelkezései ellentétesek a genfi egyezmény rendelkezéseivel. „Jogi megoldásként áthidalható a probléma az esetben, ha az említett menekültügyi konvencióhoz megfelelő fenntartásokkal csatlakozunk. (A többoldalú nemzetközi szerződésekhez való csatlakozás esetén, a nemzetközi jog gyakorlata lehetővé teszi, hogy bizonyos cikkelyeivel szemben fenntartással lehessen élni, ez esetben a kifogásolt cikkek a csatlakozó állam számára nem bírnak kötelező erővel. Erre a nemzetközi jogi gyakorlatban több esetben is sor került.) Az utóbbi esetben ez által elkerülhető a fentebb nevesített szerződések felmondása”⁵⁰⁸ – foglalt állást Bárdos Pál alezredes, az alosztály vezetője Nováky Balázs ezredesnek, a Határőrség törzsfőnökének írott jelentésében. A fenntartásokkal történő csatlakozás lehetőségéhez fűzött kézíratos széljegyzet ugyanakkor azt is megállapítja, hogy „az nem a járható út”.

Az NDK budapesti nagykövetsége 1989. március 3-i jelentésében számolt be a csatlakozás előkészületeinek állásáról. A jelentés azt az NDK szempontjából fontos kérdést is felvetette, hogy milyen hatással lesz a döntés a Varsói Szerződés másik hat országának érdekeire.⁵⁰⁹ A csatlakozás következményeiről március 20-án készült keletnémet feljegyzés már egyértelműen rámutatott az egyezmény 32. és 33. cikkelye (a kiutasítás és visszatoloncolás tilalma), valamint a korábban kötött magyar-keletnémet jogsegélyszerződés között feszülő ellentmondásra.⁵¹⁰ A Stasi IX. (Vizsgálati) Főosztályának május elején, a műszaki zár bon-

tása kapcsán keletkezett feljegyzése ennek ellenére azzal kalkulált, hogy a korábbi gyakorlat lényegesen nem fog megváltozni, vagyis az illegális határsértésen ért keletnémet polgárokat éppen úgy, mint azelőtt, továbbra is átadják számukra.⁵¹¹ Mivel a korábban megkötött államközi szerződések és magas szintű megállapodások mindinkább gátolták a magyar külpolitika mozgásterét, halaszthatatlanná vált a szocialista országok irányában vállalt magyar kötelezettségek felülvizsgálata.⁵¹² A külügyi és a belügyi tárca közötti egyeztetés az 1989. március 30-i ad hoc tárcaközi bizottsági üléssel kezdődött, amelynek előzményeként a Külügyminisztérium áttekintette, hogy melyek azok a határkérdésekkel foglalkozó kétoldalú szerződések, amelyeket az ENSZ égisze alatt született emberi jogi okmányokkal való szembenállásuk folytán felül kell vizsgálni. A szerződések módosításának előkészítését a belügyi tárca hatáskörébe utalta. A BM III/1. Osztály április 6-i feljegyzésében tett kísérletet a visszas helyzetből fakadó kérdések áttekintésére. Előjáróban leszögezte, hogy a szocialista országokkal aláírt kétoldalú szerződések megkötésének idején a szocialista országok között menekültügyi probléma még nem létezett: „A társadalmi rend azonossága, annak közös büntetőjogi védelme, a szövetséges viszony miatt elképzelhetetlen volt, hogy az egyik szocialista ország menedéket nyújtson egy másik szocialista ország állampolgárának, mert hazájában »faji, vallási, nemzetiségi, bizonyos társadalmi szervezethez tartozása vagy politikai véleménye miatt üldözik«, illetőleg »demokratikus magatartásáért, a társadalmi haladás, a népek felszabadítása, a béke védelmében kifejtett tevékenységéért üldözik« és e körülményekre a szerződő felek az egyezmények megkötésénél figyelemmel legyenek.”⁵¹³ A feljegyzés azt is megállapította, hogy a menekültügyi egyezményhez való csatlakozás nemcsak a határrendszeti és bűnügyi tárgyú megállapodások hiányosságait hozta felszínre, de a menedékjog, a menekültek jogállására vonatkozó belső szabályozás szükségességét, az idegenrendészeti szabályok korszerűsítését és az alkotmánymódosítás kérdését is felvetette. A megalapozatlan kérelmek

tömeges benyújtásának elkerülése érdekében a feljegyzés összeállítója azt javasolta, hogy tisztázzák a magyar menekültpolitika jogi alapelveit. Az osztály május 30-án kelt jelentése már az 1951. évi menekültügyi egyezmény 31. és 32. cikkelyében foglaltakra való tekintettel vizsgálta felül a kiadatás és a felajánlás szabályozását a jogsegélyszerződésekben és az ügyészségi megállapodásokban. A jelentés szerzője amellelt foglalt állást, hogy a fennálló jogsegélyszerződések – szemben a korábbi évtizedek gyakorlatával – a hazánk államhatárának sérelmére tiltott határátlépést elkövető külföldi állampolgárokról nem érvényesek: „Annak ellenére ugyanis, hogy mind a magyar büntető törvénykönyv, mind az európai szocialista országok büntető törvényei büntetni rendelik a tiltott határátlépést, a problémát az okozza, hogy minden állam a tiltott határátlépés szankcionálásával csak a saját határátlépési rendjét védelmezi. Így van ez akkor is, ha a saját határátlépési rend megsértése egyúttal a másik állam ilyen rendjének megsértését is jelenti. Például ha az NDK-állampolgár hazáját legálisan elhagyva a tiltott határátlépést hazánk területén követi el, az NDK törvényei ezt azért rendeli[k] büntetni, mert megszegte az útvonalra, ill. a külföldön tartózkodásra vonatkozó szabályokat” – olvasható az okfejtésben.⁵¹⁴

Mindennek ellenére a korábbi évtizedek jól bevett gyakorlata még 1989 nyarán sem sokat változott – amint azt az alábbi eset is mutatja. 1989. május 29-én egy nyugatnémet férfi, W. Sch. höchstadi lakos beadvánnyal fordult a Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészség Nemzetközi Osztályához, amelyben jegyese, I. S. görllitzi lakos szabadon bocsátását kérvényezte. Elmondása szerint házasságkötést terveztek, ezért május 28-án az osztrák határon át próbálta meg kiszöktetni menyasszonyát. Tervük azonban nem sikerült: a határőrök a keletnémet nőt őrizetbe vették, a férfit viszont elengedték, aki azonnal a budapesti nyugatnémet nagykövetséghez fordult. A völegény beadványának másolata, amelyet a nagykövetséghez intézett, hamarosan a Stasi-vezetők íróasztalára került. A Legfőbb Ügyészség válasza viszont csak másfél

hónap múlva, július 14-én érkezett meg a budapesti NSZK Nagykövetség Jogi és Konzuli Osztályára. Ebben arról tájékoztatták az osztály vezetőjét, hogy a hölgyet június 14-én kiadták a keletnémet hatóságoknak.⁵¹⁵ A genfi egyezmény ugyan két nappal korábban, június 12-én lépett volna hatályba, a csatlakozás kihirdetésének elmaradása, valamint a menekültügyi törvény és a végrehajtási utasítások előkészítésének kezdeti stádiuma még nem tette lehetővé a konvenció rendelkezéseinek alkalmazását. Életbe lépésének időpontjára mindössze egy ütemterv készült el, amely a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos belügyminisztériumi feladatköröket és a felelős szervezeti egységeket jelölte meg.⁵¹⁶

A menekültügyi törvény megalkotásának csúszása visszás helyzetet teremtett. Wéber Gyula rendőr ezredes, a III/1. Osztály vezetője Pallagi Ferenc miniszterhelyettesnek⁵¹⁷ írott jelentésében a következőképpen jellemezte a helyzetet: „[...] Az egyezmény hatályba lépésére vonatkozó június 12-i időben a végrehajtásban érintett szervek között az időlegesen alkalmazható eljárással kapcsolatos álláspont nem alakult ki. Így [nem tudni], hogy több hónapon keresztül a jelenleg még hatályos, törvénybe foglalt rendelkezések, avagy a genfi egyezményhez történt csatlakozásból eredő módon kell a hazánkban menedékjogot kérő személyek ügyét intézni. Az első változat szerinti eljárás esetében a tömegkommunikáció és a nyugati országok, a második szerinti esetében pedig a szocialista országok »nemtetszésével« lehet számolni, amely a végrehajtó szervekre irányul. Kíváncsún lenne az adott »joghézag« helyzetben követendő gyakorlatról egységesen rendelkezni, és erről a szükséges mértékben a nyilvánosságot is tájékoztatni.”⁵¹⁸ A szövetséges állambiztonsági szervek képviselőit a BM II. csoportfőnökség vezetője, Benkő ezredes tájékoztatta a csatlakozás okairól és a Magyarország területén létesítendő három menekülttáborról. A tájékoztatón a szovjet, a lengyel, a csehszlovák, a bolgár, a keletnémet, a kubai és a vietnami állambiztonsági szervek képviselői voltak jelen.⁵¹⁹

A bel- és külügyminisztérium munkatársai áttekintették, hogy a szövetséges országokkal korábban kötött kétoldalú megállapodások közül melyek azok, amelyek a genfi menekültügyi konvencióhoz való csatlakozásig átdolgozásra szorulnak. Az egyeztetés után az átmeneti időszakra vonatkozóan a következő álláspont körvonalazódott:

- „1. A magyar fél az egyezmény végrehajtása során az NDK-állampolgárok ügyében továbbra is a nemzetközi kapcsolatok megtartásának érdekeit kívánja szolgálni. Az egyezményhez való csatlakozás folytán ugyanakkor változtatni kell a tiltott határátlépési ügyekkel kapcsolatos eljáráson. Érvénytelennek kell nyilvánítani a legfőbb ügyészek és az illetékes miniszterek közötti korábbi megállapodásokat, vagyis megszűnik az ügyészi „kvázi” felajánlás gyakorlata. A hazánkban elkövetett tiltott határátlépési ügyekben az elkövetőket – cselekményüket akár útlevéllal, akár anélkül követték el – várhatóan a nyomozások megtagadásával, szabadságkorlátozó intézkedések nélkül, a tartózkodási engedélyek megvonásával kiutasítjuk az országból (a Csehszlovák Szocialista Köztársaság felé, de külön vizsgálható esetleg a repülőgépen történő kiutasítás); vizsgálati intézkedéseket velük szemben általában nem fogantatunk, kivételt képezhetnek az intézkedések során garázda, közveszélyes magatartást tanúsító elkövetők.
2. A genfi egyezményhez való csatlakozás folytán minden külföldi esetében meg kell indítani a menekültstátus vizsgálatát, amennyiben az ilyen irányú kérelmet terjeszt elő. Ha NDK-állampolgárok terjesztenek elő menekültstátus iránti kérelmet, az eljárást megindítjuk, de előzetes elképzelések szerint nagyon kivételes esetben évi egy-két fő kaphat menekültstátust, amennyiben üldöztetését okmányokkal igazolja. Egyébként az NDK-n belüli viszonyokat általában hivatalos eljárásban sem tekintjük olyannak, mint ahol politikai üldözés folya.

3. A menekültkérdés egyezményben foglalt aspektusaival (családegyesítés, letelepedési hely megválasztásának szabadsága) kapcsolatban várható az NSZK budapesti nagykövetségének bekapcsolódása az NDK-állampolgárok ügyébe. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az igazságügyi szervek állásfoglalásáig a visszautasítás mellett dönttünk.”⁵²⁰

V. A keletnémetek és a magyar határnyitás

A keletnémet menekültek és a magyar hatóságok

Az előzetes várakozásoknak megfelelően a genfi menekültügyi egyezményhez való magyar csatlakozás és a műszaki zár elbontásának híre hamar Magyarország nyugati határára vonzotta a kitelepülni vágyó keletnémet állampolgárokat. 1989. augusztus végéig összesen 733 994 ember érkezett az NDK-ból,⁵²¹ sokan közülük azzal a nyilvánvaló szándékkal jöttek, hogy valóra váltsák régi vágyukat, és útnak induljanak a „szabad világ” felé. A felmérések szerint ez utóbbiak többsége a harminc év alatti fiatalok köréből került ki, és 86%-uk felsőfokú képesítéssel, illetve szakmával is rendelkezett. Bajor munkaközvetítők 9300 álláslehetőséget hirdettek meg számukra, ami azt jelzi, hogy a nyugatnémet állam fontos szerepet szánt a keletieknek az ország szakemberhiányának enyhítésében.⁵²² A kivándorlókkal készült interjúk azt mutatták, hogy a „lábukkal szavazók” reálisan felmérték az új hazájukban rájuk váró nehézségeket.⁵²³ Ugyanakkor míg a kitelepülés szándékát korábban inkább a jobb megélhetés reménye és a rokoni kapcsolatok motiválták, addig a nyolcvanas évek közepétől kezdve mind nagyobb hangsúlyt kapott az NDK társadalmi-politikai berendezkedésével való elégedetlenség. Egy 1988 októberé-

ben készített felmérés szerint a kivándorlók döntésüket a következő okokkal indokolták:

- az NDK-ban nem került sor a szovjet peresztrojkához fogható reformfolyamatra;
- nincsenek személyes perspektívák;
- rossz az ellátás;
- az NDK idős politikusai nem képesek kezelni az újonnan felmerülő problémákat;
- a keletnémet hivatalok adminisztratív módon reagálnak a követeléseikre;
- félnek a letartóztatásoktól;
- családgyesítés.⁵²⁴

1989 augusztusának derekán egy frissen emigrált középkorú orvos a *Der Kurier* című osztrák lap riportérének kérdésére válaszolva a következőket fogalmazta meg: „Tarthatatlan a helyzetünk. Nekem, illetve nekünk (mert a feleségem is dolgozott) nagyjából mindenünk megvolt. Keletnémet viszonylatban jól éltünk. De mi az, hogy jól? Magam több mint húsz éve, amióta az eszemet tudom, mélyen sértve érzem magam emberi méltóságomban. A lekezelés miatt, ahogyan a párt és az állam bánt velem. Mintha kisgyerek lennék, úgy nézett rám és mindenkire. Az egész alapállás, már a kiindulópont is rossz: az ember mint magánszemély sehol sem jut szóhoz. Egyszerűbben fogalmazva: az ember jogfosztott, emberi mivoltából kiforgatott, miközben véget nem érő állami és pártpropagandával próbálják kilúgozni az agyát. Nálunk, az NDK-ban, mindig valami magasabb rendű, megfoghatatlan eszmék beteljesítésére ösztöklétek az embereket, de arról megfeledkeztek, hogy lelki, társadalmi, szociális igények is léteznek, mint a véleménynyilvánítás vagy az utazás szabadsága, hogy csak néhányat említek közülük. [...] Betelt a pohár, nem láttam a jövőmet, a gyermekeiméről nem is szólva.”⁵²⁵

A Stasi 1989. június 12–14. között – éppen a menekültügyi egyezményhez való csatlakozás hatályba lépésének eredetileg kitűzött időpontjában – háromtagú delegációt küldött Budapestre, hogy a határsértésen ért keletnémet állampolgárokkal szembeni eljárásokkal kapcsolatban egyeztessenek a magyar kollégákkal. Niebling vezérőrnagyot, a Központi Koordináló Csoport vezetőjét, Kopf ezredest, a IX. (Vizsgálati) Főosztály helyettes vezetőjét és Kretschmar századost, a X. (Nemzetközi Kapcsolatok) Főosztályának munkatársát Pallagi Ferenc vezérőrnagy, belügyminiszter-helyettes, Wéber Gyula ezredes, a Vizsgálati Osztály vezetője, valamint Németh István ezredes, szombathelyi határőrparancsnok fogadta, és a határőrség több más, vezető beosztású tisztjét is bevonták a konzultációba. A németeket arról tájékoztatták a találkozáson, hogy a genfi egyezményhez való magyar csatlakozással a két állam által korábban kötött bilaterális szerződések érvényüket veszítették. Minden legálisan vagy illegálisan hazánkba érkező külföldi állampolgár ügyében, aki a magyar hatóságoktól menekültstátus regisztrálását kéri, meg kell indítaniuk a menekültügyi eljárást. A tiltott határátlépést megkísérlő keletnémet állampolgárokat – részben az ügyek magas száma miatt is – várhatóan a nyomozás mellőzésével, idegenrendészeti eljárás keretében utasítják majd ki az országból, szabadságkorlátozó intézkedésekre és a nyomozás elrendelésére csak kivételesen súlyos esetekben kerülhet sor. A keletnémetek a vízummentességről szóló 1969. június 20-án megkötött szerződés titkos záradékára hivatkoztak, amelyben az aláírók kötelezték magukat, hogy egymás állampolgárait érvényes úti okmányok hiányában nem engedik harmadik országba tovább utazni. A magyar tárgyalópartnerek ismét hangsúlyozták: mindenképpen el kell kerülni, hogy Magyarország a szocialista tábor országaiból való kivándorlás csatornájává váljon, ezért önkéntes határőr járőrökkel, a helyi rendőrségi erőivel és a munkásőrség bevonásával erősítik meg a határőrizetet. Az új határőrizeti rendszert a kőszegi határátkelőhelyen és a Hétforrás melletti határőr egységnél szemléltet-

ték. Beszámoltak arról is, hogy a menekültügy ezentúl az idegenrendészet és az újonnan megalakítandó, menekültüggyel foglalkozó intézmény hatáskörébe kerül át.

A német tárgyalópartnerek leginkább a kiutasítás módja iránt érdeklődtek, és javasolataik lényegében a korábbi gyakorlat fenntartását célozták. Azt szorgalmazták, hogy a magyar belügyi hatóságok a kiutasító végzést az útlevelebe pecsételjék be, ami egyértelműen jelezné számukra a disszidálás kísérletét, és továbbra is értesítést kértek a Magyarországról kiutasított, illetve tartózkodási engedélyüktől megfosztott keletnémet állampolgárokról.⁵²⁶ Felvetették azt is, hogy az érintettek hazaszállításáról a Stasi különjáratai gondoskodhatnak, és azt javasolták, hogy Budapest helyett Győrből, vagy valamely más, határmenti város repülőtéréről intézzék a transzportot. Alternatív megoldásként azt ajánlották, hogy a magyar határtól az NDK-ig a Stasi munkatársai felügyeljék az elszállításokat. A magyar fél azonban a genfi konvenció szellemével gyökeresen ellenkező felvetéseket anyagi és politikai okokra hivatkozva megtagadta. A kiutasító végzésekről szóló további tájékoztatás kérdését egyelőre nem zárták le, ám a belügyminisztérium ezzel foglalkozó szerveinek hatásköri változásaira hivatkozva mást nem közöltek. Arra azonban ígéretet tettek, hogy a határőrizet rendjében bekövetkező változásokról a német partnert továbbra is értesítik.⁵²⁷

A *Vasárnapi Hírek* című újság június 23-i száma interjút közölt Németh Istvánnal, a szombathelyi határőrkerület parancsnokával, aki szerint július második felére a korábbiak tízszeresére emelkedett a határsértések száma. A fegyverhasználatban elmondta, hogy annak jogát fokozatosan szűkítették, és egy 1988-as módosító rendelet értelmében a határőr csak figyelmeztető lövést adhat le.⁵²⁸ Míg egy 1984-ben kiadott utasítás szerint a nyugati és déli határszakszon a határőr mindazokkal szemben használhatott fegyvert, akik tiltott határátlépést, embercsempészetet, illetve szökést kíséreltek

meg, addig az új szabályozás szerint csak a külföldre szökést megkísérlő katonával és a fegyveres határsértőkkel szemben, csoportos határsértés és ellenszegülés esetén, illetve a határőrt érő támadás esetén volt joga erre.⁵²⁹

	A MNK területére beutazó NDK-turisták száma	Átutazó NDK-turisták száma	Meghiúsított határsértések	Befejezett illegális határátlépések
1985	620 786	521 504	149 (106+43)*	62
1986	693 735	476 628	183 (134+49)	70
1987	772 411	507 184	330 (231+99)	83
1988	800 898	539 350	552 (397+155)	210
1989. június 12-ig	201 834**	156 088**	554 (406+148)	212

*A zárójelben közölt adatok közül az első a magyar, a második az NDK hatóságokra vonatkozik.

**1989. január 1.–június 30. közötti adatok.

22. táblázat: A keletnémet turizmus és a határsértések adatai
Magyarországon 1985–1989. június 12 között⁵³⁰

Az NDK-val kötött állambiztonsági szerződések és megállapodások áttekintése után a jogilag is megnyugtató megoldást a jogsegélyszerződés 1977. évi 26. törvényerejű rendelettel történt módosításában találták meg. Egy 1989. júliusi ügyészégi feljegyzés szerint itt a 64. cikk (2) bekezdése úgy rendelkezik, hogy „a büntetőeljárás lefolytatása céljából való kiadatásnak olyan cselekmény miatt van helye, amely mindkét szerződő fél joga szerint büntetendő és 1 évet meghaladó, vagy ennél súlyosabb büntetéssel büntetendő. A büntetés végrehajtása céljából való kiadatásra olyan cselekmények esetében kerül sor, amelyek mindkét szerződő fél joga szerint büntetendő, és a jogerősen kiszabott büntetés legalább 6 hónapi szabadságvesztés. [...] A jelenlegi szabályozás és a tényleges gyakorlat egybevetése lehetőséget ad arra, hogy a két szerv – BM és a Legfőbb Ügyészség – egymásra mutogasson az átadási gyakorlat jelenlegi formája miatt. Az említett megállapodások szerint ugyanis az ügyészség kizárólagos jogosultsága a felajánlás kérdése-

ben dönteni, valójában azonban ezeket az átadásokat a BM szervezi és az ügyészséghez már a szállítási időpont megjelölésével küldi meg az iratot egyetértés végett. Voltaképpen olyan bűncselekmény esetében kerül sor a büntetőeljárás átvételére a 66. cikk alapján, amely a 64. cikk szerint nem kiadatási bűncselekmény. A magyar törvény ugyanis a magyar határ tiltott átlépését szankcionálja. Hasonlóképpen rendelkezik az NDK büntető törvénykönyvének 213.§-ának (1) bekezdése is.”⁵³¹ A feljegyzés konklúziója szerint a korábbi gyakorlatot nem lehet tovább fenntartani, ezért új iránymutatás kiadását javasolták.

Mivel az 1981-ben megkötött hatályos megállapodás a két ország vizsgálati szerveinek együttműködését az 1977. évi törvényerejű rendeletre alapozta, Wéber Gyula rendőr ezredes, a III/1. Osztály vezetője Túrós András rendőr vezérőrnagy, miniszterhelyettesnek 1989. július végén írt jelentésében már maga is amellett foglalt állást, hogy a kiadatásról szóló 1963. évi megállapodás érvénytelen.⁵³² A menekültekkel kapcsolatos problémák érvényes jogi szabályozás híján elsősorban a velük közvetlen kapcsolatba kerülő határőrök vállára nehezedtek. Székely János vezérőrnagynak, a határőrség országos parancsnokának szavai az egyértelmű eligazítás hiányára hívták fel a figyelmet: „Először az kell, hogy mi lássunk tisztán, aztán mi biztosíthassuk a tisztánlátást az állomány felé. Álljunk ki a párt politikája mellett, ezzel én egyetértek, csak hogyan? Melyik a párt politikája, amit a Grósz elvtárs mondott, vagy amit a Németh Miklós elvtárs mondott, vagy amit a Pozsgay elvtárs mondott? Melyik a párt politikája, mindegyik elvtárs a Politikai Bizottság tagja – persze mondják, hogy hozzászokhattunk ehhez –, és mindenki mást mond, de akkor melyik mögé sorakozunk fel, ezt el kell dönteni.”⁵³³

A határsértések miatt megindított eljárások száma már az év első öt hónapjában messze meghaladta a korábbi időszakok egész éves átlagát. A Stasi IX. (Vizsgálati) Főosztály havi kimutatást vezetett a hazatoloncolt keletnémet polgárok létszámáról. Nyilvántartásuk szerint Ma-

gyarországról 1989 januárjában 16, februárban szintén 16, márciusban 23, áprilisban 42, májusban 91, júniusban 190, júliusban 96 személyt toloncoltak vissza.⁵³⁴ A kitoloncoltak otthoni kihallgatásuk során a magyar szervek reakcióiról is számot adtak. Eszerint a magyar hatóságok képviselői több ízben nyíltan értésükre adták, hogy „túl korán érkeztek”, várniuk kellett volna, amíg életbe lép a menekültügyi szerződés, és felállítják a menekülttáborokat.⁵³⁵

Az új idők új szelét jelezte, hogy a megyei ügyészségeken néhány esetben már 1989 tavaszán beszüntették a határsértés miatt indult nyomozásokat, méghozzá a következő indokkal: „Az elkövetett bűncselekmények társadalomra veszélyessége az elkövetéskor olyan csekély súlyú volt, hogy vele szemben a legenyhébb büntetés alkalmazása is szükségtelen, ezért a nyomozást a rendelkező részben foglaltak alapján megszüntetem, és a gyanúsítottat megrovásban részesítem. Egyben felhívom a figyelmét, hogy a jövőben tartózkodjék bűncselekmény elkövetésétől, és tartsa tiszteletben a Magyar Népköztársaság törvényeit.”⁵³⁶ A Legfőbb Ügyészség Államelleni Ügyek Osztályán elhelyezett vizsgálati dossziék anyagából májusban 11, júniusban 17, júliusban 13 esetben hiányzik a keletnémet állampolgárok átadását kísérő jegyzőkönyv. Helyén a BM Vizsgálati Osztálya által kiállított határozat található, amely nagyjából a fenti indoklást fogalmazta meg, némileg tömörebb változatban: „Ezután az eljáró nyomozó a határozatban foglalt bűncselekmény miatt rosszallását fejezi ki, és felhívja az elkövetőt, hogy a jövőben tartózkodjék bűncselekmény elkövetésétől.”⁵³⁷ Júliusban még meglehetősen képlékeny volt a határsértőkkel kapcsolatos eljárás gyakorlata. Egy július 14-én készült feljegyzés szerint a Stasi munkatársainak szemet szűrt, hogy a magyar hatóságok egyre gyakrabban tekintettek a vizsgálati eljárás lefolytatásától és tetten értek átadásától. Július 20-áról két olyan esetet is említettek, amikor a magyar hatóságok már az új rendszabályok szerint jártak el.⁵³⁸ Mivel a hiányzó információk miatt a keletnémet állambiztonságiak sem tudták megindítani a szo-

kásos eljárást, nyomatékosan sürgették a magyar illetékeseket, hogy tegyenek eleget az 1969-es szerződésben vállalt adatszolgáltatási kötelezettségeiknek.

Kopf ezredes, a IX. (Vizsgálati) Főosztály helyettes vezetője a Központi Értékelő és Információs Csoport (Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe – ZAIG) vezetőjével egyetértésben július 6-án előterjesztést dolgozott ki a határsértés miatt kiutasítottakkal kapcsolatos eljárás módosítására. A keletnémet büntető törvénykönyv által súlyosnak minősített esetekben (vagyis ha az elkövető fegyvert használt, a határvédelmi berendezéseket megrongálta, az úti okmányokat meghamisította, gépkocsiban rejtekhely kialakításával kísérletezett, csoportosan, külföldiekkel együtt, illetve ismételten követte el tettét) továbbra is szabadságvesztést és elrettentő mértékű pénzbüntetés kiszabását javasolta, egyéb esetekben azonban az elzárás mellőzését és az illető személy próbaidőre bocsátását, mellékbüntetésként pedig útlevelük elkobzását, pénzbüntetés kiszabását és személyi igazolványuk bevonását indítványozta.⁵³⁹ Ez utóbbit az indokolta, hogy a keletnémet állampolgárok a csehszlovák határt személyi igazolvánnyal is átléphették, az állandó irat helyett kiállított ideiglenes igazolvánnyal azonban már nem tudták volna elhagyni az NDK területét.

Az előterjesztésnek azonban már nem volt különösebb jelentősége. Nagy Károly rendőr ezredes, a BM ORFK III–2. (Külföldiek Ellenőrző) Osztály (KEO) vezetője augusztus 4-én írott jelentésében arról számolt be, hogy az NDK állambiztonsági szervei számára 1989. július 31-én adtak át utoljára határsértő keletnémet polgárokat.⁵⁴⁰ 1989 júliusát követően a Legfőbb Ügyészség Államelleni Ügyek (korábban: Politikai) Osztályának iratanyagában valóban nem lelhetők fel határsértő keletnémet állampolgárok átadásáról készült jegyzőkönyvek, ami alátámasztja az osztályvezető megállapítását.⁵⁴¹ Augusztus 1-jére összeállt a menekültté nyilvánítási eljárás és a menekültek jogállásáról szóló minisztertanácsi határozat tervezete. Pajcsics József rendőr alezredes,

a III/1. Osztály megbízott vezetője augusztus 3-i feljegyzésében fejtette ki ezzel kapcsolatos aggodalmait: „Magyarország – gazdasági helyzete, szövetségi kapcsolatai miatt – nem válhat a kelet-európai országokból érkező menekülők célországává, a fejlett európai tőkés országokba való áttelepülés kivezető csatornájává. Fennáll annak a veszélye – a tőkés országok csökkenő fogadókészsége miatt –, hogy az országnak nagy tömegű menekültől kellene gondoskodnia. Ezért az egyezmény szerinti menekült meghatározás megszorító értelmezésével egyetértünk, ugyanakkor nem tartjuk kívánatosnak – a fenti ok miatt – a »de facto«, »humanitárius« és »gazdasági menekült« státus elismerését és alkalmazását.”⁵⁴² A keletnémet polgárok eközben egyre nagyobb számban fordultak a magyar hatóságokhoz menedék, illetve kiutazás iránti kérelemmel: „Meghallgatásuk alapján egyetlen NDK-állampolgár sem tudott olyan tényt bizonyítani vagy valószínűsíteni, hogy politikai meggyőződése – vagy a konvenció menekült fogalmába tartozó ok – miatt üldözték volna, vagy az NDK-ba történő visszatérése esetén személyes szabadsága veszélybe kerülne. (Természetesen azokon kívül, akiket a Magyarországon elkövetett bűncselekmény miatt eljárás alá vonhatnak.) Szinte valamennyien az utazási korlátozásokra, megoldatlan családgyesítési ügyekre hivatkoztak” – állapította meg Nagy Károly a már fent idézett jelentésében.⁵⁴³ Az osztályvezető arra is kitért, hogy a menedékre és a kiutazásra vonatkozó kérelmeket az egyértelmű szabályozás kiadásáig elhárították. Ennek magyarázatát a következőképpen fogalmazta meg: „A menedékjog biztosításával kapcsolatban az a véleményünk, hogy arra – a vonatkozó jogi szabályozás megjelenése után is – csak a konvenció szűk értelmezése mellett kerüljön sor. Ezzel összhangban az utazással és kivándorlással kapcsolatos problémák nem kezelhetők menekültkérdésként, azok az NDK belügyét képezik, illetve az NSZK érdekeit érintik. A konvenció nem tartalmaz olyan kötelezettséget, amely alapján bármely állam vagy nemzetközi szervezet a Magyar Népköztársaságot az egyezmény megsértésével

megalapozottan vádolhatná a továbbutazás megtagadása miatt.” Ezt követően – tekintettel a várható további tömeges tiltott határátlépésekre és a menedékjog iránti kérelmekkel kapcsolatos feszültségekre – Nagy Károly rendőr ezredes az eljárások egységesítését javasolta, méghozzá az alábbi vonatkozásokban.⁵⁴⁴

- Tiltott határátlépés miatt többé ne kerüljön sor keletnémet állampolgárok átadására;
- Az idegenrendészeti kényszerintézkedéseket differenciálják: a) akiknél családi vagy más méltányolható ok motiválta a bűncselekmény elkövetését, azokat figyelmeztessék a magyar jogszabályok betartására; b) akiknél méltányolható körülmény nem merült fel, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a továbbiakban jogkövető magatartást folytatnak, és a tiltott határátlépéstől elállnak, azoknál a tartózkodási engedély visszavonását külön lapra jegyezzék, ezekről az esetekről az NDK nagykövetségét ne tájékoztassák, és a külön lapra nyomott bélyegzőt az országból való kiléptetés során a határőrség szervei távolítsák el; c) a tiltott határátlépést ismételten elkövetőkkel és mindazokkal szemben, akik kiutasításukat követően az ország területét önszántukból nem hagyják el, a korábbi gyakorlat szerint járjanak el, vagyis a tartózkodási engedély visszavonását, illetve a kiutasítást jegyezzék be az úti okmányba, és az intézkedésről tájékoztassák az NDK nagykövetségét is.
- A magyar–csehszlovák határszakaszt Magyarország irányában megsértőket továbbra is adják vissza a csehszlovák határőrizeti szerveknek.
- A menedék iránti kérelmeket a genfi egyezmény szűkebb értelmezése szerint bírálják el, a nyilvánvalóan alaptalan kérelmeket pedig gyorsított eljárásban – szóbeli előterjesztés esetén szóbeli közléssel – utasítsák el.
- Az NSZK-ba irányuló kiutazási kérelmeket szintén utasítsák el. Ha bizonyítottan családgyesítésre vonatkoznak, vagy különleges, méltányolható okok miatt szükséges a kiutazás, az ügyet a határőrség vizsgálja.

tánylást érdemlő körülmény áll fenn, a KEO terjessze fel a kérelmet a közbiztonsági miniszterhelyetteshez. Engedélyezés esetén a KEO a BM Határőrség Felderítő Osztályával együttműködve biztosítsa az érintett személyek nyomtalan kiléptetését.

- Az NSZK budapesti nagykövetségén tartózkodók részére – ha ügyük rendezésével kapcsolatban az NDK budapesti nagykövetségével megegyezés születik – adják ki a kiutazási engedélyt, függetlenül attól, hogy eleget tettek-e a magyar hatóságok által támasztott esetleges kötelezettségeknek.
- Mielőbb kerüljön sor a hazánk által kötött vízummentességi egyezmények felülvizsgálatára. A külügyminisztérium a Magyarország által vállalt nemzetközi kötelezettségekkel összhangban kezdeményezzen konzultációkat az érintett államok külügyminisztériumaival az egyezmények módosítása érdekében.⁵⁴⁵

A jelentésben foglaltak megvitatására Pallagi Ferenc rendőr vezérőrnagy, főcsoportfőnök az érintett belügyi és társszervek bevonásával még aznap értekezletet hívott össze, amelyen az alábbi módosításokkal és kiegészítésekkel fogadták el a javaslatokat:

- Azokat a keletnémet állampolgárokat, akik családi vagy más méltányolható ok miatt első ízben követtek el határsértést, az őket elfogó határőrizeti szervek részesítsék figyelmeztetésben, irányítsák őket vissza, és hívják fel figyelmüket a magyar jogszabályok betartására.
- Tekintettel a nagy nemzetközi és hazai érdeklődésre, a közvélemény tájékoztatására adjanak ki egy BM-közleményt, amely összefoglalja a menekültügyi egyezménynek megfelelő belső jogrend és gyakorlat alapelveit, valamint az átmeneti időszakban követett eljárásokat.
- A gyors és szakszerű ügyintézés érdekében a nyugati és déli határszakasz frekvenciát forgalomellenőrző pontjain legyenek kihelyezett idegenrendészeti ügyintézők.⁵⁴⁶

- A megyei ügyészek és a főügyész tájékoztatására az előterjesztés alapján iránymutatást adnak ki a határsértő keletnémet állampolgárokkal kapcsolatos eljárás új rendjéről.

A fenti szabályozással együtt a Magyarországon határsértést elkövető keletnémet állampolgárok ügye a BM III/1. (Vizsgálati) Osztály hatásköréből a BM Külföldiek Ellenőrző Osztályának hatáskörébe került át. A Stasi-jelentésekből világosan látszik, hogy az írásbeli figyelmeztetésekről és a kiutasításokról a keletnémet szervek ettől kezdve nem kaptak tájékoztatást.⁵⁴⁷ Érdekes módon a differenciált eljárás híre csak megkésve jutott el a nyugatnémet politikusokhoz: Hans-Dietrich Genscher nyugatnémet külügyminiszter július végén még a „pecsételést” gyakorlatának beszüntetését szorgalmazta, Alexander Arnot nagykövet pedig Horváth István belügyminiszterrel folytatott augusztus 4-i megbeszélésén az elfogott keletnémet állampolgárokról szóló adatszolgáltatás felfüggesztését kérte.⁵⁴⁸

Keletnémet kezdeményezésre a két ország külügyi és állambiztonsági szervei 1989. augusztus 9–10-én ismét megbeszélést tartottak.⁵⁴⁹ Ezen a német fél leszögezte: a Magyarországon át történt disszidálások dacára az NDK nem kívánja korlátozni a hazánkba irányuló keletnémet idegenforgalmat. Pallagi Ferenc miniszterhelyettes üdvözölte ezt a döntést, majd arról biztosította tárgyalópartnereit, hogy a határsértéseket továbbra is meg fogják akadályozni, és az ország belsejébe irányítják vissza a határ közelében időző keletnémet „kirándulókat”. A keletnémet állampolgárok menedékjogi kérelmeit nem ismerik ugyan el, ám ez nem zárja ki a menekültügyi eljárás megindítását, ami negatív eredmény esetén az országból való kiutasítást vonja maga után. Elmondta, hogy a magyar hatóságok a keletnémet állampolgárok kiutazását megfelelő vízum hiányában, illetve a jogellenesen kiállított nyugatnémet útlevellel továbbra sem engedélyezik. Végezetül még egyszer kinyilvánította, hogy a keletnémet állambiztonsági miniszté-

riummal folytatott együttműködésnek nagy jelentőséget tulajdonítanak, és a mindkét felet érintő problémákról továbbra is tájékoztatják a Stasit és a magyarországi operatív csoport vezetőjét.⁵⁵⁰

A magyar BM és a Stasi delegációjának újabb tárgyalására augusztus 16–17-én, Budapesten került sor.⁵⁵¹ Mivel a magyarok visszautasították, hogy intézkedéseket hozzanak a lejárt tartózkodási engedéllyel hazánkban tartózkodó keletnémet állampolgárok ellen, a Stasi képviselői inkább a tetten ért határsértőkre vonatkozó eljárásról, a magyarországi tartózkodás megrövidítéséről és a kiutasítás módjáról próbáltak egyezkedni. Újfent szeretnék volna elérni, hogy határsértés esetén az utazási okmányokba pecsét kerüljön, mert ez a keletnémet hatóságok számára egyértelműen jelezte volna a bűncselekmény kísérletét. Ahhoz is ragaszkodtak, hogy a magyar hatóságok a hasonló esetekről továbbra is tájékoztassák a Stasit, illetve az NDK budapesti nagykövetségét.⁵⁵² A magyar tárgyaló fél a kérdések kapcsán lényegében megismételte korábbi álláspontját, miszerint a határsértőket ezentúl idegenrendészeti hatáskörbe vonják, illetve hogy csak a súlyos jogsértést elkövető keletnémet állampolgárokat utasítják ki az országból, és kizárólag őrájuk vonatkozóan szolgáltatnak adatot. Ismertették a menekültügyi konvencióhoz való csatlakozás első előkészítése során felmerült elképzeléseket is, valamint hangsúlyozták, hogy a szocialista országokkal fennálló bilaterális megállapodásokat mielőbb felül kell vizsgálni. A keletnémet delegációt elsősorban az érdekelte, hogy a jogi szabályozás érvénybe lépésével a Magyarországon tartózkodó keletnémet állampolgárokat politikai menekülteknek nyilvánítják-e, mire a magyar fél azt a választ adta, hogy menekültstátust nem kapnak ugyan, ám az NDK-ba való visszatoloncolásuk az otthoni retorziók miatt mégsem kivitelezhető. Jóllehet a tárgyaló felek pontosan tudták, hogy az NDK-ban milyen tortúrának és megfélemlítésnek voltak kitéve azok, akik kitelepülési kérelmet adtak be, a keletnémet delegáció szemrebbenés nélkül kijelentette, hogy az NDK garantálja a hazatérők büntetlenségét.⁵⁵³

Augusztus 17-én Pallagi Ferenc miniszterhelyettes személyesen is fogadta a német delegációt. A küldöttséget vezető Gerhard Niebling vezérőrnagy feljegyzése szerint a magyar állambiztonsági miniszterhelyettes ekkor megígérte, hogy a kiutasító határozatot bepecsételik a határsértők útlevelébe. Niebling értelmezése szerint a magyar állambiztonság első embere a kiutasítottak adatainak átadását illetően is „ráutaló magatartást” tanúsított.⁵⁵⁴ A tárgyalásokról készült magyar dokumentumok azonban egyáltalán nem támasztják alá ezeket az állításokat. Elképzelhető, hogy a feszültség enyhítése érdekében az ominózus ígéretek valóban elhangzottak, de az is elképzelhető, hogy a német küldöttség vezetője az előzetes elképzeléseinek megfelelően értelmezte a hallottakat.⁵⁵⁵ A keletnémet diplomácia szorongatott helyzetében a „nagy testvértől”, azaz a Szovjetuniótól remélt segítséget, ezért Oskar Fischer külügyminiszter augusztus 21-én Moszkvába utazott, hogy a magyarországi keletnémet menekültek ügyében a szovjet vezetés támogatását kérje. Sevardnadze szovjet külügyminiszter azonban egyértelművé tette, hogy a kérdés nem tartozik a szovjet–keletnémet külkapcsolatok körébe. Fischernek a Varsói Szerződés külügyminisztereinek összehívására tett javaslatát szintén visszautasította.⁵⁵⁶

A magyar és a keletnémet állambiztonság megbeszélésein az NSZK budapesti nagykövetségén tartózkodó NDK-állampolgárok ügye is időről időre felmerült. A nyolcvanas évek közepétől ugyanis szinte mindennapos jelenségnek számított, hogy az NDK polgárai különböző nyugatnémet diplomáciai képviseltekre menekültek. Az elkeseredett lépést az a jogi lehetőség motiválta, hogy a diplomáciai képviselteknek jogukban állt hazautazásra érvényes úti okmányokat kiállítani azon állampolgáraik számára, akik elvesztették útlevelüket. A Stasi jelentései rendszerint „nagykövetségi esetek” néven illették a jelenséget, és szoros figyelemmel kísérték, mely baráti ország fővárosában éppen hány „zsaroló” tartózkodik a helyi nyugatnémet külképviseleten.⁵⁵⁷ Magyarországon az első jelentősebb eset 1984 őszén fordult elő, amikor kilenc

személy – köztük gyermekek – keresett menedéket az NSZK budapesti nagykövetségén. A kitelepülés lehetőségével kapcsolatban az Egyesült Államok budapesti konzuljával is kapcsolatba léptek. A nyugatnémet konzulátus megpróbált közbenjárni az érdekében, de a kelet-berlini külügyminisztérium kemény kiállása meghátrálásra készítette a magyar felet. A három család végül kénytelen volt hazatérni az NDK-ba. Az eset balszerencsés kimenetele egy időre a nyugatnémet–magyar konzulátusi kapcsolatokat is beárnyékolta.⁵⁵⁸ 1985-ben mintegy 500 keletnémet polgár kereste fel a budapesti nyugatnémet külképviseletet, 180 személlyel több, mint az előző évben. 25 család három napnál tovább tartózkodott odabenn, így akarták kikényszeríteni az áttelepülés azonnali engedélyezését.⁵⁵⁹ Hasonló jelenetek mindennaposnak számítottak a prágai, a varsói és a szófiai NSZK-követségeken, valamint a Szövetségi Köztársaság kelet-berlini állandó képviseletén is.

	Áttelepülni szándékozók	A nagykövetség épületében maradók, és ezzel az áttelepülést kikényszeríteni próbálók
1986	312	25
1987	925	68
1988. szeptember 15-ig	2774	165

23. táblázat: 1986 és 1988. szeptember 15. között a budapesti NSZK-nagykövetséghez áttelepülés szándékával forduló személyek száma⁵⁶⁰

Az 1989-es követségfoglalási hullám Kelet-Berlinben kezdődött. Egy négytagú potsdami család Trabantjával áttörte a lezárt sorompót, és az épület előtt posztoló rendőrt megsebesítve behajtott a nyugatnémet állandó képviselet udvarára.⁵⁶¹ A budapesti nyugatnémet külképviseleten 1989. július 6-án mintegy negyven keletnémet állampolgár tartózkodott, és a számuk augusztus 3-ra már 158 főre emelkedett.⁵⁶² Az NDK nagykövetsége nyilatkozatot tett közzé meggyőzésükre, amely a Danubius Rádió német nyelvű adásában is elhangzott, nyomtatásban pedig a *Tägliche Nachrichten* című napilapban jelent meg. A közlemény bün-

tetlenséget ígért a visszatérőknek, ám tartalma a korábbiakhoz képest már visszalépést jelentett, hiszen előzőleg az a lehetőség is felmerült, hogy a hazatérők odahaza kitelepülési kérelmet adhatnak be.⁵⁶³

A nyugatnémet külképviseletekre menekülő és a hazatérést kereken megtagadó keletnémet állampolgárok ügyében az NDK és az NSZK képviselői – Herbert Krolikowski keletnémet külügyminiszter-helyettes, valamint Rudolf Seitzers, a Szövetségi Kancelláriai Hivatal vezetője, egyben a különleges ügyekért felelős miniszter – augusztus 18-án Berlinben találkoztak. A kemény hangnemben folytatott tárgyaláson a felek egymást okolták az NSZK külképviseletein kialakult áldatlan állapotok miatt. A nyugatnémet fél rámutatott, hogy a büntetlenség ígérete nem bírta távozásra a keletnémet állampolgárokat, ezért javaslatot tett kiutazási kérelmük újbóli felülvizsgálatára. Krolikowski ezt határozottan visszautasította, és a nyugatnémet félre hárította a felelősséget, mondván, miért engedték meg a keletnémet állampolgároknak, hogy a külképviseleteken tartózkodjanak. A nyugatnémet útlevelek kiállításának azonnali beszüntetését követelte, és nyomatékosan kérte a külképviseletek haladéktalan kiürítését. Ezzel kapcsolatban 500 darab, a budapesti NSZK-nagykövetség által keletnémet állampolgárok számára kiadott nyugatnémet útlevélről és további 1000 darab útlevél Budapestre szállításáról tett említést.⁵⁶⁴ A keletnémet hírszerzés az NSZK külügyminisztériuma által a nyugat-berlini Bundesdruckerei nyomdánál megrendelt útlevelek számát 5000 darabra, Magyarországra szállításuk várható időpontját pedig augusztus 19-re tette.⁵⁶⁵ Székely János határőrparancsnok augusztus 15-i jelentésében szintén kitért az NSZK nagykövetsége által kiállított útlevelek problémájára. Beszámolójából kiderül, hogy a menekülni szándékozók több esetben az NSZK budapesti nagykövetsége által számukra kiállított útlevéllel tettek kísérletet az országból való kilépésre.⁵⁶⁶ Érvényes vízum és beléptető bélyegző hiányában azonban a határőrség nem fogadhatta el őket érvényes úti okmány gyanánt.⁵⁶⁷

Tüntetés és piknik Európa megosztottsága ellen

Miközben állami szinten egymást követték a különböző kétoldalú tárgyalások, a civil szervezetek nemzetközi kampányt indítottak Európa megosztottsága ellen. A Greenpeace nevű nemzetközi környezetvédő szervezet, valamint a Wolność i Pokój elnevezésű lengyel békeszervezet felhívásához magyar civil szervezetek is csatlakoztak. Ez utóbbiak a berlini fal felépítésének évfordulóján, 1989. augusztus 13-án, 15 órakor a Vörösmarty téren, a keletnémet kulturális központ tözsomszédságában szerveztek szimpátiatüntetést. A demonstrációhoz az Autonómia Csoport, a Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózati Kör, a Fidesz, a Magyar Október Párt, az Égtájak Között Csoport, a Magyar Radikális Párt és a Berlin Axis Budapest művészecsoporthoz csatlakozott, a külföldi szervezetek közül pedig az angol Zöld Párt és Munkáspárt, az NDK Emberjogi Csoport, valamint a Lengyel Városközi Anarchisták szólaltak fel az eseményen. A tüntetésen tiltakoztak Európa és Németország megosztottsága ellen, valamint az utazás, az információ és a véleménynyilvánítás szabadságát követelték az NDK állampolgárai számára, majd a résztvevők plakátokkal a kezükben élőláncot alkottak. A transzparenszen olyan feliratok voltak olvashatók, mint hogy „Bitte pas controle!” (Kérem az útleveleket!), „Kádár is épített ebbe”, vagy hogy „Éljen az anarchia!” A Stasi számára a budapesti operatív csoport munkatársa, Scholz alezredes készített feljegyzést a rendezvényről. Beszámolója szerint kb. 25 „huligántípusú” fiatal megafonnal és egy fekete zászlót lengetve érkezett a térre. Ezt követően egy németül beszélő, ám nyilvánvalóan magyar szónok szabadságot és demokráciát követelt az NDK-ban élők számára. Két véletlenül arra sétáló keletnémet turisztán állítólag felszólalt, hogy az NDK-ban igenis szabadság és demokrácia uralkodik. A téren mintegy ezer fő tartózkodott, és a berlini fal, illetve a keletnémet re-

zsím elleni jelszavakat skandált. A lengyel anarchista a rendezvény alapkoncepciójától némileg eltérve azt hangoztatta, hogy a Nyugat felé tekingetés helyett otthon kell a problémákat megoldani. A tüntetés végén mintegy harminc fiatal a falmintázatú plakátokat maga elé tartva a falat jelképesen megsemmisítette. Az eseményt a MTV 1-es csatornája is közvetítette, az egyik nyugati tévétársaság riportere pedig interjúkat készített a helyszínen. A Stasi munkatársa szerint a magyar hatóságok – legalábbis látható módon – nem jelentek meg a demonstráción. Természetesen azonban a magyar állambiztonsági szervek figyelmét nem kerülte el a rendezvény. A biztosítási tervtől a jelentésekig mindent részletesen dokumentáltak. Az előzetesen bejelentett, mintegy félórás rendezvényt a Budapesti Rendőr-főkapitányság III/III-D. alosztálya egy szigorúan titkos állományú tiszttel és három társadalmi megbízottal biztosította. A „102”-es számú SZT-tiszt, valamint a „Rolf”, a „Költő” és a „Piroska” fedőnevű társadalmi megbízottak a transzparenszek feliratait és az elhangzott beszédek tartalmát is rögzítették.⁵⁶⁸

Magyar ellenzéki csoportok pár nappal későbbre a nyugati határszélre is hasonló témájú megmozdulást szerveztek. Eredetileg a Páneurópai Unió elnökének, Habsburg Ottónak és a Magyar Demokrata Fórum egyik debreceni vezetőjének beszélgetése adta az ötletet, hogy a nyár végén egy találkozót kellene szervezni a határzár eltávolításának helyszínén, ahol a határ két oldalán élők egy közös szalonasüttéssel ünnepelhetnék meg a műszaki zár felszámolását.⁵⁶⁹ Az MDF debreceni vezetőségének tagjai, Filep Mária és Mészáros Ferenc a soproni MDF-szervezet vezetőit, Magos Lászlót és Nagy Lászlót keresték meg, hogy segítsenek az esemény előkészítésében. A „Páneurópai piknik” elnevezésű rendezvényt eredetileg augusztus 20-ára tervezték, ám időpontját a hivatalos állami ünnep miatt végül augusztus 19-re tették át. A piknik két szlogenje – „Bontsd és vidd!”, illetve „Falurombolás helyett falrombolást!” – Európa megosztottságára és a romániai falu-

rombolásra is felhívta a figyelmet, a rendezvény emblémája pedig egy szögesdrótot átszakító fehér galamb volt. A rendezők Pozsgay Imrét és Habsburg Ottót nyerték meg védnőknek. Helyszíneként eredetileg Fertőrákos merült fel, emellett a brennbergbányai labdarúgópálya, a harkai plató, Nagycenk és Kópháza térsége is szóba került, végül azonban Sopronpuszta mellett döntöttek. Itt, a régi Pozsonyi út mentén helyezkedett el az egykori margitbányai határátkelő, amelyet utoljára 1948-ban nyitottak meg. A szervezők az osztrák és a magyar határőrizeti szervekkel úgy egyeztek meg, hogy augusztus 19-én 15–18 óra között ideiglenesen megnyitják a kaput, és ekkor az előre leadott listán szereplő magyar és osztrák személyek átléphetik a határt.⁵⁷⁰

A meghívókat magyarul, németül, angolul, franciául, lengyelül, csehül és oroszul nyomtatták ki. Szövege a vasfüggöny utáni európai béke állapotát a közös „Európa-ház” koncepciójával jellemezte: „Barátaink,

**PÁNEURÓPAI PIKNIK
SOPRONBAN.**
a „vasfüggöny” helyén!

MEGHÍVJUK ÖNÖKET
1989. aug. 19-én, 15⁰⁰-től

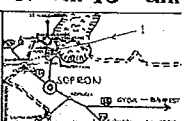

dr. Habsburg Ottó és Pozsgay Imre

A páneurópai piknik magyar és német nyelvű meghívója

**PANEURÖPÄISCHES
PICKNICK in SOPRON**
am Ort des „Eisernen Vorhangs”

am 19. Aug. 1989 von 15⁰⁰ Uhr

dr. Otto Habsburg – Imre Pozsgay

Programm:

Ebenfalls ist ein Fest in Kőszeg und in Fertőrákos

Európaiak! A történelem az évszázadok során igazolta, hogy az egyetemes béke egyetlen útja a népek barátságának elmélyítése, a politikai praktikák által emelt szögesdrótok és lélektani sáncok lerombolása. A 20. század végére el kell érni, hogy Európa a benne élő népek közös háza legyen, ahol nemzetiségre, ideológiára való tekintet nélkül a tiszta emberi kapcsolatok dominálnak. A következő évszázad már nem lehet a marakodások, háborúskodások időszaka! Erre kötelez minket a jövő iránt érzett felelősségünk! Ennek szellemében 1989. augusztus 19-től kezdődően minden évben megrendezzük a magyar–osztrák határon, a lebontott »vasfüggöny« helyén az európai népek találkozóját. Minden embertársunkat szeretettel várjuk, aki hajlandó ezzel a gesztussal is demonstrálni a kisemberek sok évszázados álmát, a békés, szabad Európát!”⁵⁷¹ A szervezők a meghívókat a hazai és külföldi média képviselőinek, valamint a budapesti diplomáciai képviseleteknek, így az NDK nagykövetségének is eljuttatták. Gerd Vehres keletnémet nagykövet Willi Brückner ezredesnek, a Stasi II/10. Osztály (NDK-külvéköpiseletek és operatív csoportok biztosítása a baráti országokban) vezetőjének 1989. augusztus 11-én küldött táviratában számolt be a rendezvényről. A nagykövet a szövetséges országok budapesti diplomáciai képviseleteivel próbált egyeztetni a részvételről. Információi szerint a szovjet nagykövet egy diplomata delegálását javasolta, a csehszlovák nagykövet ellenben „nem tartotta célszerűnek” megjelenni az eseményen. Vehres a csehszlovák állásponthez igazodva maga is a rendezvénytől való távolmaradás mellett foglalt állást.⁵⁷²

A hivatalos program délután kettőkor, a Lövér Szálló teraszán nemzetközi sajtótájékoztatóval kezdődött. A rendezvény védnökei más irányú elfoglaltságuk miatt csak képviselőikön keresztül, levélben üdvözlötték a résztvevőket. A Páneurópai Unió elnöke, Habsburg Ottó helyett lánya utazott a helyszínre, Pozsgay Imre levelét pedig – amelyben az államminiszter a határok átjárhatósága mellett kötelezte el magát – Vári László államtitkár tolmácsolta az egybegyűltek

számára: „A határok arra valók, hogy emlékeztessenek bennünket felöltségünkre, mert ezzel gyarapodik közös otthonunk, Európa. Legyenek a határok a népek békés és örömteli találkozásainak színterei. És a határok nem arra valók, hogy az államok polgáraikat ideológiai rezervátumokba zárják, vagy tankokkal lépjk át azért, hogy elfojtsák más népek szabadságvágyát.”⁵⁷³ Míg itthon csak a *Magyar Nemzet* és néhány hetilap képviseltette magát a pikniken, addig a külföldi média azonnal felismerte a 41 éve lezárt határ újbóli megnyitásának jelentőségét. Számos osztrák és nyugatnémet forgatócsoport érkezett a helyszínre, sőt a szervezők visszaemlékezése szerint még egy japán és egy új-zélandi stáb is ellátogatott a piknikre. A Szabad Európa Rádió külön műsorban foglalkozott az eseménnyel. A sok kérdés és a tolmácsolás miatt a sajtótájékoztató végül a tervezetthez képest elhúzódott, így az azon résztvevők nem értek oda a 15 órás kezdésre, és nem láthatták az események eskalálódását sem.

A személyforgalom ellenőrzésére előzetesen öt magyar határőrt és három osztrák csendőrt rendelték ki a határátkelőhelyre, és úgy instruálták őket, hogy azt az útlevelek felmutatásával lehet majd használni. A rendezvény kezdetekor azonban az ideiglenesen megnyitott határátkelőt több száz, a környéken gyülekező keletnémet állampolgár rohanta meg. A Magyarországon várakozó keletnémetek a térképpel ellátott, német nyelvű szórólapokból értesültek az eseményről, amelyek egyszeri átlépési lehetőséget ígértek a résztvevőknek. Szövegét állítólag egy nyugatnémet lap, a *Bild Zeitung* előző szombati száma is lehozta.⁵⁷⁴ Jól lehet a rendezők az 1500 példányban kinyomtatott német nyelvű szórólapot eredeti szándékuk szerint a határ osztrák oldalán élők meghívására, Burgenlandban terjesztették, a meghívókat (vagy azok másolatait) később a határon gyülekező keletnémet állampolgárok kezében látták viszont. Az egyik magyar határőr szemtanú a következőképpen emlékezett vissza a történetekre: „Innen-onnan kérdések hangzottak: mikor nyitják meg a határt, majd a kérdések felszólításokba csaptak át, miköz-

ben a tömeg egyre csak préselődött, s egyre közeledett. Az útlevélezézők tehetetlenül néztek egymásra, olykor hátrafordultak, a kapu mögött álló osztrák vámőrökre, csendőrökre pillantottak, akik ekkor még egykedvűen nézték kollégáik csendes birkózását, hogy már kart karba fűzve próbálják feltartani az előrenyomulókat. Valahol a tömegben pezs-gőspalackok durrogtak, hangos kiáltások törték át a zsidongást, majd apróbb-nagyobb hullámszóba kezdett a már szinte egybeforrt tömeg. A fehér zubbonyos határőrök nekiszorultak a rozsdás szögesdrótnak, testük együtt ringatózott a hullámszó embertömeggel. S pontosan három órakor, mintegy megadott jelre az NDK-sok élő faltörő kosként egyként előrenyomultak. A vasláncsal és lakattal zárt kapuszárnyak csak másodpercekig állták a rohamot, majd egy halk, éles pattanás jelezte, a fém is megadta magát, s az emberfolyó fellökve az útlevélezézőket hatalmas lendülettel megindult Ausztria felé. A frissen kivágott fák és bokrok gyökerein az első sorokban lévő felbuktak. Csak pillanatokig jelentettek akadályt az emberi testek, a menekülő a hátukon keresztül futottak, futottak előre. Döbbenetes volt a kép, ami a kívülállót fogadta.”⁵⁷⁵ A határőrök közül hárman a befelé nyíló kapuszárnyak mögé, a kerítéshez szorultak, kettőt Ausztriába sodort át a tömeg. A szolgálatvezető határőr tisztnek, Bella Árpád alezredesnek saját visszaemlékezése szerint ideje sem maradt arra, hogy a helyzetet végiggondolja. A *Határőr* című újság beszámolója szerint „kényszermosollyal arcukon, tehetetlenül nézték a körülöttük forrongó eseményeket. Nem, nem tehettek semmit! Előzetes felhatalmazásuk legfeljebb figyelmeztető lövésekre terjedt ki, de pisztolyaik a táskákban maradtak. Itt, akkor ennek nem volt értelme, s talán a nyugati tévé- és fotóriporterek láttán nem is lett volna politikus, ha előkerülnek a fegyverek. Diplomáciából, emberségből most is jelesre vizsgáztak az útlevélezézők – nem véletlenül ezt emelték ki először a nyugati sajtóügynökségek kommentárjaikban.”⁵⁷⁶

Az érvényes szabályozás nagy létszámú csoportokkal szemben elvileg lehetővé tette volna a fegyverhasználatot, vagy legalábbis az ilyen-

Keletnémet turisták áttörik a sopronpusztai határkaput a Páneurópai pikniket követően, 1989. augusztus 19.

kor szokásos figyelmeztető lövések leadását. Az, hogy erre mégsem került sor, az előző nap kiadott módszertani utasításnak volt köszönhető. A keletnémet csoportok megjelenését látva ugyanis a soproni határőr-kerületben augusztus 18-án olyan utasítást adtak ki, amely csoportosan elkövetett határsértés esetén is egyértelműen megtiltotta a fegyverhasználatot, és annak kizárólag egyetlen esetben, a határőr testi épségének megóvása érdekében adott helyet. Az utasítás úgy rendelkezett, hogy amennyiben a határőrség által tett intézkedések nem járnak eredménnyel, és a tömeg mégis kijut az államhatárra, az intézkedéseket be kell fejezni, majd ki kell vizsgálni az eset körülményeit.⁵⁷⁷

Az átnyomulók létszámát illetően a becslések meglehetősen eltérők. A magyar határőrség és az osztrák csendőrség egybehangzóan 190-200 főt említett, az osztrák állami hírügynökség viszont arról számolt be, hogy az NSZK bécsi nagykövetségén éjjel fél 1-ig mintegy 661 darab, kitöltött beutazási kérelmet adtak le. A határőrizeti szervek nyilvánvalóan igyekeztek védeni a mundér becsületét, már csak azért is próbálták kisebbiteni a fiaskót. Mivel a határsértők kezelésének módját illetően előzetesen nem kaptak egyértelmű eligazítást, ezért tartottak a felelősségre vonástól is. Még ha a bécsi nagykövetségen aznap este jelentkezők közül sokan a rendezvénytől függetlenül, másutt lépték is át az osztrák határt, akkor is biztosra vehető, hogy a Páneurópai piknik során Sopronpusztánál áttörő keletnémetek létszáma jóval meghaladta a 200 főt.⁵⁷⁸ A *Határőr* szeptemberi száma már egyenesen 800 főre tette a piknik során osztrák földre lépő keletnémet állampolgárok létszámát.⁵⁷⁹ Ami a kapun áttódulók további sorsát illeti, arról a helyszínt osztrák oldalról biztosító csendőrség rangidős szolgálatvezető tisztjének, Stefan Biricz úrnak a visszaemlékezése nyújt részletes és élményszerű tájékoztatást. Eszerint a határt „zárt alakzatban” átlépő keletnémet állampolgárok megállás nélkül, futva indultak el a Margitbánya felé vezető úton. Alig akarták elhinni, hogy valóban osztrák földre értek, és amikor erről tudomást szereztek, örömjongásban és

könnyekben törtek ki. Biricz a határtól 3 kilométerre fekvő Sankt Margarethen (Szentmargitbánya) felé irányította őket, majd telefonon kapcsolatba lépett a bécsi nyugatnémet nagykövetséggel, ahol megígérték, hogy különvonatot bocsátanak a menekültek rendelkezésére. Elmondása szerint végül egy autóbusz-kölcsönzéssel foglalkozó rusti vállalkozó, Toni Eichberger segített megszervezni Bécsbe szállításukat. Az utolsó menekültszállító busz este 9 körül indult el Sankt Margarethenből, addig a helyi szabadidőközpontban helyezték el őket.⁵⁸⁰

A viharos gyorsasággal lejátsszódó események külföldi fogadtatása egyértelműen pozitív volt: mindenki nagyra értékelte a magyar határőrök higgadt magatartását.⁵⁸¹ Az MSZMP orgánuma, a *Népszabadság* a keletnémet érzékenységre való tekintettel „csoportosan elkövetett határsértésről” számolt be, amelynek a magyar határőrök csak fegyverhasználat és vérontás árán tudták volna elejét venni.⁵⁸² A *Burgenländische Freiheit* viszont előre megszervezett akcióról írt, amit a cikk szerint a kempingekben terjesztett német nyelvű szórólapok bizonyítottak.⁵⁸³ A kérdés egyértelmű eldöntéséhez a szükséges dokumentumok egyelőre nem állnak rendelkezésre. A burgenlandi hetilap megállapításával egy irányba mutat Németh Miklós miniszterelnök nyilatkozata is: eszerint a piknik „teszt” volt, amellyel azt próbálták ki, hogy a hazánk területén tartózkodó szovjet csapatok miként reagálnak a menekültek kiengedésére. Elgondolkodtató, hogy a nyugatnémet külügyminisztérium által megrendelt 5000 darab, Magyarországra szánt útlevél szállítási időpontját éppen augusztus 19-re, azaz a piknik napjára tűzték ki.⁵⁸⁴ Vehres keletnémet nagykövet a vámügyőrségtől kapott bizalmas információk alapján augusztus 22-én Brückner ezredesnek, a Stasi II/10. Osztály vezetőjének feladott táviratában arról számolt be, hogy a soproni határátlépők – akiknek 405 főre becsülte a létszámát – közül 152-en állítólag Budapesten, egy Bartók Béla úti munkásszállón gyülekeztek. Annak érdekében, hogy „távozásuk ne tűnjön véglegesnek”, 71 személy hátrahagyta a csomagját. Augusztus 21-én a nyugatnémet *Bild Zeitung* munkatársa

állítólag arra kérte a Malév Férihegyi repülőtérének illetékeseit, hogy ezeket a csomagokat külön konténerben tárolják mindaddig, amíg engedélyt nem kapnak az elszállításukra. A munkásotthoni elszállásolás díját, valamint a csomagok feladásának költségeit Frankfurtig – összesen 1500 nyugatnémet márkát – előre rendezték. A vámügyőrség azért fordult a nagykövetséghez, hogy engedélyezik-e a csomagok elszállítását, vagy az NDK igényt tart rájuk.⁵⁸⁵ Ugyanakkor az is megfontolandó: ha valóban szervezett akcióról volt szó, akkor miért éppen a Balaton-parti kempingekbe nem jutott el a rendezvény híre, holott a keletnémet turisták ott koncentráltak a legnagyobb létszámban. A budapesti operatív csoport kémelhárító tisztje, Heckerodt ezredes ezzel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy a piknik „helyileg szervezett esemény volt”, amelyről az operatív csoport sem hivatalos, sem informális csatornán keresztül nem értesült, annak ellenére, hogy a régióban egy Stasi-ügynökről biztosan tudunk: a „Maca” fedőnevű, és Sopronhórpácson fogorvosként dolgozó ügynököt éppen a határ menti forgalom megfigyelésével, az átutazó nyugati turistákról szóló információk gyűjtésével és az osztrák rádióadásainak figyelemmel kísérésével bízták meg. Mint kiderült, „Maca” 1989 sűrű heteiben betegsége miatt nem jelentett.⁵⁸⁶ Heckerodt jelentése szerint a csoport legtöbb tagja az adott hétvégén a Veszprém és Somogy megyei, vagyis a Balaton-parti, valamint a baranyai kempingekben folytatott ellenőrzést, ám sem a német nyelvű szórólapokkal nem találkoztak, sem bármilyen más információ nem jutott tudomásukra. Értesülései szerint a magyar testvérszerveket is meglepte a váratlan fordulat. A rendezvényen szerinte legnagyobb számban olyan tiltott határátlépésen ért és az ország belsejébe visszaküldött keletnémet állampolgárok vettek részt, akik nem tettek eleget a felszólításnak, és helyette a határ menti városok környékén várakoztak.⁵⁸⁷ Az ezredes által leírtak mindenesetre arról tanúskodnak, hogy a magyarországi operatív csoport – az NDK vezetéséhez hasonlóan – már nem volt abban a helyzetben, hogy lépést tartson az eseményekkel.

A nyugati határ védelmének ellehetetlenülése

Mint említettük, a műszaki zár lebontása és a határsávi korlátozások feloldása nyomán kialakult migrációs hullám kezelése elsősorban a határőrök vállára nehezedett. Sopron és a Fertő tó vidéke kedvező lehetőségeket kínált mindenkinek, aki észrevétlenül akarta átlépni a zöld határt. Az illegális határátlépési kísérletek száma hétről hétre folyamatosan emelkedett. A magyar határőrség továbbra is köteles volt ellenőrizni a keletnémet állampolgárok úti okmányainak területi érvényességét, és nem megfelelő iratok esetén megakadályozni a továbbutazást, ami naponta átlagosan 60-80 határsértő feltartóztatását jelentette. A keletnémet állampolgárok ellen nyomozást már nem folytattak, de megrovásban részesültek, és felszólították őket az ország elhagyására. A legtöbben ennek nem tettek eleget, sőt újabb kísérleteket tettek a határ illegális átlépésére. Székely János ezredes, a BM Határőrség országos parancsnoka augusztus 15-i jelentésében a keletnémet turisták különösen aktív mozgásáról számolt be a szombathegyi és a soproni határőrkerületben. A beszámoló szerint az illegális határátlépések üteme napról napra emelkedik, augusztus közepén már egyetlen hét leforgása alatt nyolcszáznál több személyt kellett feltartóztatni. A parancsnok úgy vélte, a határátlépések többszörös kísérlete kiismerhetővé tette a járőrözési rendszert, ennek köszönhető a sikeres áttörések számának növekedése. A jelentés egy további érdekes mozzanatról is említést tett: jelentősen megnőtt a Csehszlovákia területét tranzitországgként használók száma. A keletnémet polgárok ugyanis a szomszédos országba személyi igazolvánnyal is beutazhattak, ezért sokan onnan szöktek át illegálisan Magyarországra. Az érvényben lévő határforgalmi szerződés⁵⁸⁸ dacára a csehszlovák határőrizeti szervek a közös határon illegálisan átszökött keletnémet állampolgárok visszavételét augusztus elejétől megtagadták.⁵⁸⁹ A csehszlovák belügyi szervekkel való egyeztetésre hivatkozva azt közölték, hogy har-

madik ország állampolgárát csak akkor veszik át, ha az Csehszlovákia területén követett el bűncselekményt, vagy más fontos érdekük függődik az átvételhez.⁵⁹⁰

A határőrség megállapítása szerint egyébként a keletnémet határsértők igen felkészültek voltak, magas szintű terepismerettel és tájékozódó képességgel rendelkeztek, a térképeket és iránytűket előre beszerezték. 1989-ben közel 600 esetben a szökést nyugatnémet rokonok vagy embercsempészek segítették. A Stasi operatív csoportjának megfigyelése szerint ez utóbbiak sokszor már a Ferihegyi repülőtéren felvették a kapcsolatot a frissen érkező keletnémet állampolgárokkal, és felajánlották nekik, hogy az osztrák határra szállítják őket.⁵⁹¹ A BM Határőrség országos parancsnoka ezért augusztus 21-én feljelentést tett egyes magyar állampolgárságú taxisofőrök és hivatásos gépkocsivezetők ellen, akiket a menekültügy „vámszedőinek” nevezett. A sofőröket eltiltották a foglalkozásuktól, és bevonták a magánvállalkozói engedélyüket.⁵⁹²

A határőrség hatékony fellépését több dolog is nehezítette: egyfelől a menekülők létszámához képest túlságosan kevesen voltak, mivel a Románia felé eső keleti határszakaszra is nagy erőket kellett vezényelni, másfelől ekkor már fellépésük módját – például a lőfegyverhasználatot – is szigorúan szabályozták. Az állomány létszámának megerősítésére átcsoportosításokat hajtottak végre, és a két szerv között fennálló együttműködési megállapodás alapján a munkásőrséget is bevonták az osztrák határ fokozottabb őrizetébe. Az első olyan eset, amikor egy munkásőr is „besegített” a határőrök munkájába, 1989. július 8-án, véletlenül történt. A rajkai mezőgazdasági termelőszövetkezet gyümölcsösében éppen meggyet szedő munkásőr a kútnál „rendezetlen külsejű idegenre” figyelt fel, aki szemmel láthatóan „élelemszerzés céljából tartózkodott a helyszínen”. A munkásőr a közelben tartózkodó körzeti megbízotthoz sietett, és közösen igazoltatták az idegent. Kérdéseikre „érthetetlen választ” kaptak, végül mégis sikerült kideríteniük,

hogy az illető keletnémet katonaszökevény, aki Csehszlovákián keresztül illegálisan jutott Magyarországra, és Ausztria felé akarta folytatni útját. A fiatalember megpróbált elszökni, de végül elfogták, és a rajkai őrön előállították. A Határőrség 1. Kerületi Parancsnoksága köszönetet mondott a munkásőrnek és „megyeparancsnoki jutalomra” javasolta. Felettese egyetértett a javaslattal, és az éber munkásőr július 26-án át is vehette a jutalmat. A munkásőrök tömeges bevetésére mindazonáltal csak a nyár derekán, a menekültáradat megindulását, és a határőrizet ellehetetlenülését követően került sor. „A nyugati határszakaszon kialakult helyzet miatt a határőrség kérésére a munkásőrök is segítenek a MNK államhatárának őrzésében. Szabad idejükben elsősorban szombaton és vasárnap teljesítenek főként járőrszolgálatot a határőrökkel együtt az illegális határsértések megakadályozására. Vas megyében pl. a szombathelyi és a kőszegi egységből eddig 38 raj járőrözött az utóbbi hetekben. Győr-Sopron megyében 244 soproni és kapuvári munkásőr kapcsolódott be eddig a határőrség munkájának segítségébe, alkalmanként 8 órás szolgálattal” – tudósított a *Kisalföld* augusztus 26-án megjelent száma.⁵⁹³ Júliusban és augusztusban a munkásőrök összesen nyolc esetben léptek fel keletnémet határsértők ellen, és 28 személy elfogásában vettek részt. 1989 nyarán összesen 24 munkásőrt terjesztettek fel dicséretre, az utolsó elismerést a határnyitás másnapján, 1989. szeptember 12-én, Szombathelyen adták át számukra.⁵⁹⁴

Az augusztus 18–20-i hétvégén a határőrök a Páneurópai pikniken túl is jelentős mozgást tapasztaltak. Egy jelentés szerint összesen 1244 fő tartózkodott ekkor illegálisan a határ közelében. A három nap során 520 személy az osztrák, 21 fő a jugoszláv határt próbálta átlépni. Az 1244 személy közül 961 főt sikerült feltartóztatniuk. Az osztrák csendőrség nyilvántartása szerint augusztus 19-én a mörbischi (Fertőmeggyes) csendőrőrs térségében 45, a siegendorfi (Cinfaiva) csendőrőrsön 17 illegális keletnémet határátlépőt regisztráltak. Másnap, augusztus 20-án egyetlen nap leforgása alatt 163 személy lépte át engedély nélkül

az osztrák határt. A rákövetkező napon 93, augusztus 22-én 131 menekültet regisztráltak. Augusztus 23. és szeptember 10. között további 942 keletnémet állampolgár kelt át engedély nélkül a határon.⁵⁹⁵

A korábbi évekhez viszonyítva megnőtt a kétfős és a csoportos elkövetések aránya. A *Határőr* magazin beszámolója szerint éppen a Páneurópai piknik adott lendületet a csoportosan kísérletezőknek: „Sokan úgy vélik: a negyven-ötven vagy száznál is több fős csoportok könnyebben juthatnak át a határőrök láncán, sokszoros az esélyük, hogy nem valamelyik ideiglenes magyar táborban kell várakozással tölteniük napjaikat. Szinte új népvándorlás kezdődött a nyugati határszakaszon, s ezzel emberfeletti terhet róttak a határőrökre.”⁵⁹⁶ A soproni határőrkerületben augusztus 23-án három nagy létszámú csoportos határáttörést jegyeztek fel. A déli órákban Sopronpusztánál három bérelt Volán-buszból, három taxiból és két keletnémet rendszámú gépkocsiból álló konvojval 184 személy – 144 felnőtt és 40 gyerek – tett kísérletet az ájtútasra. A kitörni készülő tömeg nekitámadt a kivezenyelt egységnek. A határőrök gumibotot használtak, figyelmeztető lövéseket adtak le, és végül visszairányították a csoportot az ország belseje felé. Még ugyanazon a napon két másik, nagy létszámú csoportos határáttörés történt a környéken. A Bécsi úti őr határszakaszára délután 5 órakor 17 kocsival összesen 74 keletnémet állampolgár érkezett, majd autóikat hátrahagyva együtt akartak átnyomulni a határon. Tíz perccel később Kópházánál 25 autóval 52 felnőtt és 10 gyermek próbálkozott. A *Határőr* című lap szeptember 15-i száma augusztusra visszaemlékezve összesen kilenc olyan esetet idézett fel, amikor keletnémetek autókonzvojokkal kíséreltek meg nagy létszámú, erőszakos áttörést. Az újság szerint mindössze két esetben sikerült megakadályozni az átkelést, a másik hét esetben a határőröknek lehetőségük sem volt a gépkocsik feltartóztatására.⁵⁹⁷ A 11. határőrkerület parancsnoka 1989 augusztusában három egymást követő módszertani útmutatót adott ki a csoportosan elkövetett határsértések kezelésére vonatkozóan.⁵⁹⁸

A menekülők elszántak voltak. Tartózkodási engedélyük lejárt, nem volt visszaút számukra, úgy érezték: most vagy soha. Amint egy 21 éves fiatalember a *Der Standard* riporterének adott nyilatkozatában megfogalmazta: nem maradt más lehetőségük, minthogy pánikszerűen újra és újra próbálkozzanak.⁵⁹⁹ A kétségbeesett emberek minden olyan eszközt igénybe vettek, amelytől sikert reméltek. 1989 márciusában például K. O. V. 49 éves magdeburgi lakos Röske térségében történt elfogását követően a vele szemben eljáró határőrnek 1000 forintot ajánlott fel elengedése fejében. Az ügyében meghozott határozat érdekes módon nem tulajdonított különösebb jelentőséget a vesztegetés kísérletének, ami arra utal, hogy a korábbi évek gyakorlatában szokatlanok voltak az efféle próbálkozások.⁶⁰⁰ 1989 nyara ebben is gyökeres változást hozott. Júniusban a déli határszakaszon két ízben is előfordult, hogy a Jugoszlávia felé igyekvők nagyobb összegű kelet- és nyugatnémet márkát kínáltak fel a járőröknek, akik az ajánlatot visszautasították.⁶⁰¹ A soproni hegyvidékről, a Lővérekből is több vesztegetési kísérletről érkezett bejelentés. Az egyik augusztus végén kipattant ügynek az volt az érdekessége, hogy egyik gyanúsítottja korábban maga is két hasonló esetet jelentett be. Az első alkalommal két keletnémet lány kínálkozott fel neki, néhány órával később pedig egy család adott volna pénzt a szabadságáért cserébe. A tarthatatlanná vált helyzet és a teljesíthetetlen elvárások menthetetlenül a sorozott állomány elbizonytalanodásához és a fegyelem lazulásához vezettek. Egy névtelen bejelentés alapján tudódott ki például, hogy a Sopron környéki magyarfalvi őrsön, az 5-ös út mentén szolgálatot teljesítő határőrök augusztus végén a szökni vágyókat a náluk található értéktárgyak és készpénz átadását követően továbbengedték.⁶⁰² Az esetet a nyugati bulvársajtó is felkapta, és „fejpénz szedéséről”, a menekülők „kirablásáról” tudósították olvasóközönségüket.⁶⁰³ A győri katonai bíróság november 20-án tárgyalta annak a tíz határőrnek az ügyét, akik augusztusban és szeptemberben több keletnémet állampolgárt ellenszolgáltatás fejében elengedtek. A legsúlyosabb büntetést – egy év négy havi

elzárást – a harmadrendű vádlottra rótták ki. Az első és másodrendű vádlottakat egy év két havi börtönbüntetésre, a többi hetet egy év fogházban letöltendő szabadságvesztésre ítélték. A tizedik őrizetes az előzetes letartóztatás során öngyilkosságot követett el.⁶⁰⁴

A kilátástalanság okozta rossz lelkiállapothoz a menekülőknél nem ritkán agresszivitás társult, ami permanens veszélyhelyzetet teremtett.⁶⁰⁵ A menekülők agresszív fellépése egyébként nem volt új keletű jelenség: már 1982-ben előfordult, hogy egy keletnémet nő könnygázgránáttal próbálta elvakítani a határőröket, akik vaktában lövöldözve végül halálosan megsebesítették az asszonyt. Az ilyen sérülések lehetősége gyakorlatilag mindig fennállt, a kibiztosított fegyverrel egyetlen rossz mozdulat is könnyen bajt okozott. 1989. július 1. éjjelén Peresznye közelében például egy háromtagú keletnémet család tagjai a felszólításra nem álltak meg, hanem hirtelen szétválv a közeli Ásás patak partját övező sűrű növényzetbe vetették magukat. Üldözésük során a határőrök nem kevesebb, mint húsz figyelmeztető lövést adtak le. Míg az apának és a 15 éves fiúnak sikerült átszöknie, az egyik határőr üldözés közben a sötétben az árokba csúszott, eközben elsült a fegyvere, és a lövés a 37 esztendőss asszony mutatóujját érte. A sérültet először a zsirai körzeti orvoshoz, majd a szombathelyi kórházba szállították. A ballisztikai vizsgálat szerint a járőrök az előírások szerint jártak el, és a lövéseket szabályosan, a levegőbe irányozva adták le.⁶⁰⁶ A vasfüggöny utolsó áldozata Kurt Werner Schulz 36 éves weimari lakos volt, aki élettársával és gyermekével Magyarország nyugati határán át igyekezett Nyugatra szökni. Először augusztus 20-án este próbálkoztak, de a határőrök feltartóztatták, előállították, majd az ország belseje felé irányították őket.⁶⁰⁷ Augusztus 21-én este, Peresznye térségében ugyanúgy jártak, a járőr észrevette a három menekülőt, és megállásra szólította fel őket. A férfi elszántságát azonban csak növelte előző napi kudarca: dulakodni kezdett a járőrparancsnokkal, és megpróbálta elvenni a fegyverét. A figyelmeztető lövések miatt kibiztosított fegyver a birkózás közben elsült, és halálra sebezte a német férfit. Az ügygel a határeseményeket ki-

vizsgáló magyar–osztrák vegyes bizottság soron kívül összehívott ülése foglalkozott,⁶⁰⁸ a szemtanúkat és a két határőrt Kőszegen hallgatták ki. A baleset helyszínén maradt nyomok alátámasztották a két határőr valóságát. „Mindkét tagozat egyetértően leszögezte, hogy ez a különösen sajnálatos és egyedi eset a két ország jószomszédi kapcsolatait és a határőrizeti szervek között fennálló együttműködést nem szabad, hogy befolyásolja” – olvasható a vizsgálat jegyzőkönyvében.⁶⁰⁹ A bizonyítékok és a tanúvallomások alapján a katonai bíróság a 19 éves kiskatonát véletlennek nyilvánította, és felmentette a vád alól.

A halálos baleset hírére az osztrák újságok több olyan erőszakos cselekményről is beszámoltak, amelyek a magyar határőrök ellen irányultak.⁶¹⁰ A *Határőr* újság szeptember 1-jei száma szintén több ilyen esetet közölt: „Egy nő könnyfakasztó spray-jel fröcskölte szembe az intézkedő határőrt, egy férfi leütötte a járőrt, s előfordult olyan eset is, ami valóban példa nélkül áll: egy menekülő házaspárt magyar férfi kísért a határvonalra – több száz schilling ellenében –, s amikor határőrbe ütköztek, a német férfi és magyar segítője egyszerűen lefogta a katonát, amíg a nő, majd nyomában a német férfi is »átkelhetett a határon«. Szaporodott a gépkocsival elkövetett kitörések száma is mind a határátkelőhelyeken, mind az őrsők határszakaszán. Félő – vallották a határőrség vezetői, megalapozott elemzések nyomán –, hogy katonáink felkészítése, a humánusot szem előtt tartó intézkedések ellenére ez előbb-utóbb tragédiába, tragédiákba torkolllhat. Hiszen eddig is csak a járőrök, az útlevélkezelők higgadtságán múlt, hogy ilyesmi még nem következett be.”⁶¹¹ Egy másik, szintén könnygázspray-jel végrehajtott támadás során a határőröknek ugyan sikerült megfékezni a támadójukat, de sok következménye nem lett a dolognak: „Gazdasági munkát végzett a hétforrási őrs határszakaszán, nem messze az államhatártól Petrik József határőr. A közelében feltűnt egy idegen személy, aki mind ez ideig az egyik sűrű bokorban rejtőzködött, majd futásnak eredt: Petrik határőr felszólította az idegent, hogy álljon meg, és igazolja magát, a fiatal férfi azonban

rátámadt a határőrre, és könnygázspray-t fújt az arcába. A határőr természetesen védekezett, így dulakodni kezdtek. A közelben tartózkodó másik határőr segítségével sikerült később megfékezni és elfogni a 27 éves NDK-állampolgárságú férfit, aki tiltott határátlépést akart elkövetni ezen a határszakaszon. Előállították, majd átadták a Vas Megyei Rendőr-főkapitányságnak. A megyei ügyész nem járult hozzá, hogy hivatalos személy ellen elkövetett erőszak címén eljárást kezdeményezzenek a külföldi ellen. A férfit ezért elengedték, és visszairányították az ország belsejébe.”⁶¹² A cikk írója a tudósítás végén nem véletlenül hangsúlyozta a büntetés elmaradását, hiszen annak érthető módon demoralizáló hatása volt az állomány tagjaira. A beosztottak mindinkább szükségtelennek, mi több, fölöslegesnek érezték a határsértők feltartóztatását. A Határőrség Politikai Főcsoportfőnöksége által augusztus végén kiadott tájékoztatóban az alábbiak olvashatók az állomány hangulatáról: „A járőrök többsége a nyugati határszakaszon feszültebb idegállapotban megy ki szolgálatba. Egyesekben erősödött a félelemérzet, hogy csoportos vagy támadóeszközzel felszerelt határsértővel találkoznak. A többség azonban bátran és példásan teljesíti feladatát, annak ellenére, hogy tudják: az elfogott határsértőt el kell engedni, aki újból megkísérli majd a tiltott határátlépést. Az osztrák viszonylatban kialakult kritikus helyzettel kapcsolatban több magasabb egységnél elhangzott markánsabb vélemények:

- A menekülőkkel szembeni liberális eljárás komolyan veszélyezteti a határőrség tekintélyét, morálisan aláássa a szolgálati fegyelmet. »Minek őrizzem az államhatárt?«
- A jelenlegi állapot tartós fennállása magában rejtí az veszélyt, hogy a járőr – félelmében, vagy mert túlterhelt idegileg és fizikailag – belelő a menekülők csoportjába.
- Zavaros, ellentmondásos a jogalkalmazás, mert ha a külföldi személy az ország belsejében szabálysértést követ el, akkor megbüntetik, a határsértőt pedig csak figyelmeztetik.

- A Páneurópai pikniken bekövetkezett tömeges kitörés nevetségessé tette jelenlétünket a határon, mert nem állt rendelkezésre hatásos eszköz ennek megakadályozására.
- Menekülttáborrá változtatjuk az országot, és ezzel a Kelet–Nyugat feszültségének gócpontja alakul ki itt, ahol a határőrségnek kell elvégezni a népszerűtlen munkát.
- A kormánynak határozottabb lépéseket kellene tenni a probléma megoldására, mert a jelenlegi nyilatkozatok »hintapolitikára« utalnak, Nyugatot és Keletet is hitegetjük.
- Egy meghatározott időre nyissuk meg a határt, menjenek az NDK-menekülők, mert a jelenlegi helyzet veszélyezteti katonáinkat, és nevetségessé teszi erőfeszítéseinket.”⁶¹³

A gépkocsival elkövetett erőszakos határáttörések a határőrök életét és testi épségét veszélyeztették: gyakran csak az utolsó pillanatban tudtak elugrani a feléjük száguldó autók elől. Augusztus 20. és augusztus 30. között a határsértők 28 határőrt bántalmaztak, vagy veszélyeztették testi épségüket, amikor járműveikkel nekik hajtottak.⁶¹⁴ Az állomány körében eluralkodó rossz közhangulatot jelezte, hogy soraikban a menekültek által agyonvert és elhurcolt határőrökről szóló rémhírek kaptak lábra.⁶¹⁵ A sorozott állomány védelme érdekében a Magyar Honvédelmi Szövetség vezetőségének augusztus 29-én kiadott állásfoglalása a belügyi vezetés mielőbbi intézkedését sürgette: „Az utóbbi időben nagy érdeklődéssel és aggodalommal figyeljük a magyar–osztrák határon kialakult helyzetet. Az események nemcsak szövetségünk fővárosi tagjait, hanem társadalmunk legnagyobb hányadát is foglalkoztatják. Azok az NDK-állampolgárok, akik illegálisan óhajtanak osztrák területre jutni, a magyar törvényeket figyelmen kívül hagyják. A tettlegességig is fajuló és egyre durvább alakot öltő határsértések nem egyszer a határnál szolgálatot teljesítő katonák testi épségét és életét is veszélyeztetik. Úgy gondoljuk, hogy az ott szolgálatot teljesítő sorkatonák biztonságá-

nak szavatolása alapvető feladata parancsnokaiknak és minden jóérzésű magyarnak. Annak ellenére, hogy a műszaki határsáv megszüntetésével teljes mértékben egyetértünk, az a véleményünk, hogy az illetékeseknek a szögesdrót kerítés eltávolításával egy időben nem sikerült olyan határvédelmi rendszert kidolgozni, amely kellően biztonságos körülményt tesz lehetővé a határőröknek feladataik ellátásához. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a sorkatonai szolgálatukat teljesítő fiatalokat nemcsak jogunk, hanem kötelességünk is megvédeni az őket érő agresszív megnyilvánulásokkal szemben. Éppen ezért kérjük a belügyminisztert, a határőrség országos parancsnokát, tegyenek meg mindent a szolgálatot teljesítők biztonsága érdekében. Megítélésünk szerint a kiskatonák nincsenek felkészítve a kialakult helyzetre, azaz az eddigi képzési rendszer nem felel meg a jelenlegi (megváltozott) körülményeknek. [...] Megítélésünk szerint a magyar–osztrák határ is államhatár, nem pedig szérűskert, ahol az emberek kontroll nélkül szabadon járhatnak-kelhetnek. A kibontakozó demokrácia és az egyre nyitottabb politika nem okozhat ilyen helyzetet, mert az sok mindent eredményezhet, de pozitív fejlődést aligha.”⁶¹⁶

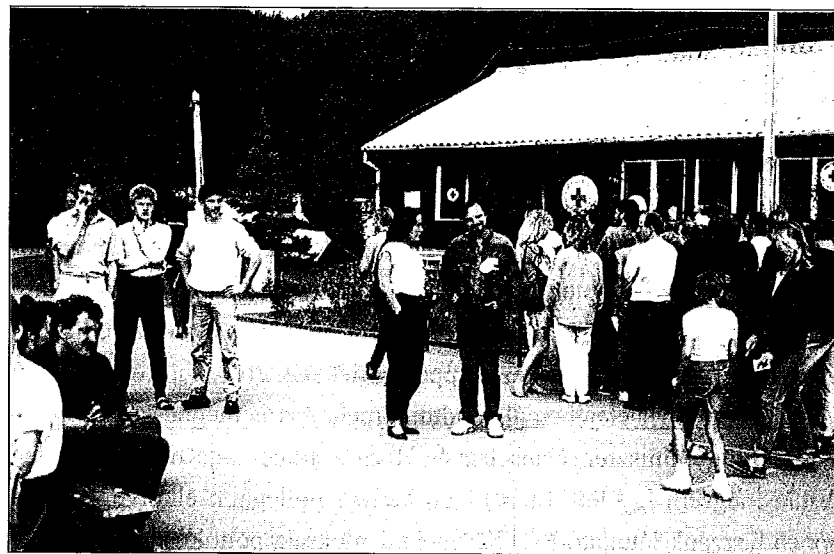
A menekültek agresszív fellépését a *Der Kurier* című osztrák napilap kommentárja az otthon szerzett negatív tapasztalataikkal indokolta: „A keletnémet menekültek félnek a katonáktól. Feltehetően minden egyenruhásban azokat a határőröket látják, akik az NDK nyugati határán állnak, és nemrégiben még a menekültekre tüzeltek. A határőröktől való félelem oda vezetett, hogy némelyik menekült még Magyarországon is késsel és gázspray-jel van felfegyverkezve. Ezt a magyar határőrök is tudják, ezért nem érzik jól magukat a bőrükben. Konfrontáció esetén a félelem spirálja könnyen erőszakba csap át. A keletnémet emigránsok gyakran csak Ausztriába érve ismerik fel – amikor már biztonságban érzik magukat –, hogy sok magyar határőr valószínűleg inkább »oda sem nézett«, nem hogy letartóztatni vagy visszatoloncolni akarta volna őket.”⁶¹⁷ A *Der Standard* egyik riportja a magyar határőrök szó szerinti

értelemben vett „elnező” magatartásáról tudósított: „Két őrtorony között, középén próbáltam átkelőhelyet találni. Előbb egy áthatolhatatlan bozót állta utamat. Megijedtem, hogy közben a határőrök nyilván felfigyeltek rám. Egy ismerősöm jutott eszembe, aki májusban a szögesdrót alatt csúszott át. A drót érintése folytán kigyulladt a reflektor, és az őrk lövöldözni kezdtek. Feltehetően szándékosan mellé céloztak, mert ha valóban el akarták volna kapni, könnyen megtehették volna. Éppen felém néztek az őrk, de nem történt semmi. Hirtelen felfedeztem egy lyukat, amelyet valaki a határt övező bokrok közé vágott. Benne egy hosszú darab szögesdrót feltekerve. Átbújtam mellette, átrohantam a szabad területen, majd egy kisebb erdős részen – és sikerült.”⁶¹⁸ Az osztrák média nagy része tisztán látta és olvasóközönsége számára is jól érthető módon kommunikálta a határnyitást övező nehézségeket. Ez a helyi sajtóra különösképpen érvényes volt. A *Die Burgenländische Freiheit* című hetilap tudósítója így jellemezte a kialakult helyzetet: „Aki valamennyire is utánajárt, hajszálpontosan tudja, hogy az elmúlt hetek során a magyarok milyen kötéltáncot jártak a köteleességteljesítés, az elnezés és a diszkrét segítségnyújtás között.”⁶¹⁹ Számos interjú a magyarok által nyújtott önzetlen segítségről számolt be.⁶²⁰

A zöld határon kialakult labilis helyzet kapcsán a média gyakran idézte Németh Miklós magyar miniszterelnök Kohl kancellárnak mondott kijelentését is, amely szerint egyetlen ország, így Magyarország sem vállalhatja fel a Nyugat felé vezető gyalogátkelőhely szerepét. Az erről szóló cikkeket a gondterhelt magyar külügyminiszter képével illusztrálták: Horn Gyula az MSZMP Központi Bizottság szeptember 1-jén tartott ülésén a következőkben foglalta össze álláspontját: „Ha az NDK-s ügyet nem oldjuk meg normális államközi módon, már most fönnáll a veszélye annak – és egyre több jel van –, hogy csehszlovákok, újabban pedig szovjetek, szovjet állampolgárok akarnak itt letelepedni, nem is akarom tovább sorolni. És mi kategorikusan az ellen vagyunk, hogy Magyarország menekülttáborrá változzon. Azt hiszem, ezt senki nem kívánhatja.”⁶²¹

Várakozó állásponton

A nyár végéhez közeledve Romániából és Bulgáriából is egyre több keletnémet család tért vissza a nyaralásból, és sokan közülük úgy döntöttek, hogy nem mennek haza, inkább Magyarországon várják be az események alakulását. Augusztus 13-án ideiglenesen bezárták az NSZK budapesti külképviseletét. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat augusztus 14-én a zugligeti Szent Család-plébánia kertjében alakított ki ideiglenes táborhelyet, amelynek irányítását Kozma Imre atya, az egyházközség plébánosa, egyben a segélyszervezet magyar tagozatának vezetője vállalta. Mivel a templomkert gyorsan megtelt, sok menekültet a környéken, családoknál helyeztek el, ám azok ellátásáról is a szervezet gondoskodott. A második menekülttábor a Magyar Vöröskereszt közreműködésével augusztus 22-én a csillebérci úttörőtábor területén nyitották meg. Augusztus végén már közel 2000 ember tartózkodott a plébánián, illetve az úttörőtáborban, és becslések szerint mintegy 6000

A menekülttábor irodája Csillebércen 1989. augusztus végén

keletnémet a táborokon kívül, magánszálláson lelt ideiglenes otthonra. A harmadik menekülttábor Leányfalun, a Duna Panzióban alakították ki. Az ott tartózkodók létszámát még a Stasi ügynökeinek sem sikerült felbecsülni.⁶²² A helyzet megoldása a két német állam megegyezésétől függött, ám a tarthatatlan állapot mielőbbi rendezése Magyarország szempontjából is elsődleges fontosságú volt, hiszen a tömegek ellátása és gondozása hatalmas terhet jelentett az országnak.

Az augusztus 22-én tartott külügyminisztériumi megbeszélésen az NDK-val 1969-ben megkötött szerződés titkos záradékának (amelyben a szerződő felek kölcsönösen vállalták, hogy megfelelő engedély híján nem engedik egymás állampolgárait harmadik országba kiutazni) fel függesztéséről határoztak, és a nyugatnémet nagykövetségen tartózkodók közül 108 személyt az éj leple alatt Bécsbe szállítottak.⁶²³ Jürgen Sudhoff, az NSZK külügyi államtitkára az NDK felé is sugárzó *Deutschlandfunk* nevű rádió műsorában mondott köszönetet a magyar kormánynak. Kijelentette, hogy a menekültek kiutazásának lehetővé tétele meggyőző bizonyítéka a magyar kormány humánus magatartásának, és a reform és a nyitás politikáját nehéz körülmények között végrehajtó budapesti kormány a helsinki záróokmány szellemében cselekedett. Augusztus 25-én Németh Miklós kormányfő és Horn Gyula külügyminiszter a Bonn melletti Gymnichbe utazott, hogy Helmuth Kohl nyugatnémet kancellárral egyeztessen a határ megnyitásáról. A magyar miniszterelnök megígérte, hogy a menekülteket nem küldik vissza az NDK-ba. A határnyitás időpontját eredetileg szeptember elejére tűzték ki, ám a hír kiszivárogtatása miatt végül későbbre halasztották. Az eset körülményeire Németh Miklós miniszterelnök a következőképpen emlékszik vissza: „Eredetileg valóban szeptember elejében állapodtunk meg. Azt is megbeszéltük, hogy a két külügyminiszter, Genscher és Horn kommentálja majd az ügyet. Aztán mégsem így lett, mert az én kedves kollégáim elkotyogták egy éppen hozzánk látogató NSZK szociáldemokrata politikusnak. Az meg, alighogy leszállt Bonnban, eldicsekedett azzal, hogy mi szociáldemok-

raták elintéztük. Azonnal felhívott Horst Telschik, Helmuth Kohl nemzetbiztonsági tanácsadója, hogy mi van. Vele tárgyaltam közvetlenül, mert angolul tolmács nélkül tudtunk beszélgetni. Mondtam, jó, utána nézek. Horn is, Kovács László is, Nyers Rezső is ismerte külön-külön, hogy ők voltak. Na mondom, fiúk, akkor elhalasztjuk. De a dátumot nem mondtam meg nekik, csak Horst Telschikkel beszéltem meg.”⁶²⁴

Augusztus utolsó napjaiban a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma jegyzéket juttatott el az NDK külügyminisztériumához, amelyben a menekültekkel kapcsolatos keletnémet álláspont felől érdeklődött: „A Magyarországon át a Német Szövetségi Köztársaságba távozni szándékozó NDK-állampolgárok ügyében a Magyar Népköztársaság kormánya a jövőben is körültekintően, minden érintett érdekeit szem előtt tartva kíván eljárni. Álláspontja szerint az előállott helyzet okai nem a Magyar Népköztársaságban keresendők. Az ügy megoldását nem tekintheti feladatának, bár a következmények a Magyar Népköztársaság számára is növekvő problémákat okoznak, és folyamatos kezelést igényelnek. A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság közötti utasforgalomban rendkívüli helyzet állt elő, ami kényszerhelyzetbe hozta a magyar hatóságokat. Ez a tény nem hagyható figyelmen kívül az ide vonatkozó kétoldalú megállapodások alkalmazása során. A magyar fél helyzetét jelentős mértékben megkönnyítené, ha információval rendelkezne arra vonatkozóan, hogy a Német Demokratikus Köztársaság kormánya miként képzei el a Magyar Népköztársaságban kialakult helyzet átfogó rendezését.”⁶²⁵ Augusztus 30-án Franz Bertele, az NSZK állandó NDK-beli képviselőjének vezetője a régió többi nyugatnémet nagykövetségén tartózkodó menekült visszafordítása és a helyzet normalizálása érdekében arra hívta fel a figyelmet, hogy a helyzet eszkalálódása miatt már édeskevés, ha az NDK propaganda a büntetlenség üres szolamát szajkózza. Mindezt két konkrét példával is alátámasztotta. Egy tanár házaspárt például arról biztosítottak, hogy semmi retorzió nem éri őket, ha hazatérnek. Odahaza a munkahelyükön mégis felmondtak nekik, és azóta is mun-

kanélküliek. Egy vasúti alkalmazottnak szintén büntetlenséget ígértek, ha elhagyja a külképviseletet. Munkaadója otthon megrovásban részesítette, amiből a későbbiek során anyagi hátránya keletkezett.⁶²⁶ Bertele hangsúlyozta: az érintetteknek jogi garanciát kell adni, vagyis törvénymódosítással kell garantálni számukra, hogy hátrányos következmények nélkül visszatérhetnek korábbi foglalkozásukhoz és munkahelyükre.

1989. augusztus 30-án az 1989. évi 15. sz. törvényerejű rendelettel kihirdették Magyarország csatlakozását a genfi menekültügyi konvencióhoz. Szeptember 1-jén Dieter Grahmann, a keletnémet nagykövetség konzuli osztályának vezetője – a Magyar Vöröskereszt titkárának ajánlásával – előzetes bejelentés nélkül felkereste a csillebérci menekülttábor.⁶²⁷ Az érdeklődés hátterében egy olyan elképzelés húzódott meg, miszerint a menekülttábor felügyeletét szeptember 4-étől a Magyar Vöröskereszt vette volna át. A táborvezetővel folytatott megbeszélésen a konzuli osztály vezetője a Vöröskereszt keletnémet szerveinek bevonását szorgalmazta a menekültellátásba, és a menekülttábor területén a keletnémet nagykövetség konzuli osztályához tartozó „tanácsadói állomás” felállítását indítványozta. A tábor vezetői rámutattak, hogy a táborban tartózkodó menekültek körében igencsak kedvezőtlen kép alakulna ki, ha a Máltai Szeretetszolgálat kivonulását követően rögvést az NDK konzuli osztálya jelenne meg a tábor területén. A látogatás során szerzett benyomásait összegezve a konzuli osztály vezetője megállapította, hogy a gyűjtőtábor „gyakorlatilag nyugatnémet kézen van”, a magyar hatóságok nem érdekeltek a keletnémet szervekkel folytatott együttműködésben, és minden jel arra mutat, hogy a magyar külügyminiszter Berlinben tett ígéretével ellentétben a magyar kormány hamarosan megkezdi a menekültek kiutaztatását. Hozzátette, hogy noha a táborban a viszonyok rendezettek, és nyugalom uralkodik, mégis növekszik a feszültség, és az emberek körében mind jobban érzékelhető az állambiztonsági szervektől való félelem. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat, egyben a zugligeti tábor vezetője, Kozma Imre atya a következő sorokkal jellemezte a táborokban uralkodó

hangulatot: „Sajátos légkörük volt ezeknek a táboroknak, ami abból adódott, hogy bátor és ugyanakkor félelmeikbe bezárt emberek zsúfolódtak össze. Bátrak voltak, hiszen mindent hátrahagyva úgy jöttek el és érkeztek meg Magyarországra, hogy oda, ahonnan jöttek, soha többé vissza nem térnek. Ugyanakkor számunkra érthetetlen bizalmatlanságuk a félelmeikben nyert magyarázatot. Félték önmaguktól, nyilvánvalóan sok minden tisztázatlan volt bennük, csak egy erő mozgatta őket: el, végérvényesen. Félték egymástól, bizonyára okkal, hiszen Kelet-Németországban szinte mindenkit figyelt valaki. Félték tőlünk, mert mi lesz velük, ha összejárszunk a keletnémet hatóságokkal.”⁶²⁸

A Stasi képviselőinek szeptember 4-i szolgálati útjáról készült jelentés tanúsága szerint ez a félelem nem is volt teljesen alaptalan. A magyar állambiztonság fejével, Pallagi vezérőrnaggyal folytatott tárgyalás során a keletnémet állambiztonság képviselői azt próbálták tisztázni, hogy milyen eszközök vannak a magyar belügyminisztérium kezében, amelyekkel a keletnémet állampolgárokat vissza lehetne téríteni az NDK-ba.⁶²⁹ Jóllehet a jelentés a magyar hatóságok magatartását általában véve „visszahúzódként” jellemezte, mint akik a keletnémet polgárok kiutasításától és a rendőri beavatkozástól egyként elzárkóztak, az állambiztonsági miniszterhelyettessel és megbízottjával folytatott megbeszélést értékelve mégis arról számolt be, hogy a magyar belügyi tárca „bizonyos mértékű együttműködési készséget” tanúsított. A magyar állambiztonság feje is egyetértett például abban, hogy minden lehetséges intézkedést meg kell tenni a táborokban tartózkodók meggyőzése érdekében. A Stasi munkatársának feljegyzése szerint a magyar belügyi tárca a következőkben ajánlotta fel a támogatását:

- a Magyar Vöröskereszt bevonása a keletnémet polgárok tájékoztatásába. (A Magyar Vöröskereszt Külügyi Osztálya ezzel kapcsolatban hangsúlyozta: nem befolyásolhatják az érintetteket, hogy merre távoznak Magyarországról.);

- beépített ügynökök általi információterjesztést a menekülttáborokban;
- elfogott határsértők meggyőzése a határország által;
- a keletnémet nagykövetség médiakampányának belügyminisztériumi támogatása;
- a Magyar Máltai Szeretetszolgálat által működtetett menekülttáborokban keletnémet konzuli tanácsadói szolgálat létesítése szeptember 5-étől;
- a benyújtott menekültügyi kérelmek átadása a Stasinak, ami lehetőséget ad az otthon maradt hozzátartozók megkeresésére, és közreműködésükkel a menekültek hazatérésének kezdeményezésére.

A Stasi szeptember 6-i tájékoztatóját összeállító munkatárs ugyanakkor maga sem bízott a fenti intézkedések eredményességében, ezért felvetette a Magyarországgal szomszédos szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió és Csehszlovákia által gyakorolt diplomáciai nyomás lehetőségét. A szignó nélküli dokumentum emellett átfogó tájékoztatást nyújtott a segélyszervezetek közreműködésével berendezett négy menekülttáborról, amelyekben összesen négy-ötezer keletnémet állampolgár tartózkodott. A feljegyzés hangsúlyozta, hogy a táborvezetés által bevezetett szigorú rendszabályok „kiszűrték és megghiúsították a kívülről jövő befolyásolási kísérleteket”, vagyis a tábor lakói a fejlemények alakulásáról kizárólag a nyugati médiából és a magyar média „gondosan megrostált” német nyelvű adásaiból tájékozódnak. Beszámolt arról is, hogy több száz keletnémet állampolgár írta alá azt a magyar külügyminisztériumhoz benyújtott petíciót, amelyben a humanitárius megoldást, vagyis a kiutazás engedélyezését szorgalmazták. A tájékoztató összeállítója azt javasolta, hogy minden lehető intézkedést tegyenek meg a táborokban tartózkodók meggyőzésére: olyan érveket kell kigondolni, amelyek haladéktalanul rábírják őket a hazatérésre. Azt is megemlítette, hogy a magyar pártvezetés nem egységes a határnyitás kérdésében: többen attól tartanak, hogy Magyarország szövetségeseit elveszítve magára marad. Értesülései

szerint a beharangozott „tömegakció”, vagyis a menekültek kiutaztatása az adott héten még nem várható. A magyar állami szervek hozzáállását ő is túlságosan passzívnak tartotta, mivel arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a keletnémet menekültügy megoldásának kulcsa a két német állam kezében van, és a magyar hatóságok abban csupán kényszerűségből és humanitárius megfontolásból vesznek részt.⁶³⁰

A nyugatnémet nagykövetség, valamint az NSZK kormányának Magyarországra érkezett küldöttei azt kérték Kozma atyától, a zugligeti tábor vezetőjétől, hogy engedélyezze a nyugatnémet konzulátus kihelyezését a zugligeti Szent Család-plébániára. Miután a konzuli képviselő részleg megkezdte működését a táborban, keletnémet részről is hasonló igény merült fel. A keletnémet konzuli szolgálat felállítása azonban kockázatos döntés volt, amelyet a tábor működését támogató nyugatnémet szervezetek is határozottan elleneztek, és könnyen a táborban lakó menekültek bizalmának megrendüléséhez vezethetett. Kozma Imre atya a döntés várható következményeivel kapcsolatos vívódásait az alábbi sorokban idézte fel: „Nem sokkal később a keletnémet konzul, amikor megkeresett, fel is tette a következő kérdést: jobban szereti ön a nyugatnémeteket, mint a keletnémeteket? A nyugatnémetek kizárólagosságot kívántak, és teljes elhatárolódást Kelet-Németország magyarországi képviselőjétől. Naponta kellett olyan döntéseket hozni, amelyekkel a nyugatnémetek nem értettek egyet. Számukra a humanitárius szempontok már régen nem léteztek. Jellemző, hogy amikor a keletnémet konzul felkeresett, igyekeztek megakadályozni, hogy a plébánia irodáján találkozzam vele, mert hogy ezen a helyen a nyugatnémet nagykövetség dolgozik. Azt is helytelenítették, hogy helyt adtam a keletnémet konzul kérésének, aki szórólapokat szeretett volna eljuttatni a tábor lakóihoz és találkozni velük. Nehezen értették meg, hogy nem tagadhatom meg a kérés teljesítését. Amikor pedig a megoldás módozatát firtatták, csak annyit mondtam: még én sem tudom. Ezek után végképp kockázatosnak ítélték a helyzetet. Este kétségek közepette imádkoztam, és világosságot kértem az Úrtól. S megszületett a gondolat,

Hirdetőfal a csillebérci menekülttáborban, amelyen a táborlakók hozzátartozóikat keresték, és nyugatnémet vállalkozók munkajánlatait is olvashatták

amely másnap reggel egy bérelt lakókocsi formájában jelent meg a tábor bejáratánál, teljesítve a konzulnak tett ígéretet. Éjszaka pedig meg kellett győzni a tábor lakóit is, hogy fogadják el e megoldást. Bárki találkozhat közülük a konzul úrral a »tárgyalókocsiban«, ha akar, és tartózkodjanak mindenféle helytelen megnyilatkozástól. S reggel tanúi lehettünk a csodának. A konzul úr elfoglalta helyét a lakókocsiban, a táborlakók pedig a kerítésre kapaszkodva némán nézték, míg nem kiszabadítottuk a rádiósok, tévések, újságírók szorításából, akik testi épségét veszélyeztették.”⁶³¹

A keletnémet konzuli szolgálat kihelyezett egysége végül szeptember 7-én kezdte meg működését. A várható ügyfeleket Dieter Grahmann konzul személyesen fogadta. A tanácsadó állomás feladatát illetően a diplomata azt nyilatkozta, hogy azokon a keletnémet polgárokon kívánnak segíteni, akiknek lejártak az okmányaik, vagy pénzhány miatt nem tudnak hazamenni. A Magyar Vöröskereszt vezetőségével úgy egyeztek meg, hogy a konzulátus közleményét ismertető cédulákat osztanak szét a menekülttáborokban tartózkodók között. Az NDK-ban eköz-

Ökumenikus istentisztelet a csillebérci menekülttáborban

ben az állami propaganda a kivándorlók meggyőzésére a szülői féltést is eszközként használta fel. Megrázó riportokat közvetítettek, és minden érintett hozzátartozót arra buzdítottak, hogy „tisztázó beszélgetésben” világosítsák fel a fiatalokat „meggondolatlan” lépésük következményeiről és az NSZK-ban rájuk váró nehézségekről.⁶³² Noha az ADN keletnémet hírügynökség optimizmust sugárzó tudósítása szerint napról napra emelkedett a tanácsadó szolgálathoz fordulók száma, az NDK lakossága a jelek szerint nemigen adott hitelt ezeknek az információknak. Üres ígéretnek, az állambiztonsági szervek nevetséges akciójának tartották csupán a hazatérőknek beígért büntetlenséget is.⁶³³

A táborokban várakozó menekültek nehéz lelkiállapotban élték meg a szeptember kezdetét. Beköszöntött az iskolaév, és az ősziére fordult idő megnehezítette a tábori életet: a nyári ruhákban sokan megbetegedtek, főként gyerekek. A határ mindkét oldalán ruhagyűjtési akciók indultak. A zsúfoltság és a bizonytalanság lelkileg is megviselte őket. A legtöbb menekültet befogadó csillebérci táborban ezért szeptember 1-jétől lelki gondozói szolgálatot hoztak létre, esténként pedig misét tartottak.⁶³⁴

Szeptember 1-jén újabb, 3000 férőhelyes menekülttábort nyitottak meg, amely a zánkai úttörőtáborban kapott helyet. A sátoztábor kiépítésében a Magyar Néphadsereg egységei is közreműködtek. Ekkor történt, hogy az egyik teherautó a visszaúton balesetet szenvedett, és 5 katonára súlyos, 23 könnyebb sérülést szenvedett. A táborban tartózkodó menekültek a tömeges baleset hírére szolidaritási akciót szerveztek, amelynek során 15 000 forintot gyűjtöttek össze a sérült katonák megsegítésére. Gerhard Vehres keletnémet nagykövet feltűnően érzékenyen reagált a hírre, és a Nyers Rezsővel folytatott megbeszélésén az eseményt csak „az újságírók tollára kívánczó, könnyfakasztó történetként” aposztrofálta.⁶³⁵ A szeptember 2-i adatok szerint a zánkai táborban az első napon mintegy 500 menekültet szállásoltak el, másnapra azonban már 1100 főre emelkedett a menekültek létszáma.⁶³⁶

A határnyitás

1989 őszére a mind jobban kiéleződő román–magyar konfliktus mellett a vízlépcső ügyében fennálló nézeteltérés miatt Csehszlovákiával is hűvös lett a viszony, ezért egy keletnémet tiltakozást kiváltó lépést követően joggal tarthattak Magyarországon külpolitikai elszigetelődésétől. Az NSZK és az NDK közötti tárgyalások azonban nem hoztak kézzelfogható eredményt, ezért úgy tűnt, hogy a menekültválságot egyedül a határ megnyitása oldhatja meg. A magyar vezetés számot vetett az- zal, hogy az NDK-állampolgárok kiengedése hosszú időre árnyékot vet majd a magyar–keletnémet kapcsolatokra, ugyanakkor több okból is el akarta kerülni,⁶³⁷ hogy Magyarország és az NDK között a fent említettekhez hasonlóan elmérgesedjen a viszony.

A magyar külügyminisztérium szeptember 8-án jegyzéket juttatott el az NDK külügyminisztériumához, amelyben tudomására hozta, hogy Magyarország átmenetileg hatályon kívül helyezte a kölcsönös vízummentes-

ségről szóló 1969. évi szerződés titkos záradékát: „A magyar fél több ízben jelezte, hogy a Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság közötti utasforgalomban rendkívüli helyzet alakult ki, ami nem hagyható figyelmen kívül az ide vonatkozó kétoldalú megállapodások alkalmazásánál. Megerősítette továbbá, hogy csak olyan megoldási módokat tud elfogadni, amelyek összhangban állnak a Magyar Népköztársaság nemzetközi kötelezettségeivel és a humanitárius kérdésekben követett gyakorlatával. A hazatérni nem kívánó Német Demokratikus Köztársaságbeli állampolgárok számának folyamatos növekedése mind komolyabb nehézségeket okoz a Magyar Népköztársaság Kormányának. A tarthatatlanná vált helyzet szükségessé teszi azoknak a lépéseknek a megtételét, amelyeket a magyar fél korábban kilátásba helyezett. Ennek értelmében, a kialakult rendkívüli helyzetre tekintettel a Magyar Népköztársaság Kormánya ideiglenes jelleggel felfüggeszti a Német Demokratikus Köztársaság Kormányával a vízummentes utazásról 1969-ben kötött egyezmény 6. és 8. cikkének, valamint az egyezményhez csatolt nem publikus jegyzőkönyvének a hatályát. A Magyar Népköztársaság Kormánya ennek megfelelően nem gördít akadályt az elé, hogy a Német Demokratikus Köztársaságnak a Magyar Népköztársaságban tartózkodó és hazatérni nem kívánó állampolgárai szeptember 11-én 0 órától kezdve NDK útiokmányukkal az őket átengedni vagy befogadni kész harmadik országok felé elhagyják Magyarországon területét. A magyar fél egyúttal megerősíti, hogy a Magyar Népköztársaság nem ismeri el a Német Szövetségi Köztársaság gondoskodási kötelezettségét minden némettel szemben, s nem tekinti érvényesnek a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövetsége által az NDK állampolgárok számára kiállított útlevéleket.”⁶³⁸ Kovács László külügyminiszter-helyettes személyesen nyújtotta át a jegyzéket Vehres nagykövetnek. Egyúttal azt is tudomására hozta, hogy a döntést szeptember 10-én, 19 órakor fogják nyilvánosságra hozni, és azt kérte, addig a keletnémetek se szivárogtassanak a sajtónak.⁶³⁹ Oskar Fischer külügyminiszter még aznap táviratozott Budapestre: a magyar döntés visszavonását követelte, és hatá-

rozottan elutasította a keletnémet polgárok „illegális” kiengedését. Az események felgyorsulása miatt a keletnémet külügyminisztérium válaszjegyzékének átadására azonban már csak a határnyitás után, szeptember 12-én került sor. A jegyzéket átvévő Nagy Lajos külügyminisztériumi tisztségviselő leszögezte, hogy a magyar lépés nemzetközi jogot sértő megítélését illetően Budapest álláspontja eltér Berlin véleményétől, és megismételte a magyar kormány állásfoglalását a rendkívüli helyzettel kapcsolatban. Hozzátette azt is, hogy a jelenlegi feltételek lényegesen különböznek azoktól, amelyek 1969-ben, az egyezmény aláírásakor fennálltak, valamint utalt az ENSZ polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányából fakadó kötelezettségekre is.⁶⁴⁰

Németh Miklós miniszterelnök és Horn Gyula külügyminiszter augusztus 25-i bonni villámlátogatását követően magyar és nyugatnémet részről egyaránt megkezdődtek a határ megnyitására és a menekülők fogadására tett előkészületek. Az NSZK bécsi nagykövete szeptember 10-én, délután 2 órakor arról tájékoztatta az NSZK külügyi hivatalát, hogy az első, saját gépkocsival érkező keletnémet állampolgárok másnap reggel, a hajnali órákban várhatók.⁶⁴¹ Nyers Rezső, az MSZMP elnöke szintén szeptember 10-én hozta Gerd Vehres keletnémet nagykövet tudomására, hogy az MSZMP Politikai Intéző Bizottsága is megerősítette a határnyitásról hozott döntést. A magyar pártvezető tájékoztatójában azt is hangsúlyozta, hogy nem szeretné, ha ezt az NDK állam ellen irányuló lépésként értékelnék. Röviden felvázolta a műszaki zár lebontásával megindult folyamatot, amely a tarthatatlan helyzet kialakulásához vezetett. Elmondta, hogy Magyarország kényszerhelyzetbe került, nem volt mód a jó és a rossz, csupán a „kisebb és a nagyobb rossz” közül választani. Úgy vélte, hogy az egyszeri kivándorlási hullámot követően csökkenni fog a kitelepülők száma, és így kezelhető lesz a probléma. Arról is említést tett ugyanakkor, hogy az MSZMP a magyar belpolitikai életben „védekező pozícióba” kényszerült. A nagykövet Nyers személyi titkárának fejtette ki a véleményét. Eszerint az eset „szerves része a magyarországi politikai folyamatoknak”,

amelyet az a törekvés jellemez, hogy a magyar politikusok „jegyet vált-sanak” a Nyugat irányába. Nehezményezte, hogy az erről szóló döntést szűk vezetői körben hozták meg, és a Stasi magyar partnereit sem vonták be a döntéshozatal folyamatába. Meglátása szerint az NDK külügyi és állambiztonsági vezetőivel folytatott tárgyalások a „halogatás és a félrevezetés célját szolgálták”, miközben a magyar szervek „eltúrták az oszt-rák és a nyugatnémet embercsempész bandák működését”, és nem tettek érdemi lépéseket a kitelepülni szándékozó keletnémet állampolgárok visszafordítása érdekében. Sétrelmezte, hogy a magyar hatóságok nem támogatták a keletnémet konzuli képviselet létrehozását a menekülttáborokban, és közben a magyar média is az NDK ellen irányuló kampányt erősítette: a határőrség ideiglenes megsegítésére kivezényelt munkásőr egységeket rossz fényben tüntette fel, a keletnémet állampolgárokat pedig szinte bátorította a táborok felkeresésére. Hiteltelennek bélyegezte azt az állítást is, miszerint a magyar állami szervek távol tartották magukat a menekülteket segélyező akcióktól, hiszen Zánkán éppen a Magyar Néphadsereg egységei működtek közre a sátortábor felépítésében.⁶⁴²

A kormánydöntést 1989. szeptember 10-én vasárnap este 7 órakor, a televízió *Hét* című műsorában és a Magyar Rádióban hozták nyilvánosságra. A nyugatnémet és osztrák tévéadók egy órával későbbi adásaikban számoltak be a szerencsés végkifejletről.⁶⁴³ A Magyarországon tartózkodó keletnémet állampolgárok 1989. szeptember 11-én 0 órától vízum nélkül, kelet-, illetve nyugatnémet útlevéllel vagy személyi igazolvánnyal, mindezek hiányában a Vöröskereszt által kiállított utazási okmányokkal hagyhatták el a Magyar Népköztársaság területét.⁶⁴⁴ Heckerodt alezredes becslése szerint a határnyitás pillanatában hozzávetőleg 60 000 keletnémet állampolgár tartózkodott Magyarország területén.⁶⁴⁵ A keletnémet autók vasárnap este kilenc óra körül kezdtek felsorakozni Hegyeshalomnál. Sokan taxival érkeztek. Budapestről a határig 4000 forint volt a tarifa, ám a menekültek elmondása szerint számos taxisofőr ingyen vitte el utasait a határig.⁶⁴⁶ A határátkelőhelyeken éjjelre hosszú kocsisorok torlódtak fel,

és gyalogosok ezrei sorakoztak.⁶⁴⁷ Az elkövetkező harminc óra leforgása alatt az Ausztria felé vezető közúti határátkelőhelyeken a határőrök 1835 keletnémet gépjárművet és 9092 főt léptettek ki.

Forgalom- ellenőrző pont	Szeptember 11. 00.00–06.30 óráig		Szeptember 11. 06.30– szeptember 12. 05.30 óráig	
	Fő	Gépjármű	Fő	Gépjármű
Hegyeshalom	1242	378	3615	622
Sopron	498	130	2337	337
Kópháza	203	54	128	45
Kőszeg	193	45	104	31
Bucsu	96	23	132	44
Rábafüzes	210	68	180	58
Budapest	–	–	8	–
Összesen:	2442	698	6650	1137

24. táblázat: A forgalom megoszlása az 1989. szeptember 11-i határnyitáskor⁶⁴⁸

Az Osztrák Vöröskereszt (ÖRK) a határ túlsó oldalán ellátó állomásokat hozott létre, ahol a rászorulókat ételkészítéshez, szükség esetén gyógyszerhez és orvosi ellátáshoz jutottak. Az osztrák autókлубok megerősített ügyelettel várták az előregedett keletnémet járműveket, munkatársaik az autós pihenőhelyeken javították a Trabantokat és Wartburgokat. A kocsival érkezők számára térképet, valamint üzemanyag vásárlására 700 schilling készpénzt biztosítottak, amelyet hozzávetőleg 3000 ember vett igénybe.⁶⁴⁹ Szeptember 12-én reggel 75 autóbust indítottak útnak a négy magyarországi tábor felé, amelyek az esti órákban 4000 személlyel tértek vissza Ausztriába. A menekültek elszállítására az osztrák vasúttársaság különvonatokat is beállított, ám a hetek óta készenlétben álló szerelvények csak késve érkeztek meg a magyar fővárosba. Miután a vasúti kocsik megteltek, egy olyan rémhír kapott szárnyra, miszerint a leplombált szerelvényeket egyenest az NDK-ba irányítják, így ezt követően viharos

gyorsasággal kiürültek a vonatok. Végül az esti órákban egyetlen, szinte üres vonat indult csak el a Keleti pályaudvarról Bécs felé.⁶⁵⁰

Az NSZK bécsi nagykövetségén a szükséges készpénzzel és megfelelő okmányokkal látták el a menekülteket, majd az ausztriai határ mentén fekvő Freilassing, Trostberg, Vilshofen, Tiefenbach és Passau környékén felállított átmeneti táborokba irányították őket. Szeptember 11-én az NSZK külügyminisztere, Hans-Dietrich Genscher maga is Passau környékére látogatott, és több menekülttel személyesen is elbeszélgetett.⁶⁵¹ Sokan az ismerőseikhez utaztak tovább, akik pedig személyes kapcsolattal nem rendelkeztek Nyugat-Németországban, azokat a Hessen tartománybeli Giessenben és az Észak-Rajna–Vesztfália tartományban fekvő Schöppingenben kialakított felvevőtáborokba irányították. A bajor határon kialakított átmeneti sátor-táborok méreteit a *Der Kurier* című osztrák napilap vilshofeni tábor bemutató írása érzékelteti. A tábor 81 darab húszszemélyes sátorból állt, az egyes sátrakban tíz-tíz össze-csukható ágyat állítottak fel. Az étkezésekhez nagyméretű, közös ebédlőhelyiséget alakítottak ki. A tábor területén 44 egészségügyi blokk és egy ideiglenes posta is helyet kapott. Az utóbbi fontos szerepet játszott az újonnan jöttek életében, mert innen adták fel szerencsés megérkezésükről tudósító leveleiket otthon maradt szeretteiknek.⁶⁵² Az érvényes nyugatnémet okmányok kiadását alapos biztonsági vizsgálat és hosszas adminisztratív eljárás előzte meg. Az újonnan érkezetteket előbb a szövetséges biztonsági szervek képviselői, majd a nyugatnémet alkotmányvédelmi hivatal munkatársai kérdezték ki.⁶⁵³

A menekültekkel együtt érkező Stasi-ügynökök kiszűrése fontos, ám leküzdhetetlen feladatot jelentett, a keletnémet állambiztonság ugyanis már a magyarországi menekülttáborokba beépítette ügynökeit. Az NSZK külügyi hivatalának meglehetősen borúlátó becslése szerint akár a 10%-ot is elérhette a menekültek közé vegyült ügynökök aránya.⁶⁵⁴ A Stasi kezét sejtették például az egyik nyugatnémet menekülttábor rendjét felborító bombariadóban is.⁶⁵⁵ A kaotikus helyzetben

azonban, amikor nap nap után nagy számban özönlöttek a menekültek, ez gyakorlatilag kivédhetetlen volt. A Máltai Szeretetszolgálat által működtetett zugligeti menekülttáborból például „Alicja”, a Stasi drezdai kirendeltségével együttműködő női ügynök jelentett, aki a táboron kívül lakó, de a táborban ellátott menekültek között vegyült el. Az úgynevezett „bejárók” közé egyfelől könnyebb volt bejutni, másfelől saját szállására visszatérve arra is lehetősége nyílt, hogy telefonon jelentést tegyen. Az ügynöki működés nehezebbik része ugyanis nem a telepítés, hanem a jelentésadás módjának megszervezése volt, mivel a táborok szigorú rendszabályai megnehezítették a külső kapcsolattartást. „Alicja”-nak elsősorban a táborban uralkodó viszonyokról, főként a menekültek felvételével kapcsolatos adminisztratív eljárásról kellett beszámolnia megbízóinak. A Stasit különösen a nyugatnémet útlevelek kiadása, a kérelmezők személyazonosságának ellenőrzése és a felvételi eljárás menete érdekelt. Az ügynökökkel augusztus 30-án megszakadt a kapcsolat, ám szeptember 2-én ismét jelentkezett. Telefonon leadott jelentéseit az operatív csoport vezetője, Weller alezredes táviratban továbbította Berlinbe, ahol Willi Brückner ezredesnek, a II/10. Osztály vezetőjének asztalára kerültek.⁶⁵⁶ „Alicja” beszámolóit sajátos szemzőgből adnak bepillantást a menekülttáborok életébe. (A „menekült-tábor” kifejezést egyébként a Stasi-dokumentumok következetesen idézőjelbe tették.) Kiderül belőlük, hogy a táborban lakók mennyire féltek a Stasi ügynökeitől, és milyen feszülten figyelték egymás minden megnyilvánulását. Aki szokatlanul viselkedett, könnyen gyanúba keveredett. Rendszeres kijárogatása miatt különben „Alicja”-val is ez történt. Az ügynökök feladatához tartozott a táborok lakóinak azonosítása is, ami nem volt éppen egyszerű feladat, mivel a menekültek egymásban sem bíztak. Nevüket általában nem árulták el, és még a gépkocsik rendszámát is összekaristolták, nehogy annak alapján azonosítsák be őket. Némelyik rendszámot persze így is lejegyezték, és azonosítás céljából Berlinbe küldték. A csillebérci táborba beépített ügynökök

egyike több menekültről pontos személyleírást adott, amit az egymás közötti beszélgetésfoszlányokból elcsípett adatokkal, keresztnévvel, munkahelyre, foglalkozásra, lakóhelyre vonatkozó információkkal egészített ki. Határozott fellépésük és a menekültek önszerveződésében játszott vezető szerepük miatt különösen három személy, két orvos és a keletnémet állami filmstúdió (DEFA) egyik rendezője keltette fel az ügynök figyelmét.

Az ügynökök jelenlétével a táborvezetés is számolt, ezért fokozott óvatosságra intette az ott lakókat. Felhívta a figyelmüket, hogy idegekkel ne álljanak szóba, és ismeretlen kocsiba semmi esetre ne szálljanak be. A tábor védelme érdekében biztonsági rendszabályokat is életbe léptettek: éjjel-nappal ellenőrizték a belépőket, a kijárási időt pedig reggel 6 és este 22 óra között határozták meg. Az ügynökök másik fontos feladata az indulás időpontjának előrejelzése volt. Az ügynöki jelentések egyik vissza-visszatérő mondata volt, hogy „a küszöbön álló indulásnak egyelőre semmi jelét nem tapasztalják”. Mivel a magyar-keletnémet külügyi tárgyalások az utolsó pillanatig folytatódtak, ez egyben visszajelzés volt a Stasi számára, hogy még van remény a megegyezésre. „Alicja” szeptember 9-én arról számolt be, hogy a tábor vezető máltai segélyszervezet képviselői egy óra körül tanácskozássra vonultak vissza. A megbeszélés tárgyról nem adtak felvilágosítást, ám másnap 3 órára berendelték a táboron kívül elszállásolt menekülteket, és válogatni kezdték a csomagokat is. Az embereket szeptember 10-én, este hat órára, a templom elé hívták össze, de még ekkor is csak annyit közöltek, hogy este 7 órakor sajtókonferenciát tartanak. A rendezvényen a média képviselői is megjelentek. Az összegyűlték egy odaállított tévékészüléken hallgatták meg Horn Gyula külügyminiszter bejelentését a tábor megnyitásáról. Miután a műsor véget ért, felszólították a táborban lakókat, hogy akik autóval nem rendelkeznek, azok a másnap délelőtt induló buszok utaslistáira iratkozzanak fel. Annak érdekében, hogy az elszállítást minél szervezettebb formában tudják lebonyolítani, mindenkit

nyugalomra és megfontoltságra intettek. Az ügynök beszámolója szerint azonban még így is tumultuózus jelenetek alakultak ki. Az emberek pezsgőt bontottak, és „az NDK-t szidalmazták”. Hiába nyugtatták őket, hogy saját okmányaikkal is elhagyhatják Magyarországot, sokan mégis fényképet akartak csináltatni, hogy legyen mit beragasztani nyugatnémet útlevelükbe. Az ügynök érdeklődésére, hogy meddig lesz nyitva a határ, a máltaiak kitérő választ adtak, ám megjegyezték, hogy a táborokat továbbra is nyitva kell tartani az újonnan érkezők miatt.⁶⁵⁷

A Stasi ZAIG 4. Osztálya szeptember 14-én tervezetet állított össze a magyarországi menekülttáborok felderítésére. A két budapesti menekülttáborra vonatkozóan fotódokumentációval és alaprajzzal alátá-

*Feszült pillanatok és örömmámor a határnyitás bejelentése előtt és után,
1989. szeptember 10., este 19 óra*

masztva tudni akarták az objektumok pontos elhelyezkedését, az egyes épületek funkcióját, a táborok kapacitását és biztosítását, emellett adatokat kívántak szerezni a riasztórendszer működéséről, a táborok szerényzetéről is, valamint arról, hogy mely társadalmi vagy állami intézmények felügyelik a táborok működését, kik jogosultak a táborokba belépni, milyen feltételekhez kötik az ottani tartózkodást, és terveznek-e a táborok területén felújítást, átépítést vagy bővítést.⁶⁵⁸ A Stasi szeptember 25-i tájékoztató jelentése a menekültügyi egyezményhez való magyar csatlakozás életbe lépésének következményeiről, és a menekülttáborokban érvényes eljárás módjáról számolt be,⁶⁵⁹ október 2-án pedig a keletnémet állampolgárok további kiutazását támogató országgyűlési határozatról tudósított. Miután a zugligeti tábor kiürült, Csillebércen rendeztek be új menekülttábort, amelyben a 30, illetve 60 napos eljárás idejére helyezték el a menekültjogért folyamodókat. A tájékoztató összeállítója külügyminisztériumi és igazságügy-minisztériumi körökből származó bizalmas értesülésekre hivatkozva azt jelentette, hogy az áttelepülők ügyét a magyar törvényhozók külön akarják választani a kétoldalú szerződések keretében folytatott együttműködés más területeitől. A keletnémet polgárok kiengedését követően az eredeti status quo visszaállításának, illetve az 1969-es egyezmény átdolgozásának lehetősége is felmerült, amely Magyarország új nemzetközi szerződéseinek majdani kiindulópontja lehet. A magyar javaslat szerint a szerződés preambulumból ki kell hagyni a bilaterális szerződésre vonatkozó utalást, mivel az utazás kérdéseit immáron a mindkét országra kötelező nemzetközi szerződések szabályozták. A második és a hatodik cikkely hatályon kívül helyezése szintén szükségesnek mutatkozott, mivel minden ország állampolgárának jogában áll, hogy külföldre utazzon és a kinntartózkodás idejétől függetlenül visszatérhessen hazájába. A nyolcadik cikkelyben foglaltak kapcsán pedig a magyar törvényhozók világossá tették, hogy minden országnak szuverén joga, hogy döntést hozzon a külföldi állampolgárok kiutasításáról.⁶⁶⁰

*Wartburgot tolnak át keletnémet turisták a megnyitott határátkelőn,
1989. szeptember 11.*

A határőrség adatai szerint a szeptember 11. és 21. közé eső tíz nap során 74 keletnémet állampolgár „meggondolta magát”, és visszatérését kezdeményezte Magyarországra.⁶⁶¹ Néhány szórványos esettől eltekintve erre más logikus magyarázat nemigen adódik, mint hogy a menekülttáborok kiürítésekor ezek az emberek a tömeggel együtt „sodródtak át” Ausztriába. Az első két személy már a határnyitás másnapján jelentkezett. Ők szeptember 11-én este Rábafüzesnél hagyták el Magyarországot. A két kiléptetett keletnémet állampolgárt az osztrák szervek azzal irányították vissza, hogy nem akartak továbbutazni az NSZK-ba, ezért szeptember 12-én, külön államtitkári engedéllyel újra be kellett őket léptetni Magyarországra. Két nappal később Bécsben fordult elő hasonló eset. Egy pár az NDK osztrák nagykövetségéhez fordult, mondván, hogy vissza szeretnének térni Magyarországra. Ott állították ki számukra a szükséges okmányokat, ám a visszafordulás így sem volt zökkenőmentes. A bécsi nagykövetség konzuli osztálya tiltakozott, és magyarázatot kért a „téves” eljárás mód miatt.⁶⁶²

Szeptember 26-án még 17 276 keletnémet állampolgár tartózkodott Magyarországon. Java részük a csillebérci menekülttáborban várakozott, hogy busszal és vasúton szállítsák át őket Ausztriába. A magyar határ-

őrizeti szervek által kiléptetettek száma szeptember 26. és november 20. között a napi átlagot tekintve 100-1800 fő között mozgott. November 9-én megkezdődött a berlini fal bontása, ennek ellenére az útra kelt keletnémet állampolgárok áteresztése tovább folytatódott. A Stasi nyilvántartása szerint november 11-én még mindig 4886 fő várt a kivándorlásra Magyarországon. A határőr-parancsnokság november 20-i napi jelentése 83 személy és 29 jármű kiengedéséről számolt be. Ezzel 49 527 főre emelkedett a szeptember 11. óta kiléptetett keletnémet állampolgárok és 9625-re a magántulajdonú járművek száma.⁶⁶³ 1989. augusztus 1. és november 11. között mindössze 595 fő tért vissza az NDK-ba.⁶⁶⁴

A határnyitás következményei az NDK-ban

A határnyitásról hozott magyar döntés az 1989-es év meghatározó világpolitikai eseménye volt, amely egy történeti korszak lezárulását is jelentette egyben. Ahogy a híradások lelkesen üdvözlötték a hidegháború szimbólumának számító műszaki határfal lebontását, ugyanolyan örömmel fogadták a keletnémet menekültügy sikeres végkifejletét is. Amint a nyugatnémet közszolgálati televízió, a ZDF tudósítója, Joachim Jauer megfogalmazta, „a kulcsot itt fordították el, de a brandenburgi kaput is sikerült megnyitni vele”.⁶⁶⁵ Magyarország nyugati határának megnyitásával a berlini fal megkerülhetővé vált, és ezáltal nem csupán az éppen negyvenéves fennállásának megünneplésére készülő keletnémet állam rendült meg, de a vasfüggöny lehullásával új korszak kezdődött Európa XX. századi történelmében. A világpolitika szereplői érdeklődve, ugyanakkor némi aggodalommal tekintettek a változások elé. Margaret Thatcher angol miniszterelnök Mihail Gorbacsov szovjet pártvezetővel 1989. szeptember 23-án Londonban folytatott tárgyalásain az európai erőegyensúly megőrzésének fontosságát hangsúlyozta, és Németország esetleges újraegyesítése kapcsán Kelet-Európa destabilizációjától tartott: „Nagyon aggasztanak

bennünket a kelet-németországi folyamatok. Az NDK hatalmas változások küszöbén áll, amelyek a társadalmi helyzetből és bizonyos fokig Erich Honecker betegségéből következnek. Az NDK-ból az NSZK-ba menekülő emberek ezrei jelentik a legkomolyabb szimptomát. Mindez persze csak a dolgok felszíne, és ugyanolyan fontos a számunkra, de van egy kérdés, amely ennél is jelentősebb. Nagy Britanniának és Nyugat-Európának nem érdeke Németország egyesítése. Mi nem akarjuk Németország egyesítését. Ez ugyanis azt jelentené, hogy a háború után rögzített határok módosulnak, és ezt nem engedhetjük meg, mivel ez a fejlemény aláásná a nemzetközi helyzet egészének stabilitását, ami fenyegető lehet a biztonságunkra nézve. Nem érdekünk az sem, hogy Kelet-Európa destabilizálódjon, vagy hogy a Varsói Szerződés szétzilálódjon. Természetesen a belpolitikai változásokra minden kelet-európai ország megérett, de ez egyes országokra jobban érvényes, mint másokra. Mi mindenesetre abban vagyunk érdekeltek, hogy ezek a változások szigorúan az országokon belül történjenek, mi nem fogunk beavatkozni az eseményekbe, nem akarjuk gyorsítani a kommunizmus térvesztését Kelet-Európában. Állítom, hogy az amerikai elnök is ugyanezt az álláspontot képviseli. Táviratot küldött nekem, amelyben fölkiért, hogy elmondjam önnek, az Amerikai Egyesült Államok nem tesz egyetlen olyan lépést sem, amely veszélyeztetné a Szovjetunió biztonsági érdekeit, vagy amelyet a Szovjetunió fenyegetésként értékelne.”⁶⁶⁶

Az NDK-t valóban alapjaiban rendítette meg a hazánkban tartózkodó keletnémet állampolgárok kiengedéséről hozott magyar döntés. Günter Mittag, a SED Központi Bizottságának tervgazdálkodásért felelős titkára a SED Politikai Bizottságának 1989. szeptember 12-én tartott ülésén Magyarországot egyenesen „a szocializmus elárulásával” vádolta. A határ megnyitását követően készült keletnémet jegyzékben az NDK vezetése megütközött a történetken, és határozottan tiltakozott a magyar döntés ellen. Az MSZMP Központi Bizottsága szeptember 13-án megtartott ülésén Nyers Rezső referált a keletnémet vezetés tiltakozásáról. Beszámolójából kiderül, hogy érezhetően el akarta kerülni a két ország viszonyának

elmergesedését, ugyanakkor azt is világossá tette, hogy az 1969-es megállapodás titkos záradékának felfüggesztésétől mindaddig nem lehet eltekinteni, amíg az NDK állampolgárai Magyarországra özönlenek.⁶⁶⁷ Oskar Fischer keletnémet külügyminiszter indítványára szeptember 22-én magas szintű találkozót szerveztek. Gerhard Schürer, az NDK Állami Tervbizottságának elnöke érkezett Budapestre, hogy Németh Miklós miniszterelnökkel a döntés visszavonásáról tárgyaljon. Nem sokkal később, október 3–4-én Harry Ott nyugatnémet külügyminiszter-helyettes is Budapestre látogatott, hogy a magyar külügyi vezetőkkel a határ nyitva tartásának időtartamáról egyeztessen. A magyar fél mindkét tárgyaláson jelezte, hogy a határ nem tartható huzamosan nyitva, ám annak azonnali lezárását belpolitikai okokra hivatkozva nem vállalták. Kategorikusan közölték, hogy semmi olyan köztes megoldást nem támogatnak, amely az augusztus-szeptemberi krízis megismétlődéséhez vezethet.⁶⁶⁸

A magyar–osztrák határon kialakult helyzet érthetően az otthon maradt keletnémet lakosságot is élénken foglalkoztatta. A keletnémet sajtó rágalomhadjáratot indított: a menekültek kiengedését az NDK belügyeibe való beavatkozásként értékelték, és a magyar kormányt azzal vádolták, hogy nem humanitárius megfontolásból, hanem „a Német Szövetségi Köztársasággal kötött üzlet részeként” engedte ki a menekülteket. 1989. szeptember 11. után a kelet-berlini magyar nagykövetség rendszeresen kapott olyan telefonhívásokat és leveleket, amelyekben keletnémet vállalati közösségek, kollektívák és magánszemélyek fejezték ki véleményüket a magyar kormány döntéséről. Akik kizárólag a keletnémet médiából, elsősorban a SED orgánumból, a *Neues Deutschland*-ból tájékozódtak, elítélték a magyar kormányt, amely szerintük botrányos módon támogatta az NSZK által keltett „kivándorlási pszichózist”, és „segédkezet nyújtott az NDK törvényeinek megsértéséhez”. A munkahelyi kollektíváktól érkezett telefonhívások az üzemi munkásgyűléseken hozott határozatokra hivatkozva szintén elítélték a magyar döntést. A magánszemélyektől kapott visszajelzések között azonban akadtak pozitív tartalmúak is. Úgy tűnt,

hogy a Magyarországot személyesen is megjárta keletnémet polgárok saját benyomásaikra hagyatkozva megértőbben viszonyultak a magyar kormány döntéséhez. A kelet-berlini magyar nagykövetség tájékoztatás céljából felterjesztette a leveleket a külügyminisztériumnak.⁶⁶⁹ Ezek közül négy lelkesen üdvözölte a magyar kormány intézkedését, valamint nagyrabecsülését és köszönetét fejezte ki a bátor és humánus döntésért. Két gyalázkodó levél is volt köztük: az egyik az NSZK kormány által Magyarországnak nyújtandó 5 000 000 márkás hitelkeretre hivatkozva „júdáspénzt” emlegett. A fogalmat vélhetően a *Neues Deutschland* című újságtól kölcsönözte a levél szerzője, amely „Ezüsttallér Magyarországnak” címmel tudósított a keletnémetek kiengedéséről. A kirohanás éles hangneme azért is különösen érdekes, mert az NDK állam 1961 óta fejpénzt szedett az NSZK-ba kivándorlók után. A másik levél azt ecsetelte, hogy a néhány tízezernyi kivándorló nélkül is meg fogják oldani az NDK problémáit, és a szocializmus további építését ez nem hátráltathatja.⁶⁷⁰

A Stasi számára készített szeptemberi hangulatjelentések a keletnémet társadalom különböző rétegeinek véleményét igyekeztek feltárni. Az elvándorlás a visszamaradók rezignációját erősítette. Még az idősebb, rendszerhű generáció azon tagjait is elgondolkoztatta gyerekeik és unokáik távozása, akiknek soha meg sem fordult a fejükben a kitelepülés gondolata. A keletnémet főváros Lichtenberg kerületében – a Stasi főhadiszállásának környékén – elhangzott vélemények a SED „elhibázott ifjúságpolitikáját” kárhoztatták. A Neubrandenburgi üzemek dolgozói, Köpenick városrész pedagógusai és egy kereskedelmi főiskola hallgatói körében készült felmérések szerint mindenki értetlenül állt a párt és állami vezetés minden ésszerűséget nélkülöző rugalmatlansága előtt, és hasznosabbnak vélték volna, ha a keletnémet média őszinte tájékoztatást nyújt a történekről. Az elvándorlás okát az utazási megszorításokban, az áremelkedésekben, a hiánycikkekben, a szolgáltatási szektor hanyatlásában és az élet minden területét megbénító korlátozásokban jelölték meg. Egy Treptow kerületben működő üzem dolgozói szintén az ellátási és a szolgáltatási szektor problémáiban látták a feszültség okát.

[illegible]

Jelenlétben sokszor nagyon Magyarországra. Sok
emlékezem is jó barátaim (barát) Budapestre és
mások is ott mindig nagyon jó időt töltenek. Egyik
ismerősöm emlékeztet megint, "munka nélkül" és
megytem is és meg nagyon józsan és az én barát
már Magyarországon éltek.
Most nagyon jók. Valószínűleg azaz nekem barátok
néhány Magyarországra menni? (Ami azaz az én
egy országban munkát keresnek)
Nekem én nem tud megvenni csak egy kis időt és
csomagtól mentem, hogy otthonról azaz azaz
munka Magyarországra menni.
Szóval a névem már, Magyarországon van és én
két az én országom. Ami azaz az én csomagtól,
de én tudom hogy ott is lehetett van. (Ami azaz
az én barát).

Szöveg: utolsó
Köszönök (Köszönök)

Köszönök S. Kőrös
Frankfurter Allee 233
Berlin
1930

Magyar Ország

Alexander

NAME _____
Vorname _____

Postkarte

UNTERE
Karte

Gedächtnis und Erinnerung oder Postbild
des Postabstempels

An die
Botschaft der Ungarischen
Volksrepublik

Unter den Linden 76

Berlin

Fachstelle _____
1080

Gedächtnis und Erinnerung oder Postbild
des Postabstempels

A 9 210-13-DGR-1210 475 1 800 MW 12-10-68

© DMR AG © 1942

Herr Botschafter! Mit Entsetzen erfahre ich, daß Ihre Regierung mit der neofaschistischen BRD einen dreckigen Menschenhandel betreibt. Für ein paar wackelnde Silberlinge werden junge DDR-Bürger an die BRD verkauft. Ungarn hat damit in der sozialistischen Staatengemeinschaft die Rolle übernommen, die Judas für das Christentum hatte. Wie verlogen und verkommen muß die ungarische Regierung sein, daß sie ihre sozialistischen Bruderkinder und der eigenen Arbeiterklasse gemeinsam in den Rücken fällt!

Herr Botschafter, nehmen Sie meine tiefste Verachtung für Ihre Verräter-Regierung entgegen. Sie ist nicht das Vollkommenste wert. (Das werden noch die BRD-Imperialisten tun).

F. Sommer

Magyars Orazgosa
Lüveller

20. V. 83

*A berlini magyar nagykövetségre címzett köszönőlevél (1989. szeptember 13.),
illetve az árulást és júdáspénzt emlegető szidalmazó levelezőlap
(1989. szeptember 20.)*

Azt is megfogalmazták, hogy a kialakult helyzet megoldását az NDK-ban kell keresni, nem pedig Budapesten, Prágában vagy Varsóban. A grünaui strand alkalmazottai úgy gondolták, hogy a kivándorlók 30-40%-a egy-két éven belül úgyis visszatér. A fővárosi iskolák tanárai pedig arról számoltak be, hogy kifejezetten tartanak a tanulóknak a magyarországi helyzetre és

a szocializmus általános fejlődésére vonatkozó kérdéseitől, mert fogalmuk sincs, mit mondhatnának.⁶⁷¹ Már a határőrségnél is egyre többen megkérdőjelezték, hogy a fiatalok tömeges elvándorlását valóban csak az NSZK által szított hecckampány magyarázza-e.⁶⁷²

Mielke állambiztonsági miniszter szeptember 11-én levélben fordult Günter Mittaghoz, a SED Központi Bizottságának titkárához, amelyben a magyarországi helyzetre való tekintettel utazási korlátozások bevezetését és a határátkelőhelyeken történő kiléptetés megszigorítását javasolta.⁶⁷³ Az új helyzetet illető legszükségesebb tudnivalókat a Stasi szeptember 11-én kiadott tájékoztatója összegezte.⁶⁷⁴ Az intézkedési tervet szeptember 15-én küldték meg az illetékes szervezeti egységeknek. Az „utazással kapcsolatos visszaélések megelőzése és hátráltatása” céljából a Magyarországra, Romániába és Bulgáriába irányuló egyéni utazási kérelmeket ettől kezdve központosított rendszerben a XII. (Nyilvántartási) Főosztály bírálta el. A keletnémet–csehszlovák határon, a nemzetközi repülőtereken, valamint az ország délkeleti részén, Drezda és Karl-Marx-Stadt (Chemnitz) körzetében található forgalomellenőrző pontokat megerősítették, a vám- és pénzügyőrséggel együttműködve megszürték a Magyarországra irányuló turistaforgalmat, és fokozott vámügyi ellenőrzést végeztek. A továbbiakra nézve négy javaslatot fogalmaztak meg: a) állítsanak fel munkacsoportot a Magyarországra irányuló turistaforgalom szűrésére; b) dolgozzanak ki elkerülő útvonalakat Bulgária és Románia felé; c) kezdeményezzenek külügyminisztériumi szintű tárgyalásokat a Magyar Népköztársasággal; és d) a Magyarországra irányuló idegenforgalmi korlátozások belpolitikai hatásának ellensúlyozására építsék ki a turistaforgalmat más szocialista országokba.⁶⁷⁵

Az utasítás végrehajtására kibocsátott segédlet a megelőzést tartotta a legfontosabbnak, vagyis már az ország területén belül megpróbálták megakadályozni a törvénytelen eltávozást. Ennek érdekében hivatalos és nem hivatalos munkatársak célirányos bevetéséről is rendelkeztek, a Magyarországra többszöri beutazásra feljogosító engedélyek kiadá-

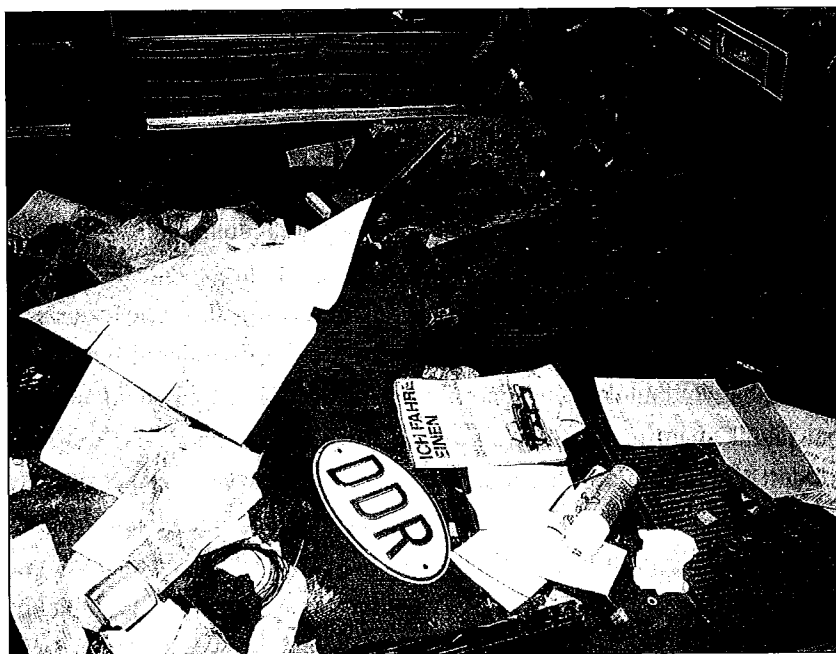
sát pedig szüneteltették. Megalapozott gyanú esetén kilépési tilalommal, illetve az idegenforgalomból való időleges kizárással próbálták elejét venni a szökéseknek. A frissen bevezetett utazási korlátozások a fegyveres testületek tagjait is megosztották. Azokban, akik már beadták utazási kérelmüket, érthető módon csalódást keltett, hogy üdülésük megghiúsult. A berlini határőrség állományának tagjai szintén értetlenül álltak a korlátozó intézkedések előtt. Tudni akarták, hogyan lehetséges, hogy a határon teljesítenek szolgálatot, és mégsem bíznak meg bennük.⁶⁷⁶ A keletnémet–magyar állambiztonsági kapcsolatok szempontjából külön figyelmet érdemel a segédlet kiegészítésének 4. pontja, amely a Magyarország területére való belépést már a Stasi munkatársai számára is csak kizárólag átutazás céljából, tranzitútvonalként engedélyezte.⁶⁷⁷ A fent említett intézkedést az operatív csoport mellett működő nem hivatalos munkatársakra is kiterjesztették.

Ezzel párhuzamosan keletnémet kérésre a csehszlovák hatóságok megszigorították a csehszlovák–magyar határ őrizetét. Az NDK határőrség főparancsnoka, Baumgarten vezérezredes szeptember 15-én tartott tanácskozást a csehszlovák határőrség vezetőjével, Nemec vezérőrnaggyal a keletnémet polgárok kiutazásáról. A csehszlovák parancsnok arról biztosította kollégáját, hogy minden tőlük telhetőt megtesznek a Nyugatra tartó keletnémet állampolgárok visszatartása érdekében. Noha augusztusban a csehszlovák–nyugatnémet határszakaszon is megszorodtak az erőszakos áttörések, szeptember közepén a csehszlovák–nyugatnémet, illetve a csehszlovák–osztrák határszakaszon már stabil állapotok uralkodtak. A Magyarországgal közös 560 km hosszú határszakaszon, amelyet a keletnémet kitelepülők nagy nyomás alatt tartottak, már komplikáltabb volt a helyzet. A tárgyalást megelőző napok egyikén például a csehszlovák hatóságok 271 határsértőt, köztük 260 keletnémet állampolgárt regisztráltak. A feltartóztatottak elszállásolása és hazaszállítása meglehetősen nagy problémát jelentett a csehszlovák határőrségnek, mivel nem volt lehetőségük ilyen sok ember,

köztük nők és gyermekek elhelyezésére. Nemec vezérőrnagy ezért keletnémet kollégája támogatását kérte a letartóztatottak elszállításához, amit végül Pozsonyból, keletnémet autóbuszokkal, a keletnémet és csehszlovák egységek biztosításával hajtottak végre.⁶⁷⁸

Bár a csehszlovák határőrség műszaki zárral, sorompóval és szögesdróttal erősítette meg a frekvenciált részeket,⁶⁷⁹ 1989 szeptemberében mégis 1913 keletnémet állampolgár szökött át a magyar–csehszlovák határon. Komáromban, Balassagyarmaton, Ipolytarnócon és Bánrévén egymást követték a gépkocsival végrehajtott erőszakos határáttörések. Mivel a szolgálatot teljesítő járőrök felszólítására nem álltak meg, az elkövetők azonosítására és felelősségre vonására általában nem került sor. A szeptember 24-én reggel, Ipolytarnócnál áttörő Ford utasait ugyan még aznap délben, a hegyeshalmi forgalomellenőrző ponton feltartóztatták, és az autóban utazó háromtagú család el is ismerte a tiltott határátlépés tényét, az igazgatásrendészet utasítására mégis a felelősségre vonás mellőzésével kiléptették őket Ausztriába. Másnap délután két nyugat-berlini lakos kocsijában egy keletnémet állampolgárral és annak kiskorú gyermekével Balassagyarmatnál akarta átlépni a magyar határt. A csehszlovák határőrizeti szervek lassú és körülményes útlevélvizsgálatát megelégtelve a vezető végül beletaposott a gázba, és az utasok érvényes úti okmányait hátrahagyva áthajtott magyar területre. A csehszlovák útlevélkezelők a határsértők visszaadását kérték, de a BM illetékes szerveinek intézkedését követően a magyar határőrök végül hiányos úti okmányokkal is beléptették őket.⁶⁸⁰ A menekülők közül többen a Duna átúszásával próbálkoztak. 1989. szeptember végéig 285 ilyen eset történt, nyolcan közülük a folyóba fulladtak. A Magyar Vöröskereszt ezért a Duna partján figyelőállásokat létesített: ha kellett, az úszókat kimentették, száraz ruhát adtak nekik, és gondoskodtak a továbbszállításukról.⁶⁸¹ A csehszlovák határellenőrzés szigorítása után még inkább megugrott az NSZK prágai nagykövetségén tartózkodó keletnémet állampolgárok száma, akik így akarták kikényszeríteni a Nyugatra utazást.

Magyarország és az NDK között a menekültek által hátrahagyott javak további sorsát illetően is komoly nézeteltérés alakult ki. Az 1965. október 22-én megkötött vámügyi egyezmény alapján a menekültek által elhagyott ingóságokat, elsősorban a gépkocsikat és motorkerékpárokat a magyar hatóságoknak át kellett adniuk a keletnémet államnak, amely ezt követően kisajátította a „hűtlenül távozó” tulajdonát.⁶⁸² 1989 nyarán a határ mentén tömegesen maradtak hátra gazdátlan gépkocsik. A viharos gyorsasággal lejátsszódó események miatt elszállításukat nehezen tudták megszervezni, így a járművek hosszú időn át őrizetlenül maradtak. A hátrahagyott autók és más járművek problémája első ízben a Páneurópai piknik után merült föl. Vehres nagykövet augusztus 22-én Berlinbe küldött táviratában arról számolt be, hogy a magyar vám- és pénzügyőrség információi szerint mintegy 200 keletnémet jármű áll a határ mentén, 194 közülük Sopron térségében. A gazdátlanok ítélt – bár az érvényes jogi szabályozás szerint az NDK állam tulajdonát képező – járművekre a környékbeli lakosok, de még az ország távolabbi részéből érkezők is szemet vetettek. Az érvényes tulajdonviszonyokra a *Kisalföld* című helyi lap augusztus 22-i írása hívta fel a figyelmet: „Mi minden lehet egy széna-kazalban? Egyebek közt mondjuk tű, amit közismerten nehéz megtalálni. Újabban lehet aztán Trabant vagy Wartburg is – szintén azzal a céllal, hogy ne lehessen könnyen rábukkanni... Sopron környékén valamiféle modern betyárkodás kelt életre. Mint annak idején a pusztai legények kötötték el egy-egy lovat, késői utódaik most gazdátlanok ítélt autókkal teszik ugyanezt. A rendőrség már több ilyen gépkocsira bukkant pajtába vagy szénakazalba elrejtve. Sokat a »megtalálók« helyben szétszedtek. Erről kértünk tájékoztatást Losonczy István rendőr alezredestől, a megyei főkapitányság vizsgálati osztályának vezetőjétől és Mester János pénzügyőr századostól, a vám- és pénzügyőrség megyei parancsnokának helyettesétől. Jó, ha elmondjuk, korántsem gazdátlanok ezek az elhagyott gépjárművek, noha a tulajdonosuk látszólag lemondott róluk azzal, hogy itt hagyta. Hazánk nemzetközi szerződéseiből következik, hogy kötele-

Hátrahagyott keletnémet gépkocsi belseje

zettségeink vannak ezeknek a gépjárműveknek a megőrzésére. Ezek mind olyan részei az NDK nemzeti vagyonának, amelyet a magyar jogrendszer – éppen a nemzetközi szerződések eredményeként – a magyar nemzeti vagyonnal azonosan védelmez. Aki tehát »befogja« ezeket az elhagyott-nak tűnő gépjárműveket, az lopást követ el és a büntető törvénykönyv rendelkezései szerint büntetendő.”⁶⁸³

A határnyitás után újból felmerült az elhagyott javak sorsának kérdése, különösen azért, mert a magyar hatóságok 1989. szeptember 21-étől hatályon kívül helyezték a korábbi megállapodást. Vehres budapesti nagykövet szeptember 22-én a magyar vám- és pénzügyőrség vezetőivel folytatott tárgyalásán az újabb jogi szabályozás hiányában az 1965-ös szerződés érvényének fenntartása mellett tette le voksát. A Stasi ZAIG szeptember 28-i állásfoglalása szintén „egyoldalúan meghozott döntés-

nek” bélyegezte az eljárás korábbi menetének megváltoztatását.⁶⁸⁴ 660 személygépkocsi, 47 motorkerékpár, 36 lakókocsi és 18 utánfutó várta gazdáját. A hivatalos rendelkezés szerint a hátrahagyott járműveket tulajdonosaik szeptember 25-től, a 2-3000 forintot kitevő szállítási és őrzési költség megtérítése mellett vehették át, és három hónap állt rendelkezésükre, hogy elhagyott járműveikért jelentkezzenek. Mivel a járművek tárolása és őrzése aránytalanul sokba került, novemberben már azok elárverezését tervezték. November 13-án a vám- és pénzügyőrség országos parancsnoka közleményt adott ki, amely szerint a jogos tulajdonosoknak már csak egy hetük áll rendelkezésre, hogy átvegyék a járműveket. Bernt Braun, a nyugatnémet nagykövetség konzuli osztályának vezetője azt kérte, hogy az év végéig tolják ki a gépkocsik átvételének határidejét.

Azokat az autókat, amelyekért tulajdonosuk a kitűzött határidőig nem jelentkezett, a kijelölt telephelyre szállították, és árverésre bocsátották. Az eladásból befolyt összeget a felmerült költségek levonása után külön bankszámlán helyezték el.⁶⁸⁵ Egy gépjármű tulajdonosa 1990 tavaszán próbálta felkutatni 1989. június 13-án, a jugoszláv határ közelében, Magyarországtól társaságában lefoglalt Trabantját. Az NDK legfőbb ügyésze írásban kereste meg a Magyar Köztársaság legfőbb ügyészét, aki a BM ORFK Vizsgáló Osztályához továbbította az ügyet. Tájékoztatásuk szerint a Zala Megyei Rendőr-főkapitányság három hónapig tárolta a kérdéses gépkocsit, majd a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnokság által kijelölt gyűjtőhelyre, Szombathelyre szállította. Ott 1990. január 22-én a Vám- és Pénzügyőrség más elhagyott gépjárművekkel együtt árverésen értékesítette az autót. A keresett Trabant 25 000 forintért kelt el. A tárolás, kezelés és szállítás költségeinek levonását követően az eladási árból 17 792 forint maradt, ami teljes egészében vámként került elvonásra. A külföldi gépkocsi eladására vonatkozó vámszabály ugyanis azt írta elő, hogy a kocsi értékének 80%-át kell vámként elvonni, és ebben az esetben ez meghaladta a 17 792 forintot. Az ügyészség

ezért azt javasolta, hogy az érintett keletnémet állampolgár kérelmezze a vám- és pénzügyőrség országos parancsnokától a vám méltányosságból való elengedését: „Véleményem szerint a gépkocsi ilyen vámtétellel történő megterhelése a konkrét ügyben – amikor az ismert tulajdonos letartóztatásban volt, majd a letartóztatást követően azonnal visszairányították az NDK-ba – önmagában méltánytalan.”⁶⁸⁶

A magyar állambiztonság első számú vezetője, Pallagi Ferenc vezérőrnagy 1989. szeptember 14-én fogadta a Stasi VIII. (Megfigyelés, vizsgálat) Főosztály Budapestre érkező munkatársait. A feszült helyzetben Pallagi nagy jelentőséget tulajdonított a látogatásnak. A delegációt vezető Coburger vezérőrnaggyal folytatott beszélgetése során hangsúlyozta: a magyar szervek elképzelhetetlennek tartják, hogy a hosszú múltra visszatekintő, eredményes kapcsolatuk megszakadjon, és továbbra is fontosnak tartják az együttműködés folytatását. Egyértelművé tette, hogy az általa felügyelt szolgálat ellenezte a határnyitást, de nem

Magyarországon hagyott keletnémet autók

tudták a dolgot megakadályozni. A kialakult helyzet előzményeit hosszasan elemezte tárgyalópartnerének, majd elmondta, hogy az MSZMP koalíciós kormányzás keretében továbbra is a maga számára akarja megtartani a vezető szerepet. Közölte azt is, hogy Magyarországon az állambiztonsági szervek bonyolult helyzetbe kerültek, a hírszerzés és a kémelhárítás a jövőben a nemzeti érdekek fokozottabb figyelembevételével folyik, és a belső ellenzék megfigyelése a korábbi formában nem folytatható, mert az MSZMP-től a kormányzati szervek veszik át az állambiztonság törvényes működésének felügyeletét. Pallagi ezt követően az ellenzék képviselőivel folytatott tárgyalásáról is beszámolt, sőt ennek kapcsán még azt a szigorúan bizalmas információt is megosztotta keletnémet tárgyalópartnerével, hogy szigorúan konspiratív módon és nagyfokú személyes kockázatot vállalva ugyan, de a korábbi eszközöket és erőket felhasználva tovább folytatják az ellenzék megfigyelését, és annak eredményéről a párt vezetőségét továbbra is tájékoztatják.⁶⁸⁷ A beszélgetésben említett törvénytelen információgyűjtéssel kapcsolatban aztán 1990. január 5-én robbant ki a Duna-gate-ügy néven elhíresült megfigyelési botrány.

A keletnémet államból megindult tömeges kivándorlás az NDK belpolitikájában is gyökeres változásokat idézett elő. Miközben az állam negyvenéves fennállásának megünneplésére készültek, október 4-én súlyos összetűzésekre került sor a drezdai főpályaudvaron, amikor az NSZK prágai követségére menekült személyeket szállító vonat áthaladt az állomáson, és többen fel akartak kapaszkodni a szerelvényre. Az október 6-án megrendezett ünnepségeken a baráti és szövetséges országok magas rangú kormányküldöttségekkel képviseltették magukat. A reformváró közhangulatot jelezte, hogy a tömeg Gorbacsov szovjet pártfőtítkárt „Ments meg minket!” felkiáltással üdvözölte. Az ellenzéki körökben népszerű szovjet pártvezetőtől azt várták, hogy nyíltan kiáll a reformok mellett, Gorbacsov azonban óvatosan fogalmazott. A SED Politikai Bizottságának tagjaival folytatott tanácskozásán arra

figyelmeztetett, hogy „merész döntésekre” van szükség, mert „aki el-késik, megbünteti az élet”. Egyértelművé tette, hogy a keletnémet ve-zetők szovjet támogatásra többé nem számíthatnak.⁶⁸⁸ Október 9-én Lipcsében 70 000 fős tömeg tüntetett. Ez volt az első olyan tüntetés az NDK-ban, amely erőszakmentesen, brutális rendőri fellépés nél-kül zajlott le. A SED Politikai Bizottsága október 17-én tartott ülésén lemondatta a megrendült egészségi állapota miatt az irányításra már képtelen Erich Honeckert.⁶⁸⁹ Másnap a Központi Bizottság Egon Kren-zet választotta meg a párt főtitkárának. Krenz esti televíziós szereplése azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: személye és kom-munikációs stílusa ugyanis semmiben nem különbözött a SED pártelit-jének régóta ismert képétől.

Krenz és az új SED-vezetés tisztában volt vele, hogy a rendszer stabilizálása érdekében mindenekelőtt az utazási szabadság ügyét kell rendezniük. Az NDK államtanácsa újonnan megválasztott elnökének első intézkedései közé tartozott, hogy az ügyészséget új amnesztia-rendelet kidolgozására utasította, amely büntetlenséget ígért mindazoknak, akik 1989. október 27-e előtt engedély nélkül hagyták el az országot.⁶⁹⁰ Az október 31-re elkészült első tervezet kilátásba helyezte, hogy minden keletnémet állampolgár deviza nélkül egy hónapra külföldre utazhat, ha érvényes útlevéllel és vízummal rendelkezik, amelyet a rendőrség 30 nap alatt köteles kiállítani számukra. November 1-jén éjjel feloldották a Csehszlovákiával kapcsolatos utazási korlátozásokat, és néhány óra le-forgása alatt mintegy nyolcezer lakos lépte át a határt. A csehszlovák kor-mány közölte, hogy amennyiben a kelet-berlini vezetés nem tesz meg-felelő intézkedéseket, Csehszlovákia le fogja zárni az NDK-val közös határát. Ezzel egy időben az NDK-ban figyelmeztető sztrájk kezdődött, mivel diszkriminációnak tekintették a deviza nélküli utazás lehetőségét. A Politikai Bizottságban november 7-én tovább tanácskoztak az utazá-si szabadság ügyéről. Krenz november 9-én délután informálta a Köz-ponti Bizottságot az új utazási rendelkezésekről, este pedig a Központi

Bizottság új titkára, Günter Schabowski tartott sajtótájékoztatót az új kormány-előterjesztésről, amely kinyilvánította, hogy a külföldi utazási kérelmek feltétel nélkül kiállíthatók, és másnap reggel 8 órától minden keletnémet állampolgár vízumot kaphat. A hatóságokat utasították, hogy az útleveleket és vízumokat „gyorsan és bürokráciamentesen” adják ki. Bár még nem hivatalos határozatról, csupán kormány-előterjesztésről volt szó, még aznap este több ezer berlini gyűlt össze a két városrészt el-választó átkelőhelyeken. Schabowski félreérthető nyilatkozata ugyanis azt sugallta számukra, hogy „azonnal” indulhatnak. Mivel a határőrök semmiféle utasítást nem kaptak, kezdetben rögtönzésre kényszerültek, majd Krenz hozzájárulása után este 10 óra tájban megnyitották a határ-átkelőket.⁶⁹¹ A tömeg már aznap éjjel nekifogott a berlini fal bontásának. A Volkskammer november 17-én tartott ülésén új kormányt választottak. Hans Modrow, az újonnan megválasztott miniszterelnök a politikai in-tézményrendszer reformjára, a keletnémet társadalom gazdasági és szo-ciális átalakítására, valamint új külpolitikai koncepció kidolgozására tett ígéretet. Az új kormány testületének létszámát a korábbi 44-ről 28 főre csökkentették. Tizenhét tagot a SED delegált, míg a szövetséges pártok tizenegy helyet kaptak. A SED ugyanakkor szinte minden kulcspozíciót – így a nemzetvédelmi minisztériumot, a bel- és külügyminisztériumot, az állami tervhivatalt és a tájékoztatási hivatalt – magának tartott fenn. A Stasit átnevezték, és Nemzetbiztonsági Hivatalként (Amt für Nationa-le Sicherheit – AfNS) alakították újjá, ám a jogutód intézményt továbbra is a SED irányította.⁶⁹²

A menekültügy terén történtek a magyar és keletnémet biztonsági szervek közötti együttműködés más területeit lényegében nem befolyá-solták. Ezt egy 1989. október 2-án kelt keletnémet jelentés is egyértel-műen leszögezte, mondván, a „kivándorlók ügyét külön kell választani a kétoldalú kapcsolatok többi területétől”.⁶⁹³ A hírszerző szervek között tovább folyt az információcsere, mint ha mi sem történt volna.⁶⁹⁴ A ma-gyar belügyminisztérium a két állambiztonsági szerv együttműködését

elősegítő megbízható munkájáért szeptember 12-én a „Közbiztonságért” érdemrend arany fokozatával tüntette ki a Stasi operatív csoportjának egyik oszlopos tagját, Gabriele Langner főhadnagyot. Langner asszony férjével, Peter Langner századossal együtt több évet töltött Magyarországon. Kiküldetésük 1989 júliusában fejeződött be, ekkor a magyarországi operatív csoportban a Neumann házaspár váltotta fel őket.⁶⁹⁵ A turizmus biztosításáért felelős VI. Főosztály új ügynökök verbuválásába fogott. Egy ifjúsági klubot vezető, a pop-rock és az underground zene terén járatos, emellett az irodalomhoz is értő „Thomas” fedőnevű ügynök magyarországi bevetését 1990. július 7-től (!) tervezték.⁶⁹⁶ Bár a magyarországi bevetésekről vezetett nyilvántartás szerint a két utolsó ügynök szeptember 30-án, illetve október 2-án elhagyta Budapest, illetve Hévíz térségét,⁶⁹⁷ a Magyarországon állandó lakóhellyel rendelkező „nem hivatalos munkatársakat” tovább foglalkoztatták. Az „Uwe Berger” és a „Maca” fedőnevű ügynökök új tartótisztje 1989. október 17-től az operatív csoport júliusban érkezett tagja, Neumann százados lett.⁶⁹⁸ Az operatív technika területén is tovább folytatódott a konzultáció. A hangelemzés és a poligráf technika problémáit a július 3–6. között, Berlinben tartott tapasztalatcserén vitatták meg.⁶⁹⁹ A levél-ellenőrzésben alkalmazott módszerekről 1989. október 30. és november 2. között, Berlinben szerveztek megbeszélést, amelynek témái a postai küldemények ellenőrzésének fizikai és kémiai metódusai voltak.⁷⁰⁰ Günter Kratsch altábornagy, a Stasi „M” Osztály parancsnoka a magyar delegáció tagjaival november 8-án folytatott személyes megbeszélésen a levél-ellenőrzésért felelős szolgálati egységek további együttműködésének fontosságát hangsúlyozta.⁷⁰¹

A SED Központi Bizottságának lemondását követően a prágai, a szófiai és a budapesti operatív csoportok vezetőit, Gottschling, Fiedler és Heckerodt ezredeseket Berlinbe rendelték.⁷⁰² A Stasi megszüntetését követően az AfNS vette át a folyamatban lévő ügyeket. A hivatal küldöttsége 1989. november 22-én tett látogatást a BM III/II. (Kémelhá-

tási) Osztálynál Budapesten, hogy tájékoztatást nyújtson az NDK-ban bekövetkezett politikai fordulatról. A kémelhárítás terén folytatott kooperáció fenntartását a tárgyaló felek mindegyike fontosnak ítélte.⁷⁰³ A német küldöttség vezetője, Manfred Brückner vezérőrnagy bejelentette, hogy a Stasi, illetve jogutódja visszavonta a Magyarországon működtetett megfigyelő brigádot, amelyet némi eufemizmussal csak „idegenforgalmi csoportként” emlegetett.⁷⁰⁴

Az 1989. december közepéig lezajlott változásokról a Nemzetközi Osztály egykori vezetője, Willi Damm vezérőrnagy adott tájékoztatást. Beszámolt róla, hogy a minisztérium 17 magas beosztású, többségében tábornoki rangban lévő vezetőjét azonnali hatállyal felmentették tisztségéből, amire az október 7–8-án bekövetkezett erőszakos cselekmények, valamint a korrupciós botrányok kirobbanása miatt került sor. A felmentések többek között a két miniszterhelyettest, a kémelhárítás főnökét, Kratsch altábornagyot, Brückner vezérőrnagyot és őt magát is érintették. Az új intézmény szervezetében szintén kialakítottak egy jogi és nemzetközi kapcsolatokért felelős osztályt, amelynek vezetését Damm vezérőrnagy egykori helyettesére, Karl-Heinz Kempe ezredesre bízta. Damm arról is beszámolt, hogy csaknem valamennyi megyei kirendeltségüket polgárjogi és ellenzéki aktivisták foglalták el, akik az iratokat és az irodahelyiségeket lepecsételték, és az épületek előtt állandó felügyeletet tartottak. A minisztérium berlini épületét szintén állandó ellenőrzés alatt tartották, még az aktatáskájukat is csak úgy tudták kivinni, ha annak tartalmát a kijáratnál álló polgári személyek átvizsgálták. A vezérőrnagy elmondása szerint saját ruháját és személyes dolgait sem sikerült hazavinnie.⁷⁰⁵ December közepén Berlinben kezdeményezték a keletnémet idegenforgalom magyarországi ellenőrzésére vonatkozó dokumentumok összegyűjtését, és annak hazaszállításával a budapesti operatív csoport vezetőjét bízta meg.⁷⁰⁶ Rolf Isermann alezredes, az AfNS kémelhárítási osztályának feje az operatív csoport vezetőjének kíséretében kereste fel a BM III/II. Csoportfőnökség vezetőjét, Ben-

kő Ferenc ezredest, hogy tájékoztatást adjon az NDK állambiztonsági szervezetének átalakításáról. A magyarországi operatív csoport vonatkozásában ez két változást jelentett volna. Egyfelől a budapesti képviselő létszámát a tervek szerint két főre akarták csökkenteni, másfelől a csoport tagjai a kémelhárítási vonalról kerültek volna ki.⁷⁰⁷ A magyar állambiztonsági szervek utolsó, 1989. december 29-én összeállított napi operatív információs jelentése a német biztonsági szolgálatok átszervezéséről és a keletnémet–magyar együttműködésre vonatkozó hírszerzési anyagok hatvanas évekig visszamenő megsemmisítéséről adott számot.⁷⁰⁸ Az operatív technikai együttműködés keretében szállított technikai berendezések anyagi vonzatának bonyolítására a Deutsche Handelsbanknál vezetett számlát szanálták. A végelszámolás után a magyar fél részéről mutakozó 651 019,60 forint különbözetet már a Stasi utódszervének a számlájára kérték átutalni.⁷⁰⁹

Modrow kísérlete az NDK állambiztonsági szervének átmentésére végül hiábavaló igyekezetnek bizonyult. A tüntetők és polgárjogi aktivisták 1990. január 15-én megrohamozták és bevették a keletnémet politikai rendszer jelképének számító, gyűlölt minisztérium, az egykori Stasi központi épületét. A Budapesten működő operatív csoportot felszámolták, az 1990-es évre előirányzott költségvetésükből részükre kiutalt összeget, összesen 1 564 511 forintot pedig 1990. február 20-án a budapesti keletnémet nagykövetség folyószámláján helyezték el.⁷¹⁰

Összegzés

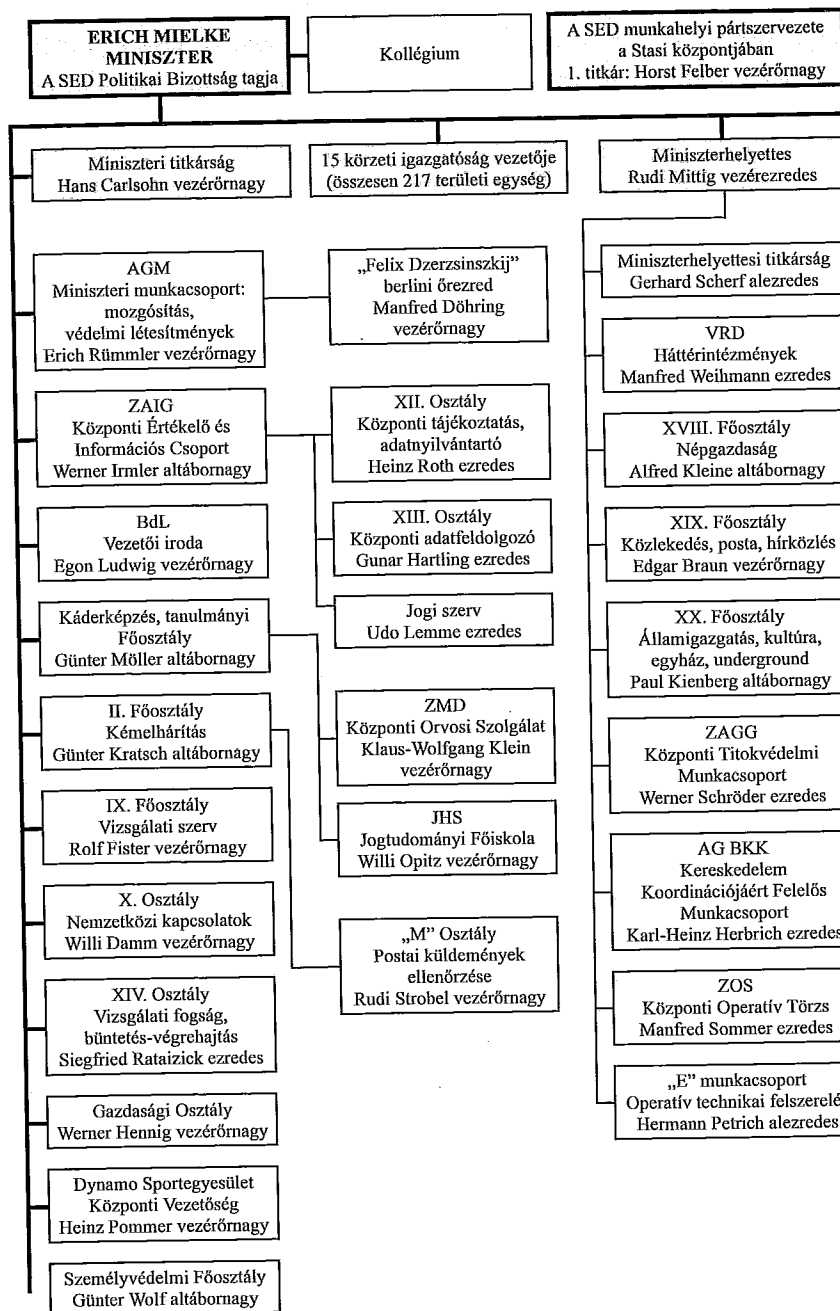
1989. október 27-én négyoldalas távirat érkezett a Stasi II/10. Osztályának vezetőjéhez, Willi Brückner ezredeshez, amelyben a keletnémet állambiztonsági tisztet informálták arról a budapesti tájékoztatóról, amelyet Benkő Ferenc ezredes BM III/II. főcsoportfőnök tartott a Magyarországon kialakult belpolitikai helyzetről és annak az állam-

biztonsági munkára gyakorolt hatásáról. Benkő ezen az egypártrendszer lebontásáról, a jogállami intézményrendszer kiépítéséről és ennek várható következményeiről, többek között a politikai rendőrség felszámolásáról tájékoztatta a társszervek jelen lévő képviselőit. Az ezredes beszámolt róla, hogy az állampárt lemondott vezető szerepéről, és Magyar Szocialista Párt néven ezentúl egy pluralista berendezkedésű társadalom egyik pártjaként kíván jelen lenni a magyar politika színpadán. Jóllehet az állomány tagjai közül öten már beléptek az utódpártba, a belügyminisztérium vezetése jobbnak látta, ha munkatársaik egyetlen párthoz sem csatlakoznak, hanem Benkő ezredes szavaival élve „politikai meggyőződésüket a szívükbe zárják.” Szót ejtett róla, hogy a magyar ellenzék a pártszervezet kivonulását követelte a belügyminisztériumból és a fegyveres testületek intézményeiből. Benkő úgy vélte, hogy a megváltozott politikai környezet „nagy terhet rótt a biztonsági szervekre”, ezért az operatív munkában „a legmagasabb fokú konspirációt kell alkalmazniuk, mert minden hiba végzetes következményekkel járhat”. Az ellenzéki erők csak az alkalomra várnak, hogy megvessék a lábukat a biztonsági szolgálatokban, ezért amennyiben létjogosultságukat akarják igazolni, a kémelhárítás terén kell eredményt produkálniuk. A többi szocialista ország állambiztonsági szerveivel való együttműködés szempontjából ez az ezredes szerint azt jelentette, hogy még szorosabban együtt kell működniük. Benkő a beszámolóját azzal zárta le, hogy a „szocialista államok közössége nehéz időket él át”, a korábbi hibákból és eredményekből le kell vonni a konzekvenciákat, és együttműködésüket a kor kihívásának megfelelően új alapokra kell helyezni. A távirat feladója az elhangzottakat megfontolásra ajánlotta.⁷¹¹

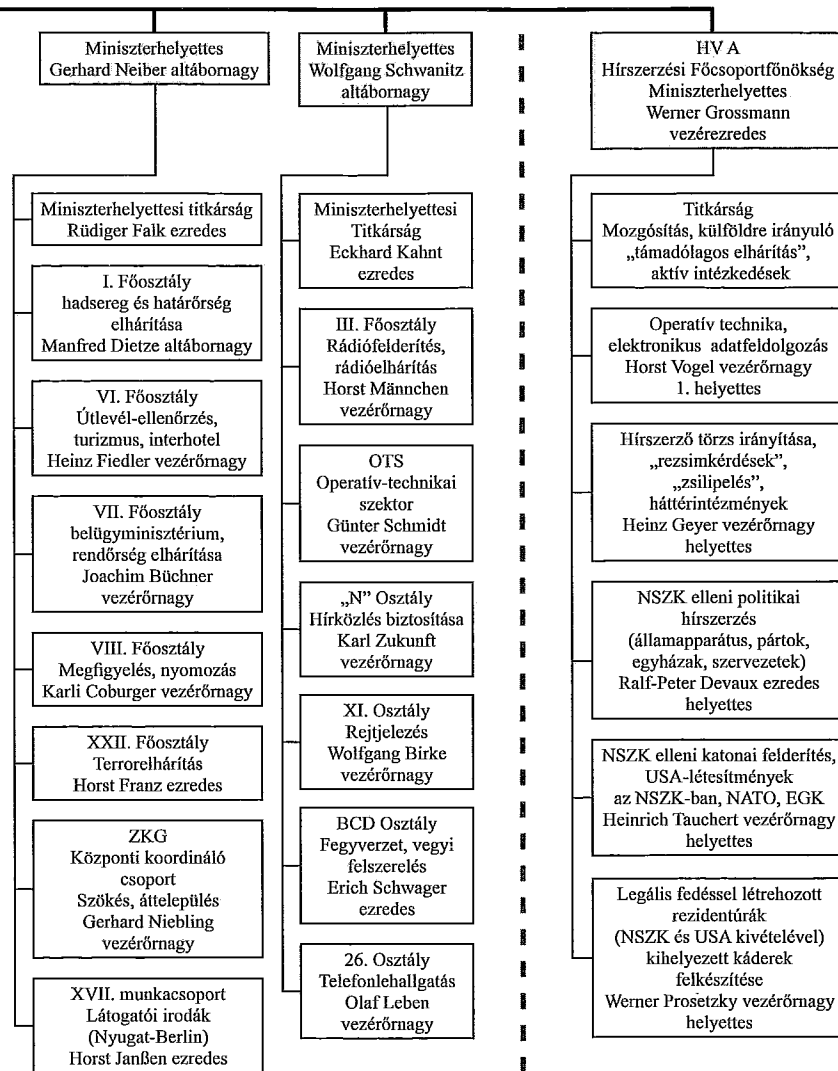
A pártállami rendszer erodálódása a hatalmi koncentrációt biztosító politikai rendőrséget és annak nemzetközi kapcsolatrendszerét is alapjaiban rendítette meg. A jogállam intézményeinek kiépítése jelentősen átformálta a magyar belügyminisztérium arculatát. A keleti

zóna egységének felbomlásával a nemzeti érdekek kerültek előtérbe, és a titkosszolgálatok elsődleges feladata az egyes államok külső és belső szuverenitásának megőrzése lett. Miként Horváth József rendőr vezérőrnagy, a BM III/III. (Belsőreakció-elhárítás) Csoportfőnökség vezetője már 1989 májusában megállapította: nemcsak a magyar állambiztonsági szervek keresték a helyüket, szerepüket, de Magyarország és a többi szocialista ország állambiztonsági kapcsolatai is egyre bonyolultabbá váltak. Az eltérő fejlődés az államközi kapcsolatok jellegét is megváltoztatta. A magyarországi, lengyelországi és részben a szovjetunióbeli változásokat összegezve a keletnémet állambiztonsági szervezet működését irányító Mielke altábornagy a SED vezetősége előtt június 29-én tartott referátumában borús színekkel festette le a helyzetet. Mielke leszögezte, hogy a „proletár nemzetköziség” egységes bázisának vége, és a „közös ellenség ellen folytatott harcban” a baráti országok társszerveire többé nem számíthatnak.⁷¹² Az 1989-es év második felének történései a fenti megállapítások érvényességét igazolták. A keletnémet menekültek ügye túlmutatott a Nyugatra távozásukat elősegítő határnyitási akción, és olyan messze ható változásokat indított el, amelyek felgyorsították az 1980-as évek második felében érlelődő folyamatokat, és végül döntő fordulatot hoztak a nemzetközi állambiztonsági együttműködésben.

VI. Függelék

A keletnémet Állambiztonsági Minisztérium (Ministerium für Staatssicherheit) szervezeti felépítése 1989-ben

(Forrás: Wiedman, Roland: *Die Organisationsstruktur des Ministeriums für Staatssicherheit 1989*. Berlin, BStU 2011. Melléklet

Arcképek a Stasi vezetőinek köréből⁷¹³

Beater, Bruno (1914–1982)

Ácsnak tanult. 1944-ben a Wehrmacht katonájaként állt a Vörös Hadseregbe, ahol frontpropagandistaként és felderítőként szolgált. 1945-ben lépett be a német kommunista pártba (KPD). A Német Népi Rendőrség (Deutsche Volkspolizei, DVP) kötelékében Hennigsdorf, majd Osthavelland körzet bűnügyi rendőrségét vezette. 1949–1950-ben Brandenburgban megszervezte a „Néptulajdon Védelmének Hivatalát”. A Stasi megalakítását követően 1950-től a minisztérium nagy-berlini parancsnokságán az ellenzéki pártok és az egyházak elleni harcot vezető V. Osztályt irányította, 1954-től az újjáalakult V. Főosztály vezetője. 1955-től az állambiztonsági miniszter helyettese, 1963-tól a SED Központi Bizottságának pót-, 1973-tól teljes jogú tagja.

Damm, Willi (1930–2012)

1945-ben lépett be a KPD-be, 1946-ban a SED tagja lett. Idegen nyelvi főiskolán 1948–1950 között oroszul tanult. 1950-től a szászországi készenléti rendőrség tolmácsaként szolgált. 1951-től a Stasi munkatársa. 1952–53-ban a Walter Ulbricht-ről elnevezett Német Állam- és Jogtudományi Akadémia (DASR) bírói és ügyészi kurzusának hallgatója. 1954-től a Stasi IX. (Vizsgálati) Főosztályánál foglalkoztatták. Jogi tanulmányait 1955–57 között levelező tagozaton folytatta. 1956-ban a frissen megalakított X. (Nemzetközi) Főosztály élére helyezték. 1980-ban vezérőrnaggyá léptették elő. A X. Főosztály vezetői tisztét 1989 decemberéig látta el. 1990-ben elbocsátották és nyugdíjazták.

Fiedler, Heinz (1929–1993)

1945-ben a Wehrmacht kötelékében teljesített szolgálatot, utána amerikai hadifogságba esett. A háború után segédműszerészként dolgozott.

1946-ban lépett be a kommunista pártba, majd a SED tagja lett. 1946–49 között Zwickauban társadalombiztosítással foglalkozott. 1949-től kereskedelmi alkalmazott, majd a werdaui autógyár ifjúsági szervezetének titkára. 1952-től a Stasi zwickau-i kirendeltségének munkatársa. 1954-ben a Karl-Marx-Stadt-i (Chemnitz) kirendeltség II. (Kémelhárító) Osztályára helyezték át, 1958-tól az osztály munkáját irányította. A Stasi potsdami főiskoláján 1960–65 között levelező úton jogi tanulmányokat folytatott. 1961-től a Karl-Marx-Stadt-i kirendeltség helyettes vezetője, tanulmányai elvégzését követően 1968-tól a miniszter első helyettese operatív törzsének osztályvezetője. 1970-től a VI. (Útlel-ellenőrzés, turizmus) Főosztály vezetője. 1975-ben védte meg doktori disszertációját, ugyanebben az évben vezérőrnaggyá léptették elő. 1985-ben a Hazáért Szolgálati Érdemrend arany fokozatával tüntették ki. 1990-ben nyugdíjazták. 1993. december 1-jén gyilkosságra való felbujtás gyanúja miatt letartóztatták, a vizsgálati fogságban öngyilkosságot követett el.

Grotewohl, Otto (1894–1964)

Nyomdásznak tanult, 1908-ban lépett be a Szocialista Ifjómunkás Szövetségbe, 1912-től a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) tagja. A német nyomdászok szakszervezetében az ifjómunkások oktatási bizottságának elnöki tisztét töltötte be. 1912–1914 között a braunschweigi, a wolfenbütteli és a krefeldi nyomdákban dolgozott. Részt vett az első világháborúban. A háború után a Független Német Szociáldemokrata Párthoz (USDP) csatlakozott, 1918–1919-ben a német–holland határon az egyik csapattest munkás- és katonatanácsának elnöke. 1919-ben Braunschweigben a Munkásvédelem nevű szervezet tagja, 1920–1924 között a braunschweigi tartományi gyűlés képviselője volt. 1921–1922-ben Braunschweig tartomány népoktatási és belügyminisztere, az általa bevezetett iskolareform megghiúsulását követően azonban lemondott miniszteri tisztségéről. 1922–1924 között Braunschweig tartomány igazságügy-minisztere, 1925–1933 között a Szociáldemokrata Párt braunsch-

weigi körzetének elnöke, egyben a Reichstag tagja. 1926–1930 között a politikai főiskolán, a kereskedelmi főiskolán és a berlini egyetemen vendéghallgatóként folytatta tanulmányait, közben különböző szociáldemokrata és szakszervezeti újságok munkatársaként tevékenykedett. 1928–1933 között a braunschweigi Tartományi Biztosító Intézet elnöke. A frissen hatalomra került náci vezetés 1933-ban elmozdította tisztségéből. 1937–1938 körül Berlinbe települt át. Illegális szervezkedés vádjával vizsgálati fogságba került, utóbb szabadlábra helyezték. Az 1944. július 20-i Hitler-ellenes merényletet követően illegalitásba vonult. 1945. június 10-én az SPD elnökévé választották. Június 19-én aláírta a kommunista párttal közös egyezményt, egyik megalapítója a július 14-én létrehozott Antifasiszta Blokknak. A szociáldemokrata és a kommunista párt egyesítését követően a SED vezetőségének tagja, 1946–1954 között Wilhelm Pieckkel közös társelnöke. 1949-től a párt Központi és Politikai Bizottságának és az ideiglenes, majd a Népi Kamarának (Volkskammer) a tagja, az NDK minisztertanácsának elnöke. 1959-ben az NDK állam diplomáciai elismertetése céljából Kairóba, Damaszkuszba, Bagdadba és Indiába vezetett kormánydelegációt, de ezek a próbálkozások a Hallstein-doktrína miatt kudarcot vallottak. 1960 szeptemberében az államtanács elnökhelyettesévé nevezték ki. Ugyanezen év novemberében egészségi állapota megrendült, a politikai élettől is vissza kellett vonulnia. 1964 márciusában, hetvenedik születésnapja alkalmából Lenin-díjjal tüntették ki. 1964. szeptember 21-én, Berlinben hunyt el.

Honecker, Erich (1912–1994)

Eredeti foglalkozása ács. 1929-től a KPD tagja, a párt ifjúsági szervezetének egyik vezetője. 1935-ben letartóztatták, és tízévi fegyházra ítélték. Kiszabadulása után a szovjet megszállási övezetben működő kommunista párt tagja, 1946-tól a SED Központi, 1950-től Politikai Bizottságának tagja, az NDK ifjúsági szervezetének (FDJ) alapítója. 1961-ben az ő vezetésével folytak a berlini fal megépítésének titkos előkészületei.

1971-től Walter Ulbricht utódként a SED első titkára, 1976-tól főtitkára, egyben az Államtanács elnöke. Olyan keletnémet állam megteremtésére törekedett, amely identitásában és kultúrájában markánsan különbözik az NSZK-tól, ugyanakkor az NDK-t gazdasági és technikai mintaállammá kívánta fejleszteni. Az 1980-as évtized második felében a Szovjetunióból kiinduló reformfolyamatot határozottan ellenezte, úgy gondolta, hogy feltétlenül ragaszkodni kell a szocializmus alappilléreihez. Betegsége miatt 1989 nyarától október 1-jéig Günter Mittag helyettesítette. Honecker hozzájárulása nélkül Mittag nem hozott önálló döntéseket, így 1989 nyarán, a menekültválság idején a SED vezető nélkül maradt. A SED Politikai Bizottsága október 17-én tartott ülésén végül lemondatta a megrendült egészségi állapota miatt irányításra képtelen pártvezetőt. 1989 decemberében házi őrizet alá helyezték. 1991-ben Moszkvába menekült, de az orosz állam 1992-ben kiadta Németországnak, ahol pert indítottak ellene. Súlyos betegségére való tekintettel az eljárást megszüntették, és engedélyezték, hogy családjához Chilébe távozzon.

Mielke, Erich (1907–2000)

Négygyermekes berlini munkáscsaládban született. 1924–1927 között kereskedelmi ügynökként kereste kenyerét. 1921-ben csatlakozott a KPD ifjúsági szövetségéhez, 1925-től a kommunista párt rendes tagja. 1928–1931 között a pártszervezet *Die Rote Fahne* című lapjának riportere. 1931. augusztus 9-én, a berlini Bülow téren rendezett demonstráció során agyonlőtt két rendőrfelügyelőt, ezért menekülnie kellett. A Szovjetunióba emigrált, 1932–1935 között a moszkvai Lenin Iskola hallgatója, majd az iskola katonapolitikai lektora. Odahaza 1934-ben – távollétében – a kettős gyilkosság miatt halálra ítélték. 1936–1939-között „Fritz Leissner” fedőnéven a nemzetközi brigádok tagjaként részt vett a spanyol polgárháborúban. A második világháború alatt Belgiumban és Franciaországban kommunista pártmunkát végzett. 1944-ben a náci Organisation Todt keretében tisztázatlan tevékenységet folytatott, ami-

ért később a Moszkvából érkező Ulbricht-csoport szemében megbízhatatlannak számított. Valószínűleg alaptalanul, mivel feltehetően nem önkéntesként, hanem fogolyként vett részt a német hadiipar fokozására létrehozott félkatonai szervezet működésében. A háború után tért vissza Berlinbe, 1945–46-ban a KPD Központi Bizottságában a rendőrségi és igazságügyi területet irányította, 1946–1949 között a Német Belügyi Igazgatóság helyettes vezetője. 1947 augusztusában a szovjet megszállási övezetben ő vezényelte a politikai igazolások lefolytatását. 1949–1950-ben a népgazdaság védelmére létrehozott főigazgatóság vezetője. Meghatározó szerepet játszott a Stasi szervezetének kialakításában és működésének irányításában. 1950–1953 között államtitkár, 1955–1957 között állambiztonsági miniszterhelyettes, 1957–1989 között állambiztonsági miniszter volt. 1976-tól a SED Központi Bizottsága politikai irodájának tagja. 1980-ban hadseregtábornokká nevezték ki. A Stoph-kormány lemondatásával 1989. november 7-én megvált miniszteri tisztségétől, a rákövetkező napon a SED Központi Bizottsága politikai irodájából is kilépett. November 17-én megfosztották képviselői mandátumától, december 3-án kizárták a pártból és a Központi Bizottságból. Az NDK lakossága ellen elkövetett politikai bűntettei miatt vizsgálati fogság alá helyezték. 1993. október 26-án hat év fogházbüntetésre ítélték, ám paradox módon az ítéletet végül mégis az 1931-ben elkövetett rendőrgyilkosságok alapján mondták ki. Alig két évre rá, 1995. augusztus 1-jén, jóval a kiszabott büntetési idő letöltése előtt feltételesen szabadlábra helyezték. Az egykori Stasi teljhatalmú főnöke 2000 májusában, 92 évesen halt meg.

Niebling, Gerhard (1932–2003)

Szászországi bányászcsaládban született. 1950-ben jelentkezett a SED-be. Az érettségi után a heiligenrodei kálíműben bányásztként dolgozott. 1952-től a Stasi munkatársa, 1952–53-ban a potsdami főiskola hallgatója. Tanulmányai befejezését követően a Stasi IX. (Vizsgálati) Főosztályára helyezték. 1959–60-ban a kerületi pártiskola hallgatója.

Szakirányú tanulmányait 1964–68 között a berlini Humboldt Egyetem jogi karán, levelező tagozaton folytatta. Doktori címét 1979-ben, a Stasi potsdami főiskoláján nyerte el. Előbb osztályvezető, majd főosztályvezető-helyettes a IX. Főosztályon. 1983-ban a Központi Koordináló Csoport vezetőjévé nevezték ki, 1984-ben vezérőrnaggyá léptették elő. Az 1989 végétől 1990 májusáig terjedő időszakban a Stasi utódszerveinek (AfNS) felszámolását intéző állami bizottság tanácsadója. 1999-ben belépett az akkor mélyponton stagnáló KPD-be, és a pártnak 2003-ban bekövetkezett haláláig tagja maradt.

Pieck, Wilhelm (1876–1960)

Asztalosnak tanult. 1894-ben belépett a német famunkások szakszervezetébe, 1895-ben az SPD-hez csatlakozott. 1896–1906 között asztalosként dolgozott. 1899-től Bréma városának szociáldemokrata vezetője lett, 1905-ben a város képviselőtestületébe is beválasztották. 1907–1908-ban az SPD központi pártiskoláját látogatta Berlinben, ahol Rosa Luxemburg és Franz Mehring is tanárai közé tartozott. 1910-től az SPD központi oktatási bizottságának másodtitkára. Az első világháború idején több baloldali szociáldemokrata konferencián részt vett. 1917-ben háborúellenes propaganda vádjával katonai bíróság elé állították, ezután megszökött, és illegalitásba vonult. 1918-ban a Spartacus Szövetség (Spartakusbund) újjászervezett központjának tagjává választották. December 30-án részt vett a KPD alakuló ülésén. 1921-ben a Kommunista Internacionálé végrehajtó bizottságának német képviselőjeként Moszkvába utazott, ahol személyes munkakapcsolatba került Leninnel. 1922-ben a Nemzetközi Vörös Segély egyik megalapítója, 1925 májusától a Német Vörös Segély elnöke. 1925–1929 között a KPD Központi Bizottsága szervezési irodájának elnöke, 1928. május 20-án beválasztották a Reichstagba. 1929 júniusától a KPD Politikai Bizottságának tagja. Ugyanezen év novemberében a porosz államtanács tagjává választották. 1931–1943 között a Nemzetközi Internacionálé politikai titkárságának

és elnökségének a tagja. Ernst Thälmann bebörtönzését követően ő vette át a KPD parlamenti frakciójának irányítását. 1933 márciusában a KPD Központi Bizottságának képviselővel bízták meg. Májusban Párizsba emigrált. 1935-ben a párt brüsszeli konferenciáján a Központi Bizottság elnökévé választották, ezután Moszkvába emigrált. 1945. július 1-jén tért haza Berlinbe. 1945–46-ban fontos szerepet játszott az SPD-vel való egyesülésben. 1946. április 22-től Grotewohlal közösen a SED társelnöke. 1949. október 11-én az ideiglenes Népi Kamara az NDK elnökévé választotta. 1953 után hivatalában másodízben is megerősítették. Labilis egészségi állapota miatt a nyilvánosság előtt csak ritkán mutatkozott. 1960. szeptember 7-én Berlinben hunyt el.

Ulbricht, Walter (1893–1973)

Az asztalosnak tanuló fiú a szociáldemokrata beállítottságú szülői háttér hatására fordult a munkásmozgalom felé. 1908-ban belépett a Szocialista Ifjús munkás Szövetségbe, 1912-ben a SPD-hez csatlakozott. Az első világháború idején a keleti és a nyugati fronton szolgált. A háborút követően a XIX. hadseregtest munkás- és katonatanácsának tagja lett. Lipcsébe visszatérve a Spartacus Szövetség helyi csoportjához csatlakozott. 1919-ben részt vett a KPD alakuló ülésén, beválasztották az új párt vezetőségébe. 1919–1923 között főhivatású pártmunkásként Nyugat-Szászországban és Thüringiában működött, majd a párt országos vezetőségének tagjává választották. 1924–1925-ben a Komintern moszkvai tanfolyamára iskolázták be. A Komintern végrehajtó bizottságának tagja, 1928–1933 között parlamenti képviselő. 1929-től a KPD Központi Bizottságának tagja, a Berlin–Brandenburg-i körzet politikai vezetőjévé választották. A párton belüli nézeteltérések lezárását követően ő vette át a Központi Bizottság titkári funkcióját, ezzel kezében összpontosult a pártapparátus vezetése. 1933. március 1-jén felkerült a nemzetiszocialisták körözési listájára. Hat hónapra illegalitásba vonult, majd a pártvezetés utasítására Párizsba emigrált. 1935–1937-ig

a párt párizsi emigráns szervezetének vezetője. 1938-ban Moszkvába utazott. A Szovjetunió német lerohanását követően a moszkvai rádió német nyelvű adásának munkatársa lett. 1943-tól a frontpropaganda téren dolgozott, a Wehrmacht katonáinak szóló rölapokat és felhívásokat szerkesztette. 1945 áprilisának végén tért haza Németországba. Az általa vezetett csoport nevéhez köthető a KPD újjászervezése. A kommunisták magyarországi és ausztriai választási vereségét követően Sztálin utasítására a KPD és az SPD mielőbbi egyesítését szorgalmazta a szovjet megszállási zónában. Ulbricht Max Fechnerrel közösen a SED elnökhelyettesi tisztét töltötte be. 1948-ban a „titóisták” és szociáldemokraták ellen indított tisztogatási kampányt vezette. 1949. október 7-étől az NDK Minisztertanácsának egyik elnökhelyettese. 1950 februárjában a SED III. kongresszusán a frissen létrehozott főtitkári posztra helyezték. Az 1953-as népfelkelést saját vezető pozíciójának megerősítésére és potenciális ellenfelei eltávolítására használta. Az NDK tényleges vezetőjeként Ulbricht nevéhez fűződik a szovjet típusú keletnémet állam kiépítése. A Szovjetunióban megindult desztalinizációs folyamatra nem reagált, és a diktatúrán alig enyhítve 1971-ig irányította a párt és az NDK politikáját. Ekkor egészségi okokból visszavonult, de megtartotta államtanácselnöki és a SED tiszteletbeli elnöki címét. 1973. augusztus 1-jén a Berlin melletti Döllnseeben hunyt el.

Wollweber, Ernst (1898–1967)

Matróz, az első világháború alatt a haditengerészetnél, tengeralattjárón szolgált. Az 1918-as matrózfelkelés egyik megszervezője, a tengeralattjáró hajók szövetsége által megalakított katonatanács elnöke. 1919-ben lépett be a kommunista pártba. A weimari köztársaság idején a tengerészek és kikötői dokkmunkások internacionáléja német szekciójának főtitkára. A nácik hatalomra kerülése után Skandináviába emigrált. 1936-ban szovjet megbízásból a tengelyhatalmak haditengerészete elleni szabotázsakciókat előkészítő szervezetet vezette, majd a spanyol

polgárháborúba irányított fegyverszállításokat felügyelte. Svédországban letartóztatták, majd kitoloncolták. 1944 novemberében megkapta a szovjet állampolgárságot, és Moszkvába utazott. 1946 márciusában tért vissza Németországba. 1953-tól Wilhelm Zaisser utódjaként a Stasi államtitkára, 1955-től miniszter. A SED főtitkárával, Ulbrichttal való szembenállása miatt 1957 októberében miniszteri tisztségéből leváltották, és betegségére hivatkozva nyugdíjazták. 1958 februárjában pártellenes, frakciós tevékenység vádjával kizárták a SED Központi Bizottságából, és pártfegyelmi büntetésben részesítették.

Zaisser, Wilhelm (1893–1958)

Tanárnak készült, 1914-ben rövid ideig, a háború kitöréséig tanított, majd katonaként szolgált. 1916-ban, Ukrajnában, egy katonai akció során került kapcsolatba a Vörös Gárdával. 1918-ban belépett az USPD-be, majd a KPD-hez csatlakozott. 1919–1921-ig népiskolai tanár Essenben. 1920-ban az ún. Vörös Ruhr-csapat katonai vezetőinek egyike, ezért 1921-ben börtönbüntetésre ítélték. Ugyanezen év áprilisában otthagyta a tanári pályát, és beállt hivatásos pártmunkásnak. 1923–1924-ben a KPD Ruhr-vidéki szervezetének vezetőségi tagjává választották. 1924 tavaszán elvégezte a Komintern moszkvai iskolájának katonapolitikai tanfolyamát. 1925–1926-ban a Vörös Hadsereg vezérkara, illetőleg a szovjet katonai hírszerzés megbízásából katonai tanácsadóként Észak-Afrikába és Szíriába küldték. 1926-tól a KPD Központi Bizottságának katonai apparátusában a katonapolitikai oktató-sért felelt. 1927–1939 között a Kommunista Internacionálé munkatársa Moszkvában. A Komintern karhatalmi bizottsága 1927–1930 között Kínában, 1930–1932-ben Csehszlovákiában vetette be. 1932-től a Szovjet Kommunista Párt tagja, 1932–1936-ig a szovjet katonapolitikai iskola tanára és helyettes vezetője, emellett Moszkvában, a Lenin Iskolában is oktatott. A spanyol polgárháborúban 1936–1938 között katonai tanácsadóként vett részt. 1936 novemberétől „Gomez” tábornok néven

a 13. számú nemzetközi brigádot vezényelte, 1937 végétől a nemzetközi brigádok egyik legfelső vezetője. 1939-ben tért vissza Moszkvába. Az idegen nyelvű könyvkiadó német szekciójának főszerkesztőjeként a Kommunista Internacionálé számára dolgozott. 1940-ben megkapta a szovjet állampolgárságot. A Szovjetunió német lerohanását követően a Vörös Hadsereg politikai főfelügyeletének munkatársa lett. 1943–1946 között a német nemzetiségű hadifoglyok antifasiszta oktatását irányította. 1947 februárjában tért haza Németországba. 1947–1948-ban a szász rendőrség tartományi hivatalának vezetője Hallében, 1948–1949-ben a szász tartományi kormány belügyminisztere és miniszterelnök-helyettese. 1949 júniusától a Német Belügyi Igazgatóság alelnökévé nevezték ki, 1950–1953 között állambiztonsági miniszter. Az 1953-as népfelkelést követően Ulbricht pártellenes frakciótevékenység vádjával félreállította, és a SED Központi Bizottságának elhagyására kényszerítette. Miniszteri tisztsége alól felmentették, a pártból kizárták. 1954–1958 között a Dietz Kiadóban és a berlini Marxizmus-Leninizmus Intézetben kulturális területen dolgozott. 1958. március 3-án hunyt el, halálával kapcsolatban nem került sor hivatalos megemlékezésre.

Arcképek a Stasi magyarországi operatív csoportjának tagjai köréből⁷¹⁴

Baldauf, Holger (1944)⁷¹⁵

Középiskolai tanulmányai befejezését követően díszletező munkás az operaházban, közben sorkatonai szolgálatát töltötte. 1967-ben a DEFA filmfőiskolájára adta be jelentkezését, 1968 szeptemberétől mégis a Humboldt Egyetem jogi karán, levelező tagozaton folytatta tanulmányait. Végül a vám- és pénzügyőrségnél, egy Drewitz nevű kis településen kapott állást. Az alapfokú pénzügyőri tanfolyam elvégzése

után készített értékelés nagyfokú felelősségérzetét és a sport, azon belül a dzsúdó iránti érdeklődését emelte ki. Noha kiderült, hogy nem terhelhető, labilis személyiség, megbízható, fejlődőképes káderként jellemezték. Munkahelyére visszakerülve újabb tanfolyamra küldték. Baldauf 1969 végétől működött együtt a Stasival. Beszervezésekor a „Sperber” fedőnevet választotta. Későbbi karrierjét tekintve szimbolikus jelentőségű, hogy a tartótisztjével való első találkozására éppen a Haus Budapest nevet viselő berlini szórakozóhelyen került sor. A Berlin-Karlhorst-i Gazdasági Főiskola (Hochschule für Ökonomie Berlin-Karlhorst) levelező tagozatán folytatott tanulmányai során már komoly magatartásbeli problémák merültek fel vele kapcsolatban. Kollégái simulékony, kétszínű emberként jellemezték. 1970 márciusában szobatársát két ízben is feljelentette: először politikai viccek hallgatása miatt, másodszer pedig azért, mert amikor társa közös szobájukba benyitva Baldaufot rajtakapta, amint épp egy nyugati rádióadót hallgatott, lojálisnak mutatkozott, és nem tett ellene feljelentést. Eljárását még Stasi-körökben is vitathatónak ítélték. Munkahelyi gyűlést hívtak össze, ahol kollégái egyöntetűen elítélték viselkedését. A kollegiális viselkedés terén mutatott hiányosságai azonban nem hátráltatták pályafutásának alakulását. Az 1970. június 6-i értékelésben kilátásba helyezték vezető nem hivatalos munkatárssá (FIM) való előléptetését. Kinevezésében fontos szerepet játszott ambíciózus természete, jó kapcsolatteremtő képessége, valamint a párt- és tömegszervezetekben folytatott aktív szerepvállalása. Állambiztonsági karrierje gyorsan ívelt felfelé. A Stasi főállású tisztjeként a potsdami főiskolán készítették fel feladataira. 1981–82-től századosi rangban a magyarországi operatív csoport munkatársa, többek között Siófokon teljesített szolgálatot. 1983-ban írott diplomamunkájában munkaköréhez kapcsolódó témát választott: az operatív csoportok hatékonyságának fokozását a magyarországi operatív csoport példáján mutatta be. A nyolcvanas évek közepétől a magyarországi operatív csoport vezetője volt, ezt a tisztséget 1987-ig töltötte be.⁷¹⁶

„Berger, Uwe” (1959)⁷¹⁷

U. S. már a házasságkötése előtt együttműködött a Stasival, majd magyar felesége révén 1986-ban hazánkban telepedett le. Az egyik budapesti magánnyelviskolában oktatott német nyelvet. Szemmel látható érdeklődéssel foglalkozott a magyar belpolitika, gazdaság és kultúra eseményeivel: tevékenysége súlypontját a magyar reformfolyamat megfigyelése adta. Főként a magyarországi média közleményeiből tájékozódott, az érdekes írásokat ismertette, sokszor fordítást készített róluk: az általános forgalmi adó bevezetése kapcsán a *Népszavában*, 1987. szeptember 25-én megjelent írást például teljes terjedelmében lefordította. Megfigyelőként részt vett az 1988. és 1989. évi március 15-i tüntetésen. A magyar televízió *Hírháttér* című műsora alapján számolt be az MSZMP Központi Bizottságát érintő elemzésekről. Részletesen ismertette az MSZMP 1988. május 20–22-én összehívott rendkívüli pártértekezletének eredményeit, amelyen Kádár János főtitkár a tényleges politikai hatalmat nem jelentő elnöki székbe helyezték, és ezzel párhuzamosan a Központi Bizottságot és a Politikai Bizottságot is megújították. Rendszeresen eljárta a frissen alakult ellenzéki szervezetek gyűléseire, az ott kapott felhívásokat és tájékoztatóanyagokat németre fordította. Német nyelvtanárként 1988 márciusában a Goethe Intézet frissen megnyitott budapesti irodájába is ellátogatott, és kapcsolatba lépett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem DA-AD-lektorával.⁷¹⁸ 1989. június 16-án megjelent Nagy Imre újrateremtésén, a Hősök terén. „Berger” még 1989 augusztusában, a végjáték óráiban is szorgosan írta a napi sajtó szemlézése nyomán összeállított jelentéseit, amelyeket Vehres nagykövet távirati úton továbbított Berlinbe. A magyar belpolitika és az ellenzéki csoportok tevékenysége felől közelítette meg a határ megnyitásához vezető hetek eseményeit. Beszámolt például a legnagyobb ellenzéki csoport, a Magyar Demokrata Fórum augusztus 27-i felhívásáról, amelyben a keletnémet menekültek kiengedését követelték. Tudósított a munkásőrség határ menti bevetése elleni ellenzéki tiltakozásról és az erőszakszervezet feloszlásának követeléséről is.⁷¹⁹

„David” (1951)⁷²⁰

A kis keletnémet település kultúrházában népművelőként dolgozó S. L.-t 1984 májusában a politikai-ideológiai diverzió elhárításának területén szervezték be. Meggyőződéses alapon működött együtt az állambiztonsággal. Elsősorban olyan ún. „negatív-dekadens” személyek ellenőrzését bízták rá, akik kivándorlási kérelmet nyújtottak be. Munkaköréből adódóan széles körű kapcsolatépítési lehetőséggel rendelkezett, magabiztos fellépése és jó kapcsolatteremtő képessége folytán pedig eredményesen végezte a rábízott feladatokat. 1985-ben a kultúrház helyettes vezetőjévé nevezték ki. Szabadidejében fotózással foglalkozott. Két fotószakkörnek is aktív tagja volt, főként művészi aktfotókat és tájképeket készített. Ügynöki foglalkoztatása szempontjából előnyt jelentett, hogy hobbija révén olyan művészkörökkel került kapcsolatba, amelyekhez nehezen talált utat a keletnémet állambiztonság, másfelől hobbiját az operatív munka terén is remekül tudták kamatoztatni. Lakóhelyén három személy ellenőrzésével bízták meg. Az egyik asszony azért került az állambiztonság látóterébe, mert kiutazási kérelmet adott be. A másik nővel abból a célból kellett bizalmas kapcsolatot kialakítania, hogy egy nyugatnémet állampolgár közelébe férközzenek. „David” a feleségével töltött magyarországi üdülése alatt is a Stasi VI. Főosztályának dolgozott. 1985. július 22. és augusztus 10. között a budapesti hárshegyi kempingben foglalkoztatták. Közel háromhetes budapesti tartózkodása során tartótisztje, a budapesti operatív csoport munkatársa, Langner százados hat alkalommal találkozott vele. A kapcsolat felvételére és az ügynök eligazítására már megérkezése napján, a Rege Szállóban sor került. „David” első szóbeli jelentését három nappal később, a Deák téren adta. A másik négy találkozót július 29-én, augusztus 1-jén, 5-én és 8-án a „Donau”, azaz Duna fedőnevű konspiratív lakásban tartották meg. Az ügynök egyszer illegális pénzváltásról, számos más alkalommal pedig nyugati állampolgárokkal történt kapcsolatfelvételtől adott információt, amihez fotódokumentációt is mellékel. A rá következő évben, 1986. július

15. és július 26. között a házaspár a rómaifürdői kempingben, majd augusztus 3-ig a Balaton déli partján, Fonyódon nyaralt. Az ügynök ezúttal is aktívan töltötte a pihenését. A kemping mellékhelyiségében talált „kommunistaellenes” falfirkáktól kezdve a Gyöngyösön megrendezett sárkányrepülő Európa-bajnokságon át a mogyoródi Formula-1-es autóversenyig mindenről beszámolt. A bevetés három hete során tartótisztje tizenhárom találkozást bonyolított le vele.

„Dröse, Joachim” (1938)⁷²¹

N. H. katonatiszt volt, eredetileg a keletnémet néphadseregben híradósként szolgált, itt került először kapcsolatba a Stasival. 1981 novemberében, meggyőződéses alapon szervezték be. Jellemzésében nagyra értékelték, hogy sokéves, komoly tapasztalattal rendelkezett a konspiráció és a titoktartás terén. Feleségével együtt – aki „Vera Schulze” fedőnéven szintén együttműködött az állambiztonsággal – először 1982-ben, a Csehszlovákia nyugati vidékén elhelyezkedő gyógyfürdők körzetében vetették be. 1982. március 8-án került Magyarországra, ahol a keletnémet utazási iroda vezető beosztású képviselőjeként dolgozott. „Dröse” feladata volt a Stasinak dolgozó ügynökök beosztásának koordinálása. Megszervezte, hogy kit, mettől meddig és hol vessenek be, és a szükséges dokumentumokat is ő bocsátotta az ügynökök rendelkezésére. Előbb Siófokon, majd az 1987-es szezontól a Balaton északi partján, Balatonfüreden működött. Feleségével a Marina Szálló környékén sétálgatva figyelték a keletnémet és nyugatnémet turisták közötti kapcsolatfelvételeket. Figyelmük arra is kiterjedt, hogy mely honfitársaik érdeklődtek a szállodák és a vendéglátóhelyek asztalain hagyott nyugati sajtótermékek, a *Der Spiegel*, a *Quick* és más hasonló képes újságok iránt. Beosztottjai nem kedvelték. „Barbara Lubinski” 1984. szeptember 7-én írott jelentésében „Dröse”-t kifejezetten negatív színben tüntetette fel. Magatartásában merev, ellenszenves személyiségként jellemezte, aki mindent azonnal akar, senkire nincs tekintettel, meg-

nyilvánulásaiban sarkosan fogalmaz, nem elég diplomatikus, és túlságosan direkt módon kérdez. Véleménye szerint a magyar partnerek sem szívesen dolgoztak együtt vele, csak a keletnémet állambiztonság spicijét látták benne. „Barbará”-t és kollégáit az is bosszantotta, hogy míg ők Siófokon sötét és szűkös albérleti szobákban húzták meg magukat, ahol nappal is villanyt kellett gyűjtani, addig főnöke és annak felesége kényelmes, háromszobás lakásban lakott.⁷²²

„Lubinski, Barbara”⁷²³

A lengyel származású M. B. házasságkötés révén került az NDK-ba. Az idegenforgalom terén dolgozott, nyelvismerete folytán elsősorban Lengyelországba és a Szovjetunióba kísért keletnémet turistacsoportokat. Magyarországon a Balaton déli partján vetették be. 1984–1986 között Fonyódról, Balatonföldvállról és Balatonmárfiafürdőről adott szóbeli és írásbeli jelentéseket. Jó szeme volt a keletnémet idegenforgalmat érintő problémák megfigyelésére. Észrevételei szerint a keletnémet turistákat az jellemezte, hogy „keveset akartak fizetni, ám sokat követeltek”, igényeiket a nyugatnémet és az osztrák üdülővendégekkel egy szintre helyezték. A turistacsoportok egyes tagjainak viselkedéssel kapcsolatos problémáiról is beszámolt. 1984-ben Balatonmárfiafürdőről például azt jelentette, hogy az ottani csoport két tagja hangosan szidalmazta a magyar és a keletnémet idegenvezetőt, utóbbival kis híján tettlegességig fajult a nézeteltérés. A magyar szállásadók idegenforgalmi adóval kapcsolatos kisebb-nagyobb mesterkedéseire is felfigyelt, 1986. augusztus 29-én Siófokról írott jelentésében pedig a valutaátváltás gondjaival foglalkozott. 1984 nyarán a fonyódi Neptun Kempingben szerzett tapasztalatait négy írásbeli jelentésben foglalta össze, amelyeket tartótisztje, Stölzner örnagy számára adott át. A jelentésekben felvázolta az 1985. évi magyarországi turizmus várható trendjét, különös tekintettel a hotelekben megszálló középkorú és idősebb osztrák és német vendégekre; beszámolt a fonyódi „pulóverpiacon” szerzett tapasztalatairól, ahol

a keletnémet turisták is árultak, hogy abból egészítsék ki forintellátmányukat, ezért azonosításuk végett felírta az ott parkoló keletnémet autók rendszámát; leírta a keletnémet turisták és a magyar állampolgárok meglehetősen kedvezőtlen véleményét a magyar rendőrségről és a magyar állami szervekről; és végül jelentette, hogy Boglárellén hamis nyugatnémet márkára bukkantak. Az 1986-as szezon értékelésében a nyugati turistaforgalom visszaeséséről számolt be, amit a magyar irodák a csernobili atomerőmű balesetével magyaráztak. Az idegenforgalom megtorpanásának okairól értekezve „Barbara” az áremelkedésekre és az esős nyárra is felhívta a figyelmet. Megfigyelése szerint a nyugatnémet vendégek és magyar szállásadók között szilárd kapcsolatok alakultak ki. Figyelemmel kísérte, hogy a csoportból ki tart kapcsolatot a nyugatnémetekkel, kinek van nyugati rokona, és ki érdeklődik az NSZK-ba való továbbjutás lehetőségei felől.

„Paulsen, Rolf” (1943)⁷²⁴

G. P. eredetileg festőnek indult, és a futballért rajongott. 1974 áprilisában szervezték be. Felesége „Cornelia Kummer” fedőnéven szintén együttműködött a Stasival. A házaspár 1975–1977 között a „Bernd Thieme”-féle csoporthoz tartozott. „Paulsen” ügyesen épített ki kapcsolatokat a magyarországi partnerirodák és vendéglátóhelyek képviselőivel. Felesége szintén nagyon agilis volt, és az írásbeli jelentések terén még férjénél is jobbnak mutatkozott. Az őket irányító FIM mégis elégedetlen volt munkájukkal. „Bernd Thieme” 1975. augusztus 2-án, Siófokon beszélgetett el a házaspárral, és arra figyelmeztette őket, hogy jobban ki kellene használniuk a rendelkezésre álló operatív lehetőségeket. A „Paulsenékről” készült értékelés szerint a házaspár a magyarországi operatív csoport vezetőjével állt közvetlen kapcsolatban, munkájuk eredményéről is neki számoltak be, amit az ügynökcsoporthoz vezető „Thieme”-vel nem tisztáztak. „Paulsenék” 1977-től a Férihegyi repülőtérén teljesítettek szolgálatot. 1979-től Csehszlovákiába helyezték át őket.

„Schwalbe, Horst”⁷²⁵

H. F. egy Potsdam környéki település iskolájában honvédelmi nevelést oktatott. A Stasival 1953-tól, meggyőződéses alapon működött együtt. Az idősebb korosztályhoz tartozó tanárember külföldi alkalmazására huszonhét évi megbízható együttműködés után, 1980-ban került sor. 1980–1986 között Lengyelországban és Csehszlovákiában vetették be. „Horst Schwalbe” 1986. június 5–25. között járt először a Balatonnál, aztán a későbbiek során 1988-ig erre még több alkalommal lehetőséget nyílt. Tartótisztje kezdetben Dieter Zamzow százados, a budapesti operatív csoport beosztott munkatársa, majd Peter Langner százados, a csoport helyettes vezetője volt. Foglalkoztatási terve a szokásos elemeket tartalmazta. A Balaton partján pihenő honfitársai ellenőrzése mellett a nyugati turistákkal való kapcsolattartás szemmel tartásával bízták meg. Ezen túl a magyar politikai események és a nagyszabású rendezvények megfigyelését, valamint magyar állampolgárokkal kapcsolatos operatív információk megszerzését szabták ki számára. Az ügynököt a Balaton déli partja mellett Budapesten is foglalkoztatták. Részt vett a keletnémet felségjelű gépkocsik azonosításában és mozgásuk megfigyelésében, valamint a keletnémet turisták által úti célként megadott tartózkodási helyek ellenőrzésében. A bevetésekre feleségével együtt utazott, akinek úti- és szállásköltségét szintén megbízói fedezték.

„Steffen” (1944)⁷²⁶

W. W. eredeti foglalkozása szerint tanár volt, aki matematikát és gyakorlati foglalkozást oktatott egy általános iskolában. A tanítás nem elégitette ki, ezért az idegenforgalom irányába tájékozódott. A Stasi 1969-ben szervezte be, első megbízatása a jénai Interhotel megfigyelése volt. Idegenforgalmi tanfolyamra irányították, majd annak elvégzése után, 1973 szeptemberében átvette a keletnémet utazási iroda budapesti kirendeltségének vezetését. A programok szervezése terén igényes munkát végzett; a szokásos látnivalók mellett az aggteleki Baradla-barlangba,

valamint martonvásári Beethoven-koncertekre is elvitte az ügyfeleket. Ügynöki besorolása szerint IME (Inoffizieller Mitarbeiter im besonderen Einsatz), vagyis különleges bevetésre kiküldött nem hivatalos munkatárs volt, azon belül a kulcspozícióba helyezett szakértők sorába tartozott. Feladatul kapta többek között a budapesti utazási iroda operatív biztosítását is, ami a munkatársak személyének és szabadidős tevékenységének ellenőrzésére is kiterjedt. Az operatív csoporttal szorosan együttműködött az ún. „operatív csatornák” kiépítésében. Figyelemmel kísérte, hogy mely nyugatnémet utazási irodák nyitnak kirendeltségeket a turistaközpontokban. Végül, de nem utolsósorban a magyar politikai élet aktuális eseményeiről szintén tudósított. Mivel az év túlnyomó részét amúgy is külföldön töltötte, hozzájárult, hogy a lakását odahaza konspiratív lakásként vegyék igénybe. 1977-től a keletnémet utazási iroda londoni kirendeltségének vezetésével bízták meg.

„Stern, Gertrude” (1933)⁷²⁷

R. L. szakmai pályafutását 1961-ben kezdte a drezdai Elbe-Touristnál. Az egyedülálló anyát 1967 szeptemberében, meggyőződéses alapon szervezték be. A fia később a Stasi hivatásos állományának tagjai közé lépett, 1975. október 1-jétől a Felix Dzerzsinszkij őrezred őrmestereként a schönefeldi repülőtéren szolgált, majd 1986-tól a Stasi wittenbergi egységének munkatársa lett. „Gertrude” beszerzésének célja az Elbe-Touristnál foglalkoztatott alkalmazottak és idegenvezetők operatív ellenőrzése és biztosítása volt, ezen kívül a lipcsei nemzetközi vásár megfigyelésével is megbízták. Drezdai kollégáiról folyamatosan és minden jóindulat nélkül jelentett. 1972 áprilisában az utazási irodák főigazgatósága számára adták át. A Stasi VI. (Turizmus biztosításáért felelős) Főosztálya a szocialista országokban vetette be. Első állomáshelye a bolgár Naposparton volt, ahol az utazási iroda képviselőjeként a Zlatni pjaszaci (Aranyhomok) körzetében helyezték el. 1974. január 22-én továbbképzésre küldték. A tanfolyam elvégzése után az utazási

iroda budapesti képviselőjére helyezték. Tartótisztje, Düscher őrnagy, a budapesti operatív csoport tagja 1975 áprilisában vette át az új kollégát. 1977-től a „Bernd Thieme”-féle csoport keretében működött. Munkáját egyértelműen pozitívan értékelték: jól terhelhető, a feladatokból önként részt vállaló, szabadidejét feláldozó, felelősségteljes, önálló, határozott fellépésű munkatársként jellemezték, aki különösen ügyesnek bizonyult a keletnémet turistákkal kapcsolatot létesítő nyugatnémet személyek azonosításában. „Gertrude” valóban nagyon igyekezett, Magyarországra helyezését követően a 42 éves asszony még a magyar nyelv alapszintű elsajátítására is kísérletet tett. Operatív szempontból jól hasznosítható jellemvonásai közé sorolták, hogy nőként is könnyen teremtetett kapcsolatot. Hátrálynak tekintették viszont, hogy nem volt jogosítványa. Budapesten a Naphegyen lakott, lakása találkozási lakásként is funkcionált. Tartótisztjével 14 naponta találkozott. Költségtérítés címén havi 50 márka fizetés-kiegészítést kapott, munkájáért gyakorta jutalomban részesült. 1983–84-ben a bolgár Naposparton fekvő Albenába irányították. A vezető képviselői pozíció betöltésének elviében a jogosítvány megszerzése lett volna a feltétele, kinevezésekor azonban „politikai munkája és forradalmi ébersége” többet nyomott a latba. Új állomáshelyén viszont munkatársai szerint sem szakmailag, sem emberi tulajdonságok tekintetében nem állt a helyzet magaslatán. Logisztikai szempontból ésszerűtlen döntéseket hozott, amelyekkel az utasokat és a kollégákat egyaránt kellemetlen helyzetbe hozta. Amikor a problémákkal szembesítették, fölényesen és önkényeskedően viselkedett. Kezelhetetlen alkoholproblémái miatt végül haza kellett hívni. Odahaza – akárcsak állambiztonsági pályája hajnalán – ismét munkatársairól adott jelentést. Kedvező adottságokkal rendelkező lakását a Stasi saját költségén felújíttatta, majd havi 40 márkáért konspiratív lakásként vette igénybe. Mivel a százszázalékosan megbízhatók közé tartozott, a nyolcvanas évek végén – az idegenforgalom terén kibontakozó krízishelyzetben – újfent „utazó káderként” reaktiválták. Az idegenforgal-

mat érintő utolsó jelentését 1989. október 13-án adta, amikor a Tourex utazási iroda idegenvezetőjeként egy háromhetes bulgáriai nyaralásra kísért egy csoportot. Ebben a jelentésben egy berlini házaspárra hívta fel az állambiztonsági szervek figyelmét. „Büntük” az volt, hogy a Naposparton összeismerkedtek egy nyugatnémet házaspárral, és beszélgetés közben állítólag hangosan szidták az NDK-t és a kommunista rendszert. „Gertrude” azt feltételezte, hogy hazafelé Budapesten biztosan lemaradnak majd a csoporttól. Úgy tűnik azonban, a párnak meg sem fordult a fejében a kivándorlás gondolata. A keletnémet határra érve végül az ügynök a vámosok „különös figyelmébe ajánlotta” őket. A vámvizsgálat során csomagjaikban nyugatnémet újságokat találtak. „Gertrude” fia a Stasi hivatásos tisztje lett. 1975. október 1-től a Felix Dzerzsinszkij őrezred őrmestereként a schönefeldi repülőtéren szolgált, 1986-tól a Stasi wittenbergi egységének munkatársa.

„Thieme, Bernd” (1921)⁷²⁸

K.-E. P.-t a matematika és az állatorvoslás érdekelte, ám szülei szerény jövedelme nem tette lehetővé, hogy felsőfokú tanulmányokat folytasson, így péknek tanult. Tanoncideje alatt önszorgalomból, magánúton foglalkozott a nyelvekkel és a matematikával. 1939–1941 között a vasútnál helyezkedett el. 1941 áprilisában bevonult, a keleti hadszíntéren híradósként szolgált. Sztálingrádnál megsebesült, tábori kórházba, majd hadifogságba került. A hadifogolytáborban működő „Antifa-kör” révén került kapcsolatba a marxi-lenini eszmékkel. A hadifogságból 1948-ban tért haza. 1949–1953 között könyveléssel kereste kenyerét, 1953–1963 között az NDK néphadseregében szolgált. 1959–1963 között levelező tagozaton elvégezte a mezőgazdasági főiskolát. Diplomás mezőgazdászként az állatkerthben helyezkedett el, majd egy helyi termelőszövetkezet elnöke lett, de egyik közegeben sem találta meg a helyét. 1949-ben lépett be a SED-be. Az ötvenegy éves meissenai férfit tíz év katonai szolgálat után 1971-ben, meggyőződéses alapon szervez-

ték be. Miután megözegeyült, a hétvégeken az idegenforgalom terén, külföldi turisták mellett foglalkoztatták. Állambiztonsági munkájával felettesei minden szempontból meg voltak elégedve. Jellemzése szerint „Thieme” készséges volt, és sok időt áldozott az állambiztonsági munkára. Ideológiai szempontból „negatív” beállítottságú emberekkel nem tartott kapcsolatot. Külön kiemelték, hogy mindig tárgyyszerű és objektív, az aktuális helyzetnek megfelelő jelentéseket adott. Második felesége magyar volt, és házasságkötését követően, 1974-ben Magyarországon telepedett le. A harmonikus házasságból egy leánygyermek született. „Thieme” szorgalma és jó nyelvérzéke folytán gyorsan megtanult magyarul, ráadásul nem csupán kiválóan beszélt, de írni is jól tudott. Az eredeti elképzelés az volt, hogy négy-öt év magyarországi tartózkodást követően a házaspár visszaköltözik az NDK-ba. A keletnémet utazási iroda budapesti képviselője a nyári szezon idején szabadúszó idegenvezetőként alkalmazta. A foglalkozásából adódó jó lehetőségek folytán 1974-ben az egyik magyarországi ügynökhálózat élére állították. A vezető fedőneve alapján „Bernd Thieme”-csoportnak nevezett egység 1971–1980 között működött. Előbb csak három ügynök munkáját fogta össze, később már nyolc ügynök tartozott hozzá. Főleg a Balaton déli partján, de néha a Férihegyi repülőtérén is foglalkoztatták. Feladatköréhez tartozott a hozzárendelt ügynökök rendszeres beszámoltatása, a keletnémet turisták ellenőrzése, valamint az IBUSZ munkatársaival és szolgáltatásaival kapcsolatos észrevételek rögzítése. „Thieme”-t 1980-ban a keletnémet idegenforgalom biztosítása terén folytatott tízéves, eredményes munkájáért az NDK Nemzeti Néphadsereg Szolgálati Emlékérem bronz fokozatával tüntették ki. Az ügynök ekkor 59 éves volt, a nyugdíjkorhatár felé közeledett. Rá akarták venni, hogy térjen vissza az NDK-ba, ám felesége ebbe nem egyezett bele. A Stasi munkamódszereihez az is hozzátartozott, hogy az ügynökhálózat tagjaival kölcsönösen figyeltette egymást, és tapasztalataikról írásos beszámolót kért. „Thieméről” 1981-ben több munkatársával és

beosztottjával is jellemzést írtak. „Gertrude Stern” megállapítása szerint a Magyarországon eltöltött tíz év során felesége, valamint családi kapcsolata révén „Thieme” túlságosan is átvette a magyar mentalitást. Noha nem tudni, hogy ez alatt pontosan mit értett, biztosra vehető, hogy olyasmit sugallt ezzel, ami „Thieme” megítélését negatív irányba befolyásolta. A keletnémet utazási iroda budapesti képviselőjének vezetője, „Ernst Wien” azt sérelmezte, hogy a magyar partnerek, az utasok és a hatóságok irányában gyakran úgy lép fel, mintha ő irányítaná a kirendeltség munkáját. „Wien” ellenszenvének hátterében feltehetően pozíciójának féltése is közrejátszott, annál is inkább, mivel „Thieme” részletes szakmai elemzést készített az iroda működéséről, amelyben a szervezés hiányosságaira, többek között a téves foglалásokra is kitért. A „Doktor” fedőnevű ügynök – egyik irodai kollégája – arra hívta fel a figyelmet, hogy „Thieme” munkahelyről bonyolított telefonjainak az iroda egy légtérben dolgozó magyar munkatársai is óhatatlanul fültanúi, nem zárható ki tehát, hogy az eltelt évek során a magyar kollégák is tisztába jöttek a vezető ügynök kettős, szakmai és állambiztonsági megbízatásával. Mivel egy ügynök dekonspirációja mindig a hálózattól való kizáráshoz vezetett, a fenti érvelés egyértelműen eldöntötte, hogy „Thiemé”-nek mennie kellett.⁷²⁹

„Wien, Ernst”

A keletnémet utazási iroda budapesti kirendeltségét vezette a hetvenes évek végétől 1986-ig. Munkaköréből kifolyólag a Stasi VI. Főosztályának társadalmi kapcsolata volt egyben, és szoros összeköttetésben állt a magyarországi operatív csoporttal. Mentalitását jól jellemzi, hogy az utazási iroda vezetőjeként lényegében semmibe vette a keletnémet turisták tényleges biztonságával kapcsolatos feladatait. A csernobili robbanás után, 1986. május 24-én írott jelentésében például azt a cinikus nézetet képviselte, hogy feleslegesek az efféle katasztrófhelyzetekben a szokásos óvintézkedések (játszótereken a homok kicserélése, a lakos-

ság eltanácsolása a zöldségfélék fogyasztásától, a gyermekek lakásban tartása stb.), mert az csak rossz hatással van az idegenforgalomra. Attól tartott, hogy a nyugatnémet utazási irodák által szternírozott foglalások után a keletnémet vendégek is lemondják a magyarországi foglalásaikat. 1986 novemberében a magyar hatóságok azzal vádolták meg, hogy Budapest egyik kétes hírű negyedében egy prostituáltat vett fel az autójába, egy elhagyatott helyre vitte, megerőszakolta, majd fizetés nélkül kilökte a kocsiból. A magyar rendőrség az örömlány feljelentése nyomán indította meg a nyomozást, és a gépkocsi rendszáma alapján azonosította be az elkövetőt. A BM III/II. Csoportfőnökség vezetője, Perédi ezredes bizalmas beszélgetés során tájékoztatta Heckerodt ezredet, a Stasi budapesti csoportjának kémelhárító tisztjét a történetekről, aki jelentette az esetet a Nemzetközi Főosztály vezetőjének. A II. Főosztály vezetőjének, Kratsch ezredesnek az ügyvel kapcsolatos megjegyzése rávilágít a felek egymás szavahihetőségével kapcsolatos nézeteire. Az ezredes úgy vélte, „nehéz a magyar biztonsági szervek által adott információ objektivitását megítélni”, ám ennek ellenére meg kellett indítani a vizsgálatot. A vádlott szerint csupán egyszeri esetről volt szó. Elmondása szerint az örömlány „már vállá átkarolásáért” is 500 forintot kért, amit ő túl soknak talált. Mivel nem akart fizetni, a prostituált szidalmazta, erre ő kipenderítette a kocsiból. A kellemetlen ügy azzal zárult, hogy „Ernst Wien”-t felmentették budapesti állásából, és Bulgáriába, hasonló munkakörbe helyezték át. Az ügy mindenestre jól tükrözte a magyar és a keletnémet állambiztonsági szerv együttműködésében beállott zavart.⁷³⁰

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (rövidítve: ÁBTL)

ÁBTL 1.11.1. BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai
 ÁBTL 1.11.4. BM III/II. Csoportfőnökség (Hírszerzés) anyagai
 ÁBTL 1.11.9. BM 1.11.9. III/1. (Vizsgálati) Osztály iratai
 ÁBTL 1.11.12. BM Nemzetközi Osztály iratai
 ÁBTL 2.7.1. Napi Operatív Információs jelentések 1989.
 ÁBTL 3.2.6. Rezidentúra dossziék
 ÁBTL 4.1. A- (Archív) anyagok
 ÁBTL 4.2. Parancsgyűjtemény

Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatsicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Berlin (rövidítve: BStU)

MfS HA I. Nationale Volksarmee, Grenztruppen
 MfS HA II. Spionagabwehr
 MfS HA III. Funkaufklärung und Funkabwehr
 MfS HA VI. Passkontrolle, Tourismus
 MfS HA VII. Ministerium des Innern, Deutsche Volkspolizei
 MfS HA IX. Untersuchungsorgan
 MfS HA XVIII. Volkswirtschaft
 MfS HA XIX. Post, Nachrichtenwesen
 MfS HA XX. Kirchen, Kultur, Untergrund

MfS HA XXII. Terrorabwehr
 MfS Allgemeine Sektor
 MfS Sekretariat Mittag
 MfS Sekretariat Neiber
 MfS Abt. Finanzen
 MfS Abt. X. Internationale Verbindungen
 MfS ZKG Zentrale Koordinierungsgruppe
 MfS ZAIG Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe
 MfS AIM Archivierter IM-Vorgang
 MfS AOP Archivierter Operativer Vorgang

HM Hadtörténelmi Levéltár (rövidítve: HL)

Honvédelmi Minisztérium Elnökség iratai
 1945–1946
 Honvéd Határőrség Parancsnokság iratai 1947

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest (rövidítve: MNL OL)

XIX-B-10 Határőrség Országos Parancsnokság iratai
 XX-10-k Legfőbb Ügyészség Politikai (Államelleni) ügyek Osztályának iratai
 XIX-j-1-k Külügyminisztérium iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltár, Sopron

11. határőrkerület iratanyaga

Politikatörténeti Levéltár, Budapest
(rövidítve: PIL)

Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének iratai. Levelezés a Német Kommunista Párttal, illetve a Német Szocialista Egységpárttal, a párt egyes dokumentumai, működésére vonatkozó információk, 1945. augusztus 14.–1948. június 9.

Szakirodalom

- Adenauer, Konrad: *Briefe über Deutschland 1945–1955*. Ausgewählt und eingeleitet: Hans Peter Mensing. München, Goldmann, 1999.
- Bacsoni Gábor–Bikki István: Egyesített állambiztonsági adattár – a SZOUD. In: *Az átmenet évkönyve 2003*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004, 217–234.
- Baráth Magdolna: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarországról és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, Gondolat, 2014.
- Biricz, Stefan: Die Flucht bei St. Margarethen. Der Anfang vom Ende der Deutschen Demokratischen Republik als selbständiger Staat. In: *Zwischen Gefahr und Berufung*. Hrg. Fritz Hörmann, Gerald Hesztara. Wien–Werfen: Museumsverein Werfen–Bundesministerium für Inneres Gendarmeriezentralkommando, 1999, 219–222.
- Boesch, Ina: Grenzfälle. Von Flucht und Hilfe. In: *Fünf Geschichten aus Europa*. Zürich: Limmat Verlag, 2008.
- Borvendég Zsuzsanna: „Ez nem spiclikedés, hanem felderítés.” A levéllelőrzés módszertana és szervezeti felépítése 1945–1962 között. *Betekintő*, 2011/2. 6–7., www.betekinto.hu/2011_2_borvendeg; (Letöltve: 2012. szeptember 5.)
- Churchill, W. S.: *A második világháború*. 2. köt. Ford. Betlen János. Budapest, Európa Kiadó, 1999.
- Czigány Lóránt: „Államosított szavaink átvilágítása”. In: *Kortárs*, 43. évf. (1999) 7. szám. 1–34.
- Dalos György: „Testvérszervek”. Az NDK és a Magyar Népköztársaság állambiztonsági szerveinek együttműködése. I–II. *Beszélő*, 2003/7–8. 82–97.; 2003/9. 64–78.

- Dömötörfi Tibor: „A fal »megkerülése« – találkozások a Balatonnál”. *História*, 2009/5–6. 11–15.
- Dunai Andrea: Nyaralók megfigyelés alatt. A Stasi a Balatonnál. In: *Évkönyv XVI. 2009. Kádárizmus mélyfürdők*. Budapest, 1956-os Intézet, 2009. 410–437.
- Eisenfeld, Bernd: *Die Zentrale Koordinierungsgruppe. Bekämpfung von Flucht und Übersiedlung*. Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, 1995.
- Engelmann, Roger–Florath, Bernd et al. (szerk.): *Das MfS-Lexikon. Begriffe, Personen und Strukturen der Staatssicherheit der DDR*. (Im Auftrag der Abteilung Bildung und Forschung der Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik) Berlin, Ch. Links Verlag, 2011.
- Funder, Anna 2004. *Stasiland*. Hamburg, Europäische Verlag, 2004. (Magyar kiadása: *Stasiország*. Ford. Daróczy Péter. Budapest, Európa Kiadó, 2014.)
- Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Ford. Kovács Attila. Budapest, Európa, 2001.
- Gecsényi Lajos: Egy más ellen vagy egymás mellett? Magyar–oszlák kapcsolatok 1945–1956. In: *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a „boldogok szigetéig”*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2011. 467–499.
- Gieseke, Jens: *Die DDR-Staatssicherheit. Schild und Schwert der Partei*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung, 2001.
- Gieseke, Jens (szerk.): *Wer war wer im Ministerium für Staatssicherheit. Kurzbiographien des MfS-Leitungspersonals 1950 bis 1989*. Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, 2012.
- Graf, R.: 50 Jahre Fortschritt–50 Jahre Nachteil. In: *50 Jahre Wirtschaft in Burgenland*. Eisenstadt, Eigenverlag, 1971.
- Der Grosse Brockhaus, Bd. 6. Wiesbaden: F. A. Brockhaus Verlag, 1978.
- Gyarmati György: A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben. In: *A Páneurópai piknik és határátörés húsz év távlatából*. Szerkesztette: Gyarmati György. Sopron–Budapest, Sopron Megyei Város Önkormányzata – L'Harmattan Kiadó, 2010. 96–116.
- Herbstritt, Georg: „Az NDK Állambiztonsági Minisztériumának »Balkán ügyirata«”. A nyugat-németországi magyar emigráció elleni titkosszolgálati intézkedések. *Történelmi Szemle* 2008/1. 109–126, 2008.

- Heidemeyer, Helge: *Flucht und Zuwanderung aus der SBZ/DDR 1945/1949–1961*. Düsseldorf, Droste Verlag, 1994.
- Heym, Stefan: *5 Tage im Juni*. München, C. Bertelsmann, 1974. (Magyar kiadása: *Öt nap júniusban*. Ford. Forinyák Éva. Láng Kiadó, 1989.)
- Horváth István–Németh István: *...és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990)*. Budapest, Magvető Kiadó, 1999.
- Jobst Ágnes: A politikai rendőrség létrehozása a Német Demokratikus Köztársaságban. Vázlatos áttekintés. In: *A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 2002. 381–398.
- Jobst Ágnes: „Útban a szabadság felé? Egy NDK-s turista menekülési kísérlete Magyarországon át 1962-ben”. *ArchivNet*, 2003/5. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/utban_a_szabadsag_fele.html
- Jobst Ágnes: A magyar állambiztonsági szervek és a Stasi együttműködése. In: *Állambiztonság és rendszerváltás*. Szerkesztette: Okváth Imre. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2010. 63–103.
- Jobst Ágnes: „Az állambiztonság és a keletnémet menekültügy”. *Betekintő*, 2010/3. http://www.betekinto.hu/2010_3_jobst
- Jobst Ágnes: „Vasfüggöny–határyitítás–menekültügy. A határ mint entitás és a vasfüggöny szimbóluma”. *Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle*, 2012/4. 23–41.
- Kaiser, Hans (szerk.): *Határátörés Sopronnál – Ut Európába 1989–2009. 20 éves a Páneurópai piknik*. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány, 2011.
- Karner, Stefan–Kramer, Martin et al. (szerk.): *Der Kreml und die „Wende” 1989. Interne Analysen der sowjetischen Führung zum Fall der kommunistischen Regime. Dokumente*. Innsbruck, Studien Verlag, 2014.
- Katona Klára: „A Határőrség a rendszerváltás időszakában (1987–1990)”. *Levéltári Közlemények*, 2011/1. 77–99.
- Katona Klára: A konszolidálódó határőrség. Határőrizetünk 1957 és 1963 között. In: *Amikor „fellazult tételen fogalmazódott meg a világ”. Magyarország a hatvanas években*. Szerkesztette: Ólmosi Zoltán, Szabó Csaba. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár–L'Harmattan Kiadó, 2013. 143–166.
- Kiss András: A berlini kérdés magyar szemmel. In: *Amikor „fellazult tételen fogalmazódott meg a világ”. Magyarország a hatvanas években*. Szerkesztette: Ólmosi Zoltán, Szabó

- Csaba. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár – L'Harmattan Kiadó, 2013. 45–63.
- Kowalczyk, Ilko–Sascha: *Stasi konkret. Überwachung und Repression in der DDR*. München, C. H. Beck Verlag, 2013.
- Krahulcsán Zsolt: „KGB és III. Főcsoportfőnökség: egy kapcsolat vége...(?) A szovjet–magyar állambiztonsági együttműködés szabályozása 1989-ben”. *Betekintő*, 2007/4. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2007_4_krahulcsan.pdf; (Letöltve: 2008. március 10.)
- Krahulcsán Zsolt: „A magyar politikai rendőrség és a szocialista országok állambiztonsági szervei közötti kapcsolatok szabályozása (1956–1989)”. *Levéltári Szemle*, 2009/3. 4.
- Krahulcsán Zsolt: „A BM KEOKH és Utólevél Osztály szervezettörténete, 1956–1962”. *Betekintő*, 2011/4. www.betekinto.hu/sites/default/files/2011_4_krahulcsan_0.pdf; (Letöltve: 2012. április 20.)
- Kurucz Gyula (szerk.): *Az első határyitítás, Sopron, 1989. augusztus 19.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2000.
- Leonhard, Wolfgang: *Die Revolution entlässt ihre Kinder*. Köln–Berlin, Kiepenheuer–Witsch, 1955.
- Léka Gyula: „A műszaki zár- és erőrendszer (vasfüggöny) felszámolása, 1948–1989”. *Hadtudomány*, 1999/3–4. 161–166.
- Mezei Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945–1961*. Budapest, Új Mandátum, 1999.
- Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest, Új Mandátum, 2001.
- Müller-Enbergs, Helmut: Hogyan szabályozta az Állambiztonsági Minisztérium a hálózati munkatársak munkáját? In: *Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 117–148.
- Müller-Enbergs, Helmut: *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit, Teil. 3. Statistik*. Unter Mitarbeit von Susanne Muhle. Berlin, 2008. <http://www.nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0292-2012012009>; (Letöltve: 2012. október 8.)
- Nagy László: „Bizánci megoldás vagy kontármunka? A Páneurópai piknik történetéhez. Beszélgetés Nagy Lászlóval”. *2000*, 2009/11. 25–32.
- Naimark, Norman M.: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. London, The Belknap Press, 1996.

Németh István: Németország. In: *20. századi egyetemes történet. 1945–1995*. 2. köt. Budapest, Korona Kiadó, 1997.

Németh István: *Németország története*. Budapest, Aula Kiadó, 2002.

Oplátka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra*. Budapest–Bécs, Helikon Kiadó, 2010.

Palasik Mária: „A Hírszerző Osztály szervezete és állománya, 1956–1962”. *Betekintő*, 2011/2. www.betekinto.hu/2011_2_palasik; (Letöltve: 2012. február 27.)

Rozanov, V.: Korunk apokaliptizise. In: *Apokaliptizis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Szerk. Szőke Katalin. Budapest, Európa Kiadó, 1997. 321–423.

Ruff Mihály: „A magyar nagykövetség jelentései az 1961. évi berlini válságról. A berlini fal építése”. *Múltunk*, 1997/4. 196–198.

Sallai János: *A vasfüggöny léte és vége: 20 éves a határnyitás. = Bau und Fall des Eisernen Vorhangs: 20 Jahre Grenzöffnung*. Szerkesztette: Fixl Renáta. Budapest, Hanns-Seidel-Stiftung, 2010.

Sallai János: *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története = Abdruck einer verlorenen Epoche. Geschichte des Eisernen Vorhangs = An Impression of a Bygone Era. The History of the Iron Curtain*. Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 2012.

Sandgruber, R.–Loidol, N.: Das Symbol „Eiserne Vorhang”. In: *Der Eisernen Vorhang. Die Geschichte – das Ende – die Mahnung*. Szerk. Roman Sandgruber. Linz, Universitätsverlag Rudolf Trauner, 1999. 17–20.

Schmidt-Schweizer, Andreas–Dömötörfi, Tibor: „Kijelentette: nem érdekük, hogy az NDK-ból tömegesen meneküljenek az NSZK-ba.” Két dokumentum a Magyarországra menekült keletnémet állampolgárok és a nyugatnémet-magyar kapcsolatok történetéhez 1989. augusztus elején”. *Történelmi Szemle*, 2009/2. 295–310.

Schmole, Angela: *Hauptabteilung VIII: Beobachtung, Ermittlung, Durchsuchung, Festnahme*. Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, 2008.

Séltrenny, Rita: *Doppelte Überwachung: Geheimdienstliche Ermittlungsmethoden in den DDR-Untersuchungshaftanstalten*. Berlin, Ch. Links Verlag, 2003.

Simon István: A belügyminisztérium állambiztonsági vizsgálati szervei 1962–1989. 2014. Kézirat.

Slachta, Krisztina: Állambiztonság és idegenforgalom a Balaton partján. (Német–német találkozások 1961–1989 között Magyarországon).

In: *A Páneurópai piknik és a határátjárás húsz év távlatából*. Szerkesztette: Gyarmati György. Sopron–Budapest, Sopron Megyei Város Önkormányzata–L'Harmattan Kiadó, 2010. 39–57.

Soós László (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*, 2. köt. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993.

Suckut, Siegfried: *Zum Gründung des MfS vor fünfzig Jahren*. <http://www.bstu.de> (Letöltve: 2000. november 4.)

Suckut, Siegfried (szerk.): *Das Wörterbuch der Staatssicherheit. Definitionen zur „politisch-operativen Arbeit”*. Berlin, Ch. Links Verlag, 2001.

Süß, Walter: *Staatssicherheit am Ende. Warum es den Mächtigen nicht gelang. 1989 eine Revolution verhindern*. Berlin, Ch. Links Verlag, 1999.

Szűrös Mátyás: *Szűk volt a mundér. Egy magyar diplomata emlékezései és emlékeztetése (1959–2013)*. Budapest, Püski Kiadó, 2013.

Tantzsch, Monika 1998. *Die verlängerte Mauer. Die Zusammenarbeit der Sicherheitsdienste der Warschauer-Pakt-Staaten bei der Verhinderung von „Republikflucht”*. Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, 1998.

Tantzsch, Monika: „Die Stasi und die »Kaffeehaus-Tschekisten« . Über die geheimdienstlichen Beziehungen der DDR zur Volksrepublik Ungarn”. *Horch und Gluck*, Heft 27 (3/1999) 48–59.

Tantzsch, Monika: *Hauptabteilung VI: Grenzkontrollen, Reise- und Touristenverkehr*. Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, 2005.

Tóth Imre: A keletnémet menekültkérdés hatása a Berlin–Bonn–Budapest „háromszög” kapcsolatszerkezetére. In: *A Páneurópai piknik és a határátjárás húsz év távlatából*. Szerk. Gyarmati György. Sopron–Budapest, Sopron Megyei Város Önkormányzata – L'Harmattan Kiadó, 2010. 67–93.

Ulbricht, Walter: *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Aus Reden und Aufsätzen*. Bd. VI. 1956–1957. Berlin, Dietz Verlag, 1962.

Vági Attila: „Kelet-Berlin, 1989. Egy válság anatómiája”. *Grotius*, 2009. www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=ESKRJA (Letöltve: 2012. november 4.)

Vági Attila: Magyarország és Ausztria az annus migrabilis évében (1989) In: Németh István, Fiziker Róbert (szerk.): *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a „bol-*

dogok szigetéig.” Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011. 500–513.

Vranitzky, Franz: *Politische Erinnerungen*. Wien, Paul Zsolnay Verlag, 2004. 312–316.

Wells, H. G.: *Az istenek elegele*. Ford. Szinnai Tivadar. Budapest, Európa Kiadó, 1982.

Wiedmann, Roland: *Organisationsstruktur des Ministeriums für Staatssicherheit*. Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, 2011.

Wiedmann, Roland: *Die Dienstseinheiten des MfS 1950–1989. Eine organisatorische Übersicht*. Berlin, Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, 2012.

Wilke, Manfred: *The Vienna Summit and the Construction of the Berlin Wall. In The Vienna Summit and Its Importance in International History*. Szerk. Günter Bischof, Stefan Karner, Barbara Stelzl-Marx. Plymouth, Lexington Books, 2014. 409–446.

Wolf, Markus 1998. *Az arc nélküli ember*. Ford. Striker Judit. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1998.

Korabeli publikációk

Embertelenség. Tények az „Embertelenség elleni harci csoport” gonosztevéiből. Budapest, BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 1958. 26. (BM Tanulmányi és Módszertani Osztály Ismeretterjesztő Füzetek, 1958/10.)

Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. 3. köt. Budapest, Magyar Népközlársaság Minisztertanácsa Tájékoztatói Hivatala, 1957.

Kása Tibor: *A külföldi állampolgárok bűntetteinek kriminalisztikai és kriminológiai tapasztalatai*. Budapest, BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1973.

Kőnczöl István: *A tiltott határátjárás és a hasonló jellegű bűncselekmények büntetőjogi, kriminológiai, büntetőeljárási és kriminalisztikai vonatkozásai*. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola, 1980.

Kémzsongel Nyugat-Berlinben. 1–2. [A Német Egységbizottság közleménye alapján készült összeállítás]. Stencil, 1959.

A Német Demokratikus Köztársaság államhatárán átmenő forgalom ellenőrzésének néhány tapasztalata. Budapest, BM Határőrség Országos Parancsnokság Határforgalmi Osztály, 1965.

Szőke István: *Összefoglaló néhány európai ország határőrzetéről*. Budapest, BM Határőrség Nevelési és Szociálpolitikai Csoportfőnökség, 1990.

Sajtóközlemények

Abinéri Ottó–Lunczner Károly: „Invázióóó”. *Határőr*, 1989. 36. sz. szeptember 8. 8–9.

Abinéri Ottó: „Kamerák keresztútjában. Megkezdődik az EJR felszámolása”. *Határőr*, 1989. május 12. 2–3.

A[binéri] O[ttó]: „Miniszteri drótvágások. Négy új FEP épül”. *Határőr*, 1989. 27. július 7. 2.

Abinéri Ottó: „Páneurópai piknik határőr szemmel. Szándékok, könnyek, mosolyok”. *Határőr*, 1989. 34. sz. augusztus 25. 6–7.

„Auf dem Trampelpfad nach Wien. Ungarische Wachposten beobachteten die Flucht eines DDR-Bürgers und griffen nicht ein”. *Der Standard*, 1989. augusztus 5–6. 3.

Babitsch, F.: „Pause für die vielen freiwilligen Helfer”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 13. 17.

„Betyárkodás a határőrzetben”. *Kisalföld*, 1989. augusztus 22. 3.

„Bis 1991 verschwindet der »Eiserne Vorhang« . Die Burgenländische Freiheit”, 1989. február 15. 6.

Borbás Katalin: „Elérkezett az idő a műszaki zár felszámolására. Pozsgay Imre látogatása a határőrségnél”. *Népszabadság*, 1988. október 27. 1. 4.

„Bürokratie und Flüchtlinge”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 3. 15.

„Der »doppelte« Deutschkreuzler: Paul Fennes”. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 30. 3.

„DDR-Bürger und ihre Helfer werden nervös. Massenausreise spießt sich an politischen Querelen in Ungarns Führung”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 5. 16.

„Egy férfi a határt kémleli”. *Határőr*, 1989. 38. sz. szeptember 22. 14.

„Egyre több NDK-állampolgár menekül a magyar-osztrák határon át az NSZK-ba”. *Neue Arbeiter Zeitung*, július 11. idézi: *Cikkek a nemzetközi sajtóból*, XXXIV. évf. 54. sz. 32.

G. B.: „Vesztegetési kísérletek”. *Határőr*, 1989. június 23. 6.

„Hírek a határról”. *Határőr*, 1989. 37. sz. szeptember 15. 2.

„Honni, mach das Licht aus, wir haben 's geschafft”. *Der Standard*, 1989. augusztus 21. 4.

„Höllentpfad in die Freiheit. Krone-Reporter Gernot Heigl und Claus Pándi gingen den Weg der DDR-Flüchtlinge durch Schüsse und Stacheldraht nach Österreich”. *Neue Kronen Zeitung*, 1989. augusztus 24. 6–7.

„Intenzív, de egyelőre eredménytelen próbálkozások a menekültügy megoldására”. *Népszabadság*, 1989. augusztus 21. 3.

„Ítélet az embercsempész határőrök ügyében”. *Határőr*, 1989. 49. sz. december 8. 6–7.

„Kurz vor dem Aufbruch zur Völkerwanderung”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 4. 3.

„Massen-Exodus rollt nun durch Österreich. Seit Mitternacht sind die drei Grenzstationen im Burgenland geöffnet”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 11. 17.

M[ayer], [K.]: „Manometer 99”. *Der Kurier*, augusztus 16. 1.

Mayer, Kurt: „Nach Massenflucht fuhr Sonderzug in die BRD. Grenzsoldaten sahen bloss einige Pässe an. Bis Montag 1000 DDR-Flüchtlinge”. *Der Kurier*, 1989. augusztus 21. 13.

Mayer, Kurt: „Stimmungen in Lager: Zurück will keiner”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 7. 1, 19.

Mayer, K. M.: „»Unsere Geduld ist zu Ende«. 1989 verlassen voraussichtlich 100.000 DDR-Bürger, meist junge Arbeitskräfte, ihr Heimatland – warum?” *Der Kurier*, 1989. augusztus 18. 19.

Mayer, T.: „Zurückblieben die Spuren der Flucht”. *Der Standard*, 1989. szeptember 12. III.

Mayer, K. M.–Sitar, P.: „Schuss aus Handgemeinge: DDR-Bürger starb”. *Der Kurier*, 1989. augusztus 23. 17.

Mayer, K. M.–Sitar: „Tod nach den ersten Schritten in Freiheit. Auch österreichische Hilfsorganisationen betreuen die DDR-Flüchtlinge”. *Der Kurier*, 1989. augusztus 22. 15.

Mentzel, G.: „Auch bei ungarischen Grenzern wächst Angst. Ärztliche Hilfe für Soldaten, in 4 Tagen kamen mehr als tausend DDR-Bürger durch”. *Der Kurier*, 1989. augusztus 28. 13.

„Munkásörök is őrzik a határt”. *Kisalföld*, 1989. augusztus 26. 16.

„Die Nacht, in der sich Schranken zu Freiheit öffneten”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 12. 2.;

Nussbaumer, H.: „Völkerwanderung”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 9. 3.

„Nyitott sorompók”. *Határőr*, 1989. 33. sz. augusztus 18. 8–9.

„Nyugatra távoztak az NDK-állampolgárok a budapesti NSZK-nagykövetségről”. *Népszabadság*, 1989. augusztus 25. 1, 3.

Pálffy György: „Feladataink”. *Határőr*, 1946. május 1. 2–3.

Pándi, C.: „Soldaten an der ungarischen Grenze rauben DDR-Flüchtlingen die Uhren”. *Neue Kronen Zeitung*, 1989. szeptember 9. 9.

„Rauter gegen Einbürgerung. FP-Meinung zu DDR-Flüchtlingen”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 3. 14.

„Rendkívüli csúcsforgalom a határon. Több ezer NDK-menekült hagyta el hazánkat”. *Kisalföld*, 1989. szept. 12. 1–2.

Rohrhofer–Stoiber: „Bayerische Lager sind hoffnungslos überfüllt”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 13. 17.

Sitar, P.: „Die tote Grenze wird zu neuem Leben erweckt. Eiserner Vorhang weg, Sperrzonen aufgelassen, neue Übergänge geplant”. *Der Kurier*, 1989. augusztus 2. 15.

„Spektakuläre Massenflucht von DDR-Bürgern nach Österreich! Ostdeutsche nützten Veranstaltung und drückten Grenztor auf”. *Der Kurier*, 1989. augusztus 20. 1, 15.

Sz. J.: „Halálós baleset a határon”. *Határőr*, 1989. 35. sz. szeptember 1. 2–3.

Sz. J.: „A Határőrség nemzeti feladatot teljesít”. *Határőr*, 1988. november 4. 5.

Szinovatz, R.: „Meine Sicht”. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. május 19. 2.

Szinovatz: „Meine Sicht”. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 30. 11.

Szinovatz, R.: „Trotzdem Mass halten”. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 23. 2.

„Túl a vasfüggönyön”. *Hadak Útján*, 1953/3. 6–7.

Ugró Szilárd: „Embercsempész határőrök”, 1. *Határőr*, 1989. 42. október 20. 7.

„Visszaírányítottak”. *Határőr*, 1989. 35. sz. szeptember 1. 16.

„Visszidál”. *Magyar Nyelvőr*, 1951. 104.

„Warum die Züge nicht kamen”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 13. 2.

„Die Welt schaut auf uns. Fast wie '56”. *Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 23. 2.

„Zug um Zug Verwirrung”. *Der Kurier*, 1989. szeptember, 12. 2.

Jegyzetek

- 1 A Legfőbb Ügyészség iratai a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában férhetők hozzá.
- 2 Kurucz 2000. 79.
- 3 Részlet Winston Churchill 1946. március 5-én a fultoni Westminster College-ban elmondott beszédéből. Ford. Gy. Horváth László.
- 4 Sandgruber–Loidol 1999. 18.
- 5 Churchill 1999. 624–5.
- 6 Wells 1982. 365–6, 371
- 7 Sallai 2012. 13.
- 8 Rozanov 1997. 392.
- 9 Sandgruber–Loidol 1999. 17.
- 10 Uo. 17–18.
- 11 Uo. 18.
- 12 Adenauer 1999. 18.
- 13 Czigány 1999. 5.
- 14 1947. március 17-én, New York-ban alapított szervezet, amely a szovjet befolyást akarta ellensúlyozni Európában. Alapítója Allen Welsh Dulles, a CIA későbbi igazgatója volt.
- 15 BStU AOP 4288/65. Bd. 18.
- 16 HL Honvédelmi Minisztérium Elnökség iratai 1945. 23.315.
- 17 HL Honvédelmi Minisztérium Elnökség iratai 1946. 102.000.
- 18 Pálffy György: Feladataink. *Határőr*, 1946. május 1. 2–3.
- 19 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 9480/1945. M.E. sz. rendelete
- 20 145.389/1945. (IV. 12.) BM sz. rendelet 4–5. pont Ld. *Rendőrségi Közlöny*, 1945. november 10. 131.
- 21 HL Honvéd Határőrség Parancsnokság 1947. évi iratanyaga. 1. cs. 7915/el./1/a.
- 22 HL Honvéd Határőrség Parancsnokság 1947. évi iratanyaga. 1. cs. 72/D.
- 23 Jugoszláviát 1948. június 14-én szovjet kezdeményezésre, a Kommunista- és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának bukaresti határozata nyomán kizárták a szocialista országok közösségből.
- 24 Gecsényi 2011. 472–473.
- 25 A 15 km-es határvézet megszüntetéséről a nyugati határszakaszon a 2002/1969. Korm. sz. határozat rendelkezett.
- 26 Léka 1999. 162.
- 27 A 4.353/1949. számú Minisztertanácsi rendelet a határőrséget az Államvédelmi Hatóság alá vonta.
- 28 Túl a vasfüggönyön. *Hadak Útján*, 1953/3. 6–7.
- 29 ÁBTL 4.2. 0046/1955. BM Határőrség és Belső Karhatalom parancsnokának parancsa. Budapest, 1955. július 13. 5. sz. melléklet
- 30 Gecsényi 2011.485.
- 31 MNL Győr-Sopron Megye Soproni Levéltára XXIV. 1601. 019/1962. Műszaki zár megforgalódásának jelentése. Sopron, 1962. február 20.
- 32 Sallai 2010. 15–17.
- 33 A megbeszélésről Wilhelm Pieck feljegyzésben számolt be. Ld. Gaddis, 2001. 633.
- 34 Gaddis 2001. 221.
- 35 George Frost Kennan (1904) amerikai diplomata és külügyi szakértő nevéhez fűződik a „Szovjetunió feltartóztatása” elnevezést viselő külpolitikai irányvonal meghirdetése. Nézeteit a *Foreign Affairs* magazin 1947. júliusi számában tette közzé, részletesen elemezve a szovjet diplomácia működését.
- 36 Mezei 2001. 91.
- 37 Mezei 2001. 246–247.
- 38 Részlet a State Department politikai részlegének állásfoglalásából a német kérdéssel

- kapcsolatban. 1948. augusztus 26. In Mezei 2001. 383–384.
- 39 Mezei 1999. 127–137.
- 40 A blokád hivatalos feloldására 1949. augusztus 25-én került sor.
- 41 Németh 1997. 134, 139.
- 42 Naimark 1996. 74.
- 43 Naimark 1996. 355–356.
- 44 Szovjetszkaja Vojennaja Adminisztracija v Germanii, azaz Németország Szovjet Katonai Közigazgatása.
- 45 Naimark 1996. 364.
- 46 Naimark 1996. 362.
- 47 Naimark 1996. 361.
- 48 Naimark 1996. 376.
- 49 Naimark 1996. 395.
- 50 Sélitrenny 2003. 94–95.
- 51 Naimark 1996. 70.
- 52 Suckut 2000. 1.
- 53 Amikor a szovjet hadsereg 1945-ben német földre lépett, négy szovjet titkosszolgálat is elkísérte. A SZMERS kémelhárító főcsoportfőnökség a katonai elhárítás feladatát látta el, a haditengerészet kémelhárítása szintén a katonai elhárítás céljait szolgálta, az NKGB titkosrendőrségi és titkosszolgálati funkciót töltött be, végül az NKVD az ellenséges és gyanús elemeket tartóztatta le, valamint az őrizetbevételeket és a táborokat felügyelte. Ily módon a szovjet titkosszolgálatok biztosították a hadsereg hátszágát, és segítették a megszállt területeken a kommunista rendőrállam berendezkedését. Ld. Kowalczuk 2013. 41–46.
- 54 A keleti zóna szovjet függésének mértékét egyes történészek úgy jellemzik, hogy az NDK az 1950-es évek elejéig mintegy a Szovjetunió 16. tagköztársaságaként működött. Ld. Kowalczuk 2013. 42.
- 55 Az első kettőt 1950 szeptemberében, illetve 1952 novemberében államtitkári minőségben, a harmadik, negyedik és ötödik irányelvet 1958 októberében, 1968 januárjában, illetve 1979 decemberében már miniszterként írta alá. Ld. Müller–Enbergs 1998. 120.
- 56 Gieseke 2001. 120.
- 57 Naimark 1996. 388.
- 58 Gieseke 2001. 89.
- 59 Gieseke 2001. 71.
- 60 A menekülést segítő nyugatnémet szervezeteiről információs anyagokat állítottak össze, amelyek közül néhányat a baráti szocialista országok nyelvére, például magyarra is lefordítottak. Ld. ÁBTL 4.1. A-3018/10. *Embertelenség. Tények az „Embertelenség elleni harci csoport” gonosztetteiből.* [Bp.]: BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 1958.; A-3482/1–2. *Kémédsungel Nyugat-Berlinben.* 1–2. [A Német Egysegbizottság közleménye alapján készült összeállítás]. Stencil, 1959.
- 61 Gieseke 2001. 89.
- 62 Gieseke 2001. 128.
- 63 A júniusi eseményeknek Stefan Heym évtizedekig beillított *Őt nap júniusban* című regénye állított emléket.
- 64 Németh 1997. 161–162.
- 65 Tantzsch 2005. 42–43.
- 66 Heidemeyer 1994. 27–37.
- 67 Az NDK hírszerzésének vezetője, Markus Wolf szerint a javaslatokat Lavrentyij Pavlovics Berija, a szovjet állambiztonság főnöke dolgozta ki, aki Sztálin halálát követően a háromfős szovjet vezetés egyik kulcsfigurája volt. Ld. Wolf 1998. 53.
- 68 Ulbricht 1962. 696.
- 69 Wilke 2014. 420.
- 70 Horváth–Németh 1999. 455.
- 71 Kiss 2013. 54–55.
- 72 MOL XIX-J-1-j 11/c 006443/1961. Új közlekedési rendelkezések bevezetése Berlinben. A dokumentumot közreadta: Ruff 1997. 196–198.
- 73 Az ellenőrzőpontot az amerikaiak alakították ki 1945-ben. Nevét az amerikai katonai betűzési rendszer harmadik kódzava után kapta. A „Checkpoint” kifejezés arra utalt, hogy az amerikai politika a berlini belnémet határt nem ismerte el törvényes államhatárként. A szövetséges négyhatalmi megszálló erők katonai forgalma egyébként a fal létrejötte után is megmaradt, és ellenőrzésüket továbbra is a katonai ellenőrzőpontok végezték. 1961. október 27-én kis híján fegyveres konfliktus robbant ki, mert az NDK vezetése megakadályozta a nyugati hatalmakat jogaik kelet-berlini gyakorlásában. A Checkpoint Charlie-nál a kivezényelt amerikai tankokkal szemben szovjet páncélosok is felvonultak, összecsapásokra azonban végül nem került sor.
- 74 Tantzsch 2005. 46–57.
- 75 MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 43. ö.e. Szó szerinti jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának 1961. szeptember 12-ei üléséről. Idézi: Kiss 2013. 56.
- 76 ÁBTL 1.11.12. 41-N-5399/61 Budapest, 1961. október 27.
- 77 Katona 2013. 162.
- 78 ÁBTL 1.11.12. 41-N/4406-61.; ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Jelentés az NDK állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről.
- Budapest, 1964. október 15. 12–13.; BSÜ MFS SdM 1435.; HA XX/5. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in VR Ungarn. Berlin, 20. 4. 1967. 26.
- 79 ÁBTL 4.1. A-2098. Az útlevélhamisítások vizsgálata egyszerű eszközökkel. NDK-előadás fordítása. 1960.
- 80 ÁBTL 4.1. A-2101. *A Német Demokratikus Köztársaság államhatárán átmenő forgalom ellenőrzésének néhány tapasztalata.* Budapest: BM Határőrség Országos Parancsnokság Határforgalmi Osztály, 1965.
- 81 A rezidentúra állambiztonsági tisztekből és a hálózat tagjaiból álló szervezeti forma. Jellegét tekintve belföldi és külföldi, valamint legális és illegális egyaránt lehet. Munkáját a hálózat élén álló rezidens irányítja.
- 82 Leonhard 1955. 296–297.; Wolf április utolsó napjaira emlékszik. Ld. Wolf 1998. 31.
- 83 PIL 274. fond 10/90. MKP Központi Vezetősége iratai. Levelezés a Német Kommunista Párttal, illetve a Német Szocialista Egységpárttal, a párt egyes dokumentumai, működésére vonatkozó információk, 1945. augusztus 14.–1948. június 9. Berlin, 1945. június 11.
- 84 PIL 274. fond 10/90. MKP Központi Vezetősége iratai. Levelezés a Német Kommunista Párttal, illetve a Német Szocialista Egységpárttal, a párt egyes dokumentumai, működésére vonatkozó információk. Wien, d. n.
- 85 1946 áprilisa és 1954 áprilisa között Pieck és Grotewohl egymást váltotta a SED elnöki, illetve társelnöki székében. 1948 júniusában Otto Grotewohl-lal közösen Magyarországra, Romániába, Bulgáriába és Csehszlovákiába, majd 1949 májusában és szeptemberében Lengyelországba látogattak a testvérpártokkal való kapcsolatok ápolása céljából.
- 86 PIL 274. fond 10/90. MKP Központi Vezetősége iratai. Levelezés a Német Kommunista Párttal, illetve a Német Szocialista Egységpárttal, a párt egyes dokumentumai, működésére vonatkozó információk. Pieck és Rákosi levélváltása. Budapest, 1947. szeptember 17.
- 87 PIL 274. fond 10/90. Uo. Berlin, 1947. augusztus 13.
- 88 PIL 274. fond 10/90. Uo. Rudolf Appelt-hez írott levél. Budapest, 1947. szeptember 17.; MNL OL XIX. A-83-a-177/12-1947.; MNL OL XIX. A-83-a-246/4-1948. Bejelentés, hogy a berlini magyar visszaszolgáltatási bizottság sürgönye szerint a németor-
- szági szovjet zóna német hatóságai részére, kompenzáció fejében, fagyaszott húst és zsírt kell szállítani.
- 89 Az Albán Népköztársaság, a Bolgár Népköztársaság, a Csehszlovák Köztársaság, a Lengyel Népköztársaság, a Magyar Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, a Román Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége közötti barátsági és együttműködési szerződést az 1955. évi III. törvény iktatta be a magyar jogrendbe.
- 90 Palasik 2011. 4–5.
- 91 A berlini rezidentúra létrehozásának körülményeit a rezidentúra szervezési dossziéja alapján dolgoztam fel. Ld. ÁBTL 3.2.6. A berlini rezidentúra szervezési dossziéja. 1–3. köt.
- 92 Herbstritt 2008. 111. Herbstritt Huszár József néven említi az operatív csoport első vezetőjét. A félreértés oka, hogy az állambiztonsági szervek a rezidentúra védelme érdekében még a baráti országokban is szigorú konspirációt alkalmaztak, vagyis fedőnéven helyezték ki külszolgálatra a munkatársakat.
- 93 A kelet-európai szocialista országok közvéleményének tájékoztatására 1949-ben, Münchenben létrehozott rádióállomás. A magyar nyelvű adást 1950. augusztus 4-től 1990 novemberéig, napi 19 órában sugározták. A szocialista országokban bűntették műsorának hallgatását.
- 94 ÁBTL 3.2.6. OL-25/58. Jelentés. Berlin, 1959. október 18.
- 95 Gehlen, Reinhard (1902–1979) német tábornok, a második világháború alatt a keleti hadseregcsoport katonai hírszerző osztályának főnöke volt. 1946-ban az Egyesült Államok hadseregének megbízásából hozta létre a róla elnevezett szervezetet, amelynek célja a Szovjetunió és a keleti blokk elleni hírszerzés volt. Az amerikaiak 1956-ban adták át a Gehlen-szervezetet az Adenauer-kormánynak. A hidegháború időszakában ez a szervezet testesítette meg leginkább a szocialista országok ellenségségét.
- 96 A magyar katonai emigráció által 1954 júniusában megalakított emigráns szervezet.
- 97 Az egykori magyar királyi honvédség tisztjeit tömörítő, emigráns katonai szervezet, amely 1948. október 23-án Klagenfurtban alakult, vezetője Zákó András vezérőrnagy volt. Huszonhárom országban működött. A szervezet nevét gyakran rövidített formában, MHBK-ként használták. 1950-ben indult havi tájékoztató lapja a *Hadak Útján*.

- 98 Kisbarnaki Farkas Ferenc a magyar királyi honvédség altábornagya Áltőttíngben hívta életre az 1939-es országgyűlés jogfolytonosságát hirdető Magyar Szabadság Mozgalmat a Nyugatra menekült országgyűlési képviselők részvételével. Lapja a *Magyar Szabadság*, amely 1951-ben Londonban indult, majd 1953-tól Münchenben jelent meg.
- 99 A rezidentúra tagjainak Mielke az NDK-ban, a berlini csehszlovák rezidens Csehszlovákiában ajánlott menedékjogot.
- 100 ÁBTL 3.2.6 Uo. 3. köt. BM II/3-e Beszámoló jelentés Budapest, 1959. augusztus 10.
- 101 ÁBTL 3.2.6 Uo. 1. köt. BM II/3 Feljegyzés. Bp., 1959. augusztus 18.; Jelentés „E”-nek. Berlin, 1958. december 15.
- 102 A bizottság 1956 januárjában indult, mindössze kilenc számot megért kiadványában *Hazatérés: A Magyarok Hazatérését Elősegítő Bizottság lapja* népszerűsítette a magyar kormány intézkedéseit. A hatalmi diskurzus formái már korábban kísérletet tettek arra, hogy a „disszidál” szóval ellentét, pozitív jelentéstartalommal bíró kifejezést alkossanak, amellyel a kitelepült, ám utóbb mégis a hazatérés mellett döntő honpolgárokat jelölték volna: *Visszidál* az, aki disszidál, de rájön, hogy ott kint „Nyugaton milyen rossz az élet [...] Élettől duzzadó válasz ez népi demokráciánk rágalmozóinak, az új szó pedig (a *vissza-jón+disszidál* kontaminációja) új fogalom köntöse: a hazáját hűtlenül elhagyónak visszakullogása a hazai földre, ahol még az efféle embernek is jobb, mint kint az állítólagos Eldorádó hamisfényű világában.” Ld. *Magyar Nyelvőr*, 1951. 104.
- 103 A magyar kormány másfél év leforgása alatt három amnesztiarendeletet bocsátott ki. Az Elnöki Tanács által kiadott törvényerejű rendeletek a következők voltak: 1955. évi 11. tvr. (kihirdetve 1955. április 3-án), 1956. évi 7. tvr. (kihirdetve 1956. április 4-én), 1956. 27. tvr. (kihirdetve 1956. december 1-jén).
- 104 BSÜ MfS BdL 3826. Ungarische Rückkehrer. Berlin, 1957. január 24.
- 105 Herbstritt 2008. 112.
- 106 Herbstritt 2008. 115.
- 107 BSÜ MfS Zentralarchiv Allg. P. 15651/78. Berlin, 1957. április 11.
- 108 BSÜ MfS Zentralarchiv Allg. P. 3286/62. Berlin, 1957. március 29.
- 109 Herbstritt 2008. 115.
- 110 Herbstritt 2008. 118.
- 111 BSÜ MfS Sekr. Mittag 1896 Tl. Bd. 2/2. Regierung der DDR MfS 1. Stellvertreter des Ministers Berlin, 1957. március 19.
- 112 *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. III. köt. [Budapest]: Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, 1957. 32–47; 48–64; 65–74.
- 113 ÁBTL 3.2.6. A berlini rezidentúra szervezési dossziéja Jelentés Bp., 1957. január 11.
- 114 ÁBTL 3.2.6. Uo. 1. köt. BM II/3-e Beszámoló jelentés. Budapest, 1959. augusztus 10.
- 115 Gazdik Gyula a Szovjetunióban nevelkedett, 1946-ban tért haza Magyarországra. 1951-ben került az Államvédelmi Hatósághoz. 1953–1956 között az egységesített BM II. Hírszerző Osztályát vezette.
- 116 Márkus Sándor történelem–német–angol szakon végzett, 1976-os nyugállományba vonulását vezette az osztályt.
- 117 Krahulcsán 2009. 2
- 118 BSÜ MfS BdL/Dok. 349. Befehl 87/56. des Ministers von 1. 3. 1956 über die Bildung Abt. X.
- 119 Wiemann 2012. 73–75.
- 120 A kezdeti fennakadásokat követően magyar részről a 008/1963-as belügyminiszter-helyettesi utasítás szabályozta a partnerszervek kéréseinek gyors és zökkenőmentes intézését. Ld. ÁBTL 4.2. 008/1963. Belügyminiszter helyettesi utasítás a baráti szervekkel való együttműködésben megálló hibák és hiányosságok megszüntetéséről. Budapest, 1963. március 30.
- 121 ÁBTL 1.11.12 41-11-N-26/2.72. Jegyzőkönyv. Berlin, 1972. január 25.
- 122 ÁBTL 1.11.12. Iktsz. n. Biszku Béla belügyminiszter levele Erich Mielke állambiztonsági miniszternek. 1958. április 3.
- 123 ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-32/10-68. Jegyzőkönyv a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma és a Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériuma közötti operatív együttműködésről. 1958. március 19–22.
- 124 ÁBTL 1.11.12. 11/109/59. Jelentés az NDK állambiztonsági szerveivel való kapcsolatainkról. 1959. március 17.; 63-540/1959. Jelentés a MNK Belügyminisztériuma és a NDK Állambiztonsági Minisztériuma között az 1958 májusában megkötött megállapodás végrehajtásának állapotáról. d. n.
- 125 ÁBTL 1.11.12. 41-N-5519/62.
- 126 Az 1956-os emigránsok 1957 elején Strasbourgban tartott értekezletükön hozták létre a Forradalmi Tanácsot, amelynek célja az 1956-os emigráció összefogása volt.
- 127 Az 1956-os emigránsok által 1957 áprilisában, az NSZK-ban alakított szervezet.
- 128 ÁBTL 1.11.12. 11/109/59. Jelentés az NDK állambiztonsági szerveivel való kapcsolatainkról. 1959. március 17.; Uo. 63-540/1959. Jelentés az MNK Belügyminisztériuma és az NDK Állambiztonsági Minisztériuma között az 1958 májusában megkötött megállapodás végrehajtásának állapotáról. d. n.
- 129 ÁBTL 1.11.12. 221-3458/1961. „Szabó” fn. ügynök jelentése az NDK-ban tett szolgálati útjáról. d.n.; Uo. 41-202/61. Javaslát Szép Zoltán r.k. lelkes ellenséges tevékenységének felderítésére. 1960. március 17.
- 130 ÁBTL 1.11.12. 41-N-2461/60. Értesítés. 1960. április 26.
- 131 ÁBTL 1.11.12. BM II/2-j. 62-914/60 Szolgálati jegy. 1960. február 16.
- 132 ÁBTL 1.11.12. 41-N-6018/62. B. M. császártöltési némettanár levele a berlini Nép és Tudás Kiadóhivatalhoz. 1962. március. Wolf 1998. 101.
- 134 ÁBTL 1.11.12. 41-5892/62.
- 135 ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-32/12-68. Jegyzőkönyv a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma és a Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériuma közötti együttműködésről. 1963. május 11.
- 136 2. vkf.: A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöke 2. Hírszerző és Kémelhárító Osztály
- 137 „Balatoni” részt vett a demokratikus magyar hadsereg megalakításában. Az NKVD 1945 májusában letartóztatta és a Szovjetunióba deportálta, 1955-ben tért haza Magyarországra. A magyar állambiztonsági szervek „kompromittáló adatok” alapján szervezték be. Esetében a „kompromittáló adatok” a Magyar Királyi Honvédség vezérkarában betöltött pozícióját és szovjet deportálását jelentették. A BM III/III. Csoportfőnökség 1. Osztálya és a III/I. Csoportfőnökség 2. Osztálya foglalkoztatta. Feladataul egykori tisztársai megfigyelését jelölték meg. 1963-ban vívómesterként másfél évre az NDK-ba szerződtették, ahol az NDK-vívóválogatott olimpiai felkészítésében vett részt. Kénytelen volt együttműködni az NDK Állambiztonsági Minisztériumával. ÁBTL 3.2.1. Bt-262/4. „Balatoni” fedőnevű ügynök munkadossziéja.
- 138 ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-32/14-68. Jegyzőkönyv. Berlin, 1967. május 27. 5. bekezdés
- 139 BSÜ MfS Abt. X. 2149. A Chilei Kommunista Párt Központi Bizottsága ezen túl az a kérelem fordult az európai szocialista országokhoz, hogy engedélyezzék a párt tagjainak letelepedését. Magyarország 100, Lengyelország 200, az NDK 300 menekült befogadását vállalta.
- 140 ÁBTL 1.11.12. Iktatószám nélkül. Megállapodás. Budapest, 1974. szeptember d. n. A budapesti és a berlini levéltárban csak szignó nélküli példányok maradtak fenn, kérdéses tehát, hogy ezt a megállapodást aláírták-e, vagy a SZOD-rendszer bevezetéséhez fűzött remények fényében elmaradt a szignálása.
- 141 Bacsoni-Bikki 2004. 219–221.; BSÜ MfS SOUD BdL 4859.
- 142 Újváry Sándor által 1952-ben Münchenben alapított kiadóvállalat. Eredetileg Griff-Verg volt a neve, később változott Újváry-Griff Kiadóvá. Irodalmi ügynökségként is működött. Magyar és nem magyar szerzők műveit jelentette meg, magyarul több mint félszáz kötetet, köztük Márai Sándor több művét, valamint Békeffi István, Csiky Ágnes Mária, Dénes Tibor, Fenyő Miksa, Ferdinandy Mihály, Gosztonyi Péter, Halász Péter, Hatvány Bertalan, Méray Tibor, Mikes Imre, Cs. Szabó László, Szász Béla, Szitnyai Zoltán könyveit. Újváry halála után, 1988-ban a kiadó működése megszűnt, de jogilag fennmaradt.
- 143 Az 1956-os magyar forradalom leverése után a Köln környékén otthonra találó menekültek által létrehozott, nagy létszámú katolikus kulturális szervezet.
- 144 Az 1956-os sajtóorgánumok közül a párizsi *Irodalmi Újság* mellett a müncheni *Nemzetőr* volt a legelterjedtebb és a legnépszerűbb emigráns lap. 1956 decemberében indult Bécsben, majd Münchenbe költözött át. Olvasókörzségét a világpolitikai és a magyarországi helyzetről, a nyugati magyarság életéről, szervezeteinek működéséről tájékoztatta. Ők adták ki az ENSZ különbözőségeinek jelentését az 56-os forradalomról.
- 145 BSÜ MfS BdL 4864. 7/86.
- 146 BSÜ MfS ZAIG 5466. Hinweise für Gepirache mit dem Minister des MdI der UVR und zur Zusammenarbeit MfS – MdI der UVR. Beratung 11-12. 11. 1981 Bp.
- 147 ÁBTL 1.11.12. 41-N-183/17-9/1981 Megállapodás. Budapest, 1981. november 12.; BSÜ MfS HA II/10. 891. Megállapodás. Budapest, 1983.

- 148 BSÜ MfS ZAIG 5466. Hinweise für Gespräche mit dem Minister des MdI der UVR und zur Zusammenarbeit MfS – MdI der UVR. Beratung 11-12. 11. 1981 Budapest
- 149 CIA: Central Intelligence Agency (Központi Hírszerző Ügynökség) az Egyesült Államok legmagasabb szintű titkosszolgálati szerve; SIS: Secret Intelligence Service, ismertebb nevén MI6 Nagy-Britannia hírszerző szerve; BND: Bundesnachrichtendienst 1956-tól az NSZK hírszerző szerve. Alapját a Gehlen-szervezet képezte. Elnöki tisztét 1956–1968 között Reinhard Gehlen töltötte be.
- 150 RFE/RL: Radio Free Europa/Radio Liberty, a Szabad Európa Rádió angol nevének rövidítése, magyarul SZER
- 151 RIAS: Radio in the American Sector – Nyugat-Berlinben 1946. július 7-én létesített rádióadó, amely a berlini fal leomlásáig, 1989. november 9-ig működött. Színes riportokban, élő adásban követte nyomon a berlini légihíd, valamint a berlini fal építésének eseményeit.
- 152 BSÜ MfS ZAIG 5466.
- 153 Erre azért volt szükség, mert „odaát” éltek a gyanúperrel, hogy a menekültek közé ügynökök is vegyülhetnek. Kiszűrésükre a szövetségesek 12 szintes felvételi rendszert alkalmaztak, amelynek során az amerikai, az angol és a francia megbízott kérdezte ki a jelentkezőket. A felvétőtáborból kizárólag azokat engedték tovább, akiknél semmilyen gyanús körülmény nem merült fel.
- 154 BSÜ MfS HA II/10. 216. Bericht. Berlin, 1986. június 27.
- 155 BSÜ MfS HA XVIII. 14647. Jegyzőkönyv. d. n. Érvényes: 1990. december 31.
- 156 BSÜ MfS Abt. X. 1805. Jegyzőkönyv, 1987. d. n. 7. pont
- 157 BSÜ MfS BdI/Dok. 1860. Plan der Entwicklung der Zusammenarbeit zwischen der Hauptabteilung XVIII des MfS der DDR und der VI. Verwaltung des Komitees für Staatssicherheit der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken für die Jahre 1985–1990. 6.; BSÜ MfS Abt. X. 211. Zusammenarbeit mit den Sicherheitsorganen der UVR. Berlin, 1987. január 2.
- 158 BSÜ MfS Abt. X. 1805. Jegyzőkönyv, 1987. d. n.
- 159 BSÜ MfS Abt. X. 377.
- 160 Csehszlovák polgári mozgalmak, amely 1977. január 1-jén közzétett első dokumentumáról kapta a nevét. A csehszlovák alkotmányos szerveket az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Csehszlovákia által is ratifikált dokumentuma értelmében felszólította, hogy tartsák tiszteletben az emberi és polgárjogokat.
- 161 BSÜ MfS ZAIG 5466. Zusammenarbeit der Hauptabteilung XX mit dem ungarischen Bruderorgan.; BSÜ HA XVIII. 1983.; BSÜ MfS Abt. X. 2061. BSÜ MfS Abt. X. 566.; BSÜ MfS Abt. X. 401.
- 162 BSÜ MfS Abt. X. 754.
- 163 ÁBTl 1.11.4. 67-87-550/1988. Feljegyzés az NDK-val folytatott tudományos-műszaki hírszerzésről. 1988. október 5.
- 164 ÁBTl 1.11.4. 67-87-550/1988. Magyar-NDK politikai információs együttműködés (1982–1988)
- 165 A *Népszabadság* berlini tudósítójának előzetes tájékoztatója a SED kongresszusán felmerülő kérdésekről. Berlin, 1967. április 12.
- 166 BSÜ MfS HA XVIII. 15235.
- 167 ÁBTl 1.11.12. 41-N/1324 Javaslat a Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztérium operatívtechnikai szerveivel való kapcsolat felvételére. 1959. október 26–30.
- 168 ÁBTl 1.11.12. 36-3-45/1970.
- 169 BSÜ MfS SdM 1435. XX/5. Verzeichnis der Themen, bei denen vom OTS [Operativ-Technischer Sektor] des MfS eine Zusammenarbeit mit dem operativ-technischen Dienst des MdI der UVR gewünscht wird. Berlin, 1967. április 24.
- 170 BSÜ MfS Abt. N. 121. Zusammenarbeit zwischen der Abteilung N des MfS der DDR und den Nachrichtenorganen des MdI der VR Ungarn. Berlin, 1981. november 4.
- 171 BSÜ MfS ZAIG 5466. Technische Zusammenarbeit
- 172 BSÜ MfS Abt. X. 2117.; ÁBTl 1.11.12. 41-11-N-16/37-B-72.
- 173 ÁBTl 1.11.1. Az MNK BM Műszaki Fejlesztési Csoportfőnökség és az NDK ÁBM Operatív Technikai Szektora 1976–1980. évekre szóló együttműködési középtávú terve.
- 174 COCOM: Coordinating Committee for Multilateral Export Controls. A NATO-tagállamok részvételével működő „Többoldalú Exportellenőrzést Koordináló Bizottság” 1949-ben alakult meg. Az volt a feladata, hogy megakadályozza egyes fejlett technikai műszaki termékek exportját a szovjet érdekszférába tartozó államokba.
- 175 BSÜ MfS Abt. X. 2119.
- 176 BSÜ MfS Allg. S. 10/84.
- 177 BSÜ MfS Abt. 4.
- 178 BSÜ MfS Sekretariat Schwanitz 31.
- 179 Uo.
- 180 BSÜ MfS Abt. X. 59.
- 181 Dunai 2009. 410.
- 182 Czigan 1999. 6.
- 183 Boesch 2008. 239.
- 184 Korábban büntetlen határsértésnek nevezték a zöld határ, illetve a határátkelőhely illegális átlépését.
- 185 Gecsenyi Lajos: *Zárt határok. A „tiltott határátlépés” mint bűncselekmény (1949–1953)* című előadásából. Elhangzott 2013. november 13-án „A határ. Zártság, nyitottság az 1950-es és 1960-as években” címmel a Politikatörténeti Intézetben megrendezett konferencián.
- 186 1948. évi XLVIII. törvények a büntető-törvények egyes fogatékosságainak megszüntetéséről és pótlásáról. XII. fejezet. A tiltott útlelhasználatra és tiltott határátlépésre vonatkozó rendelkezések
- 187 1957. évi 12. sz. tvr. 3. § 2. bekezdés
- 188 Büntető Törvénykönyv, 1961. XII. fejezet 203–206. § 55.
- 189 Dunai 2009. 415.
- 190 MNL OL KÜM XIX-j-1-k 8104.
- 191 Tantzsch 1998. 19.
- 192 Ld. Tantzsch 1998-ban megjelent kötetének a címét: *Die verlängerte Mauer*.
- 193 1958. évi 20. sz. tvr. 64. cikk (2.)
- 194 ÁBTl 1.11.12. 41-11-N-32/11-68.
- 195 MNL OL XIX-j-1-k 7772. Feljegyzés az NDK-állampolgárok által elkövetett tiltott határátlépésekről. Bp., 1989. július, d. n.
- 196 A két ország között fennálló jogsegélyszöveget 1977-ben újították meg. A módosítás éppen a kiadatásról rendelkező 64. cikk (2) bekezdését érintette: a kiadási büntettek alsó határát a hat hónapos szabadságvesztéssel sújtandó bűncselekményeknél húzta meg. Ld. 1977. évi 26. sz. tvr. XXIII. pont
- 197 Heidemeyer 1994. 27–37.
- 198 A minisztérium 1969-ig működött. Felszámolására Willy Brandt keleti politikájának jegyében került sor, amit az elűzötteket tömörítő német menekültügyi szervezetek éles kritikával illették.
- 199 Heidemeyer 1994. 43.
- 200 M[ayer], [K.] M.: Manometer 99. *Der Kurier*, augusztus 16. 1.; Mayer, K. M.: „Unser Geduld ist zu Ende”. 1989 verlassen voraussichtlich 100.000 DDR-Bürger, meist junge Arbeitskräfte, ihr Heimatland – warum? *Der Kurier*, 1989. augusztus 18. 19.
- 201 *Der Grosse Brockhaus*, Bd. 6. Wiesbaden: F. A. Brockhaus Verlag, 1978. 364.
- 202 Szinovatz, R.: Trotzdem Mass halten. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 23. 2.; Der „doppelte” Deutschkreuzler: Paul Fennes. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 30. 3.; Rauter gegen Einbürgerung. FP-Meinung zu DDR-Flüchtlingen. *Der Kurier*, 1989. szeptember 3. 14.; Nussbaumer, H. Völkerwanderung. *Der Kurier*, 1989. szeptember 9. 3.
- 203 BSÜ MfS HA II. 38059.
- 204 Ld. ÁBTl 1.11.12. 41-N/5656/62.; 41-N-5025/13-87.; 41-N-5022/1-1988.
- 205 Dunai 2009. 414.
- 206 1969. évi 31. számú törvényerejű rendelet 12. cikkely
- 207 BSÜ MfS SdM 1435. HA XX/5. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. 23–24.; BSÜ MfS HA VI. 4387. Abschlussbericht. 1971. november 26.
- 208 BSÜ MfS AIM 630/85. „Steffen” fedőnevű ügynök archívált anyaga
- 209 BSÜ MfS ZAIG 13067. Protokoll zum Abkommen zwischen der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik und der Regierung der Ungarischen Volksrepublik über den visafreien grenzüberschreitenden Verkehr. Berlin, 1969. június 20.
- 210 A vízummentes egyezmény végrehajtására 1969. október 6-án kiadott 09. Belügyminiszeri sz. utasítás az NDK-ba utazó magyar állampolgárok számára hasonló útlellap kiváltását írta elő, amelyet a járási, városi és kerületi rendőrkapitányságok igazgatásrendészeti osztályain igényelhetek. Ld. ÁBTl 4.2. 10-22/9/1969.
- 211 A visszaesés okát az 1973. évről készült jelentés a száj- és körömfájásjárványban jelölte meg. Ld. BSÜ HA VI. 4387.
- 212 ÁBTl 1.11.12. 41-N-5519/61.
- 213 ÁBTl 1.11.12. ; 62-2837/62. Ld. továbbá: 62-2905/62.; 62-4605/62.
- 214 Névadója Walter Hallstein, az NSZK külügyi államtitkára volt, aki 1955. szeptember 29-én, kormánynyilatkozat formájában fejezte ki azt az igényt, hogy nemzetközi jogi értelemben a Német Szövetségi Köztársaság képviselje egész Németországot. Noha a doktrína általános érvényű alapelvek számított, alkalmazásától a Szovjetunió esetében például eltekintettek.
- 215 Az első magyar–nyugatnémet kereskedelmi szerződést 1963. november 10-én írták alá. A kölcsönösen megnyitott kereskedelmi képviseltek de facto külképviseletként működtek.
- 216 MNL OL XX-10-k 15052/64.

- 217 A Németország nyugati területeit megszálló hatalmak 1946. július 23-án eltörölték a forgalmi korlátozásokat a brit és az amerikai zóna között, és a két övezetet az év végén gazdaságilag is egybevonták. Az így létrejött új adminisztratív egység a Bizónia nevet kapta, amely a francia fél csatlakozását követően 1948-ban a Trizónia névre változott.
- 218 ÁBTL 1.11.12. BM II/2-c. 62-2905/62. Szolgálati jegy. Budapest, 1962. május 16.
- 219 ÁBTL 1.11.12. BM II/2-f. 62-1818/62. Szolgálati jegy. Budapest, 1962. március 23.; ÁBTL 1.11.12. 41-N-5519/62. Galambos József miniszterhelyettes Erich Mielkének frott levele. d. n.
- 220 ÁBTL 1.11.9. III/1. Jelentés az NDK-állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről. Budapest, 1964. október 15. 6.; ÁBTL 1.11.9. III/1. Jelentés az NDK-állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről. Budapest, 1964. október 15. 6.; BSÜ MfS SdM 1435. XX/5. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. 1967. április 20. 23.
- 221 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Külföldi állampolgárok által elkövetett bűnügyek tapasztalatai (1961–1972). Budapest, 1973. 43.; ÁBTL 4.1. A-1353/4. Jelentés. A BM III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szervei által 1961–1971 között terheltként felelősségre vont külföldi állampolgárok bűntényeinek tapasztalatai. Budapest, 1972. november 5. 33.
- 222 Uo. 4. sz. melléklet
- 223 *Wie ein Dieb in der Nacht* („Mint tolvaj az éjszakában”) címmel 1958-ban készült plakát tolvajszzerű figurát ábrázol, amint két bördöndöt szorongat. Egyiken a Fachausbildung (szakképzés), a másikon Stipendium (ösztöndíj) felirat olvasható. A plakát a marienfeldei felvevőtábor helyén kialakított emlékkiállításán látható. (Erinnerungstafel Notaufnahmehager Marienfelde)
- 224 ÁBTL BM 1.11.9. III/1. Jelentés az NDK-állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről. Budapest, 1964. október 15. 2. Kása 1973. 43–44.
- 226 BSÜ MfS HA VI. 15718.
- 227 BSÜ MfS HA VI. 15718.
- 228 Kása 1973. 47.
- 229 A Stasi központi koordináló csoportjának 1989-es munkatervé a 18–35 év közötti egyedülálló, nőtlen vagy elvált férfiakat, a büntetett előéletűeket, a munkanélkülieket sorolta a veszélyeztetett csoportba, valamint azokat, akik kiutazási kérvényt adtak be, és az NDK-hatóságok elutasították azt.
- 230 MNL OL XX-10-k 15055/64.; ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-123/1968.
- 231 ÁBTL 1.11.12. 41-N-6582/62.
- 232 Az első világháborút követő versailles-i békeszerződés megtiltotta az általános védőkötelezettség intézményét Németország számára. Ezt az előírást első ízben Hitler hatalomra jutását követően, 1935. március 16-án szegték meg.
- 233 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. 34-154/1974. Jelentés a baráti állambiztonsági szervekkel folytatott írásos információcsere tapasztalatairól. Budapest, 1974. június 4. 28.
- 234 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Statisztikai jelentés a BM politikai vizsgálati szervek tevékenységéről. 1974. 22.
- 235 ÁBTL 1.11.9. Külföldi állampolgárok által elkövetett bűnügyek tapasztalatai, 1961–1972. Budapest, 1973. 28.
- 236 Kása, 1973. 51.
- 237 BSÜ MfS Abt. X. 2105. Távirat. Budapest, 1965. augusztus 5.
- 238 MNL Győr-Sopron Megye Soproni Levéltára XXIV. 1601. Határőrizeti eredmények nyilvántartása 1971. HÖR évben. Sopron, 1971. szeptember 30., október 22.; ÁBTL 1.11.9. BM III/1. 34-154/1974. Jelentés a baráti állambiztonsági szervekkel folytatott írásos információcsere tapasztalatairól. Budapest, 1974. június 4. 19.; BSÜ MfS AS 63/80; BSÜ MfS Abt. X. 2122.
- 239 MNL OL XX-10-k 18191/1989.
- 240 MNL OL XX-10-k 18157/1989.
- 241 BSÜ MfS HA VI. 4387.
- 242 BSÜ MfS HA IX. 4671. TI. 2. 1981.
- 243 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Jelentés az NDK-állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről. Budapest, 1964. október 15. 4.
- 244 Uo. 3.; MNL Győr-Sopron Megye Soproni Levéltára XXIV. 1601. Határőrizeti eredmények nyilvántartása 1971. HÖR évben. Sopron, 1971. június 19.
- 245 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Osztály 34-154/1974. Jelentés a baráti állambiztonsági szervekkel folytatott írásos információcsere tapasztalatairól. Budapest, 1974. június 4. 1–2. 10; ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Jelentés az NDK-állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről. Budapest, 1964. október 15. 11.
- 246 ÁBTL 3.1.5. O-13535 „Berlini” fedőnevű dosszié. Jelentés. Siófok, 1965–1970.
- 247 Katona 2013. 145.
- 248 Kása 1973. 6.
- 249 Krahulcsán 2011. 13.
- 250 ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-32/11-68. Megállapodás a Magyar Népköztársaság belügyminisztere és az NDK állambiztonsági minisztere a két állam igazságügyi miniszterével, valamint a legfőbb ügyészsel egyetértésben az 1957. október 30-i polgári, családjogi és büntügyi jogsegélyegyezményből adódó feladatokról. Budapest, 1963. június 23.
- 251 BSÜ MfS Allg. S. 98/79. TI. Bd. 1–2.
- 252 ÁBTL 4.2. 0046/1964. sz. BM parancs
- 253 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Osztály 34-154/1974. Jelentés a baráti állambiztonsági szervekkel folytatott írásos információcsere tapasztalatairól. Budapest, június 4. 1–2.
- 254 MNL OL XX-10-k 1964. 15054/64.; MNL OL XIX-j-1-k 7772 Feljegyzés az NDK-állampolgárok által elkövetett tiltott határátlépésekről. MNK Legfőbb Ügyészsége Államelleni Ügyek osztálya. Budapest, 1989. július, d. n.
- 255 BSÜ MfS Abt. X. 1534.
- 256 BSÜ MfS HA IX. 2303 Rückführungen aus dem sozialistischen Ausland. A táblázatot közreadta: Tantzscher, 1998. 76.; A nyolcvanas évekre megadott adatok kis mértékben eltérnek a hazatoloncolt NDK-állampolgárok átvételét intéző ÁBM IX. (Vizsgálati) Osztály éves jelentéseiben megadott számadatoktól. Ld. BSÜ MfS HA IX. 4671. TI. 1–2.
- 257 MNL OL XX-10-k 15013/1964. Átadási jegyzőkönyv. Budapest, 1964. február 21. A jegyzőkönyv a letartóztatottaknál talált személyes használati tárgyak leírását is tartalmazta. Ezek felsorolásától eltekintek.
- 258 1958. évi 20. sz. tvr. 72. cikk
- 259 BSÜ MfS ZKG 3439. Position zu den in der UVR hinterlassenen Pkw und anderen Gegenständen. Berlin, 1989. szeptember 29.
- 260 BSÜ MfS HA IX/MF/11920. Abschrift einer Mitteilung der Abteilung X. des MfS an die Hauptabteilung IX. über die Vereinbarung mit den Sicherheitsorganen der Volksrepublik Ungarn. Berlin, 1964. október 10. 1.; ÁBTL 1.11.9. BM III/1. 34-154/1974. Jelentés a baráti állambiztonsági szervekkel folytatott írásos információcsere tapasztalatairól. Budapest, 1974. június 4. 1.
- 261 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Jelentés az NDK-állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről. Budapest, 1964. október 15.;
- ÁBTL 1.11.9. BM III/1. 34-154/1974. Jelentés a baráti állambiztonsági szervekkel folytatott írásos információcsere tapasztalatairól. Budapest, 1974. június 4.
- 262 BSÜ MfS SdM 1435. HA XX/5. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in VR Ungarn. Berlin, 1967. április 20. 21; ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Jelentés az NDK-állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről. Budapest, 1964. október 15. 7.
- 263 Kása 1973. 26.
- 264 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Jelentés az NDK-állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről. Budapest, 1964. október 15. 7.
- 265 BSÜ MfS SdM 1435. HA XX/5. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. 2.
- 266 BSÜ MfS HA VI. 15720. Bericht. Berlin, 1972. március 14.
- 267 BSÜ MfS HA IX. 4671. TI. 1. 1986.
- 268 BSÜ MfS HA IX. 4671. TI. 2. Bericht für das Jahr 1979. 9.; A Magyar Népköztársaság Kormánya és az Osztrák Szövetségi Kormány között a vízumkényszer megszüntetéséről 1978. július 5-én, Bécsben írták alá az egyezményt. Kihirdetése az 1978. évi 30. tvr. rendelettel 1978. december 23-án történt.
- 269 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. 34-154/1974. Jelentés a baráti állambiztonsági szervekkel folytatott írásos információcsere tapasztalatairól. Budapest, 1974. június 4. 23–24.
- 270 MNL OL XX-10-k 15104/1964.; ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Jelentés az NDK-állampolgárok Magyarország területéről végrehajtott tiltott határátlépési kísérleteiről. Budapest, 1964. október 15. 6.
- 271 MNL OL XX-10-k 15027/1964.
- 272 Uo. 3.
- 273 Borvendég 2011. 6–7.
- 274 ÁBTL 1.11.12. 41-N-6582/62. Brief an Frh. Rita B. 7411 Reutlingen-Betzlingen Leyrenbach Str. 5. bei P. W. DBR Westdeutschland. Budapest, 1962. július 20.
- 275 Uo. Feljegyzés levéllenőrzés során készített fotómásolat küldéséről. Budapest, 1962. augusztus 1.
- 276 BSÜ MfS ZKG 16232.
- 277 BSÜ MfS AS 93/85.
- 278 ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-32/12-68. Jegyzőkönyv a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma és a Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériuma közötti együttműködésről. 1963. május 11.

- 279 BStU MfS BdL/Dok. 000887. Befehl 373/64. 2. Az operatív csoportok felállításának alapját a parancs végrehajtásával kapcsolatban kiadott 1. sz. végrehajtási utasítás képezte.
- 280 Az érvényes jogesegyszerszövegek alapján ugyanakkor az illegális határsértést elkövető NDK-állampolgárokat Romániából ugyanúgy hazatoloncolták. Ld. Tantzsch, 1998. 61–62.
- 281 Tantzsch 1998. 22.
- 282 Eisenfeld 1995. 17–18.
- 283 BStU MfS HA VI. 15718. Zuarbeit für die Beratung mit dem Minister des Innern der UVR. Berlin, 1976. január 2.
- 284 ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-690/64.
- 285 Wiedmann 2012. 282.
- 286 Tantzsch 2005. 57.
- 287 A 026/1967. (IX. 25.) vízumkiadással kapcsolatos belügyminiszeri rendelkezés szerint tiltó névjegyzéket kellett összeállítani azon személyekről, akik részére a 24/1966. sz. kormányrendelet szerint nem lehetett beutazóvizumot adni. A névjegyzék vezetését és az azzal összefüggő teendők ellátását a KEOKH-ra bízta.
- 288 Dömötörfi 2009. 12.
- 289 BStU MfS HA VI. 15720. Bericht. Berlin, 1972. március 14.
- 290 BStU HA VI. 15718. Zuarbeit. Berlin, 1976. január 22.
- 291 BStU MfS HA II/10. 279. Neubestimmungen. Ungarische VR. 1–3.
- 292 BStU MfS SdM 1435. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. 1967. április 20.
- 293 BStU MfS HA VI. 15720. Bericht über die Arbeitsberatung mit einer Delegation der Sicherheitsorgane des MfL der UVR. Berlin, 1972. március 14.
- 294 BStU MfS HA VI. 15718. Zuarbeit für die Beratung mit dem Minister des Innern der UVR. Berlin, 1976. január 22.; BStU MfS HA II/10. 279. Neubestimmungen/Abgrenzungen der Aufgaben der Operativgruppen in den Bruderländern. Berlin, 1988. március 17.
- 295 BStU MfS Abt. X. 1.
- 296 BStU MfS Allg. S. 8/84. Telegramm. Budapest, 1979. november 6.
- 297 BStU Abt. X. 1953. Bericht. 1984. július 10–14.
- 298 BStU MfS SdM 1435. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. 1967. április 20.
- 299 BStU MfS HA IX. 4671. TI. 2. 1988.
- 300 BStU MfS HA IX. 17587.
- 301 ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-482/2-68.; BStU MfS Abt. X. 1125. Berlin, 1987. október 13.
- 302 BStU MfS HA VI. 13715. Leltár a 6. osztályhoz kihelyezett operatív technikai eszközökről. Berlin, 1973. október 1.
- 303 BStU MfS HA II/10. 279. Neubestimmungen/Abgrenzungen der Aufgaben der Operativgruppen in den Bruderländern. Berlin, 1988. március 17.; BStU HA II. 1700. Vermerk. d. n.; ÁBTL 1.11.1 025/10/1987. Jelentés. Veszprém, 1987. október 19. 9.; BStU MfS XX/AKG 119. 1975. április 9.
- 304 BStU MfS HA II/10. 286. Arbeitsordnung. Berlin, 1986. augusztus 1.
- 305 Wiedmann 2012. 105–106.
- 306 BStU MfS Abt. X. 1.
- 307 A Központi Koordináló Csoport feladatát képezte a menekülések és az áttelepülések lektizése. Az 1987-es állománytábla szerint a Központi Koordináló Csoport szervezetén belül a három munkatársat számláló V. számú munkacsoport tartotta a kapcsolatot a társszervekkel. Ez magyarázza, hogy a keletnémet menekülteket illető megbeszéléseken német részről a Koordináló Csoport feje, Gerhard Niebling vezérőrmagy vett részt. Ld. Eisenfeld, 1995. 9.
- 308 BStU MfS Abt. X. 1415.
- 309 Baldauf örmagy mandátuma 1987-ben lejárt. Öt Heinz Weller alezredes váltotta, aki 1989. november közepéig vezette a csoportot.
- 310 BStU MfS Abt. Finanzen 1422. Anlage 2.
- 311 BStU MfS HA II/10. 279. Neubestimmungen/Abgrenzung der Aufgaben der Operativgruppen in den Bruderländern. Berlin, 17. 3. 1988. Anlage V. Fragen der finanziellen Sicherstellung. 4–5.
- 312 BStU MfS XIV 368/84. Bd.1-2. „David” fedőnevű ügynök személyi anyaga; MfS BV Potsdam KD LW 19 TI. 1–2. Bd. 1–2. „Horst Schwalbe” fedőnevű ügynök személyi anyaga
- 313 Walter Ulbricht főtitkár és Wilhelm Zaisser állambiztonsági miniszter 1951. június 16-án nyitotta meg a Stasi „Jogi” főiskoláját Potsdamban.
- 314 Keletnémet ifjúsági tömegszervezet. Nevező szerinti fordításban: Szabad Német Ifjúság
- 315 BStU MfS HA II/10. 1012. HA VI. Abt. 2. Berlin, 1988. március 17.
- 316 BStU MfS Abt. X. 1804.
- 317 BStU MfS HA II. 1700. Bemerkungen und Veränderungsvorschläge zum vorliegenden Entwurf der Arbeitsordnung
- 318 BStU MfS Sekr. Neiber 366. Berlin, 1989. július 21.; BStU MfS Abt. X. 1804. Massnahmenplan zur organisatorischen Umsetzung des Befehls 13/89. Berlin, 1989. augusztus 15.
- 319 BStU MfS BdL/Dok. 000887. Befehl 373/64. 2.
- 320 BStU MfS BdL/Dok. 1205. Befehl über die operative Kontrolle und Sicherung des Reiseverkehrs
- 321 BStU MfS ASB 12621/83. „Bernd Thieme” fedőnevű ügynök archivált személyi anyaga
- 322 BStU MfS AIM 630/85. Komplexauftrag für operative Mitarbeiter und IM, die als Touristen, bzw. Reiseleiter in das sozialistische Ausland reisen. Berlin, 1989. június 24.
- 323 BStU MfS HA VI. 18. Berichterstattung zur Leiterberatung zum Thema: Stand der politisch-operativen Sicherung von Persönlichkeiten und politisch-operativ bedeutsamen Reisegruppen gemäß 2. Durchführungsbestimmung zur Dienstanweisung Nr. 3675. des Genossen Minister und die daraus ableitenden Aufgaben. Berlin, 1987. szeptember 16. 10.
- 324 BStU VVS JHS 0001-313/83. Baldauf, Horger: Ausgewählte Aufgaben und Bedingungen für die Qualifizierung und Intensivierung der Arbeit einer Operativgruppe der Hauptabteilung VI, dargestellt an der Operativgruppe in der UVR. Diplomarbeit. Berlin, 1983. 45.
- 325 Dunai 2009. 423.
- 326 BStU MfS HA VI. 4387. Abschlussbericht. 1971. november 26.
- 327 BStU MfS JHS 21994. Held, Gerd –Geithner, Steffen: Kampftraditionen und Erfahrungen des MfS aus der politisch-operativen Tätigkeit gegen den staatsfeindlichen Menschenhandel, andere Formen des organisierten Verlassens der DDR und Schlussfolgerungen für die aktuelle und perspektivische Arbeit. Dissertation. 1987.
- 328 Az MSZMP Politikai Bizottsága 1965. május 11-én hozott határozata nyomán indult meg az aknamező végleges eltávolítása. Helyette szovjet típusú elektromos jelzőrendszerrel telepítettek.
- 329 BStU MfS SdM 1435. HA XX/5. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. Berlin, 1967. április 20. 5.
- 330 Wiedmann 2012. 295–296.
- 331 BStU MfS JHS 20311. Rommel, Bernd: Die Suche, Auswahl, Gewinnung und Qualifizierung von inoffiziellen Mitarbeitern, die zum überörtlichen disponiblen Einsatz in der VRB, CSSR, UVR gelangen sollen und die Gestaltung einer kameradschaftlichen Zusammenarbeit mit den Bezirksverwaltungen/Abteilungen VI hinsichtlich der Bereitstellung von überörtlich einsetzbaren inoffiziellen Mitarbeitern. Diplomarbeit. Potsdam, 1985. 56.
- 332 BStU MfS HA VI. 15720. Bericht. Berlin, 1972. március 14.
- 333 BStU MfS HA VI. 4387. 1973-as jelentés
- 334 MfS XIV 368/84. Bd.1–2.
- 335 BStU VVS JHS 0001-313/83. Baldauf, 1983. 24–37.
- 336 Müller-Enbergs 2012. 64.
- 337 BStU MfS JHS 21994. Held-Geithner 1987.
- 338 Ld. Tantzsch 2005. 72.
- 339 Az 1968-ban bevezetett kategória előzménye a titkos főinformátor (GHI) volt.
- 340 Ld. BStU MfS AIM 630/85. Bd. 1–5. „Steffen” fedőnevű ügynök archivált anyaga
- 341 BStU MfS ASB 12621/83. „Bernd Thieme” fedőnevű vezető nem hivatalos munkatárs személyi anyaga; BStU MfS HA XVIII. Nr. 3453. Einschätzung zur Zusammenarbeit mit den Bruderorganen im Jahre 1982. 1983. január 4.
- 342 MfS AIM 12912/91. „Joachim Dröse” személyi anyaga
- 343 ÁBTL 3.1.5. O-13535 „Berlini” fedőnevű dosszié. Jelentés. Siófok, 1965. augusztus 10.
- 344 ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-492/68.
- 345 BStU MfS Abt. X. 233. Berlin, 1973. május 7.
- 346 Veszprém megyében az északi partról 1984–1987 között 345 esetet jelentettek. Ld. ÁBTL 1.11.1 025/10/1987.
- 347 ÁBTL 1.11.12.41-11-N-492/68.
- 348 ÁBTL 3.1.2. M 39326. „Balaton” fn. informátor munkadossziéja
- 349 Dunai 2009. 423.
- 350 Az NDK és az NSZK állam viszonyát rendező alapszerződést 1972. december 21-én írták alá, és 1973. június 21-én lépett hatályba. Az alapszerződés nyomán az NDK-ban állandó nyugatnémet képviselőt létesítettek. Az intézmény 1974. május 2-án nyitotta meg kapuit. Első vezetője 1982–1989 között Hans-Otto Bräutigam volt. 1989-től Franz Bertele töltötte be ezt a posztot.
- 351 1969. október 21-én Willy Brandt szociáldemokrata politikust kancellárrá választották. Brandt külpolitikai programja nyitást

- hirdetett a szovjet zóna országai felé.
A szóban forgó prospektusokat a Német–Német Kapcsolatokért felelős Szövetségi Minisztérium és az ún. Neue Ostpolitik népszerűsítésére adták ki. Ld. BStU MfS HA VI. 4387. 143–144.
- 352 ÁBTL 1.11.12. 41-N-183/17-9/1981 Megállapodás. Budapest, 1981. november 12. 2. A „DDR”, azaz NDK országjelzést 1974. január 1-jén vezették be. Előzőleg a „D” betűjelzést használták. Ld. ÁBTL 4.2. 6-922/1973/45-9-11/73.
- 354 BStU MfS HA VI. 4434. A dosszié számos, az 1980-as évek közepén végrehajtott ellenőrzés anyagát tartalmazza.
- 355 BStU MfS BV Potsdam KD LW 19. TI. 1–2. „Horst Schwalbe” fedőnevű ügynök személyi anyaga
- 356 BStU MfS HA II/10. 61. Komplexaufträge und Orientierungen für die Instruierung operativer Kräfte zur Sicherung des Tourismus von Bürgern der DDR nach anderen sozialistischen Staaten. Berlin, 1985. április; BStU MfS HA II/10. 286. Arbeitssordnung für die Mitarbeiter der HA II in den Operativgruppen des MfS in der UVR, CSSR und VRB. Berlin, 1986. augusztus 1. Dunai 2009. 421.
- 357 BStU MfS XIV. 368/84. „David” fedőnevű ügynök személyi anyaga
- 359 BBSU MfS Abt. X. 2027. Bericht. Berlin, június 3.
- 360 Ld. BStU MfS Abt. X. 233. HA VI. Jelenítés. Berlin, 1973. május 7.
- 361 BStU MfS HA II. 22564.
- 362 BStU MfS HA VI. 18. Berichterstattung am 1986. december 17. 8.
- 363 BStU VVS JHS 0001-313/83. Baldauf 1983. 52.
- 364 BStU MfS JHS 30311 Rommel 1985. Meléklet. 57.
- 365 A részletes KSH-adatokat lásd a 8. táblázatban.
- 366 BStU MfS HA VI. 18. Berichterstattung zur Leiterberatung. 1985. december 4. 4.
- 367 BStU MfS HA VI. 18. Berichterstattung. 1986. december 17. 8; BStU MfS HA II/10. 279. Neubestimmungen/Abgrenzung der Aufgaben der Operativgruppen in den Bruderländern. Berlin, 1988. március 17. Angaben zum Umfang und den Ergebnissen der politisch-operativen Arbeit. Ungarische VR. 3.
- 368 BStU MfS HA VI. 15720. Bericht. 1972. november 6.
- 369 BStU MfS HA VI. 4432. Kontrollersuchen in der UVR 1983–1985; BStU MfS HA VI. 4433. Kontrollersuchen in der UVR 1987–1989.
- 370 BStU MfS HA IX. 8740. Probleme der Konsulararbeit im Jahre 1988. Budapest, 1989. január 23.
- 371 BStU MfS ZAIG 27531. Information. Berlin, 1985. július 10.
- 372 BStU MfS ZAIG 27531. Tárgyalási jegyzőkönyvek. Siófok, 1988. augusztus d. n.
- 373 BStU AIM 14770/89. TI. II. „Barbara Lubinski” fedőnevű ügynök személyi anyaga
- 374 MNL OL XIX-j-1-k 8269. Feljegyzés. Budapest, 1989. augusztus 18.
- 375 ÁBTL 3.1.5. O-13535 „Berlini” fedőnevű dosszié. Távirat. Kaposvár, 1966. február 15.
- 376 ÁBTL Uo. Jelenítés. Siófok, 1965–1970.
- 377 BStU MfS SdM 1435. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. 20. 4. 1967. április 20. 25.; BStU MfS HA IX. 17587. Zusammenarbeit der Hauptabteilung IX mit der Untersuchungsabteilung (Staatsicherheit) des MdI der Ungarischen Volksrepublik. Berlin, 1984. október 9. 2.
- 378 ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-32/11-68. Megállapodás a Magyar Népköztársaság belügyminisztere és az NDK állambiztonsági minisztere, valamint a legfőbb ügyésszel egyetértésben az 1957. október 30-i polgári, családjogi és büntügyi jogsegélyegyezményből adódó feladatokról. Budapest, 1963. június 23. IV. § 3.
- 379 BStU MfS HA IX/MF/11920. Stellungnahme zur Verfahrensweise bei der Rückführung von Bürgern der DDR, die in anderen sozialistischen Staaten wegen der Verletzung passgesetzlicher Bestimmungen festgenommen werden. Berlin, 1964. október 10. 2.
- 380 BStU MfS Allg. S. 63/80, Bd. 3.; MfS ZKG 16369.
- 381 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Külföldi állampolgárok által elkövetett bűnügyek tapasztalatai (1961–1972). Budapest, 1973. 41.; BStU MfS JHS 20126. Dähne, 1984. 19–20.; Az 1972. január 1-jé előtt kivándoroltakat 1972. október 16-án, az 1981 előtt kivándoroltakat 1982. június 21-én fosztották meg NDK-állampolgárságuktól. Ld. HA IX. 2450.
- 382 BStU MfS Abt. X. 1568. Konvention vom 19. Mai 1978 über die Übergabe zu Freiheitsstrafen verurteilter Personen zum Vollzug der Strafe in dem Staat, dessen Staatsbürger sie sind. Berlin, 1978. május 19.; BStU MfS HA IX. 4671. TI. 1.
- 383 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Külföldi állampolgárok által elkövetett bűnügyek tapasztalatai (1961–1972). Budapest, 1973. 43.
- 384 BStU MfS ZAIG 5466. Zur Zusammenarbeit der Untersuchungsorganen; BStU MfS AS 52/87. Stellungnahme zu Information des Generalstaatsanwalten der DDR vom 4. 10. 1977 zu Auslieferungsfragen sowie zur Stellungnahme der Rechtsstelle zu dieser Information. Berlin, 1977. október 18.; BStU HA IX. 4671. TI. 1.
- 385 ÁBTL 1.11.12. 41-N-6356/62. Szolgálati jegy. Budapest, 1962. június 13.
- 386 Ennek dokumentációját lásd a 105–106. oldalon.
- 387 MNL OL XX-10-k 15013/1964. Átadási jegyzőkönyv. Budapest, 1964. február 21.
- 388 MNL OL XX-10-k 15070/1964.
- 389 ÁBTL 1.11.9. BM III/1. Külföldi állampolgárok által elkövetett bűnügyek tapasztalatai (1961–1972). Budapest, 1973. 43.
- 390 BStU MfS HA IX/MF/11920. Stellungnahme zur Verfahrensweise bei der Rückführung von Bürgern der DDR, die in anderen sozialistischen Staaten wegen der Verletzung passgesetzlicher Bestimmungen festgenommen werden. Berlin, 1964. október 10. 3.
- 391 Tantzscher 1999. 50.
- 392 BStU MfS Allg. S. 63/80, Bd. 3.
- 393 BStU MfS AS 52/87. Abteilung X. Stellungnahme zur Information des Generalstaatsanwaltes der DDR vom 4. 10. 1977 zu Auslieferungsfragen sowie zur Stellungnahme der Rechtsstelle zu dieser Information. 2–3.; BStU MfS Abt. X. 1632.
- 394 ÁBTL 1.11.9. 0037/3/1979. Az Igazságügyi Minisztérium Igazgatási és Nemzetközi Kapcsolatok főosztálya Magyarországra NSZK úti okmánnyal beutazó NDK–NSZK kettős állampolgárok kiadásának elbírálása. Tervezet 1979. február 27.
- 395 BStU MfS HA IX. 2511. Bericht über die Ergebnisse des Erfahrungsaustauschs einer Delegation der HA IX mit leitenden Mitarbeitern des Untersuchungsorgans für Staatssicherheit des MdI der Ungarischen Volksrepublik. Berlin, 1982. március 10–11.
- 396 Schmole 2008. 89.
- 397 Kása 1973. 26.
- 398 ÁBTL 1.11.9. Jelenítés a baráti állambiztonsági szervekkel folytatott írásos információcsere tapasztalatairól. Budapest, 1974. június 4. 20–22.
- 399 Büntetőjogi Döntvénytár. 293. eset idézi: Kása 1973. 23.
- 400 Kása 1973. 24–25, 50.
- 401 ÁBTL 4.1 A-1353/4. Jelenítés. A BM III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szervei által 1961–1971 között terhelteként felelősségre vont külföldi állampolgárok bűnügyeinek tapasztalatai. Budapest, 1972. 29.; Kása 1973. 48.
- 402 ÁBTL 1.11.1. Jelenítés a Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériuma küldöttségének a Magyar Népköztársaságban 1981. november 12–13-án tett látogatásáról. Budapest, 1981. november 20.
- 403 BStU MfS HA VI. 15718. Stellungnahme zum Beitritt der Ungarischen Volksrepublik zur Interpol. Berlin, 1981. december 7.
- 404 BStU Abt. X. 9. TI. 2. Abschrift. d. n.
- 405 BStU MfS HA VI. 11114. Zusammenarbeit UVR 1981. 3–4.
- 406 A KSH statisztikái alapján. Az operatív csoport vezetője egészen eltérő adatokkal számolt: az NDK-ból 1 799 600, az NSZK-ból 602 300, Ausztriából 1 909 300 beutazót említett. Ld. BStU VVS JHS 0001-313/83. Baldauf, 1983. 17.
- 407 BStU MfS Abt. X. 2027. Bericht. Berlin, 1979. június 3.
- 408 Varga József ezredes 1975–1985 között a BM III/II-8. (Idegenforgalom, kutatás – körözés) osztály munkáját irányította. 1985-ben vette át a BM III/II-10. osztály vezetését. A BM III/II-10. (Szocialista országokban lévő rezidentúrák, magyar kolóniák, elhárítás a KÜM és „X” területen) Osztály feladatai közé tartozott, hogy az NDK állambiztonsági hatóságait tájékoztassa az illegális határátlépési kísérletekről, s ennek nyomán az érintett állampolgárokat meghatározott időre eltiltották a magyarországi utazástól. Varga ezredes mindkét minőségben a keletnémet társszerv egyik legfontosabb magyarországi partnérének számított. 1989. május 31-én vonult nyugállományba.
- 409 BStU MfS Abt. X. 1953 Bericht. 1984. július 15.
- 410 BStU MfS HA VI. 18. Berichterstattung zur Leiterberatung am 4. 12. 1985. 7.; BStU MfS HA VI. 18. Berichterstattung zur Leiterberatung am 4. 12. 1985. Ergebnisse der politisch-operativen Sicherung des entsendeten Tourismus im Jahre 1985. Berlin, 1985. november 19. 2.; BStU MfS ZKG 18545. Bericht über die Beratung mit leitenden Mitarbeitern der II. Verwaltung des MdI der UVR vom 25. 5. bis 28. 5. 1987 in Budapest und Szeged. Berlin, 1987. június 12.

- 411 BStU MfS SdM 1435. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. Berlin, 1967. április 20. 26.
- 412 BStU MfS HA VI. 15720. Bericht. Berlin, 1972. március 14.
- 413 BStU MfS HA IX. 4671. TI. 1–2.
- 414 Tantzsch 1998. 53.
- 415 Süß 1999. 157.
- 416 BStU MfS HA II/10. 279. Neubestimmung/Abgrenzung der Aufgaben der Operativgruppen in den Bruderländern. Berlin, 1988. március 17. VI. Sonstiges. 1. 3.
- 417 BStU MfS ZAIG 27531. Information über Verhaltensweisen von Angehörigen ungarischer Zoll- und Polizeiorgane gegenüber einem Kraftfahrer im GÜV. Cottbus, 1989. április 26.
- 418 BStU MfS AIM 3812/92. „Erik” fedőnévű társadalmi kapcsolat archivált személyi anyaga; BStU AIM 14770/89. TI. II/1–2. „Barbara Lubinski” fedőnévű ügynök archivált személyi anyaga.
- 419 BStU MfS ZAIG 5127. Einschätzung der Lage in der Volksrepublik Ungarn und der imperialistischen Tätigkeit gegenüber diesem Lande. Berlin, 1968. augusztus 28.
- 420 Az NSZK budapesti külkereskedelmi képviselőinek felállítására vonatkozó egyeztetések az MSZMP PB 1962. augusztus 25-i határozata nyomán indultak meg. Az eredeti elképzelés szerint a kereskedelmi képviselőket konzuli jogokkal akarták felruházni, amit a normál diplomáciai kapcsolatok létrehozása irányába tett átmeneti lépések tekintettek. A diplomáciai kapcsolatok tényleges felvételére és a külképviseletek kölcsönös felállítására 1973. december 21-én került sor. Ld. MNL OL KÜM Titkárság XIX-j-I-r-56(P.J.)1962.
- 421 BStU MfS ZAIG 5127. Einschätzung der Lage in der Volksrepublik Ungarn und der imperialistischen Tätigkeit gegenüber diesem Lande. Berlin, 1968. augusztus 28. 5–6.
- 422 Tantzsch 1999. 53.
- 423 BStU MfS HA XVIII. 17488. Information. Berlin, 1989. július 10.
- 424 ÁBTL 1.11.1. 45-79/7/81. Jelentés a Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériuma küldöttségének a Magyar Népköztársaságban 1981. november 12–13-án tett látogatásáról; MfS ZAIG 5466 Hinweise für Gespräche mit dem Minister des Mdl der UVR und zur Zusammenarbeit MfS – Mdl der UVR. Beratung 11-12. 11. 1981.
- 425 Az állambiztonsági szervek 1989-ben is működő napi jelentérendszerét a 22/1978. sz. BM-parancs alakította ki. Ennek értelmében a szakszolgálat kivételével valamennyi csoportfőnökségtől, minden megyei (budapesti) rendőr-főkapitányság állambiztonsági szervétől alapjelentések sokasága érkezett naponta a III. Főcsoportfőnökséghez. Az Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság dolgozta fel ezeket. Itt állították össze a főcsoportfőnökség összefoglalóját, a Napi Operatív Információs Jelentéseket (NOI), amelyek elsősorban a belügyi vezetés naprakész tájékozódását szolgálták.
- 426 BStU MfS HA IX. 2511. Bericht über die Ergebnisse des Erfahrungsaustauschs einer Delegation der HA IX mit leitenden Mitarbeitern des Untersuchungorgans für Staatssicherheit des Mdl der Ungarischen Volksrepublik. Berlin, 1982. március 10.
- 427 Bulányi György piarista szerzetes az 1980-as évektől indította be az ún. Boker-közösségeket, amelyekkel egy államhatalomtól független alternatív társadalom alapjait kívánta lerakni. Amikor a magyar katolikus püspöki kar a sorozáson alapuló katonai szolgálat létjogosultsága mellett állt ki, Bulányi és tizenhat társa „A magyar erőszakmentes közösségek hitvallása” című nyilatkozatban bírálta a püspöki kar álláspontját.
- 428 Ifj. Rajk László édesanyja, Rajk Júlia Galamb utcai tanácsi bérlakásában terjesztette a szamizdatkiadványokat.
- 429 BStU MfS HA IX. 8740. Einige Bemerkungen zur gegenwärtigen Lage in der VR Ungarn (insbesondere zu den Aktivitäten oppositioneller Elemente). Berlin, 1983. január 31.
- 430 A „kávéházi csekista” fogalmát az együttműködés történetének legalaposabb feltárását elvégző német történész, Monika Tantzsch használta. Ld. Tantzsch 1999. 54. Függetlenül attól, hogy korabeli, avagy utólagosan konstruált fogalomról van szó, találón jellemzi a két szerv mentalitásában megmutatózó különbséget. A magyar hatóságok kétségkívül arra törekedtek, hogy feltűnés nélkül oldják meg a hasonló helyzetet, mert a rendszer számára fontos volt a nyugati viszonzás és a Kádár-korszakot jellemző liberális Magyarország-kép. Természetesen az ellenzék ezt a helyzetet a maga javára fordította, és a lehetőségeket megpróbálta maximálisan kihasználni.
- 431 BStU MfS Abt. X. 9.
- 432 BStU MfS Abt. X. 9. TI. 2.
- 433 MfS AIM 12893/91. TI. I-II. „Uwe Berger” fedőnévű ügynök személyi anyaga
- 434 Miközben a SED propagandája az NDK dinamikus felfelé ívelő fejlődéséről lelkendezett, az 1970-es évek közepétől ott is növekvő strukturális és adósságproblémák mutatkoztak. 1988 őszére az ország a tönk szélére került, 1989 májusában Gerhard Schröder, az állami tervbizottság elnöke titkos és belső információként közölte a vezetőséggel, hogy az NDK 1991-re fizetésekre nem válik. Ld. Kaiser 2011. 126.
- 435 MNL OL XIX-j-I-k 1989. 8104.
- 436 MNL OL XIX-j-I-k 6164/T. Feljegyzés Uwe Kittmann, az NDK nagykövetség tanácsosának látogatásáról. Budapest, 1989. június 9.
- 437 MNL OL XIX-j-I-k 2552. NDK-értékelés belső helyzetükről: „Gondolatok a MNK politikai stabilitásáról az 1988/89-es évfordulón.” Budapest, 1989. február 15.
- 438 BStU MfS Sekr. Mittig 85. Hinweis. 1989, április 7.
- 439 BStU MfS Abt. X. 9.
- 440 Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséről az MSZMP Politikai Bizottságának 1988. november 29-i ülésén döntöttek.
- 441 Pozsgay Imre kijelentése 1989. január 31-én hangzott el a rádió 168 óra című politikai vitaműsorában. A politikus az MSZMP Központi Bizottsága által az eltelt negyven év feltárására alakított munkabizottság történeti albizottságának az 1956-os eseményekről alkotott szakvéleményét idézte.
- 442 Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 10–11-én tartott ülésén fogadta el a politikai pluralizmust megvalósító többpártrendszert.
- 443 BStU MfS HA II/10. 216. Operativinformation zur Volksrepublik Ungarn. Leipzig, 1989. április 20.
- 444 BStU MfS HA II. 38877. 1989. április 7.
- 445 MNL OL XIX-j-I-r Németh Miklós miniszterelnök jelentése az MSZMP Politikai Bizottsága részére a Mihail Gorbacsovval, a SZU Kommunista Pártja főtitkárával és Nyikolaj Rizskovval, a Szovjetunió Minisztertanácsa elnökével folytatott tárgyalásokról. Budapest, 1989. március 6.
- 446 BStU MfS HA II/10. 286. Information, d. n.
- 447 ÁBTL 1.11.4. T-IX-1989. Négyhatalmi találkozó Nyugat-Berlinben. Távirat. Bonn, 1989. december 12.; Karner–Kramer 2014. 19–20.
- 448 Baráth 2014. 282–283.
- 449 ÁBTL 1.11.4. T-IX/1987. 67/9-4601/1987. BM III/I-6. Osztály. Feljegyzés.
- 450 Süß 1999. 178.
- 451 V.ö. Karner–Kramer 2014. 211.
- 452 Vági 2009. 4.
- 453 MNL OL XIX-j-I-r Várkonyi Péter külügyminiszter tájékoztatója az MSZMP Politikai Bizottságának az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet bécsi utótálalkozójáról. Budapest, 1989. január 27.
- 454 Az utótálalkozó záróülését 1989. január 15–19. között tartották meg.
- 455 MNL OL 288. f. 11/4535. MSZMP KB Külügyi Osztálya Tájékoztató (19.) a PB és a Titkárság tagjai részére.
- 456 *Der Tagesspiegel*, 1989. január 20. idézi: Süß, 1999: 92.
- 457 Az MSZMP Központi Bizottsága az 1989. február 10–11-i ülésén foglalt állást a többpártrendszer bevezetése mellett.
- 458 MNL OL XIX-j-I-r Németh Miklós miniszterelnök jelentése az MSZMP Politikai Bizottság részére a Mihail Gorbacsovval, a SZU Kommunista Pártja főtitkárával és Nyikolaj Rizskovval, a Szovjetunió Minisztertanácsa elnökével folytatott tárgyalásokról. Budapest, 1989. március 6.
- 459 1987. évi 25. tvr. a külföldre utazásról és az útlevelekről.
- 460 BStU MfS Abt. X. 9.
- 461 Az 1989. március 30-i adatok szerint 5665 keletnémet állampolgár, 3555 nő, 697 férfi és 1372 gyermek élt Magyarországon. BStU MfS HA IX. 8740. Statistische Angaben.
- 462 BStU MfS HA IX. 8740 Probleme der Konsulararbeit im Jahre 1988. Budapest, 1989. január 23.
- 463 MNL OL XIX-B-10. 1989. BM ORFK III-2. Osztály 77-4-23/1989. Feljegyzés. Budapest, 1989. március 16.
- 464 BM Határőrség Politikai Csoportfőnökség. Kérdések – válaszok a Magyar Rádió Napközben című műsorához. Az 1988. december 28-án közvetített rádióműsor anyaga
- 465 MNL OL XIX-B-10 IV. 2-18.
- 466 MNL OL XIX-B-10. 1987. 0022/43/1987. Jelentés. Budapest, 1987. október 5.
- 467 MNL OL XIX-B-10. 1988. BM HOP 0076/10/1988. Budapest, 1988. október. 25.
- 468 MNL OL XIX-B-10. BM HOP 0076/10/1988. Varga István ezredes jelentése Budapest, 1988. október. 25.
- 469 Borbás Katalin: „Elérkezett az idő a műszaki zár felszámolására. Pozsgay Imre látogatása a határőrségnél.” *Népszabadság*, 1988. október 27. 1. 4.; Sz. J.: „A Határőrség nemzeti feladatát teljesíti”. *Határőr*, 1988. november 4. 5.

- 470 1986 nyaráig a határőrségnél láthatóan nem ismerték fel a számítógépes személynyilvántartásban rejlő lehetőségeket. A BM Határőrség Országos Parancsnoksága csak 1988 februárjában tett lépéseket a számítástechnikai ismeretek elterjesztésére. Ld. MNL OL XIX-B-10. 00127/1988. Budapest, 1988. febr. 11.; Uo. 7/1986. Budapest, július 8.
- 471 MNL OL XIX-B-10. 1989. 076/4/1989. Feladatterv az EJR határsáv, nyomsáv felhasználására, új határőrizeti rendszer kidolgozására. Budapest, 1989. március 6.
- 472 MOL M-KS 288. f. 5/1054. ö. e. SR/191. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1989. 02. 28. üléséről. 5–6.
- 473 Katona, 2011. 88.
- 474 Abinéri Ottó: Kamerák keresztltűzében. Megkezdődik az EJR felszámolása. *Határőr*, 1989. 19. sz. május 12. 2–3.
- 475 Uo.
- 476 A „suttyogó propaganda” ellensúlyozására az NDK-telvízió *Fekete csatorna* címmel politikai kommentárműsört készített, amelyet hétfő esténként vetítettek. A műsorban a nyugatnémet televíziós adásokból kivágott részeket Karl-Eduard von Schnitzler újságíró értelmezte a keletnémet nézők számára. Az 1960. március 21-én indult *Fekete csatorna* című népszerűtlen sorozat 1519 folytatásos részt ért meg. Utolsó epizódját 1989. október 30-án vetítették.
- 477 BStU MfS ZAIG 27531. Information. Berlin, 1989. május 4.; Uo. Information. Berlin, 1989. május 5.
- 478 BStU MfS HA I. 15163. Abteilung Abwehr Grenzkommando Mitte. Berlin, 1989. július 26.
- 479 A történelem fintora, hogy Németország 1990-es újraegyesítésével elsőként mégis az NDK lépett ki a fenti szervezetekből. Magyarország esetében a kilépésre csak 1991 tavaszán, a Varsói Szerződés megszűnésével került sor.
- 480 BStU MfS HA I. 15163. Einschätzung zum Stimmungs- und Meinungsbild. Strausberg, 1989. június 29.
- 481 Sallai 2012. 84.
- 482 Graf 1971. 69.
- 483 Karner–Kramer 2014. 35–36.
- 484 Sitar, P.: Die tote Grenze wird zu neuem Leben erweckt. Eiserner Vorhang weg, Sperrzonen aufgelassen, neue Übergänge geplant. *Der Kurier*, 1989. augusztus 2. 15.
- 485 Bis 1991 verschwindet der „Eiserne Vorhang”. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. február 15. 6.; Szinovatz, R.: Meine Sicht. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. május 19. 2.
- 486 ÁBT L 2.7.3. 7/90/89. Osztrák háttéranyag Németh Miklós miniszterelnök és dr. Franz Vranitzky szövetségi kancellár 1989. február 13-án kezdődő tárgyalásaihoz. Budapest, 1989. február 7.; MNL OL XIX-j-I-r A Politikai Bizottság 1989. február 7-én hozott határozata.
- 487 „Egyre több NDK-állampolgár menekül a magyar-osztrák határon át az NSZK-ba.” *Neue Arbeiter Zeitung*, július 11. idézi: *Cikk a nemzetközi sajtóból*, XXXIV. évf. 1989. 54. sz. 32.
- 488 Ld. 1955. évi Vámtörvényt, 1967. évi „A biztonsági szervek határőrizeti és határ-ellenőrzési feladatai átruházása a vámhivatalokra és vámőrségre” törvényt, valamint az 1969. évi ütleltörvényt.
- 489 Szőke István: *Összefoglaló néhány európai ország határőrizetéről*. Budapest: BM Határőrség Nevelési és Szociálpolitikai Csoportfőnökség, 1990. 13–18.
- 490 BM Politikai Csoportfőnökeinek 2/1989. intézkedése a külföldi televíziós adások vételéről. Budapest, 1989. április 26.
- 491 Vranitzky 2011. 43. Az alpesi ország 1989. július 17-én jelentette be csatlakozási szándékát az Európai Gazdasági Közösséghez, tényleges belépése 1995-ben történt meg.
- 492 MNL OL XIX-j-I-r A Politikai Bizottság 1989. február 7-i határozata
- 493 MOL XIX–J–I–j 4-10-001225/3. A bécsi magyar nagykövetség rejtjeltávirata a Külügyminisztériumhoz az Osztrák Szabadságpart vezetőjével folytatott beszélgetésről. 1989. március 2.
- 494 BStU MfS Abt. X. 264. Politische Kreise Österreichs zu den Entwicklungen in der UVR. Berlin, 1989. március 22.
- 495 Vági 2011. 503.
- 496 MNL OL 288. f. 11/4535.
- 497 Soós 1993. 1393.
- 498 ÁBT L 1.11.9. 34-242/1989. Kimutatás az 1984–1989. között tiltott határátlépés kísérlete és előkészülete miatt eljárás alá vont külföldi állampolgárokról.
- 499 BStU MfS HA IX. 8740. Hinweis zu Problemen im Zusammenhang mit Massnahmen der UVR zum Abbau von Grenzsicherungsanlagen. Berlin, 1989. d. n.; BStU MfS HA IX. 2450. Information. Berlin, 1989. d. n.
- 500 A nyolcvanas években ugrásszerűen megnőtt a keletnémet hatóságokhoz kivándorlási kérelemmel forduló száma. 1986-ban a központi szervekhez 34 000, a területi szervekhez 56 000, 1987-ben a központi szervekhez 49 000, a területi szervekhez már 81 000 kérelmet nyújtottak be. Meglepően magas (1986-ban 14 000, 1987-ben 22 000 fő) volt azoknak a száma, akik közvetlenül a párt első titkárához, egyben az államtanács elnökéhez, Erich Honckerhez fordultak. Ld. Eisenfeld, 1995. 46.; BStU MfS HA IX. 4671. TI. 1. 5.
- 501 BStU MfS HA IX. 2450. Information. Berlin, 1989. d. n.
- 502 ÁBT L 1.11.9. 34-229/89. Jelentés a menekültügyi egyezményhez való csatlakozás végrehajtására vonatkozó feladatokról 1989. június 9.; Iktsz. n. Feljegyzés a menekültügyi eljárásról Ausztriában, az NSZK-ban és Svédországban. 1989. január 19.; 00753/9/1988. Feljegyzés a Menekültügyi Főbiztossággal folytatott belgrádi konzultációról. 1988. december 12.; 95-58/21-1989. Jelentés a menekültügyi kérdésekben Ausztriában történt konzultáció főbb tapasztalatairól. 1989. március 31.; BM III/II-9/B. Iktsz. n. A zimdorfi menekültábr és a menekültek ügyeinek intézése az NSZK-ban. d. n.; BM III/II-9/B. Iktsz. n. Ausztriában politikai menedéket kérők ügyeinek intézése a traiskircheni menekültábrban. d. n.
- 503 ÁBT L 1.11.9. 34-22-274/88.
- 504 ÁBT L 1.11.9. 34-50/1989. Feljegyzés a menekültügyi konvencióhoz való csatlakozás problémáiról. 1989. jan. 16.
- 505 ÁBT L 1.11.9. KÜM J-110/1/1989. Jelentés a menekültügyi egyezményhez való csatlakozásról. 1989. március 24.
- 506 Minisztertanács 2010/1989. (HT. 3.) MT határozata a menekültügy helyzetéről és feladatairól.
- 507 ÁBT L 1.11.9. KÜM 0060/3/1989. Várkonyi Péter külügyminiszter átirata Horváth István belügyminiszternek a menekültügy szabályozásáról. 1989. február 27.
- 508 MNL OL XIX-B-10 IV. 2-18. BM Határőrség Országos Parancsnokság Budapest, 1989. január 17.
- 509 BStU MfS HA IX. 8342. AV-Mitteilung. 1989. március 3.
- 510 Uo. Zum Beitritt der Volksrepublik Ungarn zum Abkommen vom 28. 7. 1951 über die Rechtsstellung der Flüchtlinge und zum Protokoll vom 31. 1. 1967 über die Rechtsstellung der Flüchtlinge. 1989. március 20.
- 511 BStU MfS HA IX. 8740 Hinweis zu Problemen im Zusammenhang mit Massnahmen der UVR zum Abbau von Grenzsicherungsanlagen
- der UVR zum Abbau von Grenzsicherungsanlagen
- 512 ÁBT L 1.11.9. KÜM 0060/3/1989. Várkonyi Péter külügyminiszter átirata Horváth István belügyminiszternek a menekültügy szabályozásáról. 1989. február 27.
- 513 ÁBT L 1.11.9. KÜM 00236/9/1989. Jelentés a kétoldalú nemzetközi szerződésekről. 1989. ápr. 24. A feljegyzés melléklete tizenegy országgal kötött jogegyesítésről, négy országgal kötött határforgalmi szerződést és két országgal kötött belügyi megállapodást sorol fel.
- 514 ÁBT L 1.11.9. Iktsz. n. Jelentés. 1989. május 30.
- 515 MNL OL XX-10-k 18178/1989.; BStU MfS HA II. 1700.
- 516 ÁBT L 1.11.9. 10-111/1989. Ütemterv a menekültügyi egyezményhez való csatlakozással kapcsolatos belügyminisztériumi feladatok végrehajtására. 1989. június 12.
- 517 Pallagi Ferenc vezérőrnagy 1985-től a BM III. Főcsoportfőnökség vezetője volt. A Minisztertanács 1989. május 1-jétől nevezte ki állambiztonsági miniszterhelyettesé, egyben a belügyminiszter első helyettesévé. 1990. január 21-én saját kérésére nyugállományba helyezték.
- 518 ÁBT L 1.11.9. 34-229/89. Jelentés a menekültügyi egyezményhez való csatlakozás végrehajtására vonatkozó feladatokról. 1989. június 9.
- 519 BStU MfS Abt. X. 9.
- 520 Uo.
- 521 Dunai 2009. 436.
- 522 Rohrhofer–Stoiber: Bayerische Lager sind hoffnungslos überfüllt. *Der Kurier*, 1989. szeptember 13. 17.
- 523 Mayer, T.: Zurückblieben die Spuren der Flucht. *Der Standard*, 1989. szeptember 12. III.
- 524 BStU MfS HA II. 3887. Jelentés. Berlin, 1988. október 20.
- 525 Egy férfi a határt kémleli. *Határőr*, 1989. 38. sz. szeptember 22. 14.
- 526 Akiknek kiutasító végzést pecsételtek az útlevelébe, azokat visszatérően az NDK határőrsége tartóztatta fel. Amennyiben a kiutasítás a nagykövetség útján jutott a keletnémet hatóságok tudomására, úgy a népi rendőrség indította meg az eljárást. Ld. MfS HA IX. 4671.
- 527 ÁBT L 1.11.9. 34-242/1989. Jelentés az NDK Állambiztonsági Minisztériumából érkezett delegáció fogadásáról. 1989. június 15.; BStU MfS HA IX. 2450. Bericht. Berlin, 1989. június 15.

- 528 BStU MfS ZAIG 14180. OPG UVR Fernschreiben der Operativgruppe des MfS in der UVR. Budapest, 1989. július 25.
- 529 MNL OL XIX-B-1-az, 20/1984. Belügy-miniszeri utasítás; MNL OL XIX-B-1-az, 36/1988. Belügyminiszeri utasítás Ld. Katona, 2011. 89.
- 530 BStU MfS ZAIG 13067. Protokoll zum Abkommen zwischen der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik und der Regierung der Ungarischen Volksrepublik über den visafreien grenzüberschreitenden Verkehr. Anlage: Übersicht zur Entwicklung des Reiseverkehrs nach der UVR und zum ungesetzlichen Verlassen der DDR unter Mißbrauch des Territoriums der UVR. 1989. június 20.
- 531 MNL OL XIX-j-1-k 7772. Feljegyzés az NDK-állampolgárok által elkövetett tiltott határátlépésekről. MNK Legfőbb Ügyészsége Államelleni Ügyek Osztálya. Budapest, 1989. július, d. n.
- 532 ÁBTL 1.11.9. 34-298/89., 34-273/61/89. Jelentés az NDK állampolgárokkal kapcsolatos kiadatási eljárásról. 1989. július 24.
- 533 Katona, 2011. 91–92.
- 534 BStU MfS HA IX/10. 2303. Information. Berlin, 1989. szeptember 6.
- 535 BStU MfS HA IX. 4385.
- 536 MNL OL XX-10-k 18089/89. Budapest, 1989. május 12.
- 537 MNL OL XX-10-k 18191/1989.
- 538 BStU MfS ZKG 15070; MfS ZAIG 27531 Hinweis. Berlin, 1989. július 14.
- 539 BStU MfS HA IX. 16548. Berlin, 1989. július 6.
- 540 ÁBTL 1.11.9. 6-280-89.
- 541 Az ÁBM IX. (Vizsgálati) Főosztály nyilvántartása ugyan még augusztus elején regisztrált egy főt, ám az feltehetően az előző hó végéről átszűsző adat lehetett. Ld. BStU MfS HA IX/10. 2303. Information. Berlin, 1989. szeptember 6.
- 542 ÁBTL 1.11.9 34-308/1989.
- 543 ÁBTL 1.11.9. BM ORFK III-2. lktsz. n. (iraton: 6-280-89)
- 544 Uo.
- 545 A vízummentességi egyezmények felülvizsgálatát azért sürgették, mert az NDK-val 1969-ben kötött megállapodás 13. pontja három hónapos felmondási időt kötött ki.
- 546 ÁBTL 1.11.9. 6-280-89. Kiegészítés Nagy Károly osztályvezető 1989. augusztus 4-i jelentéséhez. 1989. augusztus 8.
- 547 BStU HA IX. 2450. Information. Berlin, 1989. július 4.
- 548 Schmidt-Schweizer – Dömötörfi 2009. 306–308.
- 549 ÁBTL 1.11.9. 34-314/89.; ÁBTL 1.11.9 34-311/1989. Feljegyzés az NDK Állambiztonsági Minisztérium delegációjával történő újbóli konzultációjával kapcsolatban. 1989. augusztus 4.; BStU MfS HA II. 38059.
- 550 BStU HA IX. 2450. Information. Berlin, 1989. augusztus 10.
- 551 ÁBTL 1.11.9. 34-22/1989.; BStU HA IX. 2303 Information. Berlin, 1989. augusztus 18.
- 552 BStU HA IX. 2450. Konzeption. Berlin, 1989. augusztus 14.
- 553 ÁBTL 1.11.9. 34-22/1989.
- 554 BStU MfS ZAIG 22486. Bericht über die Dienstreise am 16. und 17. August 1989 nach Budapest; ÁBTL 1.11.9 34-22/1989. Feljegyzés. Budapest, 1989. augusztus 23.; Oplatka András a tárgyalások egy másik keletnémet résztvevőjének, Osterloh főhadnagynak a feljegyzésével kapcsolatban észlelt hasonló ellentmondást. Ld. Oplatka 2010. 142.
- 555 BStU MfS ZAIG 22486. Bericht über die Dienstreise am 16. und 17. August 1989 nach Budapest; ÁBTL 1.11.9 34-314/89. Feljegyzés az MNK-NDK KÜM konzuli főosztály vezetőinek konzultációjáról. 1989. augusztus 10.
- 556 Karner–Kramer 2014. 36.
- 557 BStU MfS HA VI. 42.
- 558 BStU MfS Abt. X. 1584
- 559 BStU MfS HA VI. 42.
- 560 BStU HA II. 38877. Jelentés. Berlin, 1988. október 20.
- 561 BStU MfS Arbeitsber. Neiber 528.
- 562 BStU MfS HA II. 38059. Heckerodt ezredes jelentése. Berlin, 1989. július 10.
- 563 ÁBTL 1.11.9. 34-314/89. Feljegyzés 1989. aug. 23. Mellékletek: Információ 1989. aug. 14. (Az NSZK-média hírveréséről), NDK-nagykövetség közleménye
- 564 BStU MfS HA IX. 11385. Vermerk über das Gespräch des Staatssekretärs und 1. Stellvertreters des Ministers für Auswärtige Angelegenheiten, Genossen Dr. Herbert Krolkowski, mit dem Bundesminister für besondere Aufgaben und Chef des Bundeskanzleramtes der BRD, Rudolf Seiters, am 18. August 1989 im Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten
- 565 Az összecsomagolt úti okmányok gépkocsira való felpakolásának határideje augusztus 18. péntek este volt. BStU MfS HA II. 38059. Lieferung von BRD-Reise-
- pässen an die DDR-Botschaft in Bp/UVR. Berlin, 1989. augusztus 17.
- 566 ÁBTL 1.11.9. BM Határőrség 34-22/1989. Jelentés. 1989. augusztus 15; BStU MfS HA IX. 11385. Vermerk über das Gespräch des Staatssekretärs und 1. Stellvertreters des Ministers für Auswärtige Angelegenheiten, Genossen Dr. Herbert Krolkowski, mit dem Bundesminister für besondere Aufgaben und Chef des Bundeskanzleramtes der BRD, Rudolf Seiters, am 18. August 1989 im Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten
- 567 „Nyitott sorompók”. *Határőr*, 1989. 33. sz. augusztus 18. 8–9.
- 568 ÁBTL 1.12.2. Hivatalos feljegyzés. Intézkedési terv. Jelentés. Budapest, 1989. augusztus 10., 11., 14. ÁBTL 2.7.1 NOIJ 89.08. 04. 02. 151/3.; BStU Abt. X. 1706. Notiz. Berlin, 1989. augusztus 13.
- 569 ÁBTL 2.7.1. Vidéki NOIJ. Hajdú-Bihar megyei ÁB-jelentés. 10. 07. 1989; Győr-Sopron megyei ÁB-jelentés 24. 07. 1989. Idézi: Gyarmati, 2010. 105.
- 570 Nagy 2009. 25–32.
- 571 Sallai 2010. 36.
- 572 BStU MfS HA II. 38059. Budapest, 1989. augusztus 11.
- 573 Abinéri Ottó: Páneurópai piknik határőr szemmel. Szándékok, könnyek, mosolyok. *Határőr*, 1989. 34. sz. augusztus 25. 6–7.
- 574 Die Welt schaut auf uns. Fast wie '56. *Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 23. 1–3.
- 575 Abinéri Ottó: „Páneurópai piknik határőr szemmel. Szándékok, könnyek, mosolyok”. *Határőr*, 1989. 34. sz. augusztus 25. 6–7. Uo.
- 576 Sallai 2012. 89.
- 578 XIX-B-1. 1989. I/3. 3. Napijelentés. 1989. augusztus 21.; Uo. 160/4/1989. Tájékoztató a nyugati határszakaszon kialakult rendkívüli helyzetről; Biricz, 1999. 219–222.; Spektakuläre Massenflucht von DDR-Bürgern nach Österreich! Ostdeutsche nutzten Veranstaltung und drückten Grenztor auf. *Der Kurier*, 1989. augusztus 20. 8. 1, 15; Die Welt schaut auf uns. Fast wie '56. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 23. 1–3.
- 579 Gimes György: A rendkívüli „X-nap”. „Népi” és „különleges” nézetek. *Határőr*, 1989. 39. sz. szeptember 29. 11.
- 580 Biricz 1999. 219–222.
- 581 Nach Massenflucht fuhr Sonderzug in die BRD. Grenzsoldaten sahen bloss einige Pässe an. Bis Montag 1000 DDR-Flüchtlinge. *Der Kurier*, 1989. augusztus 21. 13.
- 582 „Intenzív, de egyelőre eredménytelen próbálkozások a menekültügy megoldására”. *Népszabadság*, 1989. augusztus 21. 3.
- 583 Die Welt schaut auf uns. Fast wie '56. *Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 23. 1–3.
- 584 BStU MfS HA II. 38059. Lieferung von BRD-Reisepässen an die DDR-Botschaft in Bp/UVR. Berlin, 1989. augusztus 17.
- 585 BStU MfS HA II. 38059. Blitz. Budapest, 1989. augusztus 22.
- 586 Ld. BStU MfS AIM 13.155/91. TI. 1–2. „Maca” fedőnévű ügynök archivált anyaga
- 587 BStU MfS Abt. X. 1631. Távirat. 183/89.
- 588 1977. évi 19. sz. tvr. a magyar-csehszlovák államhatáron a határforgalom közös ellenőrzéséről
- 589 ÁBTL 1.11.9 34-22/1989. Jelentés. 1989. augusztus 15.
- 590 1989 augusztusában került sor a csehszlovák büntető törvénykönyv határsértéssel kapcsolatos 109. paragrafusának módosítására. Az illegális határátlépést, amennyiben az elkövető erőszakot nem alkalmazott, ettől fogva ott is szabálysértésként kezelték. A csehszlovák határsértésgéparancsnoka az NDK határőrparancsnokkal, Baumgarten vezérezredessel szeptember 15-én folytatott megbeszélésen azonban nem a jogszabályi változásra hivatkozott, hanem a magyar határőrizeti szervekre hárította a felelősséget. BStU MfS HA IX. 2450. Information über einen Erfahrungsaustausch zwischen den Grenztruppen der CSSR und der DDR. Berlin, 1989. augusztus 18.; BStU MfS HA IX. 2450. Lesenotiz über den wesentlichen Inhalt der Beratung der Hauptgrenzbevollmächtigten der DDR, Generaloberst Baumgarten, und der CSSR, Generalmajor Nemeč, vom 15. 09. 1989. Berlin, 1989. szeptember 15.
- 591 BStU MfS ZAIG 14180. Fernschreiben der Operativgruppe des MfS in der Ungarischen VR. 1989. július 25.
- 592 ÁBTL 1.11.9. 34-22/1989. A BM Határőrség országos parancsnokának értesítése a BM HÖR I-II. kerület és Budapesti Légi és Folyami FEP Parancsnoka számára. 1989. augusztus 21.
- 593 „Munkásörök is őrzik a határt”. *Kisalföld*, 1989. augusztus 26. 16.
- 594 MNL OL 295. f. 512. d.
- 595 Biricz 1999. 219–222.
- 596 „Visszairányítottak”. *Határőr*, 1989. 35. sz. szeptember 1. 16.

- 597 „Hírek a határról”. *Határőr*, 1989. 37. sz. szeptember 15. 2.
- 598 MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XXIV. 1601. BM Határőrség 11. kerület parancsnokának 035/1989. számú intézkedése a rendkívüli zárás és más határőrizeti feladatokban való részvétel egyöntetű értelmezésére. Sopron, 1989. augusztus, 22.; BM Határőrség 11. kerület parancsnokának 036/1989. számú intézkedése a kerület működési területén csoportosan, tömegesen megjelenő NDK-állampolgárokkal szembeni eljárásra. Sopron, 1989. augusztus 31.
- 599 „Honni, mach das Licht aus, wir haben 's geschafft”. *Der Standard*, 1989. augusztus 21. 4.
- 600 MNL OL XX-k-10 18025/1989.
- 601 G. B.: „Vesztegetési kísérletek”. *Határőr*, 1989. június 23. 6.
- 602 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 6. 9. 89. 174/12; ÁBTL 2.7.1 NOIJ 18. 9. 89. 182/13.
- 603 Pándi, C.: Soldaten an der ungarischen Grenze rauben DDR-Flüchtlingen die Uhren. *Neue Kronen Zeitung*, 1989. szeptember 9. 9.
- 604 „Ítélet az embercsempész határőrök ügyében”. *Határőr*, 1989. 49. sz. december 8. 6-7.
- 605 Ld. BStU MfS HA IX. 4671. TI. 2. 1982.
- 606 MNL OL XIX-B-10 1989. I/3. BM HOP 1989. július 3-i napi jelentése; MNL OL XIX-B-10 1989. IV/2-18.; BM HOP lkt.sz. 0410/1989. Jelentés.
- 607 MNL OL XIX-B-10. 604/1989. Tájékoztató a nyugati határszakaszon kialakult rendkívüli helyzetről.
- 608 A Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság közös államhatárán előforduló események kivizsgálásával kapcsolatos eljárásról, ezzel kapcsolatban a „Határeseményeket Kivizsgáló Magyar-Osztrák Bizottság” létrehozásáról az 1965. évi 11. törvényerejű rendelet rendelkezett.
- 609 MNL OL XIX-B-10 IV. 2-18. Jegyzőkönyv a Határeseményeket Kivizsgáló Magyar-Osztrák Bizottság 25. üléséről. Kőszeg, 1989. augusztus 23.
- 610 Mayer, K. M. – Sitar, P.: Schuss aus Handgemeine: DDR-Bürger starb. *Der Kurier*, 1989. augusztus 23. 17.
- 611 Sz. J.: „Halálos baleset a határon”. *Határőr*, 1989. 35. sz. szeptember 1. 2-3.
- 612 „Hírek a határról”. *Határőr*, 1989. 37. sz. szeptember 15. 2.
- 613 MNL OL XIX-B-10. 1989. BM Határőrség Politikai Főcsoportfőnökség 228. Tájékoztató. 16.
- 614 Abinéri Ottó-Lunczner Károly: „Invázió-66”. *Határőr*, 1989. 36. sz. szeptember 8. 8-9.
- 615 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 6. 9. 89. 174/13.
- 616 MNL OL XIX-B-10. 402/1/1989.
- Az MHSZ budapesti Vezetőség Végrehajtó Tanács 1989. augusztus 29-i állásfoglalása.
- 617 Mentzel, G.: „Auch bei ungarischen Grenzen wächst Angst. Ärztliche Hilfe für Soldaten – in 4 Tagen kamen mehr als tausend DDR-Bürger durch”. *Der Kurier*, 1989. augusztus 28. 13.
- 618 „Auf dem Trampelpfad nach Wien. Ungarische Wachposten beobachteten die Flucht eines DDR-Bürgers und griffen nicht ein”. *Der Standard*, 1989. augusztus 5-6. 3.
- 619 Szinovatz: Meine Sicht. *Die Burgenländische Freiheit*, 1989. augusztus 30. 11.
- 620 Mayer, K. M. – Sitar: „Tod nach den ersten Schritten in Freiheit. Auch österreichische Hilfsorganisationen betreuen die DDR-Flüchtlinge”. *Der Kurier*, 1989. augusztus 22. 15.
- 621 Soós, 1993. 1415.
- 622 BStU MfS HA II. 38059. 158/89. sz. távirat
- 623 A budapesti nyugatnémet nagykövetségen tartózkodó menekültek elszállításának körülményeire vonatkozóan ld. Oplatka, 2010. 203–205.; A többi szocialista főváros NSZK-külgépeiselein tartózkodó keletnémet menekültek ügyének megoldása még váratott magára. Október 23-án a prágai nagykövetségen 100, a varsói 1600, a szófiai 2 személy tartózkodott. A varsói nagykövetségről november 3-án sikerült elszállítani az utolsó 305 főt. A prágai nagykövetségről november 9-én szállították el az ott tartózkodókat. Ld. BStU MfS HA VII. 2684.
- 624 Sallai 2012. 96.
- 625 MNL OL XIX-j-1-k 8325. Jegyzék. Budapest, 1989. augusztus 28.
- 626 BStU MG-Sekretariat d. Ministers 699. Vermerk. Berlin, 1989. augusztus 30.
- 627 BStU MfS ZAIG Nr. 22486. Konsequenzen für die DDR nach dem Beitritt der UVR zur UN-Flüchtlingskonvention und der Aussetzung grundsätzlicher Bestimmungen des Abkommens über den visafreien grenzüberschreitenden Verkehr vom 20. 6. 1969 durch die UVR. 11. 9. 1989.; BStU MfS HA II. 38059. Blitz 371/89. 3. 9. 1989
- 628 Kurucz (ed.) 2000. 82.
- 629 BStU MfS HA II. 38059. A P. et.-al folytatandó tárgyaláshoz. Berlin, 1989. szeptember 2.
- 630 BStU MfS ZAIG 22486. Bericht über die Dienstreise in die UVR am 4. und 5. 9. 1989. Berlin, szeptember 6.
- 631 Kurucz (ed.). 2000. 83.
- 632 BStU MfS Abt. X. 1805. ADN-Information. Budapest, 1989. szeptember 7.
- 633 BStU MfS HA XXII. 5520/6. Tagesbericht 4/89 zu operativ-relevanten Hinweisen sowie Stimmung/Reaktion der Bevölkerung im Zusammenhang mit der operativen Lage in der UVR. Berlin, 1989. szeptember 9.
- 634 BStU MfS HA II. 38059. 369/89. sz. távirat
- 635 BStU MfS SdM 66. Vehres NDK nagykövet feljegyzése a Nyers Rezsővel folytatott megbeszélésről. 1989. szeptember 10.
- 636 BStU MfS HA II. 38059. 168/89. sz. távirat
- 637 Amint a magyar állambiztonság vezetőjével, Pallagi vezérőrnaggyal folytatott tárgyalások során a keletnémet tárgyalópartner is utalt rá, a keleti tömb országai közül az NDK volt Magyarország legfontosabb gazdasági és kereskedelmi partnere.
- 638 MNL OL XIX-j-1-k 8325-1. Jegyzék az NDK KÜM részére. Budapest, 1989. szeptember 8.
- 639 BStU MfS HA II. 38060. Information über die Massenaktion zur Ausschleusung von Bürgern der DDR aus der UVR. Berlin, 1989. szeptember 10.
- 640 MNL OL KÜM XIX-j-1-k 8325-3. Feljegyzés. Budapest, 1989. szeptember 12.
- 641 BStU MfS HA II. 38060. Information über die Massenaktion zur Ausschleusung von Bürgern der DDR aus der UVR. Berlin, 1989. szeptember 10.
- 642 BStU MfS SdM 66. Der ausserordentliche und bevollmächtigte Botschafter der Deutschen Demokratischen Republik in der Ungarischen Volksrepublik. Budapest, 1989. szeptember 10.
- 643 BStU MfS HA XXII. 17253 Aktuelle Medienmeldungen. 1989. szeptember 10.
- 644 MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára XXIV. 1601. Belügyminisztérium Határőrség 11. kerület parancsnokának 038/1989. számú intézkedése a 084. számú géptávirati utasításban meghatározott feladatok végrehajtására. Sopron, szeptember 9.
- 645 BStU MfS HA II. 38059. 175/89. sz. távirat
- 646 Mayer, K. – Sitar, P.: Tod nach den ersten Schritten in Freiheit. Auch österreichische Hilfsorganisationen betreuen die DDR-Flüchtlinge. *Der Kurier*, 1989. augusztus 22. 15.
- 647 „Rendkívüli csúcsforgalom a határon. Több ezer NDK-menekült hagyta el hazánkat”. *Kisalföld*, 1989. szept. 12. 1-2.
- 648 MNL OL XIX-B-1. 1989. I/3. Napijelentés. 1989. szeptember 11–12.
- 649 Massen-Exodus rollt nun durch Österreich. Seit Mitternacht sind die drei Grenzstationen im Burgenland geöffnet. *Der Kurier*, 1989. szeptember 11. 17.; Die Nacht, in der sich Schranken zu Freiheit öffneten. *Der Kurier*, 1989. szeptember 12. 2.; Babitsch, F.: Pause für die vielen freiwilligen Helfer. *Der Kurier*, 1989. szeptember 13. 17.
- 650 „Zug um Zug Verwirrung”. *Der Kurier*, 1989. szeptember, 12. 2.; Warum die Züge nicht kamen. *Der Kurier*, 1989. szeptember 13. 2.
- 651 BStU MfS HA II. 38060. Information G/033852/11/09/89/05.
- 652 „Kurz vor dem Aufbruch zur Völkerwanderung”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 4. 3.
- 653 „Bürokratie und Flüchtlinge”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 3. 15.
- 654 Ld. BStU MfS HA II. 38059 159/89. sz. távirat.
- 655 „DDR-Bürger und ihre Helfer werden nervös. Massenausreise spiest sich an politischen Querelen in Ungarns Führung”. *Der Kurier*, 1989. szeptember 5. 16.; Mayer, Kurt: Stimmungen in Lager: Zurück will keiner. *Der Kurier*, 1989. szeptember 7. 1, 19.
- 656 BStU MfS HA II. 38059. 58/89. sz. távirat
- 657 BStU MfS HA II. 38059. 176/89. sz. távirat
- 658 BStU MfS Abt. X. 1631. Informationsbedarf. Berlin, 1989. szeptember 14.
- 659 BStU MfS ZAIG 1433. Information 25. 9. 1989
- 660 BStU MfS ZKG 11233. UVR-Haltung zu Problemen Reiseverkehr mit DDR. Budapest Blitz 427/89. 2. 10. 1989
- 661 BStU MfS Abt. X. 1631. Information. Berlin, 1989. szeptember 23.
- 662 MNL OL XIX-B-1. 1989. I/3. Napi jelentés. 1989. szeptember 12.; BStU MfS Abt. X. 1631. Távirat. Bécs, szeptember 14.
- 663 XIX-B-1. 1989. I/3. Napi jelentés. 1989. november 20. A november 20. és december 4. közötti napi jelentések hiányoznak, később pedig már nem esik szó róluk.
- 664 BStU MfS HA VII. 2684.
- 665 Sallai 2012. 79.
- 666 Szűrös 2013. 219–220.
- 667 Soós 1993. 1664–1666.
- 668 Tóth 2010. 88–92.
- 669 MNL OL XIX-j-1-k 8325-4 MNK Nagykövetsége Berlin, Unter den Linden. Berlin, 1989. szeptember hó
- 670 MNL OL XIX-j-1-k 7802-1 NDK-állampolgárok leveleinek felterjesztése. Berlin, 1989. szeptember 22.

- 671 BStU MfS HA XII. 5520/6. Tagesbericht 1-4/89. 1989. szeptember 5-9.
- 672 BStU MfS HA I. 15163. Abteilung Abwehr Grenzkommando Süd. Reaktionen auf das internationalen Geschehen. Erfurt, 1989. szeptember 26.
- 673 BStU MG-Sekretariat d. Ministers 699.
- 674 BStU MfS HA II/10. 279. Konsequenzen für die DDR nach dem Beitritt der UVR zur UN-Flüchtlingskonvention und der Aussetzung grundsätzlicher Bestimmungen des Abkommens über den visafreien grenzüberschreitenden Verkehr vom 20. 6. 1969 durch die UVR 11. 09. 1989
- 675 BStU MfS Rechtsstelle 100. Maßnahmeplan zum rechtzeitigen Erkennen und zur vorbeugenden Verhinderung des Mißbrauchs von Reisen nach der bzw. durch die Ungarische Volksrepublik 12. 9. 1989
- 676 MfS HA I. 15163. Abteilung Abwehr Grenzkommando Mitte. Berlin, 1989. szeptember 29.
- 677 BStU MfS HA XXII. 14. Anhalte zur VVS 0008, MfS-Nr. 61/89. Maßnahmen zur vorbeugenden Verhinderung des Mißbrauchs von Reisen nach der bzw. durch die Ungarische Volksrepublik. 15. 9. 1989
- 678 BStU MfS HA IX. 2450. Information. Berlin, 1989. augusztus 18.; Lesenotiz. Berlin, 1989. szeptember 15.
- 679 BStU MfS ZKG 11233. UVR-Haltung zu Problemen Reiseverkehr mit DDR. Blitz. Budapest, 2. 10. 1989.; Gyarmati 2010. 110.
- 680 MNL OL XIX-B-1. Napi jelentés szeptember 18, 24, 26, október 2.
- 681 BStU MfS ZKG 11233.; A magyar források 283 átúszásról és úgyszintén nyolc halál- esetről tesznek említést. Ld. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 15. 9. 89. 181/11; ÁBTL 2.7.1. NOIJ 21. 9. 89. 185/3.
- 682 Magyarországon hasonlóképpen, kártalanítás nélkül állami tulajdonba vették a jogellenesen külföldön tartozkodók tulajdonát, elsősorban ingatlanjait. 32/71. Korm. sz. rendelet 13. §.
- 683 J. F.: „Betyárkodás a határővezetben”. *Kisalföld*, 1989. augusztus 22. 3.
- 684 BStU MfS ZKG 3439. Position. Berlin, 1989. szeptember 28.; BStU MfS ZAIG 27531 Telegramm. 47/89. Budapest, 1989. szeptember 28.
- 685 MNL OL XIX-j-1-k 7978-7. Hátrahagyott NDK-gépjárművek sorsának rendezése. Budapest, 1989. november 13.; MNL OL XIX-j-1-k 7978-8 Feljegyzés, Budapest, 1989. november 20.
- 686 MNL OL XX-10-k 18226/1989.
- 687 BStU Sekr. Neiber 300. Gesprächsvermerk. Berlin, 1989. szeptember 18.
- 688 Németh 2002. 544-545.
- 689 Honecker állapota a Varsói Szerződés tagságainak júliusban tartott bukaresti csúcstalálkozóján fordult válságosra. Október 1-jéig Günter Mittag helyettesítette. Honecker hozzájárulása nélkül Mittag nem hozott önálló döntéseket, ennél fogva 1989 nyarán, éppen a menekültválság idején a SED gyakorlatilag vezető nélkül maradt.
- 690 MNL OL XIX-j-1-k 10474. Amnesztiarendelet az NDK-ban
- 691 Németh 2002. 544-547.
- 692 MNL OL XIX-j-1-k 0693-1. Hans Modrow kormánynyilatkozata. 1989. november 17.
- 693 BStU MfS ZKG 11233. UVR-Haltung zu Problemen Reiseverkehr mit DDR. Blitz. Budapest, 2. 10. 1989.
- 694 BStU MfS Abt. X. 265.
- 695 BStU MfS Abt. X. 1. 28-33.
- 696 BStU MfS AIM 25457/91 Bd. 4. Überörtlicher Einsatz von IM Operativgruppen. Berlin, 1989. október 5.
- 697 BStU MfS HA VI. 4433. Kontrollersuchen in der UVR, 1987-1989.
- 698 BStU MfS AIM 12893/91. TI. I/1. „Uwe Berger” fedőnevű ügynök személyi anyaga; BStU MfS AIM 13155/91. „Maca” fedőnevű ügynök személyi anyaga
- 699 ÁBTL 1.11.1. Jelentés. Budapest, 1989. július 11.
- 700 ÁBTL 1.11.1. 72-9-15/1989. Beszámoló. Budapest, 1989. szeptember 25.; ÁBTL 1.11.1. 78-9-4/1989. Jelentés. Budapest, 1989. november 8. 3.
- 701 ÁBTL 1.11.1. 78-9-4/1989. Jelentés. Budapest, 1989. november 8. 3.
- 702 BStU MfS Abt. X. 1804. Telegram. Berlin, 1989. november 11. A távirat érdekessége, hogy a korábban kémelhárító tisztként működő Heckerodt ezredes kinevezése az operatív csoport élére hivatalosan csak november 15-ével lépett volna életbe, az operatív csoportot addig elviekben a VI. Főosztályhoz tartozó Weller alezredes vezette. Ld. BStU MfS Abt. X. 1415. 81-82.
- 703 ÁBTL 1.11.1. 45-74/58/89. Jelentés. Budapest, 1989. december 15.
- 704 ÁBTL 1.11.1. 45-74/47/89. Feljegyzés. Budapest, 1989. november 21.
- 705 ÁBTL 3.2.6. Operatív levelezések. Berlini rezidentúra. 8896. sz. távirat. 1989. december 7.
- 706 MNL OL XIX-B-10. 00452/89. Értesítés. 1989. december 13.
- 707 ÁBTL 1.11.1. 45-74/58/89.
- 708 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 253/4. 1989. december 29.
- 709 BStU MfS Abt. Finanzen 2424.
- 710 BStU MfS Abt. Finanzen 2442.
- 711 BStU HA II. 1700. 270/89. Blitz. Budapest, 1989. október 27.
- 712 Stß, 1999. 99.
- 713 A Stasi vezető beosztású munkatársairól frott életrajzok megírása során Jens Gieseke *Wer war wer im Ministerium für Staatssicherheit. Kurzbiographien des MfS-Leitungspersonals 1950 bis 1989*. Hrsg. Jens Gieseke (Berlin, BStU, 2012.) című munkájára támaszkodtam. Az NDK politikájában játszott meghatározó szerepük és a kötet szövegében való gyakori előfordulásuk folytán az arcképek közé három vezető keletnémet politikus, Erich Honecker, Wilhelm Pieck és Walter Ulbricht életrajzát is felvettem.
- 714 A nem hivatásos munkatársak pályafutásának megrajzolásában az archivált személyi anyagokra támaszkodtam. Noha személyük egyértelműen azonosítható, az ügynökök esetében mégis a fedőnevek használata mellett döntöttem, mivel célom az ügynöki hálózat működésének bemutatása volt.
- 715 BStU MfS 5316/71. Teilbd. 1-2.
- 716 BStU VVS JHS 0001-313/83. Baldauf, Horger: Ausgewählte Aufgaben und Bedingungen für die Qualifizierung und Intensivierung der Arbeit einer Operativgruppe der Hauptabteilung VI, dargestellt an der Operativgruppe in der UVR. Diplomarbeit. Berlin, 1983.
- 717 BStU MfS AIM 12893/91. TI. 1-2.
- 718 DAAD: Német Akadémiai Cserekapcsolat
- 719 Ld. Vehres 1989. augusztus 28-án, 13 órakor feladott táviratát. BStU MfS HA II. 38059.
- 720 BStU MfS XIV. 368/84.
- 721 BStU MfS AIM 12912/91.
- 722 BStU MfS AIM 14770/89. Teilbd. I-II.
- 723 BStU MfS AIM 14770/89. II/1-5. Teilbd.
- 724 BStU MfS XX/AKG 119.
- 725 BStU MfS BV Potsdam KD LW 19. Teilbd. 1-2.
- 726 BStU MfS AIM 630/85. Teilbd. 1-5.
- 727 BStU MfS AIM 121/75. Teil I. Bd. 1.
- 728 BStU MfS ASB 12621/83. „Bernd Thieme” fedőnevű vezető nem hivataltal munkatárs személyi anyaga; BStU MfS HA XVIII. 3453. Einschätzung zur Zusammenarbeit mit den Bruderorganen im Jahre 1982. 1983. január 4.
- 729 BStU MfS Nr. 121/75. Teil I. Bd. 1.
- 730 BStU MfS AGMS 12975/91. „Ernst Wien” fedőnevű társadalmi kapcsolat személyi anyaga

Névmutató

- Aczél Endre 173
 Adenauer, Konrad 12, 91
 Arnot, Alexander 219
 Babelschek, [?] főhadnagy 116
 Baldauf, Holger 123, 132, 146, 163, 297–298
 Baumgarten, Klaus-Dieter 271
 Bárdos Pál 202
 Beater, Bruno 60, 288
 Beck János 49–50
 Bella Árpád 229
 Benjamin, Hilde 81
 Benkei András 69
 Benkő Ferenc 205, 281–283
 Berecz János 65, 176
 Berija, Lavrentyij 35
 Bertele, Franz 31, 247–248
 Biricz, Stefan 231–232
 Biszku Béla 57, 60, 100
 Bogye János 70
 Brandt, Willy 171
 Braun, Bernt 275, 286, 289–290
 Bräutigam, Hans-Otto
 Brückner, Manfred 281
 Brückner, Willi 227, 232, 260, 282
 Bulányi György 169
 Busch, Fritz 114
 Ceaușescu, Nicolae 199
 Churchill, Winston 10–12
 Coburger, Karli 276, 287
 Csendes Károly 83, 229
 D'Abernon, Vincent Edgar 11
 Damm, Willi 53, 59, 113, 123, 168, 281, 286, 288
 Dáni Sándor 46, 51
 Dobrinyin, Anatolij 180
 Duscher, [?] őrnagy 306
 Eichberger, Toni 232
 Eichler, Heinz 114
 Endrődi József 50
 Farkas Mihály honvédelmi miniszter 45, 80
 Farkas Mihály Somogy megyei rendőr alezredes. 151
 Fehérvári Antal 46, 50
 Fiedler, Heinz 114, 119, 132, 147, 162, 168, 280, 287–288
 Filep Mária 225
 Fischer, Kurt 30
 Fischer, Oskar 90, 221, 255, 267
 Frischenschlager, Friedhelm 197
 Galambos József 64
 Gartmann, Hermann 35
 Gazdik Gyula 59
 Gehlen, Reinhard 48
 Geissler, Helga 123
 Genscher, Hans-Dietrich 219, 246, 259
 Gerő Ernő 14, 18, 23, 27, 34–35, 37–39, 55, 60, 70, 89, 93, 132, 177, 212, 235, 255–256, 258, 270, 294–295, 310
 Goebbels, Joseph 12
 Gorbacsov, Mihail 176, 178–179, 182–183, 189, 197–198, 265, 277
 Gottschling, Hans 280
 Grahmann, Dieter 248, 252
 Grósz Károly 172, 174, 194, 213
 Grotewohl, Otto 24, 27, 32, 35–36, 289, 294
 Grünert, Werner 64
 Guillaume, Günter 89
 Habsburg, Otto 225–227
 Hallstein, Walter 91, 290
 Harangozó Szilveszter 163
 Hazai Jenő 14, 55, 60, 218, 227
 Heckerodt, Herbert 122, 127, 233, 257, 280, 310
 Hellebrandt László 171
 Hentschke, Herbert 64
 Hesse, [?] hadnagy 116, 156, 195–196, 202, 259, 263, 273

Honecker, Erich 55–56, 88, 165, 180, 266, 278, 290–291
 Horn Gyula 173, 193–194, 244, 246–247, 256, 261
 Horváth István 161, 168, 177, 187, 219
 Horváth József 72, 284
 Hruscsov, Nyikita 35–36, 39
 Isermann, Rolf 281
 Jauer, Joachim 265
 Kádár János 16, 36, 41, 59, 81, 166, 172, 175, 224, 299
 Kaiser, Jakob 31
 Kamara János 23–24, 29, 32, 72, 290, 294
 Karasz Lajos 64, 158, 167–169
 Kempe, Karl-Heinz 281
 Kennan, George Frost 21
 Kienberg, Paul 72, 286
 Kisbarnaki Farkas Ferenc
 Kittmann, Uwe 173
 Kohl, Helmut 198, 244, 246–247
 Komornik Vilmos 64
 Kopf, Achim 210, 215
 Kovács László külügyminiszter-helyettes 247, 255
 Kovács László Zala megyei rendőr alezredes 119
 Kozma Imre 9, 245, 248, 251
 Kratsch, Günter 127, 280–281, 286, 310
 Krenz, Egon 278–279
 Kretschmar, [?] százados 210
 Krolikowski, Herbert 172, 223
 Kurtán Sándor 50
 Ladvánszky Károly 160
 Lakatos Ernő 172, 174
 Lakatos Sándor 47–48
 Langner, Gabriele 123, 280
 Langner, Peter 123, 144, 280, 300, 304
 Lukács György 167, 170
 Magos László 225
 Malenkov, Georgij 35
 Markó Imre 64, 84
 Márkus Sándor 50, 58–59
 Marshall, George Catlett 22, 45
 Mészáros Ferenc 225
 Mielke, Erich 25–26, 29–30, 46, 50, 55, 57, 59–60, 63–64, 72, 82, 114, 126, 128, 161, 168–169, 180, 270, 284, 286, 291
 Mittag, Günter 266, 270, 291
 Mock, Alois 193–194
 Modrow, Hans 279, 282
 Molotov, Vjacseszlav 35
 Móró István 60
 Münnich Ferenc 176
 Nagy Imre 176–177, 192, 299
 Nagy István 50

Nagy Károly 215–217
 Nagy Lajos 90, 256
 Nagy László 225
 Neiber, Gerhard 121, 287
 Nemec, Anton 271–272
 Németh István 210–211
 Németh Miklós 176, 182–183, 189, 195, 197–198, 213, 232, 244, 246, 256, 267
 Németi József 64
 Neumann, Manfred 123
 Neumann, Sabine 123
 Niebling, Gerhard 168, 210, 221, 287, 292
 Nógrádi Sándor 45
 Nováky Balázs 190–191, 202
 Nyers Rezső 198, 247, 254, 256, 266
 Oelssner, Fred 27
 Ott, Harry 267
 Pajcsic József 215
 Pálffy György 13
 Pallagi Ferenc 205, 210, 218–219, 221, 249, 276–277
 Pap János 63–64, 76, 99
 Peredi Rezső 171
 Pervuhin, Mihail 36
 Petrik József 240
 Pieck, Wilhelm 24, 27–28, 45, 165, 290, 293
 Piros László 46, 59, 225
 Pozsgay Imre 173, 176, 187, 213, 226–227
 Rajk László 42, 116, 169, 190, 235–236
 Rákosi Mátyás 44–45, 55
 Rédei Miklós 162–163, 168
 Reiner Mária 12
 Reinhard, [?] alhadnagy 116
 Reschke, Klaus 123
 Révai András 12
 Riesz István 10, 80
 Rizskov, Nyikolaj 182
 Rommel, Bernd 123
 Roszol János 59, 113, 168
 Rothe, Peter 123
 Rozanov, Vaszilij 11
 Safrankó Emanuel 49–50
 Sanchez, Iljics Ramirez 68
 Schabowski, Günter 279
 Schnitzler, Karl-Eduard von
 Scholz, [?] százados 116
 Scholz, [?] alezredes 224
 Schulz, Kurt Werner 139, 239, 301
 Schumacher, Kurt 30
 Schürer, Gerhard 267
 Sebarsin, Leonyid 174
 Seiters, Rudolf 223
 Sevardnadze, Eduard 182, 221

Snowden, Ethel 11
 Stölzner, Rolf 123, 150, 302
 Sudhoff, Jürgen 246
 Székely János 186–187, 213, 223, 234
 Szerov, Ivan 46
 Sztálin, Joszip 20–21, 28, 34, 173, 177, 198, 295, 307
 Sztankovics Imre 183
 Telschik, Horst 247
 Thatcher, Margaret 265
 Túrós András 213
 Ulbricht, Walter 25, 27, 33, 35–36, 44, 288, 291, 294
 Újváry Sándor
 Varga István

Varga József 162–163
 Vári László 46, 50, 67, 145, 155, 227, 236
 Várkonyi Péter 181
 Vehres, Gerd 192, 227, 256
 Vidus Tibor 190
 Vörös János 13, 20, 44–45, 51, 224, 245, 248–249, 252, 257–258, 272, 288, 293, 296–297
 Vranitzky, Franz 194–195, 197
 Wéber Gyula 120, 168, 201, 205, 210, 213
 Weller, Heinz 165, 260
 Wells, Herbert George 11
 Wolf, Markus 60, 63–65, 89, 286–287, 289
 Wollweber, Ernst 295
 Zaisser, Wilhelm 30, 33–34, 296
 Zamzow, Dieter 304

A képek forrásai:

18. oldal: HOP Kézi irattár
33. oldal: Cultiris Képügynökség / AKG Images
39. oldal: Cultiris Képügynökség / AKG Images
40. oldal: Cultiris Képügynökség / AKG Images
112. oldal: ÁBTL 1.11.12. 41-N-6582/62.
141. oldal: Fortepan (21935, Kotnyek Antal); www.fortepan.hu
190. oldal: Lobenwein Tamás; © Lobenwein Tamás örökösei
194. oldal: Matusz Károly; MTI/MTVA Fotóarchívum
226. oldal: BStU MfS HA IX. 4996
230. oldal: Lobenwein Tamás; © Lobenwein Tamás örökösei
245. oldal: A nyugatnémet vöröskereszt felvétele;
Somlai Gyula tulajdona
252. oldal: A nyugatnémet vöröskereszt felvétele;
Kovács András tulajdona
253. oldal: A nyugatnémet vöröskereszt felvétele;
Kovács András tulajdona
262. oldal: A nyugatnémet vöröskereszt felvétele;
Kovács András tulajdona
264. oldal: Fortepan (46955, Urbán Tamás); www.fortepan.hu
269. oldal: MNL OL XIX-j-l-k 8325
274. oldal: Lobenwein Tamás; © Lobenwein Tamás örökösei
276. oldal: Lobenwein Tamás; © Lobenwein Tamás örökösei

X 214 117

Miért szerette a keletnémet állambiztonság a „Celofán” típusú magyar levélbontó készülékeket? Mekkora ügynökhálózatot működtetett a Stasi Magyarországon? Mik voltak a „Balaton-brigád” legfontosabb feladatai? Mi volt a Stasi-vezetők és ügynökök véleménye a magyar állambiztonságról? És vajon miként változott a két ország viszonya az 1989-es határnyitáshoz vezető események során?

JOBST ÁGNES kötete elsőként vállalkozik az egykori Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság állambiztonsági együttműködésének átfogó bemutatására. A téma a jelenkori történetírás kevésbé feltárt területei közé tartozik, pedig a belügyi-állambiztonsági szervek kapcsolatainak mélyebb ismerete hozzásegíthet a közelmúlt fontos eseményeinek alaposabb megértéséhez. A kötet mindenekelőtt az elsődleges források, vagyis a levéltári dokumentumok felhasználásával tesz kísérletet a téma feldolgozására. A szerző részletesen foglalkozik a Stasi által Magyarországon bevetett operatív csoport működésével, a kooperáció során felmerülő problémákkal és nézetkülönbségekkel, végül hosszan szól az 1989-es keletnémet menekültáradatról, amely utóbb egy új korszak nyitányának bizonyult Európa XX. századi történelmében.

JOBST ÁGNES 1997-től munkatársa a Történeti Levéltárnak (2003-tól: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára). A magyar állambiztonság nemzetközi iratanyagának feltárásába bekapcsolódva 2004 óta folytat kutatásokat az egykori Stasi-iratokat őrző berlini levéltárban. Az elmúlt tíz év során több hazai és külföldi előadást tartott, számos tanulmányt és forrásközlést tett közzé a magyar és keletnémet együttműködés témakörében.

J O B S T Á G N E S

A STASI

M Ű K Ö D É S E

M A G Y A R O R S Z Á G O N

A KELETNÉMET ÉS A MAGYAR
ÁLLAMBIZTONSÁG KAPCSOLATA 1955-1989

STASI

J65

JOBST ÁGNES

JAFFA.HU 3150 FT

JAFFA

facebook-on